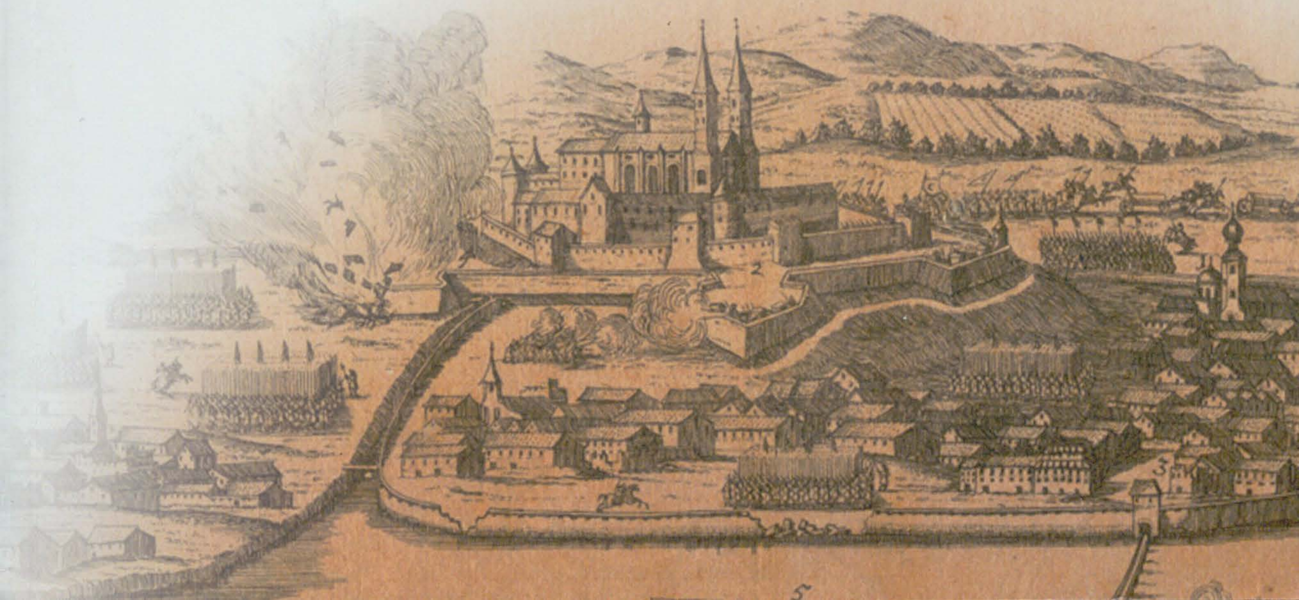
Doru Marta

Cetatea Oradiei

De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea

Doru Marta

Cetatea Oradiei

De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea

Doru Marta

Cetatea Oradiei

De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea

Editura Muzeului Țării Crișurilor
Oradea, 2013

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
DORU, MARTA
Cetatea Oradiei : de la începuturi până la sfârşitul secolului al XVII-lea / Marta Doru. - Oradea : Editura Muzeului Ţării Crişurilor, 2013
Bibliogr.
Index
ISBN 978-973-7621-51-1

902(498 Oradea)

Coperta şi tehnoredactarea:
Adrian Buzaş

Fotografii:
Ovidiu Pascu

Traduceri:
Gruia Fazecaş (engleză), **Lakatos Atilla** (maghiară)

Corecturi text:
Amalia Moldovan, Augustin Ţărău

Cartea s-a tipărit cu contribuţia financiară a Consiliului Judeţean Bihor şi a Muzeului Ţării Crişurilor Oradea

Tipărit de
METROPOLIS
Oradea, str. Nicolae Jiga nr.31
Tel.: 0729 845 160,
Tel./ Fax: 0259 472 640
e-mail: metropolis@rdsor.ro

Cuprins

Cuvânt înainte

Scriu aceste rânduri cu amintirea unei frustări din tinerețe. Călător pe meleagurile orădene și cercetând monumentele medievale din Bihor deși, cu ajutorul lui Ioan Godea, am ajuns la poalele donjonului de la Cheresig, pe granița cu Ungaria, mi-a fost totuși imposibil – din rațiuni știute de localnici – să pătrund în cetatea Oradea. Am cunoscut-o abia recent, la invitația colegului Aurel Chiriac, ghid competent mi-a fost Doru Marta. Domnia sa se vădește, prin acest volum, unul dintre cei mai competenți cunoscători ai acestui remarcabil complex de pe malul Crișului Repede. După volumul de acum zece ani, coordonat de Adrian Andrei Rusu și dedicat zonei palatului episcopal, cel ce ni se înfățișează acum trece în revistă un secol și mai bine de cercetări arheologice – în primul rând al unor studioși maghiari, cei români începând investigațiile mai ales după 1991 – în cetatea medievală și în cea bastionară din Renaștere.

Cu detalii relevante și cu informații precise, susținute și de o bibliografie pe măsură, Doru Marta reface evoluția acestei cetăți ce adăpostea cu începere dintr-a doua jumătate a secolului al XI-lea – ca sediu al unei bogate episcopii a regatului arpadian – o amplă catedrală, cu faze romanică și gotică, devenită necropolă a suveranilor maghiari, de la Ladislau I, îngropat aici după 1134 și sanctificat câteva decenii mai târziu – devenit, ca rege taumaturg, obiect al unui cult special -, la Andrei al II-lea, în 1235 (trecut mai apoi la cistercienii din Igrișul bănățean) și la Sigismund de Luxemburg, craiul – împărat înhumat aici în 1437 – și loc de veci al unor vestiți episcopi din veacurile XV și XVI, precum Andreea Scolari și Sigismund Thurzó, ce făcuseră la Oradea un centru al umanismului est - central european (nu întâmplător aici a studiat un Nicolae Olahus).

Cu acribie, autorul urmărește, prin rezultatele cercetării arheologice și prin comentarea textelor unor călători – începând cu celebrul și dramaticul Rogerius, până la nu mai puțin vestitul Evlia Celebi – soarta acestei cetăți, cu lăcașuri de cult distruse de iconoclaștii Reformei la 1565, cucerită de turci la 1660 și devenită, pentru trei decenii, centru al unor pașale, apoi dobândită de austrieci în 1692; nu mai puțin urmărește și destinul arhitectonic al celeilalte cetăți, exterioare, „stelate" – numită și bastionară -, realizată de arhitecții italieni din Cinquecento și devenită principala apărătoare, spre vest, a principatului transilvan.

A fost cetatea Oradea şi locul unde în veacul al XIV-lea sculptorii ardeleni de faimă europeană, din goticul final, Martin şi Gheorghe din Cluj realizaseră imaginile „regilor sfinţi" ai Ungariei, Ştefan, Ladislau şi Emeric, distruse de năvala otomană, după cum a fost şi spaţiul unui somptuos palat princiar înălţat de fastuosul principe Gabriel Bethlen, amator de tablouri veneţiene, cel înconjurat, aici şi la Alba Iulia, de muzicieni şi comedianţi veniţi din acelaşi spaţiu mediteranean de unde veniseră şi arhitecţii de la Oradea.

Cartea lui Doru Marta este o contribuţie esenţială pentru istoria veche a unuia dintre principalele centre politice, religioase şi culturale ale Câmpiei Române de Vest, cea pe care o socotesc o regiune europeană distinctă.

acad. Răzvan Theodorescu

Cetatea Oradiei între veacuri şi orgolii

Este un adevăr de necontestat faptul că, începând cu secolul al XII-lea – dar cu prelungire până în veacul al XVII-lea – renumele Oradiei a cunoscut o continuă şi accentuată cristalizare. Sunt mai multe cauzele care au contribuit la acest proces de recunoaştere europeană. Întâia a reprezentat-o întemeierea pe malurile Crişului Repede, de către regele Ungariei Ladislau I (1077-1095), a Capitlului şi Episcopiei romano-catolice, cu scopul de a deveni, într-o regiune de contact între civilizaţiile Apusului şi Răsăritului – şi într-o realitate ortodoxă deja consolidată –, puncte de sprijin în ofensiva catolică şi militară a Regatului înspre Transilvania şi chiar mai departe, către Europa de Sud-Est. Al doilea motiv a fost strict condiţionat de cel dintâi. Mai precis, după sanctificarea lui Ladislau I (în secolul al XII-lea), care îşi avea mormântul în lăcaşul de cult orădean, catedrala a devenit un important şi foarte frecventat loc de pelerinaj. Cum era şi firesc, s-a pus şi problema protejării locului de către o fortificaţie bine pusă la punct. Această fortificaţie, pe măsura creşterii importanţei strategice şi militare a Oradiei într-un areal geopolitic unde se confruntau interesele politice central-europene cu cele ale Europei de Sud-Est (dar nu numai!), a trebuit să se reinventeze periodic, să se transforme constant. Era obligatorie sporirea continuă a capacităţii ei de apărare, ştiut fiind că armele de foc deveneau, pe măsura trecerii timpului, tot mai performante în ceea ce priveşte capacitatea lor de distrugere. Aşa s-a ajuns ca, în secolele XVI-XVII, să fie edificată ultima variantă a Cetăţii Oradea, în stil italian, de structură pentagonală şi cu cinci bastioane în formă de as de pică, cetate apreciată de contemporanii care au avut şansa de a o cunoaşte drept una dintre cele mai mărețe de acest fel din această parte a Europei. Se cuvine, însă, să precizăm că toate refacerile şi îmbunătăţirile de ordin constructiv realizate între veacurile XII-XVII s-au produs în limitele aceleiaşi vetre şi au fost determinate întotdeauna de atacuri recunoscute în istoria regiunii prin efectele lor devastatoare: în 1241 – tătarii, în 1598 şi 1660 – turcii şi cel din 1692 – austriecii.

Odată cu secolul al XVIII-lea, problema Cetăţii Oradiei - care a cunoscut minime refaceri imediat după cucerirea austriacă, tocmai pentru că funcţia militară şi-a menţinut-o încă o vreme - s-a pus totuşi în cu totul alţi termeni decât cei ai dezvoltării pe mai departe a construcţiei în sine. Mai mult decât atât, după apariţia cazărmilor moderne în urbe, la sfârşitul veacului al XIX-lea, la 1913, spre pildă, în anii de existenţă ai Imperiului Austro-Ungar (1867-1918), municipalitatea considera cetatea un obstacol în „dezvoltare urbanistică a oraşului"[1], deci o propune spre demolare, pentru ca apoi, în perioada României comuniste (1945-1989) monumentul, lăsat în

[1] L. Borcea, *Memoria caselor*, Oradea, 2003, p.68

paragină parcă pentru a se autodistruge, să fie perceput ca o mărturie a unei istorii de dinainte de 1918 deloc favorabilă românilor, motiv pentru care ar fi fost mai bine să dispară. La aproape douăzeci de ani de la „revoluție" municipalitatea – spre cinstea ei - a demarat în sfârşit procesul de restaurare a Cetății, cu scopul de a-i reda complexului arhitectural măreția de altădată, precum şi de a-l transforma, înainte de toate într-un centru de atracție turistică şi de ofertă cultural – artistică (este prevăzut, inclusiv *Muzeul de Istorie a Oradiei şi Cetății Oradea*)care să servească interesele societății orădene în general, şi nu numai. Devine chiar o datorie de onoare pentru factorii de decizie de astăzi şi pentru orădeni deopotrivă de a nu accepta ideea *confiscării etnice*, cu atât mai mult cu cât s-a dovedit a fi o evidență faptul că Oradea – că ne referim la oraşul medieval, la cel modern ori la cel contemporan – s-a personalizat întotdeauna prin *multietnism*, *multiconfesionalism* şi *multiculturalism*. O simplă înşirare a populațiilor care au trăit aici într-o lungă istorie a oraşului este, de asemenea, suficientă pentru a confirma ultima noastră afirmație: români, maghiari, evrei, italieni, turci, macedoromâni, slovaci, sârbi, ruteni, polonezi, etc.

Aşa cum am afirmat deja, vremurile şi orgoliile şi-au pus amprenta asupra destinului istoric al sistemului de apărare orădean. E drept, într-un fel până în secolul al XVIII-lea, în alt fel după. Înainte de acest adevărat „punct de cotitură", cu fiecare ocazie conjuncturile şi vanitățile au avut de jucat un rol în a-l reface tot mai durabil, cu scopul constant de a asigura liniştea necesară derulării unei vieți politice, economice, comerciale şi cultural-artistice în pas cu timpurile. De altfel, textele călătorilor străini care au trecut prin Oradea în diverse etape ale ființării aşezării sunt unanime în a releva calitatea vieții, inclusiv cultural-artistice. Dincolo de descrierile fortificațiilor existente la un moment dat, aceştia au insistat şi asupra marilor construcții de aici, cum au fost catedralele romanică (secolul XII) şi gotică (secolul XIV), precum şi palatul episcopal renascentist (secolele XV - XVI); s-au referit şi la o realizare de excepție în artele plastice europene, statuia ecvestră reprezentându-l pe Ladislau I (sfârşitul secolului al XIV-lea), operă datorată fraților Martin şi Gheorghe; au admirat efortul de tezaurizare a cărților manuscrise şi tipărite, în Oradea existând la un moment dat (veacurile XIV – XVI) cea mai mare bibliotecă din Europa Centrală şi de Sud-Est, bibliotecă creată de episcopii romano-catolici, ce au făcut din oraş chiar o capitală a umanismului din această zonă; au descris, de asemenea, uneori amănunțit, activitățile economico-comerciale ale oraşului, fiind apreciate atât produsele breslaşilor locului, cât mai cu seamă târgurile de peste an, în special cel din preajma sărbătorilor Paştilor, care dura 40 de zile şi unde marfa din Europa, din Orient ori din Asia era oferită spre desfacere chiar de negustorii veniți de pe continentele sau din regiunile deja amintite[2].

Principii protestanți ai Transilvaniei, la rândul lor, şi-au satisfăcut orgoliul de a cuceri un avanpost care odată controlat le asigura şanse sporite în luptele cu turcii, care au reuşit totuşi să includă treizeci de ani Oradea şi Bihorul între teritoriile stăpânite (1660-1692), ori cu habsburgii, şi ei tânjind după teritoriile transilvane, desigur, în cele din urmă reuşind în 1692 să se înstăpânească pe această parte a Europei[3]. Prima măsură luată de noii conducători ai Transilvaniei în scopul clar de a face față conflictelor mai sus menționate, pe care acele vremuri le prevesteau, a fost refacerea din temelii a fortificației ce existase până atunci, aducând pentru aceasta renumiți arhitecți

---

[2] L. Borcea, Gh. Gorun, *Istoria oraşului Oradea*, Oradea, 2007, p.88, 101-102, 104-108, 152

[3] *Ibidem*, p.115-156

italieni care, între 1569-1650, au edificat o semeaţă cetate bastionară, modernă ca sistem de apărare, precum şi un palat princiar pe măsură.

Parcă traversând veacurile, orgoliile aruncate în joc în ultimii douăzeci de ani nu sunt nici ele de neglijat. Pe de o parte, acestea s-au acutizat în relaţie cu controlul săpăturilor arheologice în cetatea bastionară, iar, pe de altă parte, în legătură cu gestionarea patrimoniului descoperit sub el. Nu putem, însă, să nu amintim în acest context şi faptul că devine tot mai evidentă problematica controlului asupra monumentului în sine. Revenind la cercetarea ştiinţifică, aceasta a fost iniţiată în 1991 de Complexul *Muzeul Ţării Crişurilor* – în parteneriat (1991-1998) cu *Institutul de Arheologia şi Istoria Artei al Academiei Române* din Cluj-Napoca. După o perioadă de colaborare firească, la un moment dat – deşi eram titularii cercetării, aşa cum suntem şi acum, peste ani – am fost puşi în situaţia de a demonta încercarea de a fi eliminaţi din cercetare, de a fi dat deoparte chiar autorul monografiei acum în discuţie, Doru Marta. De ce toate acestea? Pentru a nu împărţi gloria rezultatelor, încălcându-se orice principiu elementar de deontologie profesională. Mai recent, pentru că lucrările de restaurare presupun, în paralel, şi săpături de salvare, s-a încercat din nou, de data aceasta de către parteneri specialişti şi nu numai, pe care i-am luat lângă noi, minimizarea rolului muzeului orădean, prin anularea controlului asupra obiectelor rezultate din săpături, cu toate că legile din România stipulează cu claritate faptul că atunci când o instituţie de specialitate s-a arătat fidelă unui şantier arheologic, cum a fost şi este cazul nostru în Cetatea Oradiei, aceasta are dreptul *de jure* de a duce la bun sfârşit munca începută, iar patrimoniul descoperit îi aparţine de drept. Altfel, mulţi uită că acest obiectiv cu valoare istorică şi arhitecturală aparţine acum celor de azi şi este parte a patrimoniului imobil protejat de legislaţia României. Uită, sau se fac că uită, că el trebuie valorificat atât ştiinţific cât şi din punct de vedere cultural-turistic protejând adevărul istoric, apărând o istorie, cu bunele şi relele ei, ce a însoţit de-a lungul veacurilor monumentul. Recăpătându-şi strălucirea arhitecturală, ansamblul va putea să (re)devină una dintre atracţiile cu rol de recreere şi nu numai ale oraşului, atât pentru localnici, cât şi pentru turişti. Mai mult chiar, el va putea să depună mărturie cu obiectivitate despre faptele care au contribui o lungă perioadă de vreme la menţinerea Oradiei între aşezările urbane mereu racordate la contemporaneitatea unei epoci sau alteia.

Cartea arheologului Doru Marta, care vine la câţiva ani după tipărirea volumului *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, apărută la Oradea în 2002, sub coordonarea lui Adrian Andrei Rusu, îşi propune, pornind de la cele evidenţiate de săpăturile sistematice şi de salvare, să reconstituie destinul unui *monument princeps* al Europei chiar, în jurul căruia a existat şi există Oradea de ieri şi de azi. Prelucrând rezultatele cercetărilor, Doru Marta oferă celor interesaţi de Evul Mediu orădean o sinteză şi necesară şi aşteptată, care nu are decât un singur ţel: acela de a fi un reper istoriografic lămuritor pentru istoria acestei regiuni europene.

prof. univ. dr. Aurel Chiriac

Argument

Volumul de față reprezintă o variantă a tezei noastre de doctorat, susținută public acum mai bine de zece ani, în ziua de 18 ianuarie 2002, la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității Babeș – Bolyai din Cluj - Napoca, sub îndrumarea domnului academician Nicolae Edroiu. Modul în care s-a ajuns la acest deznodământ necesită însă în mod obligatoriu, câteva precizări.

Atunci când terminam, în vara anului 1991 Facultatea de Istorie și Filosofie a universității clujene, cu o licență legată de armamentul roman din Dacia provincială, perspectivele de viitor nu erau dintre cele mai promițătoare. Totuși, foarte repede, în numai câteva săptămâni, în urma ivirii unui post de arheolog la Oradea, la prestigiosul Muzeu al Țării Crișurilor, nu am ezitat a mă prezenta la concurs, îndemnat stăruitor și de foștii mei profesori. Alegerea a fost, se pare, una fericită, în urma concursului devenind din data de 1 septembrie a aceluiași an, angajat al mai sus pomenitei instituții.

Cu puțin timp înainte de angajare, în orașul de pe Crișul Repede debuta unul dintre cele mai importante șantiere arheologice medievale din țară la acel moment, situat în interiorul unui monument faimos, Cetatea Oradea, lăsat într-o paragină nemeritată de mai bine de un secol de către toate administrațiile locale, fie maghiare sau românești. Șantierul a reunit în primii ani de funcționare colaborarea a două instituții: Muzeul Țării Crișurilor din Oradea și Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca. Muzeul orădean s-a implicat plenar prin obținerea autorizațiilor de cercetare arheologică, a finanțării acestora, dar și a organizării propriu-zise de șantier, prin persoana directorilor dr. Barbu Ștefănescu (1991 – 1994) și dr. Aurel Chiriac (1994 – până în prezent). Institutul clujean s-a implicat în primul rând prin delegarea domnului dr. Adrian A. Rusu care, cu experiența sa de peste două decenii în arheologia medievală a Transilvaniei, a fost însărcinat o perioadă de timp cu conducerea șantierului.

Treptat, în urma avansării cercetărilor arheologice, după derularea unor sondaje în diferitele părți ale impozantului monument, s-a conturat și primul volum monografic legat de unul dintre cele mai importante monumente medievale dispărute din actuala cetate bastionară: Palatul Princiar. Cartea a fost publicată în anul 2002, la Editura Muzeului Țării Crișurilor. Lucrarea, intitulată *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal,* Oradea, 2002, 238 pagini, 16 planșe fotografice și 107 planșe cu desene, a apărut sub redacția dr. Adrian A. Rusu, care a fost autor sau coautor la toate capitolele și la majoritatea subcapitolelor cărții. Au mai colaborat

doi colegi arheologi din Ungaria, Simón Zoltan şi Fűlőp András, precum şi dr. Olimpia Mureşan şi subsemnatul de la muzeul orădean, dr. Radu Lupescu din Cluj, dr. Luminiţa Băjenaru de la Iaşi, alături de cercetătorii bucureşteni dr. Ana Maria Velter şi dr. Ernest Oberlander-Târnoveanu dar şi dr. Mircea Benea de la universitatea orădeană.

Începerea şi mai apoi elaborarea lucrării noastre de doctorat s-a făcut, în mare parte, în paralel cu munca la volumul dedicat Palatului Episcopal din Cetate. În acest context a apărut ca un lucru firesc implicarea dezinteresată a cercetătorului clujean dr. Adrian A. Rusu în îndrumarea şi corectarea textului, prin bibliografia oferită şi nu în ultimul rând prin referatul susţinut la prezentarea tezei de doctorat, domnia sa fiind membrul comisiei de evaluare cel mai avizat în judecarea acesteia. Mare parte din textul acestei cărţi face referire la pasaje din volumul apărut în anul 2002 la Oradea. Am folosit, de asemenea, o serie de planşe din lucrarea respectivă, menţionând în chip obligatoriu provenienţa acestora. Am introdus însă şi unele capitole şi subcapitole noi, care au întregit teza noastră de doctorat, străduindu-ne totodată să aducem bibliografia, pe cât posibil, la zi. În fapt, scopul nostru a fost de a oferi, după continuarea cercetărilor sub egida exclusivă a Muzeului Ţării Crişurilor reîncepând cu anul 2002, un material care să întregească informaţiile legate de acest monument istoric unic în spaţiul central şi sud – est european. Cetatea orădeană, cu ale sale etape evolutive, până la varianta ultimă, ridicată între anii 1569-1650 reprezintă, cu siguranţă, unul dintre cele mai însemnate repere istorice medievale şi premoderne ale urbei de pe Crişul Repede, intrată pentru un prea lung interval de timp într-o nemeritată uitare.

La final aducem mulţumirile noastre comisiei de doctorat care a avizat pozitiv demersul nostru acum un deceniu, deschizând posibilitatea aprofundării lui: acad. Nicolae Edroiu, dr. Adrian A. Rusu, dr. Nicolae Sabău, dr. Csucsuja Istvan şi regretatului dr. Liviu Borcea. Mulţumim, în mod special, dr. Aurel Chiriac pentru implicarea s-a directă în bunul mers al şantierului arheologic din Cetatea orădeană dar şi în susţinerea „cu încăpăţânare" a finalizării şi publicării acestui volum. Se cuvine un respect deosebit dr. Olimpia Mureşan, care încă din primul an de funcţionare a şantierului orădean s-a implicat cu sârg în dificila muncă de restaurare a pieselor arheologice recuperate. Discuţiile cu foştii mei colegi de facultate, azi la rându-le arheologi, dr. Gheorghe Petrov, dr. Călin Cosma şi dr. Horea Pop au fost întotdeauna utile şi pline de sugestii, la fel şi cele cu prietenii mei din aceeaşi branşă din cadrul muzeului orădean: dr. Ioan Crişan, dr. Sorin Bulzan, dr. Corina Toma, Gruia Fazecaş, Călin Ghemiş şi Atilla Lakatos.

I.

Istoriografia Cetății Oradea

Cu un bogat patrimoniu arhitectonic, romanic, gotic și renascentist*, cetatea orădeană a reprezentat, timp de aproape șase secole, un edificiu de referință al regatului maghiar și mai târziu, al principatului transilvănean.

Castru regal, inițial, bogat centru episcopal catolic ulterior, cetatea a fost martora începuturilor urbei de pe Crișul Repede, dezvoltată din mai multe nuclee inițiale, a evoluției sale pe domeniul capitular îndeosebi, dar și pe cel al episcopiei, al radicalelor transformări politice și religioase de la mijlocul secolului al XVI-lea, dar și a celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea.

Firesc, cetatea orădeană a fost de multe ori subiectul investigațiilor istorice și arheologice dar, lucru surprinzător, puține dintre aceste contribuții depășesc discursul postpozitivist al sfârșitului secolului al XIX-lea sau tonul oarecum emfatic prilejuit de vreo aniversare a unui întemeietor, asediu sau „eliberare“ de sub diverse ocupații. Ultimele două decenii și jumătate au compensat în bună măsură aceste deficiențe, cetatea orădeană reintrând treptat în atenția istoricilor și a arheologilor.

O exhaustivă bibliografie închinată fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat, apărută acum mai bine de un deceniu și jumătate, notează pentru cetatea orădeană o sumă de 53 de contribuții, publicate într-un interval de peste un secol[1]. Analiza acestei producții istoriografice conduce la o extrem de interesantă „grupare“ a primelor abordări în jurul unor canonici orădeni, personalități cu solide studii de arhivistică și istorie de factură pozitivistă, care au încercat să includă și cetatea orădeană în mai vastele lor preocupări legate în principal de evoluția episcopiei catolice orădene.

Canonicul orădean Bunytai Vincze ne-a lăsat, cu siguranță, lucrarea devenită clasică despre istoria episcopiei catolice din Oradea[2]. Bazat pe o vastă investigație arhivistică, autorul, în ciuda unor interpretări forțate, uneori poate prea partizane, este primul care oferă un excelent punct de plecare pentru studiul arealului orădean, cu referiri documentare precise, majoritatea confirmate de cercetările ulterioare, despre apariția orașului, a episcopiei și a cetății, precum și despre primele secole ale evoluției acestora. Alături de analiza

* Contribuția noastră, limitându-se la secolele XI - XVII, nu include patrimoniul arhitectonic baroc, datorat perioadei ulterioare cuceririi austriece din anul 1692.

[1] A. A. Rusu, *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat*, Reșița, 1996, p. 145-146.

[2] Bunytai V., *A váradi püspökség története alapitásától a jelenkorig*, Nagyvárad, vol. I – III, 1883-1884, *passim*.

migăloasă, făcută tuturor localităților cu parohii catolice de pe domeniul episcopal orădean, cea a Oradiei, implicit a cetății de aici, ocupă un loc privilegiat[3]. Putem afirma că masiva contribuție a canonicului orădean a însemnat pasul inițial, la care mai apoi, s-au raportat toți cei care s-au aplecat asupra studiului realităților medievale locale.

Preocupat şi de săpăturile arheologice care s-au desfăşurat aproape concomitent cu publicarea propriei monografii, Bunytai dedică alte două lucrări realităților medievale orădene care au directă legătură şi cu evoluția cetății de aici în două momente diferite ale existenței sale: prima, referitoare la Statutele Capitlului orădean, redactate în anul 1374 sub păstorirea episcopului Dominic Bebek, de către canonicul lector Emeric[4]; a doua legată de aniversarea a două secole de la „eliberarea" oraşului de sub ocupația turcească, prin cucerirea cetății de către austrieci în anul 1692[5].

A doua contribuție importantă la istoria cetății orădene aparține de data aceasta unui militar, căpitanul Scholtz Béla[6]. Provenit probabil dintr-o familie austriacă cu tradiții militare, căpitanul Scholtz a alcătuit în fapt o îmbinare, parțial veridică, între istoria cetății orădene şi cea a instituțiilor protejate de către aceasta, îndeosebi episcopia, cu observații atente asupra cetății bastionare, aflată atunci, la începutul secolului XX, într-o stare de conservare mult mai bună. Alături de unele afirmații poate prea categorice, legate de mutarea de la Biharea la Oradea a episcopiei catolice în timpul domniei regelui Ladislau I[7], lucrarea cuprinde interesante constatări legate în principal de fazele de construcție a cetății bastionare, a porții principale de acces[8], a înălțimii inițiale a zidurilor, curtinelor sau a semnelor de meşter de pe blocurile de piatră care protejau şi ornau vârfurile bastioanelor[9]. Studiind şi în Arhivele de Război de la Viena, a oferit prețioase informații despre câteva stampe până atunci necunoscute ale cetății.

Un moment important în lămurirea trecutului cetății de la Oradea a fost marcat de derularea primelor cercetări arheologice din interiorul monumentului, prilejuite de unele lucrări de reparare dar şi de modificare a vechiului palat princiar a căror debut a avut loc în vara anului 1881. Descoperirea unor vestigii medievale a obligat autoritățile să implice Direcția Monumentelor Istorice de la Budapesta, sub al cărei patronaj şi finanțare se vor derula săpăturile, fiind totodată supervizate şi de către canonicul orădean Rómer Flóris, cu colaborarea arhitectului Steinhausz Lászlo, angajat al pomenitei Direcții a Monumentelor şi al lui Henszlmann Imre, de asemenea arhitect. Lucrările au început abia la 14 septembrie 1881, cu o trasarea unei prime secțiuni cu diametrul de 19 x 2 m, paralelă cu colțul vestic al curții vechiului palat princiar. A fost localizat cu acest prilej, în opinia lui Rómer Flóris, turnul - capelă dedicat Sf. Fecioare Maria[10]. Au fost cercetate de asemenea porțiuni din baza turnului din sud-vestul catedralei episcopale. Pe planul secțiunii, realizat de către arhitectul Steinhausz Laszlo, se distinge structura zidăriei portalului catedralei: bolovani de piatră nefasonată în fundație şi piese fasonate în elevație.

În anul următor, în ciuda avizului favorabil venit de la Direcția Monumentelor din Budapesta, în lipsa unei organizări de şantier adecvate, lucrările vor stagna. În toamna anului 1883 săpăturile arheolgice au fost reluate, ducând în final la dezvelirea în mare măsură a părții mediane din nava catedralei episcopale. Din păcate, după doar după o

[3] *Ibidem*, vol. II, p. 96-107; 235-236.

[4] *Idem, A varádikáptalan legrégibb státutumai*, Nagyvárad, 1886, *passim*.

[5] *Idem, Nagyvárad a török foglalás korában*, Budapest, 1892, *passim*.

[6] Scholtz B., *Nagy - Varád várának története*, Nagyvarád, 1907, *passim*. O versiune aproape identică a apărut în lb. germană în acelaşi an, autorul semnând de data aceasta Adalbert Scholtz.

[7] *Ibidem*, p. 15.

[8] *Ibidem*, p. 94.

[9] *Ibidem*, p. 128-130.

[10] Romér Fl., *Előzetes jelentés a nagyváradi várban 1883-ban folytatott ásatásról* in *Arch. Ért.ú.f.*,III, 1883, p. XVI.

lună şi jumătate de cercetări a intervenit stoparea lor, la inteventia autorităţilor militare din cetate. Motivul a fost unul simplu: apropierea periculos de mult a săpăturilor arheologice de singura sursă majoră de apă din cetate, provenită dintr-o fântână care suprapunea tocmai partea central-estică a navei catedralei medievale.

Arhitectul Henszlmann Imre a publicat un studiu legat de părţile descoperite din catedrala episcopală. Astfel, se apeciază pe drept cuvânt că în toamna anului 1881 au fost dezvelite fundaţiile faţadei catedralei şi părţi din turnurile aferente, găsite la o adâncime de 2,60 m[11]. A fost cercetat zidul de sud şi colţul de sud-vest al turnului aferent. Lăţimea faţadei a fost măsurată la 22,5 m, lungimea totală a catedralei fiind apreciată la 67,5 m[12]. Prezent la rându-i pe şantierul arheologic din cetate, arhitectul Steinhausz Lászlo alcătuieşte şi el un plan al catedralei. Publicat ulterior, planul reprezintă de asemenea rezultatele cercetărilor din cei doi ani de săpătură[13]. Între reuşitele intervalului amintit s-a numărat descoperirea a circa 118 pietre profilate de factură romanică, gotică şi renascentistă, precum şi a două pietre de mormânt cu adevărat excepţionale: cea aparţinând episcopului Andreea Scolari, mort la 1426, cu inscripţia păstrată fragmentar[14] şi cea a altui episcop faimos, Sigismund Thurzó, mort în anul 1512[15]. Materialul arheologic recoltat, în afara pieselor de lapidar, a fost semnificativ: 26 de fragmente de „halebarde" şi ghiulele, sticlărie, cahle smălţuite în verde, pipe având cartuşe imprimate cu text turcesc, ace de păr din os, monede, astăzi din păcate mare parte pierdute[16].

Între contribuţiile demne de notat se cuvin adăugate şi cele ale unui alt militar, căpitanul Gyalókai Jenö, în fapt un bun istoric, având înclinaţii evidente şi spre arheologie, autor al unor importante studii despre cetatea orădeană, care consemnează rapoarte de săpături arheologice, studii de istorie generală despre fortificaţie, precum şi asupra unor momente de de referinţă din evoluţia sa, asemeni asediului austriac din anul 1692, dar şi consideraţii legate de palanca ce proteja oraşul, de numărul ideal al apărătorilor cetăţii în cazul unui asediu, circa 6400 - 6500, niciodată atins, sau de amplasarea diferitelor cartiere din preajma fortificaţie[17]. Să mai menţionăm aici doar faptul că interesul căpitanului Gyalókai pentru monumentul orădean s-a întins pe mai bine de trei decenii.

Poate cea mai importantă dintre contribuţiile lui Gyalókai Jenö, legate de cetatea orădeană a fost participarea sa la noile cercetări arheologice demarate şi de această dată prin insistenţele unui înalt prelat romano - catolic orădean, dr. Karácsony János, în luna octombrie a anului 1911. Din partea Direcţiei Monumentelor de la Budapesta a fost delegat arhitectul Főérk Péter. În studiul publicat în anul 1913, Gyalokái a precizat scopul declarat al noii campanii arheologice: stabilirea locului de închidere spre est al catedralei episcopale, posibila existenţă a unei capele adiacente, stabilirea exactă a numărului de turnuri al edificiului şi cercetarea unor eventualelor morminte regale din catedrală[18]. Nu sunt ocolite în raport nici erorile primelor săpături arheologice, cele derulate în anii 1881 şi 1883, când în ciuda dezvelirii unor părţi ale catedralei, prin cercetarea zonelor din estul şi vestul curţii vechiului

[11] Henszlman I., *Jélentés a nagyvarádi fölfedeszésröl*, în *Arch. Ért.ú.f.*,II, 1882, p. XXIX.

[12] *Ibidem*, p. XXX -XXXI.

[13] Balogh Jolán, *Varadinum. Várad Vára*, Budapest, vol. I, 1982, fig. 9.

[14] Romér Fl., *op. cit.*, p. XXII.

[15] *Ibidem*, p. XXIV.

[16] *Ibidem*, p. XXI.

[17] Gyalókay J., *Nagyvarád 1692-ban*, în *A biharvármegye és nagyvarádi régészet és történelmi egylet*, Nagyvarád, 1903-1909, p. 32-33.

[18] Aici trebuie amintită senzaţionala descoperire, fortuită, făcută în anul 1755 de către soldaţii garnizoanei austriece din cetate în momentul săpării fântânii din partea centrală a curţii vechiului palat princiar. Atunci a fost scos la iveală mormântul regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, deşi multă vreme s-a crezut că acesta a aparţinut reginei Maria, fiica regelui Ludovic I de Anjou, prima soţie a lui Sigismund de Luxemburg.

palat princiar, partea centrală a acesteia a rămas în fapt neatinsă. O altă neîmplinire semnalată de Gyalókai era legată de ignorarea completă de către predecesorii săi a materialului arheologic descoperit în primele nivele ale suprafeţelor cercetate[19].

În estul navei catedralei a fost descoperit un mormânt distrus într-un incendiu. Pavat cu cărămidă şi acoperit cu o boltă din acelaşi material, mormântul conţinea un schelet orientat est-vest, parţial calcinat prin arderea sicriului. Pe mâna dreaptă a fost descoperit un inel din aur cu piatră de granat roşu încrustată, nasturi de cupru topiţi de căldura incendiului, precum şi fire de aur de la veşminte. Lângă schelet a fost găsită o cruce din os şi o aplică de copertă de carte realizată în manieră gotică[20]. Cercetările au culminat cu descoperirea presupusului mormânt al reginei Beatrix, fiica regelui Henric al VII-lea şi soră a regelui ceh Jan. Măritată în noiembrie 1318, la 14 ani, cu regele Ungariei Carol Robert de Anjou, regina a murit anul următor la prima naştere, fiind înmormântată mai târziu în catedrala orădeană[21]. Făcând o paralelă cu descoperirea presupusului mormânt al reginei Maria de Anjou, soţia regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, de către garnizoana austriacă a cetăţii în anul 1755 şi comparând scara schiţelor pe care le-a făcut cu acel prilej generalul Charles de Camon Marqis de Ville, Gyalokái a constatat o neconcordanţă: curtea palatului princiar era desenată la scara 1:840, dar fântâna săpată de garnizoană, care prin puţul ei a dus la descoperirea amintitului mormânt, avea scara de doar 1:420. Cercetătorul orădean a susţinut pe baza acestor observaţii, că mormintele celor două regine au fost alăturate[22].

O reluare a principalelor rezultate a campaniilor arheologice din anii 1911 - 1912 a făcut-o şi istoricul Halási Fékéte Péter, unul dintre membri colectivului ştiinţific al şantierului. Amintind de interdicţia comandantului garnizoanei din cetate de a extinde cercetările arheologice din precedenta campanie a anilor 1881 şi 1883 dincolo de fântâna din curtea vechiului palat princiar, care era atunci principala sursă de apă din interiorul fortificaţiei, autorul reafirmă că mormântul descoperit în apropierea acesteia a aparţinut reginei Maria de Luxemburg. Contrar părerii arhitectului Henszlmann, conform căreia presupusul mormânt al reginei s-ar fi aflat la picioarele celui aparţinând „întemeiatorului" episcopiei, regele Ladislau I, Halási îl consideră drept sigur pe cel incendiat, descoperit de Gyalókai în 26 octombrie 1911[23].

La împlinirea a 250 de ani de la ocuparea cetăţii orădene de către turci, istoricul orădean publică un studiu, unde analizează în mod critic mai vechile contribuţii legate de acest subiect. Pe lângă criticile aduse studiului publicat de Bunyitai Vincze, care atingea de asemenea problemele legate de asediul turcesc şi căderea cetăţii sub ocupaţia acestora[24], alte două lucrări datorate lui Deák Fárkas[25] şi Tóth Szabó Pál[26], sunt de asemenea criticate pentru lipsa unor planuri ale cetăţii şi oraşului, incluzând dealurile înconjurătoare, precum şi lipsa unei schiţe ale asediului. Importanţa acordată de Gyalokái cadrului geografic era firească, în principal datorită prezenţei şanţului cu apă care proteja cetatea, cu un rol defensiv excepţional, respectiv a progreselor artileriei de asediu, care putea fi amplasată pe dealurile din apropiere, cu un rol ofensiv la fel de important[27]. Susţinând că atacul otoman a fost o surpriză pentru

[19] Gyalókai J., *A nagyváradi várban 1911-1912-ik évben folyt ásatások eredménye*, în *Biharvárad*, I, 1913, p. 46.

[20] *Ibidem*, p. 59.

[21] *Idem, Beatrix királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*,XXXII, 1912, nr. 1, p. 88.

[22] În fapt aşa cum aminteam deja, bogatul mormânt descoperit de către garnizoana austriacă în anul 1755 era de fapt al regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, mort la 1437.

[23] Hálási F. P., *Maria királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 91.

[24] Vezi supra nota nr. 5.

[25] Deák F., *Nagyvárad elvesztése 1660-ban*, în *Értekezések a történelmi tudományok köréből*, VII, 1878, nr. 1, p. 42.

[26] Tóth Sz., *Nagyvarád az erdélyi fejedelmek és a török uralom korabán*, în *A jászóvári prémontreikanonokrend nagyváradi fögymnasiumának értesitője az 1903-1904 iskolai évről*, Nagyvárad, 1904, p. 3-132.

[27] Gyalókai J., *Nagyváradi ostroma 1660-ban (két váulattol)*, în *Hadtört. Közl.*, XII, 1911, nr. 1, p. 32.

garnizoană, autorul trece în revistă evoluţia cetăţii medievale şi a celei bastionare.

Un punct nevralgic pentru cetate, în opinia autorului, era apropierea primejdioasă de Dealurile Sf. Petru şi Sf. Ştefan (Dealurile Viilor în prezent), aflate la o distanţă de numai 800-900 m de fortificaţie şi cu 60-70 m mai înalte decât amplasamentul acesteia, oferind astfel o excelentă poziţie pentru instalarea artileriei de asediu. Alături de această deficienţă, autorul mai identifică încă patru: apropierea oraşului de cetate, ruinele caselor oferind o bună acoperire pentru înaintarea atacatorilor în cazul unui asediu, construirea haotică a unor ansambluri interioare de către principele Gheorghe Rákóczy I; lăţirea excesivă a şanţului de apărare în detrimentul scăderii masive a adâncimii acestuia şi nu în ultimul rând înălţimea palatului princiar care depăşea zidurile incintei, expunându-i astfel acoperişul foarte uşor loviturilor artileriei şi săgeţilor cu vârf incendiar. Lipsa unor sisteme de protecţie între incintă şi palatul princiar permitea atacatorilor, în cazul unui asalt victorios peste bastioane sau incinte, o rapidă cucerire a întregii cetăţi[28]. În apropierea cetăţii, în zona *„Târgului de Vineri"*, arealul era insuficient protejat, existând doar o palancă.

În săptămânile de asediu, turcii, socotiţi de autor la 50.000 de luptători, s-au organizat în trei tabere începând asediul în ziua de 14 iulie 1660: în zona cartierului Velenţa, sub comanda lui Ali-paşa, la vest de *„Târgul de Vineri"*, în Olosig, la nord-vest de cetate, sub comanda lui Sejdi-paşa şi pe valea pârâului Paris, aflat nu departe, spre nord de a doua tabără. Apărătorii cetăţii erau puţini, doar 800 - 900 de persoane, între care doar 200 - 300 de soldaţi profesionişti, dotaţi cu o artilerie de apărare insuficientă numeric[29]. Atacurile principale s-au îndreptat spre bastioanele Roşu şi Aurit. Data căderii cetăţii a fost, în opinia autorului, 27 august 1660, după un asediu de 46 de zile[30].

[28] *Ibidem*, p. 35.
[29] *Ibidem*, p. 39-40.
[30] *Ibidem*, p. 47.

Spirit polemic, Gyalókai Jenö îl contrazice, într-un studiu publicat în anul 1912, pe canonicul - istoric Bunyitai Vincze vizavi de amplasarea statuilor regale din incinta cetăţii. Dacă Bunyitai susţinea că statuile regilor maghiari canonizaţi, Ştefan I, Ladislau I şi Emeric, precum şi statuia ecvestră a regelui Ladislau I, au fost amplasate în dreapta porţii principale de acces în cetate, între catedrală şi palatul episcopal[31], Gyalókai, analizând cronica lui Ortelius şi stampa lui Hoefnagel, susţine că statuile au fost situate în spaţiul din faţa catedralei. Statuile au fost înşirate pe o distanţă de cca. 40 m, având menirea de a „apăra" şi „ocroti" cetatea şi catedrala. Busturile precum şi statuia ecvestră a regelui Ladislau I au fost realizate de către fraţii Martin şi Gheorghe din Cluj, ultima fiind dezvelită la 20 mai 1390. Comanda statuilor a fost dată de către episcopii orădeni Demetrius şi Ioan Zudor. În cazul statuii ecvestre, regele sanctificat ţinea în mână o bardă, iar faţa statui era îndreptată spre faţada catedralei, calul stând în contrapost[32].

Într-un articol publicat în anul 1933, Gyalókai abordează tendinţele de modernizare venite dinspre noul stăpân, cel austriac, după victoriile din anul 1692. În fapt, studiul analizează un proiect întocmit imediat după cucerirea austriacă a cetăţii, din anul 1692, anume primul plan de reconstrucţie al fortificaţiei elaborat de către inginerul militar baron Ernst Friedrich von Borgsdorf[33]. Soluţiile propuse pentru creşterea capacităţii defensive a cetăţii, relativ simple şi care nu obligau la cheltuieli peste măsură, constau în amenajarea unor „şicane" în afara şanţului de protecţie, în două variante: sub forma unui *„glacis"* sau a unor diguri de protecţie. Impunerea planurilor baronului von Borgsdorf s-a lovit de grava criză financiară de moment a Imperiului habsburgic dar şi

[31] *Idem, A nagyváradi királyszobrok helyéről,* în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 3, p. 266.
[32] *Ibidem*, p. 268.
[33] *Idem, A nagyváradi vár 1692 évi átalakitási terve (Báro Borgsdorf Ernö hadmérnöktiszt terve),* în *Mag.Kat.Szemle*, III, 1933, nr. 4, p. 211.

de tulburările pricinuite de răscoala antihabsburgică a lui Francisc Rákóczy al II-lea[34].

În acelaşi an apare un alt studiu dedicat arhitecturii cetăţii orădene şi principalelor momente ale transformărilor suferite de aceasta[35]. Susţinând construirea unei prime faze în vremea regelui Ladislau I, autorul precizează că biserica ridicată la sfârşitul secolului al XI-lea era trinavată, fiind zidită din piatră, în stil romanic, contrazicând astfel tocmai planul publicat de arhitectul Fóerk Érnö[36], care ulterior s-a dovedit a fi probabil cel mai aproape de realitate. Rămâne interesantă polemica dintre arhitectul budapestan şi istoricul orădean, în contextul în care ambii fuseseră prezenţi cu decenii înainte pe şantierul arheologic din cetatea orădeană. Gyalókai aprecia perimetrul vechii cetăţi medievale la 550 - 600 m, cu şapte unghiuri neregulate. Articolul analizează, pe baza stampelor lui Cesare Porta şi Georg Houfnagel, alături de mai vechea incintă, deja amintită, şi catedrala alături de palatul episcopal. Cu anul 1569, socotit ca debut al construcţiei cetăţii bastionare, a început „epoca modernă" a cetăţii orădene[37].

O ultimă contribuţie semnată de Gyalókai Jenö, legată de cetate, reia preocupări mai vechi privind istoria monumentului, publicând şi câteva planuri, inclusiv cel al unei propuneri de reconstituire a fazelor bisericilor din interiorul cetăţii, astăzi considerate desuete. Autorul a susţinut, împotriva părerilor poate mai autorizate ale canonicului - istoric Bunyitay Vincze, potrivit cărora încă înaintea invaziei tătare de la 1241 cetatea ar fi avut curtine din piatră, că doar turnurile aveau suprastructura din lemn[38]. A sesizat însă foarte corect funcţionarea pe post de incintă a zidului exterior al palatului episcopal, cel puţin pentru o perioadă de timp[39]. Finalul articolului trece în revistă bastioanele noii cetăţi, cu dimensiunile şi unghiurile de vârf ale fiecăruia[40].

Istoriografia pozitivistă a sfârşitului de secol XIX şi început de secol XX, s-a aplecat înseosebi asupra unor momente de referinţă din istoria cetăţii orădene, asediile din anii 1556 - 1557, 1598, 1660 şi 1692 fiind analizate mai ales prin prisma noilor documente descoperite în arhive. Tensiunile confesionale, prilejuite de penetrarea curentului Reformei în Transilvania, s-au manifestat acut şi la Oradea. Deşi cu antecedente timide, încă din deceniul cinci al veacului al XVI-lea Reforma a avut puţine şanse de reuşită în timpul păstoririi energicului episcop orădean Gheorghe Martinuzzi. După asasinarea acestuia, în castelul său de la Vinţu de Jos, venirea în oraş a lui Várkocs Tamás, aprig susţinător al Reformei, încinge spiritele. Toate aceste frământări se suprapuneau peste conflictul dintre partizanii catolici ai împăratului Ferdinand de Habsburg şi cei reformaţi ai nevârstnicului principe ardelean Ioan Sigismund, intens susţinut de mama sa, Isabella Zápolya.

Studiul profesorului Kárffy Ödön se referă tocmai la acest moment. Istoricul publică scrisoarea trimisă de Pesthy Ferencz din cetatea Ecséd, la 23 august 1556, către Dieta din Pozsony (azi Bratislava), referitor la atacul taberei lui Várkocs Tamás, viitor căpitan al cetăţii de la Eger, aliat cu nobilimea din comitatele de peste Tisa, asupra cetăţii orădene, controlată de către oamenii împăratului Ferdinand de Habsburg. Oraşul a fost ars iar peste 500 de localnici masacraţi. Deşi lovită prin surprindere, cetatea a rezistat, garnizoana având însă nevoie de un ajutor urgent. Atacurile vor fi încununate de succes abia în anul următor, când armatele austriece şi partizanii lor ardeleni vor fi definitiv înfrânţi[41].

[34] *Ibidem*, p. 212-213.

[35] *Idem, Nagyvárad középkori vára*, în *Akad.Ért.*, 43, 1933, nr. 453, p. 84.

[36] Fóerk É., *Árpád-kori templomaink tipusai*, în *A Magyar Mérnök- és Épitész-Egylet Közlönyének Havi Füzetei*, III, 1926, p. 117.

[37] Gyalókai J., *op. cit.*, p. 86.

[38] *Idem, A váradi vár*, în *Hadtört.Közl.*, XLIII, 1942, p. 68.

[39] *Ibidem*, p. 69.

[40] *Ibidem*, p. 82-83.

[41] Kárffy Ö., *Nagyvárad 1556-ik évi ostromához*, în *Hadtört.Közl.*, XII, 1911, nr. 4, p. 643-644; sunt interesante de consemnat şi memoriile căpitanului Várkocs Tamás, care amintesc şi de episodul orădean, de curând publicate: Csiffary G. *Varkocs Tamás Egri várkapitány emlékezete*, în *Agria*, 40, 2004, p. 189-260.

Un interesant articol apărut în anul 1902 se ocupă cu asediul din 1598 asupra cetăţii. Autorul, Zsák Adolf, valorifică o schiţă elaborată de cronicarul Ortelius, descriind cetatea, atât cea exterioară (bastionară) cât şi vechea cetate medievală, azi demolată. Un element interesant este enumerarea puterii tunurilor din cetate, acestea fiind de 3, 7, 10, 28, 30 şi 35 de funţi[42], precum şi aprecierile asupra populaţiei oraşului: 11.000-12.000 de locuitori, trăitori în 2200 - 2500 de case, dintre care 2000 de orădeni erau catolici restul fiind reformaţi[43].

Ultimului mare moment al expansiunii otomane în centrul Europei i-a căzut victimă printre primele şi cetatea Oradea. Venită pe fondul eşecului unei vaste răscoale antiotomane din Ţara Românească, Moldova şi Transilvania[44], căderea Oradiei sub stăpânirea turcească şi cucerirea ei, după 32 de ani de paşalâc, la 1692 de către oştile austriece, au reprezentat subiecte suficient de importante pentru a fi abordate de către istorici. Importanţa cetăţii de pe malurile Crişului Repede rezultă şi din faptul că, în opinia istoricilor, capitularea ei în faţa turcilor a reprezentat o catastrofă pentru principat, fiind socotită, după Belgrad şi Buda, a treia mare pierdere a „Ungariei"[45]. Documentul de capitulare, elaborat în opt puncte şi semnat de beligeranţi la 27 august 1660, a fost publicat în detaliu în anul 1892 de către istoricul militar Koncz Iosef[46].

Ultimul eveniment politic major din istoria cetăţii a fost, cu siguranţă, asediul austriac din anul 1692. În fapt, cele câteva studii care i-au fost dedicate au dezbătut, uneori polemic, îndeosebi data capitulării garnizoanei turceşti. Autorii polemicii s-au folosit atât de calendarul mahomedan, cât şi de informaţii provenite din arhivele vieneze. Primele, realizate pe baza datei de început a Ramadanului, dau ziua de 3 iunie 1692 ca moment al capitulării[47]. O altă dată propusă pentru acest eveniment a fost ziua de 5 iunie 1692, fiind desemnată pe baza unor documente descoperite în Arhiva Imperială de la Viena şi a „monedelor" (în fapt medalii omagiale) emise pentru a marca evenimentul[48]. Oricum, se pare că predarea garnizoanei otomane a avut loc în data de 5 iunie 1692, iar ocuparea propriu-zisă a cetăţii în ziua următoare. În secolul trecut, o inscripţie amplasată pe poarta principală a cetăţii indica ziua de 6 iunie 1692 ca dată a capitulării asediaţilor. Deşi pare mai puţin importantă o diferenţă de două-trei zile vizavi de data exactă a capitulării garnizoanei turceşti, istoricii au revenit relativ frecvent asupra subiectului[49].

Un extrem de interesant document, contemporan cu asediul din 1692, descoperit în biblioteca arhiepiscopiei din Kalocsa, provenit probabil de la Oradea şi publicat în anul 1917, face mai multă lumină asupra acestui episod. Documentul conţine şi o stampă realizată de inginerul austriac Kaiserfeld Matthias, la 20 mai 1692, chiar în timpul asediului[50]. Textul oferă amănunte foarte interesante legate de mărimea garnizoanei cetăţii, 3000 de soldaţi, având 60 - 80 de tunuri, care se bazau însă şi pe un posibil ajutor al călăreţilor tătari, extrem de rapizi, proveniţi din garnizoanele de la Gyula, Ineu şi Timişoara, apreciaţi la 6000 - 8000 de luptători[51]. Dintre apărători, doar o mică parte o alcătuiau militarii de carieră, capabili să facă faţă asediului

---

[42] Zsák A., *Várad az 1598-ik évi ostroma idejen,* în *A biharvármegye és nagyváradi régészeti és történelmi egylet 1901-1902-ik evkönyve,* Nagyvárad, 1902, p. 40-42.

[43] *Ibidem,* p. 46.

[44] În acest sens vezi şi ordinele de pregătire a cetăţii orădene pentru un eventual atac turcesc la Marki S., *Várparancs 1658-ben,* în *Hadtört. Közl.,* XXVI, 1925, nr. 1 – 2, p. 171 – 172.

[45] Koncz I., *Nagyváradi kapitulációja 1660-ben,* în *Hadtört.Közl.,*V, 1892, nr. 5, p. 391.

[46] *Ibidem,* p. 393 - 394.

[47] Kropf. L., *Nagyáradi kapitulációja,* în *Hadtört.Közl.,*VIII, 1895, nr. 4, p. 549; sunt foarte interesante echivalenţele propuse de autor, cu calendarul mahomedan, în funcţie de sărbătoarea Ramadanului: avem data de 3 iunie în calendarul creştin şi 25 mai în cel musulman, respectiv anul 1103 de la naşterea Profetului.

[48] Horwáth J., *Mely napon kapitulált Nagyvárad 1692-ben,* în *Hadtört.Közl.,* IX, 1896, nr. 1, p. 126.

[49] *Ibidem,* p. 125.

[50] Vanyai F., *Nagyváradi viszafoglalása törökzól,* în *Hadtört.Közl.,* XVIII, 1917, nr. 14, p. 76.

[51] *Ibidem,* p. 78.

austriac. Alături de informații legate de structura garnizoanei turcești, sunt relevate aspecte inedite asupra mersului asediului. Acesta a început încă din toamna anului 1691 pe 12 octombrie, prin instalarea artileriei de asediu pe Dealul Sf. Ștefan. După 10 zile de lupte zona Olosig a fost cucerită dar asediul propriu-zis a fost amânat datorită asprimii toamnei târzii a acelui an[52].

Reluarea luptelor în anul următor, cu forțe militare proaspete dar și mult sporite a condus la deznodământul așteptat: capitularea garnizoanei turcești la 6 iunie 1692, după parafarea unui document în 15 puncte, care prevedea în detaliu condițiile predării cetății. Supraviețuitorii garnizoanei otomane, în număr de 1334, au fost lăsați liberi după predarea armamentului individual. La 8 iunie tunurile austriece au fost instalate în cetate[53]. Luptele au lăsat în urmă un oraș complet distrus și o cetate grav afectată. O sursă de finanțare pentru refacerea episcopiei catolice de Oradea, desființată după 1557, dar indirect și a orașului și cetății, a reprezentat-o tocmai bogata visterie a Vaticanului, dovadă fiind corespondența dintre papa Inocențiu al XII-lea și Nunțiul vienez cu împăratul Leopold și generalul Caraffa, unde erau prezentate în detaliu realitățile orădene. Deja în anul 1692 au fost oferiți 60.000 de forinți pentru refacerea orașului[54].

În masivul volum consacrat comitatului Bihor și orașului Oradea, publicat la Budapesta de către istoricul Borovszky Samu, deși nu aduce noutăți în privința istoriei cetății și a episcopiei romano - catolice, autorul dezbate problema „întemeietorului“: regele Ștefan I sau Ladislau I, opinia lui înclinând spre ultimul[55]. În volum a fost publicată, de asemenea, lista episcopilor catolici orădeni din secolele XII - XIV[56].

Un studiu aproape uitat, apărut la finele primului război mondial, tratează într-o manieră foarte serioasă istoria căpitănatului de Oradea, instituție supremă în cetate și comitat timp de mai bine de un secol (1557-1660). După o scurtă prezentare a istoriei fortificației, sunt înșirați toți căpitanii acesteia. Rolul lor, extrem de important în ierarhia principatului transilvan, relevă din însăși prezența a patru viitori principi în demnitatea amintită[57]. Au fost publicate de asemenea, instrucțiunile primite de căpitanii și vicecăpitanii cetății de la principii ardeleni[58]. Istoricul bihorean Nicolae Firu a publicat în anul 1937 o broșură unde sunt relatate impresiile călătorului turc Evlia Celebi despre asediul otoman din anul 1660, cu descrieri interesante despre cetate[59]. Un scurt articol comemorativ, apărut în anul 1942, trece în revistă principalele momente din istoria cetății orădene analizând, din nou, deja faimoasa stampă aparținând lui Georg Hoefnagel[60].

În sfârșit, o istorie a orașului Oradea, publicată în același an, proiectează pe fondul unei *„mari satisfacții a revenirii orașului la matca strămoșească“* umbra regelui Ladislau I asupra orașului. A fost o carte cu iz triumfalist, unde s-a analizat totuși, fără a se aduce noutăți sau interpretări semnificative și evoluția cetății orădene, cu principalele etape de construcție și evenimentele istorice mai importante[61].

În analiza istoriografiei pozitiviste, în copleșitoare majoritate de limbă maghiară, constatăm o treptată acumulare calitativă, paralel cu punerea în valoare a unor noi surse arhivistice. Cercetările arheologice desfășurate în anii 1881, 1883 și 1911 - 1912 au vizat îndeosebi catedrala episcopală, aflată cu aproape întreaga suprafață în curtea interioară a fostului palat princiar. Metoda de

[52] *Ibidem*, p. 94.

[53] *Ibidem*, p. 322.

[54] Fraknói V., *Várad felszabaditása 1692-ben és XII Incze pápa*, Roma, 1892, *passim* (extras).

[55] Borovszky S., *Biharvármegye és Nagyvárad*, Budapest, 1904, p. 183.

[56] *Ibidem*, p. 463.

[57] Balás Margit, *A váradi kapitányság története*, Nagyvárad, 1917, p. 7 - 18. Peste decenii istoricul orădean L. Borcea va reveni asupra subiectului în studiul: *Istoria căpităniei de Oradea*, în *A.I.I.A. Cluj-Napoca*, XXIV, 1981, p. 343-351.

[58] *Ibidem*, p. 33-52.

[59] N. Firu, *Evlia Celebi. Despre ocuparea cetății Oradea de către turci în anul 1660*, Oradea, 1937, *passim*.

[60] Dercsény D., *A nagyváradi vár*, în *Épitészet*, IV, 1942, p. 119-122.

[61] Horváth J., *Nagyvárad története*, Nagyvárad, 1942.

săpătură caracteristică momentului, excavarea pământului de o parte şi de alta a zidurilor, a distrus iremediabil stratigrafia în porţiunile săpate. Materialul arheologic descoperit a fost în mare parte neglijat, cu excepţia pieselor de arhitectură, în covârşitoare majoritate conservate azi la muzeul orădean. Puţinele descrieri parvenite din informaţiile conţinute de jurnalele de săpătură, păstrate în arhive[62], amintesc fragmente de cahle, pipe, ace de păr, ghiulele etc., azi în mare majoritate pierdute. Planurile catedralei episcopale au fost schiţate mai mult sub influenţa miniaturilor din *Cronica pictată de la Viena* şi după stampele din perioada renascentistă, decât după realitatea oferită de săpăturile arheologice. Până şi mormintele descoperite au reprezentat subiect de controverse, o parte din supoziţii dovedindu-se ulterior neîntemeiate.

Merită subliniat rolul extrem de important a unor canonici orădeni: Bunyitai Vincze, Rómer Flóris, Karácsony János, Fraknói Vilmos care, prin erudiţie şi o amănunţită cunoaştere a arhivelor au adus importante contribuţii la istoria cetăţii orădene, a episcopiei sau capitlului de aici. Au fost de asemenea mecenaţi, contribuind cu subsidii semnificative la finanţarea cercetărilor arheologice din cetate.

Istoriografia ultimelor decenii nu s-a preocupat într-o mai largă măsură de cetatea orădeană. Direcţiile de cercetare s-au reorientat spre subiecte care au tratat anumite particularităţi ale cetăţii bastionare, informaţii documentare inedite, relatări ale călătorilor străini despre fortificaţie, asupra arhitecţilor săi şi în analiza unor categorii de piese cu importanţă deosebită în economia arhitectonică a monumentului. Nu au lipsit abordările monografice, extrem de necesare, în adunarea sub o singură copertă a variatei informaţii documentare şi arheologice mai vechi legate de cetate.

Un bun câştigat al noilor contribuţii este permanentul apel la analogii cu spaţii geografico - istorice cât mai largi, cu accent mai ales pe realităţile central - europene. Un element extrem de interesant vine să diversifice peisajul istoriografic. Dacă până în deceniul şase al secolului nostru interesul pentru cetatea orădeană a fost practic „monopolul" istoriografiei maghiare, contribuţia istoricilor români rămânând cu totul modestă[63], după intervalul amintit ea va face notabile progrese, majoritatea studiilor având o valoare ştiinţifică deosebită.

Cele câteva tratate generale de istoria arhitecturii se ocupă aproape fără excepţie şi de cetatea orădeană. Prin contribuţiile lui Virgil Vătăşianu[64] şi Gerő Laszlo[65] sunt puse în fapt bazele unei abordări complexe a arhitecturii de fortificaţii, chiar dacă volumul întocmit de către academicianul român tratează şi arhitectura ecleziastică, alături de sculptura şi pictura vremii. În paragrafele privitoare la catedrala episcopală din cetate, se demonstrează cu argumente solide că avem de-a face cu una din primele biserici - hală din Transilvania[66].

Arhitectura renascentistă beneficiază, de asemenea, de câteva contribuţii generale notabile. În primul rând se cuvine amintită cartea cercetătoarei în istoria artei Balogh Jolán, viitoare exegetă a cetăţii orădene, despre renaşterea transilvăneană. Palatul episcopal, terminat sub păstorirea episcopului Sigismund Thurzó, are bune analogii cu cel ridicat de Matia Corvinul la Buda cu puţine decenii mai devreme[67].

[62] Vezi supra nota nr. 16.

[63] Monografiile româneşti legate de istoria oraşului Oradea sau a judeţului Bihor abordează doar sumar subiectul cetăţii, într-o manieră diletant - romantică, exemplul cel mai bun fiind volumul coordonat de A. Tripon, *Monografia almanah a Crişanei,* Oradea, 1936. Interesant este faptul că după cinci decenii şi jumătate, în peisajul istoriografic românesc continuă să apară articole şi cărţi scrise în aceeaşi manieră, care inventează fapte şi întâmplări, botează locuri şi inversează evenimente istorice. Un exemplu este studiul lui T. L. Roşu, *Oradea - cetatea Bihor, străveche aşezare voievodală,* în *Comunicări susţinute la sesiunile închinate Semicentenarului Unirii Transilvaniei cu România,* Oradea, 1969, p. 15-22 şi *Oradea – cetatea Bihor, străveche vatră voievodală – din epoca de piatră la sfârşitul secolului al XIV-lea,* Oradea, 1992.

[64] V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române, I. Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului,* Bucureşti, 1959, *passim.*

[65] Gerő L., *Magyarországi várépiteszeét,* Budapest, 1955, *passim.*

[66] V. Vătăşianu, *op. cit.,* p. 218.

[67] Balogh Jolán, *Erdélyi renaissance,* Koloszvár, vol. I, 1943, p. 377 - 378.

Renaşterea transilvăneană a fost de asemenea subiectul volumelor semnate de Gheorghe Sebestyén[68] şi B. Nagy Margit[69]. Primul susţine că ridicarea palatului episcopal ar fi avut loc sub păstorirea episcopului Ioan Filipecz (1476-1490) motivând persistenţa în arhitectura monumentului a unor influenţe ale goticului târziu[70]. În cazul cetăţii este subliniat aportul episcopului Gheorghe Martinuzzi, care ar fi ridicat bastioane din pământ pentru a consolida capacitatea defensivă a fortificaţiei. A doua contribuţie găseşte analogii pentru cetatea bastionară orădeană la Satu Mare şi Săcuieni iar pentru palatul princiar la Vinţu de Jos, Blaj şi Făgăraş. Influenţa arhitecturii italiene, în cazul ansamblului orădean, este de asemenea scoasă în evidenţă[71].

Influenţa italiană în arhitectura militară transilvăneană în general, a celei orădene în special, a fost subiectul unor studii aparte începând cu cel semnat de istoricul militar din Torino, Luigi A. Maggioroti, publicat în perioada interbelică. Abordând istoria arhitecturii militare de pe teritoriul Ungariei medievale, autorul propune o clasică împărţire a fortificaţiilor în biserici fortificate[72], castele[73], incinte orăşeneşti[74] şi cetăţi[75]. Probabil şi datorită originii sale, istoricul torinez exagerează influenţa italiană în construcţia cetăţilor din regatul maghiar, marcându-i debutul încă sub domnia regelui Ştefan I[76].

În istoriografia românească, pe acelaşi palier, se înscriu câteva contribuţii importante. Le amintim în primul rând pe cele semnate de istoricii de artă Kovács András şi Mircea Ţoca, care oferă o imagine sugestivă în primul rând asupra arhitecturii bastionare de influenţă italiană a unor castele din incinta unor cetăţi din Transilvania[77], alături de liste cu arhitecţi din peninsulă care au lucrat aici între anii 1500-1700. În cazul arhitecţilor, nu mai puţin de opt au avut o contribuţie mai mult sau mai puţin importantă pe şantierul orădean, atât la cetatea bastionară cât şi la ridicarea palatului princiar din interior[78]. Unui studiu special dedicat construcţiei palatului princiar din interiorul cetăţii orădene[79] i s-a adăugat o contribuţie legată de arhitecţii cetăţii orădene din anul 1570[80]. În sfârşit, o altă colaborare dintre Mircea Ţoca şi Kovács András va aduce importante precizări legate de stucaturile cu grifoni din interiorul celei mai importante săli din cadrul palatul princiar orădean[81].

În ciuda titlului stufos, studiul semnat de către istoricul de artă Alexandru Avram, altminteri extrem de serios şi de bogat în informaţii, subliniază din nou importanţa influenţei arhitecturii militare italiene în ridicarea cetăţii de la Oradea, prin arhitecţii care au coordonat lucrările[82]. Locul cetăţii în apărarea principatului a fost abordat în două studii relativ recente, datorate istoriografiilor română şi maghiară. În primul, istoricul orădean

[68] Sebestyén Gh., Sebestyén V., *Arhitectura renaşterii în Transilvania*, Bucureşti, 1963; reluată după două decenii şi jumătate, cu numeroase completări de către primul dintre autori: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renaşterea*, Bucureşti, 1987.

[69] B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970.

[70] Sebestyén Gh., *op. cit.*, p. 92.

[71] B. Nagy Margit, *op. cit.*, p. 24, 61.

[72] L. A. Maggioroti, *A hadépitészet magyarország történetebén*, în *Hadtört.Közl.*, XXXVI, 1935, nr. 1-2, p. 5-12.

[73] *Ibidem*, p. 12-24.

[74] *Ibidem*, p. 24-30.

[75] *Ibidem*, p. 30-34.

[76] *Ibidem*, p. 8.

[77] Kovács A., *Szabályos alaprajzú olasz bástyás várkastélyok Erdélyben*, în *Művélődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1980, p. 77-98, 277-280.

[78] Kovács A., M. Ţoca, *Arhitecţi italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea*, în *Studia Univ. Babeş-Bolyai*, XVIII, 1973, nr. 2, p. 22, 23, 24, 25, 27, 35.

[79] *Idem.*, *Adalékok a váradi fejedelmi palota építészetörténetéhez*, în *Művélődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1979, p. 107-115, 228-229.

[80] *Idem, L'architetto del 'anno 1570 della fortezza di Oradea*, în *Omaggio a Dinu Adameşteanu*, Cluj-Napoca, 1996, p. 253-258.

[81] M. Ţoca, Kovács A., *Contribuţii la cunoaşterea palatului în stil renascentist de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea*, în *Biharea*, IV, 1976, p. 199-202.

[82] Al. Avram, *Din contribuţia maselor populare transilvănene la lupta antiotomană. Constructorii cetăţii din Oradea în ultima treime a secolului al XVI-lea*, în *St. Com. Muz. Brukenthal. Arh.Ist.*, 20, 1977, p. 51-69.

Liviu Borcea susţine că principalele linii de apărare ale principatului erau cele edificate contra turcilor, cu varianta sudică Ineu – Beliu - Dezna şi vestică Săcuieni – Sâniob –Oradea – Salonta – Gyula, precum şi linia antihabsburgică cu aliniamentul cetăţilor de la Săcuieni şi Şimleul Silvaniei[83]. Sunt analizate de asemenea principalele „instituţii" ale cetăţii: căpitănatul, garnizoana şi provizorul. În cazul căpitănatului, datarea propusă pentru debutul acestei importante funcţii, sfârşitul secolului al XVI-lea credem că este prea târzie[84], primul căpitan al cetăţii fiind menţionat documentar încă din anul 1557, în persoana lui Nyakás Antal[85]. Analizând într-un volum dedicat cetăţilor de margine din secolele XVI – XVII, rolul Oradiei în Partium şi Transilvania, istoricul maghiar Nagy Lajós subliniază la rându-i importanţa căpitănatului de Oradea, ca fiind a doua şi uneori a treia din ierarhia principatului ardelean[86].

Au fost publicate de asemenea câteva lucrări generale care tratează ori problema fortificaţiilor transilvănene ori, în plan mai larg, pe cele din întreaga ţară. Influenţa şcolii italiene de arhitectură militară a fost extrem de importantă pentru Transilvania, atât în cazul stilului vechi italian, cât şi a celui nou[87], în timp ce influenţa şcolii germane, a celei din Ţările de Jos şi a celei franceze a fost mai puţin semnificativă în regiune[88]. Cetăţile ridicate în acelaşi stil bastionar ca cea orădeană sunt înşirate ca fiind cele de la Satu Mare, Făgăraş şi Miercurea Ciuc[89]. Afirmaţia, bazată pe relatările călugărului Rogerius despre atacul tătarilor din anul 1241, care atribuie cetăţii de la Oradea ziduri din piatră şi doar suprastructuri din lemn trebuie preluată cu parcimonie deoarece nu a fost confirmată integral de cercetările arheologie[90]. Totuşi aici trebuie subliniat faptul că relatările lui Rogerius pot fi reale, el fiind prea obişnuit din ţara natală cu cetăţile de zid pentru a face asemenea confuzii între primele şi cele ridicate exclusiv din lemn. O informaţie interesantă este cea legată de protecţia cetăţi cu ajutorul unui şanţ umplut cu apa caldă provenită din pârâului Peţa, care curgea în apropiere[91]. Analiza şanţului protector al cetăţii bastionare, lărgit şi decolmatat în secolele XVI - XVII, conduce la concluzia că cetatea şi aşezările din jur aveau un sistem hidrografic integrat, care cuprindea canale, mori şi stăvilare[92].

Amănunte legate de domeniul cetăţii sunt oferite de urbariul întocmit în anul 1600: cu puţini capi de familie recenzaţi, 982, economia celor două târguri de pe domeniu, Episcopia Bihor şi Biharea alături de cele 47 de sate, era în mare suferinţă după pustiitoarele conflicte din anul 1598, culminate cu asediul turcesc din acelaşi an[93]. Exeget incontestabil al realităţilor sociale ale evului mediu transilvănean, David Prodan a surprins, în analizele făcute domeniului cetăţii orădene, momentul apariţiei acestuia în contextul tensiunilor confesionale general transilvănene şi particular bihorene, care după anul 1557 duc la desfiinţarea episcopiei catolice orădene şi mutarea ei formală la Zips, într-un areal controlat de catolicii austrieci. Domeniul cetăţii, mult restrâns

[83] L. Borcea, *Oamenii din cetăţile de margine ale nord-vestului Transilvaniei în epoca principatului (secolele XVI-XVII)*, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 115.

[84] *Ibidem*, p. 117.

[85] B. Nagy Margit, *op. cit.*, p. 18.

[86] Nagy L., *Várad szerepe a Partium és Erdély életében a 16-17 században*, în *Végvárak és régiók a XVI-XVII században*, Eger, 1993, p. 42.

[87] Gh. Anghel, *Cetăţile medievale din Ttransilvania*, Bucureşti, 1972, p. 111.

[88] *Ibidem*, p. 112-113.

[89] *Ibidem*, p. 118.

[90] T. O. Gheorghiu, *Arhitectura militară de apărare din România*, Bucureşti, 1985, p. 42-43.

[91] *Ibidem*, p. 69.

[92] Pentru problematica şanţului de apărare umplut cu apă, din jurul cetăţii bastionare se poate consulta interesantul studiu semnat de către Al. Pop, *Încercare de reconstituire a sistemului hidrografic defensiv al cetăţii şi oraşului Oradea în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Aletheia*, I, 1993, p. 30-38; autorul va reveni mai pe larg asupra subiectului într-un mic volum publicat în lb. maghiară: *Varadinul a vizek határolta város és vár*, Nagyvárad, 1999, *passim*.

[93] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, vol. II, 1968, p. 780-784.

față de cel episcopal, va intra în proprietatea fiscului transilvan.

Publicarea inventarului cetății, întocmit în anul 1632, într-un moment când șantierul fortificației bastionare fusese deja încheiat, oferă prețioase informații legate de capacitatea defensivă a fortificației. Inventarul a fost redactat de vicecăpitanul și castelanul cetății, purtând pecetea principelui Gheorghe Rákoczy I[94].

Între cele mai însemnate contribuții la istoria cetății orădene se numără, cu siguranță, cele ale istoricului de artă Balogh Jolán. Alături de mai vechile studii legate, între altele, de renașterea transilvăneană[95], după al doilea război mondial cercetătoarea publică o primă contribuție legată special de cetatea de la Oradea, o micromonografie apărută sub egida Universității Bolyai și al Institutului de Știință Ardelean[96]. Volumul tratează istoria cetății orădene începând cu momentele când a devenit principala pavăză a principatului transilvan în fața amenințărilor otomane și habsburgice și se punea acut problema modernizării ei după standardele europene ale momentului. Au fost analizate principalele etape de construcție, rolul diferiților arhitecți italieni care s-au perindat pe șantierul orădean, precum și cele mai importante evenimente istorice din perioada analizată, cea a secolelor XVI - XVII. Sunt publicate de asemenea patru stampe ale cetății: cea semnată de Georg Hoefnagel datată la 1598 și cea din anul 1692 datorată lui Kaiserfeld Matthias și două anonime, datorate cu siguranță inginerilor austrieci, elaborate la finele secolului al XVII-lea și nu germani, așa cum apare în textul explicativ al planșelor[97].

Cercetătoarea budapestană a reluat problema cetății orădene după trei decenii și jumătate, într-una dintre cele mai ample și serioase monografii dedicate subiectului analizat. Structura monografiei, elaborată în două volume[98], cuprinde în cazul primului o trecere în revistă a principalelor momente istorice din evoluția cetății: epoca arpadiană, cea angevină, corvină și iagellonă. Într-un capitol special sunt tratate statuile regilor unguri sanctificați, realizate de sculptorii clujeni Martin și Gheorghe în secolul al XIV-lea și amplasate în fața catedralei episcopale din cetate. Devenită fortificație de margine a principatului transilvan în secolele XVI - XVII, perioada este tratată în șase capitole care analizează domniile lui Ioan Zápolya și a fiului său Ioan Sigismund și a tulburărilor de la mijlocul veacului al XVI-lea, a Bathoreștilor, domnia lui Gabriel Bethlen, a Rakoczeștilor, ocupațiile turcească și austriacă. Volumul al doilea înserează exhaustiv toate mențiunile documentare legate de cetate, inclusiv inventarul general din anul 1598[99], alături de informații despre vechile săpături arheologice, arhitectura catedralei episcopale, pietrele tombale găsite în cetate, sculpturi etc. Un foarte bogat aparat critic și anexe fotografice întregesc un elaborat valoros care, din păcate, nu a beneficiat și de aportul informațional al unor săpături arheologice sistematice. A fost poate cauza pentru care autoarea datează începuturile cetății încă în secolul al X-lea[100], problemă analizată și de către alți autori, dar contrazisă de cercetările arheologice sistematice desfășurate în ultimii ani la monument[101].

Un volum colectiv, dedicat memoriei lui Balogh Jolán, analizează, printre altele un număr de 203 piese de arhitectură medievală, majoritatea aflate în patrimoniul Muzeului Țării Crișurilor din Oradea. Aparținând artei romanice, gotice și renascentiste, piesele sunt în mare majoritate fragmente descoperite în cetatea orădeană cu prilejul săpăturilor arheologice desfășurate aici în

[94] P. Gyulai, *Inventarul cetății Oradea la 1632,* în *A.M.N.,* X, 1973, p. 665.

[95] Vezi supra nota nr. 66.

[96] Balogh Jolán, *Vég - Várad vára,* Koloszvár, 1947.

[97] *Ibidem,* p. 25, 27.

[98] *Idem, Varadinum. Várad vára,* vol. I-II, Budapest, 1982.

[99] *Ibidem,* vol. II, p. 106-126.

[100] *Ibidem,* vol. II, p. 22.

[101] Asupra lucrării lui Balogh Jolán vom reveni repetat, ținând cont de informația extrem de bogată pe care o conține.

anii 1881 şi 1883 şi 1911 - 1912. Sunt descrise de asemenea lespezile de mormânt descoperite în acelaşi context arheologic. Arhiva celor implicaţi în cercetările arheologice amintite: scrisori, rapoarte asupra săpăturilor, desene şi schiţe, aparţinând lui Rómer Flóris, Steinhausz Lászlo, Lux Kálman şi Storno Ferencz au fost de asemenea publicate[102], alături de informaţii despre mănăstirea şi cetatea de la Sâniob, mănăstirea de la Sântion, ambele în judeţul Bihor, alături de biserica gotică de la Mineu, aflată în judeţul Sălaj[103].

O contribuţie extrem de interesantă abordează etapele construcţiei cetăţii bastionare orădene prin prisma semnelor de meşter păstrate pe blocurile de piatră care alcătuiesc părţi din zidurile fortificaţiei[104]. De o varietate copleşitoare, semnele de meşter sunt prezente atât pe blocurile de piatră ale incintei, cât şi pe „bordura" ornamentală de pe partea superioară a acesteia. Autorul a reuşit să delimiteze pe baza acestor semne de meşter, culese cu peste două decenii în urmă, nu mai puţin de 15 etape distincte de construcţie ale diferitelor părţi ale incintei precum şi a celor cinci bastioane[105]. Planul în care apar noile datări incită[106] mai ales prin precizia lor dar şi prin corelarea cu informaţia documentară deja cunoscută. Sunt publicate de asemenea materiale arheologice descoperite de autorul studiului cu prilejul demolării unor fundaţii moderne, aflate în imediata apropiere a contraescarpei şanţului de apărare. Acelaşi autor s-a oprit şi la studiul cărămizilor produse în Bihor, între care sunt analizate şi cele care căptuşesc incintele şi bastioanele cetăţii orădene. Sunt indicate dimensiunile clasice ale cărămizilor folosite la bastioane dar şi faptul că acest material de construcţie a fost des utilizat în arealul bihorean încă din secolul al XIII-lea. Uniformizarea dimensiunilor cărămizilor s-a produs la finele secolului al XVI-lea, dar foloirea unor piese de mărimi diferite a continuat să fie o practică des întâlnită chiar şi în cazul cetăţii orădene[107]. Sunt puse în evidenţă şi ştampilele care apar pe cărămizi[108].

În sfârşit, alte două contribuţii generale legate de istoria Oradiei includ şi capitole consistente referitoare la cetatea de aici. Aparţinând celor două istoriografii interesate cel mai mult de monument, cea românească[109] şi maghiară[110], fiecare în parte a folosit o vastă bibliografie, făcând apel atât la studiile mai vechi dar şi la mai noile contribuţii. O observaţie se cuvine aici menţionată. Dacă autorul studiului românesc, istoricul orădean Liviu Borcea, a folosit masiv baza de informaţii despre cetate oferită cu acribie de către ştiinţa istorică maghiară, corespondenţa nu este valabilă în privinţa volumului *Boldog Várad*. În paginile care tratează istoria medievală, pe cea renascentistă şi a paşalâcului turcesc de Oradea, deci implicit şi a fortificaţiei de aici, nu este citată decât o singură contribuţie a istoriografiei româneşti, studiul de istoria artei semnat de Andrei Kovács şi Mircea Ţoca[111], realitate fals motivată prin *„ieşirea Oradiei din istoriografia maghiară"* după al doilea război mondial. Un studiu consacrat arhitectului care a început, în anul 1570 lucrările la noua cetate bastionară a fost publicat în

[102] * * * *Váradi kőtöredekek*, Budapest, 1989, p. 195-250.

[103] *Ibidem*, p. 251-269.

[104] Emödi J., *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, Nagyvárad, vol. II, 1999, p. 9-79; o versiune în lb. română a apărut cu titlul: *Contribuţii la cunoaşterea istoriei construcţiei cetăţii renascentiste din Oradea*, în *Crisia*, XXIX, 1999, p. 59-118.

[105] *Ibidem*, p. 11 (trimiterea este la varianta în lb. maghiară a studiului).

[106] *Ibidem*, p. 66.

[107] *Idem, Istoria cărămizii în Bihor*, în *Crisia*, XXXIV, 2004, p. 132. O variantă ceva mai amplă a fost publicată în lb. maghiară: *Téglás Váradrol és köryékéről*, în *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, Nagyvárad, vol. I, 1998, p. 119-135 şi XVIII planşe.

[108] *Ibidem*, p. 135 (pentru articolul în lb. română).

[109] L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *Istoria oraşului Oradea*, Oradea, 1995, p. 119-126; o nouă ediţie a fost publicată în anul 2007, sub coordonarea aceloraşi istorici. În cazul subcapitolului destinat cetăţii orădene modificările au fost neesenţiale.

[110] Balint I. (coordonator), *Boldog Várad*, Budapest, 1992, p. 11-371.

[111] Vezi supra nota nr. 78.

anul 1996 într-un volum omagial dedicat arheologului Dinu Adameşteanu[112].

Descoperirea unor documente noi legate de cetatea orădeană au resuscitat interesul pentru unele momente considerate ca definitiv lămurite din punct de vedere istoric. Un interesant, dar şi bine documentat studiu, publicat de către arhivarul orădean Mihai Georgiţă, legat de asediul cetăţii orădene din anii 1691 - 1692, bazat pe vechea bibliografie deja amintită în prezentul capitol, dar şi pe documente provenite de la Arhivele Naţionale Istorice Centrale din Bucureşti, fondul Colecţia microfilme Austria, oferă numeroase amănunte inedite despre acest important eveniment. Sunt trecute în revistă primele tentative de ocupare a cetăţii, datate încă din vara anului 1686, dar eşuate datorită oboselii şi slabei dotări a soldaţilor generalului austriac Antonio Carafa, arderea oraşului în luna august a aceluiaşi an de către corpul de oaste condus de locotenent-colonelul Corbelli, hărţuielile continue dintre imperiali şi turci din întreg comitatul, din intervalul 1686 - 1691, hărţuieli care au dus la importante pierderi umane, dar mai ales materiale în arealul menţionat[113]. Asediul cetăţii, blocada acestei, luptele din zona Olosigului, dar şi minarea zidurilor fortificaţiei sunt tot atâtea momente din lungul răstimp al luptelor de aici[114]. Acelaşi autor publică un la fel de interesant articol despre soarta cetăţii orădene în secolele XVIII - XIX. Abia scăpate de pustiitorul asediu austriac din anii 1691 - 1692, cetatea şi oraşul, complet devastate, încep o lungă dar lentă refacere, inclusiv cu ajutorul privilegiilor imperiale de scutire de dări pentru cei care vor reveni în oraş, în ciuda faptului că intervine o nouă încercare: răscoala curuţilor, antihabsburgică, sub comanda lui Francisc Rákoczy al II-lea. În sfârşit, un studiu foarte recent, care foloseşte documente provenite de la arhivele clujene, analizează activitatea unor paşale la Oradea şi contactele acestora cu principele Mihai Apáffy[115].

Disputele pe seama posesiunilor din oraş, dar şi din cetate dintre episcopia romano - catolică de Oradea, readusă la Oradea după 1692 şi autorităţile militare şi civile devin din ce în ce mai aprige. Este interesant, dar şi dureros destinul cetăţii, după momentele de glorie avute de-a lungul veacurilor. Deşi au existat planuri de refacere şi fortificare suplimentară a ei în primii ani de stăpânire austriacă, lipsa fondurilor dar mai ales extinderea spre sud-estul continentului a imperiului habsburgic i-au redus drastic importanţa[116]. S-a ajuns astfel la situaţia că printr-un rescript din luna decembrie a anului 1782, Comandamentul General de la Viena să scoată efectiv cetatea la vânzare prin licitaţie publică, abia un nou decret al împăratului Iosif al II-lea, din anul 1784 salvând-o, dar transformând-o într-o simplă cazarmă[117]. Un interesant studiu de dată recentă analizează evoluţia cetăţii din Oradea în vremea războaielor napoleoniene. Oradea ca principală garnizoană a comitatului a fost şi un centru de recrutare a celor care urmau să fie trimişi în luptă cu Franţa revoluţionară[118]. Foarte interesante sunt şi documentele despre prizonierii francezi, ofiţeri şi soldaţi, încartiruiţi în cetatea orădeană în aceeaşi perioadă, care au avut mult de suferit de pe urma epidemiilor repetate[119].

Un studiu pornit de la inventarul cetăţii din anul 1598 care trece în revistă câteva dintre informaţiile legate de o *Domus specierum seu Aromatorum,* are în

[112] Kovács A., *L'architteto del'anno 1570 della fortezza di Oradea,* în *Omaggio a Dinu Adameşteanu,* Cluj-Napoca, 1996, *passim.*

[113] M. Georgiţă, *Asediul cetăţii Oradea (1691-1692),* în *Crisia,* XXXI, 2001, p. 71-74.

[114] *Ibidem,* p. 75-100.

[115] Idem, *Noi mărturii despre paşalele de Oradea,* în *Analele Univ. Oradea. Ist.-Arh.,* XVII, 2007, p. 29-35.

[116] *Idem, Evoluţia lucrărilor de construcţii şi renovări în cetatea Oradea în primul secol de dominaţie habsburgică,* în *Heredibus,* I-II, 2005-2006, p. 61-66.

[117] *Idem, Contribuţii la istoricul cetăţii Oradea – secolele XVIII - XIX,* în *Crisia,* XXX, 2000, p. 189.

[118] *Idem,Cetatea Oradea în timpul războaielor napoleoniene,* în *Heredibus,* I-II, 2005-2006, p. 69.

[119] *Ibidem,* p. 70-72.

interpretarea autorului bune şanse de a fi o tocmai şpiţeria din interiorul fortificaţiei[120].

Reluarea cercetărilor arheologice sistematice în cetatea orădeană, în vara anului 1991 a readus treptat monumentul în atenţia lumii savante, deschizând noi posibilităţi de valorificare ştiinţifică a monumentelor dispărute din interiorul actualei fortificaţii, a stratigrafiei acestora dar şi a unor categorii de piese care pot întregi cu uşurinţă un repertoriu mai mult decât necesar[121]. Un prim rezultat al noilor demersuri au fost studiile publicate într-un volum colectiv dedicat cetăţilor episcopale din centrul Europei, unde pentru Transilvania au fost analizate fortificaţiile de la Oradea, Alba Iulia şi Cenad[122]. Rezultatele campaniei arheologice din cetatea orădeană din anul 1991 au fost publicate în acelaşi volum, într-un scurt articol[123]. Prima sinteză preliminară a anilor 1991 - 1993 a văzul lumina tiparului în anuarul muzeului orădean. Până în acel moment au fost trasate 13 secţiuni, în majoritate pe fosta suprafaţă a vechiului palat episcopal, dispărut încă din primele decenii ale secolului al XVII-lea. Au fost delimitate porţiuni din cele două aripi ale masivei construcţii, un turn de flancare, părţi din vechea incintă circulară a cetăţii medievale, unul dintre turnurile vechii porţi de acces în cetate, dar şi elemente ale valului de pământ cu palisadă care alcătuia, cel puţin parţial, fortificaţia orădeană în preajma anului 1241, moment istoric suprapus cu marea invazie tătaro - mongolă. La toate acestea trebuie adăugate mormintele, descoperite într-un număr semnificativ[124]. Piesele arheologice apărute în cursul fiecărei campanii au fost entuziast de numeroase, dar şi diversificate. Ceramica, cu datări din secolul al XII-lea până în cel de-al XVIII-lea, cahle, sticlărie, obiecte din metal şi din os, monede, alături de numeroase piese de arhitectură de factură gotică şi renascentistă oferă un tablou convingător al materialului descoperit[125]. Planşele cu situaţiile stratigrafice, dar şi cele cu o mică parte dintre piesele descoperite completează această primă sinteză preliminară[126].

Un volum colectiv dedicat împlinirii a 900 de la moartea regelui sanctificat al Ungariei, Ladislau I, cu merite evidente de ctitorire la Oradea, conţine alte două studii dedicate de această dată exclusiv realităţilor timpurii din cetatea orădeană. Primul analizează modul de fortificare al cetăţii înaintea invaziei tătare din anul 1241, pe baza rezultatelor obţinute în urma primelor patru campanii arheologice. Sunt menţionate existenţa unui val de pământ întărit succesiv cu două palisade casetate, în ambele cazuri fiind subliniat faptul că în locurile cercetate nu au fost descoperite urme de incendiere provenite de la asediul tătar din anul 1241. Foarte utilă ni s-a părut discuţia legată de însemnările călugărului Rogerius despre cetatea orădeană, în contextul surprinderii sale de către tătari tocmai aici. Faptul că acesta aminteşte în însemnările sale de existe unui *„zid nou“* la Oradea a dus la lansarea ipotezei că cetatea avea cel puţin o parte din incintă ridicată în piatră, deşi acest lucru nu a fost deocamdată sesizat arheologic[127]. În fapt, călugărul italian, aşa cum am subliniat deja în altă parte, era

---

[120] Al. Pop, *Un document ignorat privind istoria farmaciei orădene*, în *Crisia*, XXXV, 2005, p. 79-86; Un alt studiu dedicat aceleiaşi probleme: Budaházy Şt, Al. Pop, *O protospiţerie în Oradea, în anul 1598*, în *Heredibus*, I-II, 2005-2006, p. 51-60.

[121] Menţionăm că reluarea cercetărilor arheologice în cetatea orădeană a fost un rezultat al colaborării dintre Muzeul Ţării Crişurilor din Oradea şi Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj-Napoca.

[122] A. A. Rusu, *Die Bischofsburgen auf dem Gebiet Rumaniens. Der Stand der Forschung*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 103-119.

[123] C. Ilieş, *Vorlafiger Bericht über die archeologischen Forschungen der Burg Oradea (Grosswardein), 1991*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 126-133; articolul a fost reluat fără modificări în: *Analele Univ. Oradea. Ist. Arh. Filos.*, II, 1992, p. 45-56.

[124] A. A. Rusu, *Cercetări arheologice în Cetatea Oradea. Sinteza preliminară a anilor 1991-1993*, în *Crisia*, XXIII, 1993, p. 63-67.

[125] *Ibidem*, p. 67-69.

[126] *Ibidem*, p. 70-84.

[127] *Idem*, *Les prémieres fortifications médiévales d'Oradea. Observations preliminaries á la suitte des fouilles archéologiques*, în *900 Years from Saint Ladislas Death*, Oradea, 1996, p. 12-17.

prea familiarizat cu cetățile din piatră din patria lui, pentru a face confuzii atât de flagrante între o palisadă din lemn şi o incină din piatră. În cuprinsul aceluiaşi studiu trebuie remarcată reconstituirea grafică a palisadei secolelor XII - XIII[128]. Un al doilea articol tratează locuirea din perioada secolelor XII - XIII din cetatea orădeană. Au fost analizate câteva locuințe semiadâncite dar şi una de suprafață, alături de câteva cuptoare. În toate locuințele a fost descoperit un bogat material arheologic, îndeosebi ceramică, inclusiv fragmente smălțuite, de clară tradiție bizantină[129]. O monedă datată în perioada domniilor regelui Geza al II-lea (1141-1162) descoperită în locuința de suprafață ne datează foarte bine cronologia acestui complex închis[130].

După cum bănuiau deja membri colectivului de cercetare din cetatea orădeană, după primele campanii arheologice, era nevoie, pentru a prelucra sistematic rezultatele obținute din săpătură alături de materialul arheologic propriu-zis, de concentrarea cercetărilor pe obiective relativ clar delimitate, cu putință de publicare exhaustivă. Un prim rezultat pe această direcție, după şase campanii de cercetare arheologică sistematică, este reprezentat de monografia dedicată zonei palatului episcopal, apărută sub egida Muzeului Țării Crişurilor din Oradea şi al Institutului de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj-Napoca, fiind plasată sub redacția arheologului clujean dr. Adrian A. Rusu, ceilalți colaboratori având contribuții de mai mare sau mai mică întindere în cadrul volumului[131]. Debutul monografiei este firesc dedicat unei scurte istorii a cetății, a istoricului cercetărilor arheologice, alături de considerații privind stratigrafia generală a sitului[132]. Cele 16 secțiuni trasate pe vechiul loc de amplasare a palatului episcopal au relevat importante vestigii, pornind de la cele arpadiene, cu elemente ale fortificației cu val de pământ şi locuirea adiacentă[133]. Pagini consistente sunt alocate analizei palatului episcopal propriu-zis, cu cele două aripi ale sale, cu faza renascentistă, când au fost realizate ample modificări interioare, dar şi a modalităților, complicate din punct de vedere arheologic, în care constructorii medievali au rezolvat zona de racord a celor două aripi ale construcției. Turnul cercetat în acel loc confirmă în mare măsură stampele de la sfârşitul secolului al XVI-lea, când palatul încă exista. La est de palat au fost delimitate arheologic alte două turnuri dintre care unul era de flancare. Decorațiile palatului, surprinderea unui coridor de acces dinspre palat către catedrala episcopală, dar şi a unei fântâni, alături de interpretarea istorică a descoperirilor arheologice din arealul pomenit sunt toate subcapitole care întregesc descrierea cercetărilor la palat[134]. A fost stabilit ca interval de începere a şantierului palatului episcopatul lui Andrei Báthory (1329-1345), contribuții majore având însă şi episcopii Ioan Vitéz de Zredna, Ioan Filipecz, Sigismund Thurzó şi Gheorghe Martinuzzi[135]. Aparținătoare capitolului „Amenajări şi construcții" sunt informațiile referitoare la elementele de fortificație din secolele XIV - XVI, adică vechea incintă medievală cu turnurile sale, cimitirele, cu cca. 65 de morminte dezvelite, amenajările şi distrugerile ulterioare, în fapt demolarea palatului, survenită la începutul secolului al XVII-lea sub domnia principelui Gabriel Bethlen, cele trei decenii de stăpânire turcească, alături de unele intervenții târzii, aparținînd secolelor XVIII - XIX. Toate aceste descoperiri ne oferă o panoramă arheologică şi istorică care ne-a transpus de la evul de mijloc timpuriu până în epoca modernă[136].

Materialul arheologic descoperit în preajma palatului episcopal este de o varietate copleşitoate.

[128] *Ibidem*, p. 17.

[129] D. Marta, *La cité d'Oradea. L'abitat aux XIé-XIIIé siécles*, în *900 Years from Saint Ladislas Death*, Oradea, 1996, p. 18-23.

[130] *Ibidem*, p. 19.

[131] A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, 367 p. (autori: A. A. Rusu, D. Marta, R. Lupescu, Simon Z., Fülöp A., Olimpia Mureşan, Luminița Băjenariu, M. Benea, Ana Maria Velter, E. O. Târnoveanu).

[132] *Ibidem*, 7-20.

[133] *Ibidem*, p. 21-31.

[134] *Ibidem*, p. 32-51.

[135] *Ibidem*, p. 47-48.

[136] *Ibidem*, p. 52-67.

Prezentarea lui s-a făcut pe subcapitole, care-l tratează pe rând, oferind de fiecare dată amănunte legate de împrejurările descoperirii, dar şi analogiile atât de necesare. Astfel în cazul pieselor din piatră se remarcă cele de arhitectură, de factură romanică, gotică şi renascentistă, ultimele în număr de peste 50[137]. Alte piese din piatră sunt ghiulelele, râşniţele şi cutele pentru ascuţit[138]. Piesele din metal, ne referim aici atât la cele din metal preţios (aur şi argint), cât şi la cele din bronz şi fier cuprind vase, instrumente, fragmente de clopot, aplice, accesorii vestimentare, piese sculpturale, arme, unelte agricole, feronerie de construcţie, accesoriile de cavalerie, alături de un număr însemnat de monede[139]. Sticlăria, dar şi piesele de os sunt descoperiri puţin valorificate în literatura istorică transilvană dar care au fost masiv descoperite la Oradea[140]. Ceramica reprezintă, ca peste tot în siturile medievale, partea cea mai consistentă a materialului arheologic. Descoperirile au fost şi aici extrem de numeroase, de la ceramica de construcţie (cărămizile, cărămizile ornamentale, tigle, olane, conducte) la cahle, de o impresionantă varietate şi calitate, de la vasele ceramice simple, cu profil şi decoraţii specifice secolelor XII - XIII şi căldările de lut, la cele smălţuite, realizate din pastă fină, caolinică, piese de import sau ceramica de factură orientală. La toate acestea au fost adăugate pipele, sfeşnicele şi neînsemnatele numeric fragmente ceramice preistorice[141]. Un catalog al pieselor descoperite[142], alături de anexele care cuprind date arheozoologice, geologice, date despre restaurarea pieselor găsite, lista bibliografică, la care se adaugă un rezumat în limba germană, 16 coli de ilustraţie fotografică şi 107 planşe întregesc aceeastă primă monografie arheologică legată de unul din monumentele dispărute din cetatea orădeană[143].

Reluarea cercetărilor arheologice în cetate a declanşat şi interesul arhitecţilor orădeni, dornici de a reintegra cât mai grabnic monumentul în circuitele turistice, prin elaborarea unor unor planuri de restaurare şi revitalizare a fortificaţiei[144]. Două recente contribuţii, extrem de interesante, datorate cercetătoarei Irina Baldescu, se ocupă de cele două importante monumente datorate fraţilor Martin şi Gheorghe, cel de la Praga a Sf. Gheorghe şi cel din cetatea orădeană dedicat regelui Ladislau I, prin prisma legăturilor dintre artă şi politică în evul de mijloc[145], alături de consideraţii legate de stampele fraţilor Georg şi Jacob Hoefnagel (Houfnagel), apărute într-o lucrare publicată la Köln în anul 1618[146].

Noile cercetări arheologice desfăşurate după anul 1991 în cetatea orădeană au inclus şi ne place să credem că au şi impulsionat publicarea unor studii consacrate unor categorii şi serii de piese văduvite până atunci în literatura istorică şi arheologică din ţară. Faptul că ele şi-au găsit analogii în întreg spaţiul transilvan, al ţărilor de dincolo de Carpaţi dar şi în Europa centrală este un bun câştigat pentru arheologie.

Ceramica de factură bizantină descoperită în cetate, deşi reprezintă un segment infim din

[137] *Ibidem*, p. 67-84.
[138] *Ibidem*, p. 84-85.
[139] *Ibidem*, p. 86-110.
[140] *Ibidem*, p. 110-117.
[141] *Ibidem*, p. 117-144.
[142] *Ibidem*, p. 145-197.
[143] *Ibidem*, p. 198-367.
[144] Cr. Puşcaş, *Concepte de restaurare. Aplicaţii în cetatea Oradea*, în *Heredibus*, I-II, 2005-2006, p. 73-97; O.M. Groza, M. Prada, *Încercări de reabilitare a cetăţii Oradea*, în *Ibidem*, p. 122-131; Othilia Groza, *The implication of the Faculty of Arhitecture and Constructions in the rehabilitation process of Oradea Fortress*, în *Ibidem*, p. 132-144; Gh. R. Bologan *Lucrări speciale de intervenţie pentru conservarea zidurilor cetăţii Oradea*, în *Ibidem*, p. 145-149.
[145] Irina Baldescu, *Arte e politica. Osservationi intorno a due statue equestri medievali: S.Giorgio, Praga, 1373; S Ladislao, Oradea/Grosswardein, 1390*, în *Studia Patzinaka*, 6, 2008, p. 103-128.
[146] *Idem*, *Joris e Jacob Hoefnagel, artiste e viaggiatori: Territorio e vedute di citta in Civitates Orbis Terrarum, Liber Sextus (Köln 1617-1618)*, în *Studia Patzinaka*, 6, 2008, p. 7-35.

enorma cantitate găsită, doar maximum 0,5%, este un tip bine delimitat, cu bune analogii atât în Bihor cât şi în Transilvania şi Banat, fiind se pare cea mai veche categorie ceramică medievală descoperită în fortificaţia orădeană[147].

Un alt capitol important al ceramicii timpurii îl reprezintă căldările de lut, descoperite într-un număr semnificativ în nivelele arheologice legate de secolele XII – XIII şi având o impresionantă putere de analogie pe un areal extrem de vast. Una dintre concluziile articolului este legată de pierderea caracterului etnic al acestor artefacte în veacurile mai sus menţionate[148].

Ceramica de factură orientală reprezintă un lot de piese, pe cât de inedit pentru istoriografia Transilvană, pe atât de uşor de încadrat cronologic în tiparele intervalului 1660 - 1692, când cetatea, oraşul şi comitatul s-au aflat în forma de organizare a unui paşalâc turcesc. Numărul relativ însemnat al ceramicii orientale denotă o intensă activitate meşteşugărească în zonă, dar relevă şi funcţionarea unor importante târguri în oraş, dovadă fiind piesele de import din marele centru de la Iznik, din Anatolia[149]. Identificarea de curând a unei lespezi funerare descoperite cu prilejul săpăturilor arheologice din anul 1883 reprezintă un bun câştigat pentru întregirea mai vechilor informaţii legate de acele cercetări care au vizat catedrala episcopală[150]. O reluare a discuţiei într-un context mai larg, legat de planimetria catedralei, a avut loc de curând într-un studiu care s-a aplecat tocmai asupra acestui aspect important al bisericilor de zid din Bihor[151]. În fine, un studiu dedicat istoriografiei cetăţii orădene relevă numărul relativ mare al contribuţiilor dar şi nivelul ştiinţific extrem de inegal al acestora[152].

Materialele arheologice descoperite în ultimele două decenii în cetatea de la Oradea au intrat, după cum am subliniat mai sus, ca analogii, în studii speciale dedicate unor categorii de artefacte medievale din Transilvania. Reţine astfel atenţia o monografie dedicată sticlăriei din regiunea amintită, unde sunt înserate şi piese descoperite la Oradea, provenite de la geamurile palatului episcopal[153]. Importantul lot al unei părţi din ceramica de construcţie descoperite în Oradea au bune analogii în Transilvania şi nu numai[154]. Foarte recent, autorul articolului menţionat a revenit la subiect într-o micromonografie cu acelaşi titlu, care dezvăluie, pe lângă diversitatea ţiglelor şi olanelor folosite în spaţiul intra şi extracarpatic, cu extrem de numeroase puncte de descoperire şi analogii, amănunte inedite legate de preluarea termenilor pentru tipul de piesele analizate, un exemplu foarte interesant fiind tocmai imitarea de către românii transilvăneni,

[147] D. Marta, *Ceramica de factură bizantină descoperită în Cetatea Oradea*, în *Adevărul omeneşte posibil pentru rânduirea binelui. Omagiu profesorului Sever Dumitraşcu la 65 de ani*, Oradea, 2001, p. 383-386.

[148] *Idem, Căldările de lut descoperite în Cetatea Oradea*, în *Studii de istorie medievală şi premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, Cluj-Napoca, 2003, *passim*.

[149] *Idem, Ceramica de factură orientală descoperită în cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p. 405-416.

[150] Emödi T., *A Kusalyi Jakcsok számazása és vár*, în *Turul*, 69, 1969, 3-4 füzet, p. 61, fig. 6.

[151] A. Chiriac, *Planimetria bisericilor de zid din Bihor*, în *Artă europeană. Artă românească. Centenar Virgil Vătăşianu*, Oradea, 2002, p. 36, 40, fig. 14.

[152] D. Marta, *Istoriografia cetăţii Oradea*, în *Crisia* , XXX, 2000, p. 163-181.

[153] A. A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale şi documente arheologice*, în *Eph.Nap.*, V, 1995, p. 323-324.

[154] *Idem, Ţigle şi olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania şi vecinătăţile ei)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, vol. II, Satu Mare, 2002, p. 27, 31, 33-34, 37. Autorul a revenit recent asupra subiectului într-o monografie purtând acelaşi titlu care, credem că pentru o bună bucată de timp, a epuizat acest capitol al culturii materiale medievale din Transilvania şi împrejurimi. Studiul a fost publicat în volumul: *Ibidem,Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania*, Cluj-Napoca, 2008, p. 267-290. Parcurgerea studiului mai sus amintit relevă numeroasele analogii cu descoperirile de la Oradea, care acoperă întreg spaţiul Ţărilor Române.

deja în a doua jumătate a secolului al XIV-lea a termenului de cărămidă[155].

Sfeşnicele din material ceramic, aparţinând secolului al XVI-lea, alături de cele din bronz, datate în secolele XV - XVI şi un altul din acelaşi material, de certă factură turcească, datat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, sunt incluse într-un studiu extrem de interesant dar şi singular, după ştiinţa noastră, dedicat acestei categorii de piese medievale din Transilvania[156]. Tot în categoria artefactelor găsite în cetatea orădeană, cu analogii numeroase în întreg spaţiul românesc, sunt bricele medievale, un lot de piese iarăşi ignorat de arheologi până acum[157], alături de piesele din os şi corn, incluse într-o recentă tratare monografică[158].

Într-un catalog al bronzurilor medievale păstrate la Muzeul Naţional de Istorie al Ungariei, sunt pomenite câteva piesa ca provenind de la Oradea, mai mult ca sigur din cetate (cruci de procesiune, cruce de altar etc)[159]. Uneia dintre cele mai interesante descoperiri arheologice din cetatea orădeană, o piesă din bronz, iniţial poleită cu aur, reprezentându-l pe Mântuitor răstignit (*Corpus Christi*), i-a fost de curând dedicată o micromonografie care trece în revistă atât analogiile din Transilvania, Ungaria şi Slovacia, dar şi modul în care au fost confecţionate aceste piese remarcabile, datate în secolul al XIV-lea[160]. Un tom dedicat arhitecturii orădene cuprinde şi pagini închinate cetăţii, cu informaţii despre cetatea de pământ cu palisadă, cea medievală şi fortificaţia bastionară[161]. Foarte recent, un mic volum dedicat istoriei oraşului Oradea, aflat chiar sub tipar, aduce informaţii inedite legate de anumite momente din istoria cetăţii orădene[162].

O importantă apariţie editorială recentă a completat în mod fericit un gol acut resimţit de medievistica românească în general, a celei transilvane în special. Monografia, semnată de arheologul medievist clujean Adrian A. Rusu, reprezintă cea mai completă contribuţie ştiinţifică dedicată cetăţilor din Transilvania şi din teritoriile învecinate, şi aici avem în vedere nu doar Maramureşul, Crişana sau Banatul dar şi cele din Ţara Românească, Moldova şi Dobrogea, în secolele XIII – XIV. Subiectul este tratat în amănunţime, atât din punctul de vedere strict al fortificaţiilor, prin trecerea în revistă a modului lor de construcţie, a elementelor constitutive, a amenajărilor interioare şi exterioare, cât şi al organizării lor interne, a castelanilor, vicecastelanilor, slujitorilor etc, priviţi inclusiv prin prisma poziţiei lor sociale. Nu au fost ocolite istoriografia problemei, izvoarele scrise, terminologia, viaţa în cetăţi sau elementele care se leagă de etnicitatea ctitorilor acestora. Un masiv repertoriu întregeşte acest valoros elaborat[163]. Chiar dacă cetatea orădeană nu ocupă un loc special în volum, ea este analizată în contextul temporal enunţat în titlu, cu analogii, încadrări şi precizări ferme, ca aceea a unei funcţionări prealabile ca o cetate regală, abia ulterior devenind una episcopală[164].

---

155 *Idem,* în *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania,* Cluj-Napoca, 2008, p. 272.

156 C. C. Rusu, *Iluminatul medieval în Evul Mediu. Transilvania – secolele XI - XVI,* în *Med. Transilvanica,* II, 1998, nr. 1, p. 87, 92.

157 V. Mizgan, *Brice medievale descoperite în România,* în *Arh.Med.,* IV, 2002, p. 182, 187.

158 A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *Prelucrarea osului şi cornului în Transilvania medievală (început de abordare tematică),* în *Arh.Med.,*V, 2005, p. 120, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 132, 133, 134.

159 Zsuzsa Lovag, *Mittelalterliche Bronzegegenstande des Ungarischen Nationalmuseum,* Budapest, 1999, nr. 51, 63, 91.

160 A. A. Rusu, *Corpus Christi din cetatea Oradea. Despre stadiul de cunoaştere a unui tip de inventar liturgic din secolul al XIV-lea,* în *Ibidem, Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania,* Cluj – Napoca, 2008, p. 54-67.

161 P. I. Zoltán, *Nagyvárad 900 évés múlja és épitett örörksége,* Budapest, 2005, *passim.*

162 D. Sicoe, *Istoria Oradiei. Din cele mai vechi timpuri până azi (pe scurt),* Oradea, 2011.

163 A. A. Rusu, *Castelarea carpatica: fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV),* Cluj-Napoca, 2006, 653 p.

164 Vezi în acest sens numeroasele menţionări ale cetăţii de la Oradea în cadrul indicelui de nume de la sfârşitul volumului, în *Ibidem,* p. 644.

O inițiativă benefică, foarte recentă, a fost cu siguranță organizarea la Oradea a unei conferințe internaționale legate de personalitatea regelui – împărat Sigismund de Luxemburg, urcat pe tron în anul 1387, mort la 69 de ani în 1437 şi îngropat în catedrala episcopală din cetatea orădeană acum 570 de ani. Dimensiunile domniei sale, faptul că politica sa sud-est europeană, dar şi cea orientată spre centrul şi vestul continentului au marcat traiectoria istorică de moment a multor popoare, a fost probabil una dintre cauzele unei participări ştiinţifice valoroase şi extrem de numeroase. Să mai amintim că cetatea orădeană şi ansamblurile din interiorul ei l-au primit pe regele – împărat alături de regele Poloniei în anul 1412, dar şi faptul că anul cel mai vehiculat al finalizării noii catedrale episcopale, 1407, este unul de domnie al amintitului cap încoronat[165]. Un rezumat al lucrărilor prezentate a văzut deja lumina tiparului, volumul dedicat special conferinţei fiind în pregătire[166].

La final putem trage două concluzii care credem noi, se desprind din analiza sperăm exhaustivă, a istoriografiei legate de cetatea de la Oradea. Prima este legată de contribuţiile legate de istoria sa evenimenţială care credem că a fost în mare măsură scoasă la iveală după mai bine de un veac de apariție a unor articole, studii şi volume ce i-au fost dedicate, deşi noi defrişări în arhive pot oferi şi pe acest segment informații mai mult decât interesante. A doua se referă la partea de arheologie legată de cetate. În ciuda apariției unui prim volum monografic care tratează una dintre cele mai importante componente ale vechiului ansamblu medieval, respectiv palatul episcopal şi a unei serii de articole şi volume care analizează piese descoperite în săpăturile mai vechi sau mai noi din cetate, pe această direcție perspectiva e cât se poate de deschisă, având în vedere pe de o parte, faptul că în afara zonei palatului episcopal au mai fost săpate şi alte areale din cetate, dar şi existenţa unor largi suprafeţe în parte neatinse sau cercetate acum mai bine de un veac, cu metodele momentului şi care se cer neapărat reluate.

[165] Takács I., *Bátori Andras „Második Temploma". A székésegyháza 14-15 századi átépitésének emlékei* în *Váradi kőtőredekék,* Budapest, 1989, p. 40.

[166] Sesiunea ştiinţifică dedicată lui Sigismund de Luxemburg a avut loc la Oradea în perioada 6 - 9 decembrie 2007; au participat 80 de specialişti din România, Ungaria, Austria, Croația, Italia, Belgia, Germania, Franța, Polonia şi Bosnia - Herţegovina. Pentru volumul cu rezumatele lucrărilor vezi: Florina Ciure, Al. Simon, *Sigismund de Luxemburg and his Time,* Oradea, 2007, *passim.*

II.

Istoria Cetății din Oradea

Începuturile cetății orădene au reprezentat un subiect de dispute istoriografice legate în special de strânsa sa legătură cu episcopia catolică locală, de primatul Oradiei sau Bihariei ca loc de amplasare inițială a acesteia. Sărăcia surselor documentare, dar mai ales confuzia existentă în cazul primelor menționări ale episcopilor catolici locali au întreținut polemica.

Este o realitate certă că primele mențiuni documentare legate de Oradea apar în primii ani ai celui de-al doilea deceniu al secolului al XII-lea. Realitățile veacului al XI-lea nu mai sunt în această privință la fel de sigure, deși și în acest caz avem totuși la îndemână o realitate de netăgăduit, cu bune analogii în întregul regat maghiar: existența obligatorie a unei cetăți care să protejeze instituțiile catolice de la Oradea. Prima dintre ele a fost Capitlul, înființat de regele Ladislau I, în fapt un colegiu alcătuit din 24 de canonici care slujeau în biserica ridicată în interiorul mănăstirii de aici[1]. Momentul înființării așezământului monahal, primul de la Oradea, este incert, fiind poate legat de funcția deținută de Ladislau I, viitor rege, care în perioada anterioară domniei a fost conducător al ducatului de Bihor, un fief al casei regale. A doua instituție din regiune, dar prima ca importanță, a fost episcopia catolică. Prima mențiune probabilă a existenței unui episcop în zonă datează din anul 1064. Atunci, în *Chartularium*-ul bisericii Sf. Alban din Namur a fost amintit *Lieduinus, episcopus Bichariensis,* care, originar din regiunea valonă, a vizitat mai sus amintita biserică, ducând în dar moaștele sfinților Nicolae și Gheorghe[2]. Contraargumentele împotriva legăturii lui Lieduinus cu arealul bihorean sunt legate în principal de păstrarea doar într-o copie târzie, datată în secolul al XV-lea, a manuscrisului amintit, interpolarea episodului vizitei episcopului de Bihor (Biharea?) fiind posibil ca o intervenție a copistului. O altă ipoteză, tot târzie, extrasă din cronicile latino-maghiare din secolul al XIV-lea, oferă lui Coloman, fiul lui Ladislau I și urmaș al acestuia pe tron, primatul funcției de episcop al Oradiei, cu datări între anii 1090-1093[3].

---

[1] L. Borcea, *Bihorul medieval. Oameni. Așezări. Instituții,* Oradea, 2005, p. 67; în *Cronica pictată de la Viena,* scrisă la mijlocul secolului al XIV de către învățatul Marcu din Kált, se spune foarte clar că întemeietorul mănăstirii de la Oradea a fost regele Ladislau I: *in parochia castri Bihor, inter flumen Keres in uenatione sua unuenit locum, ubi angelico amonitu proposuit constituere monasterium in honore Virginis Marie, quem locum varad nominauit* (A găsit în parohia fortăreței Bihor, între fluviile Criș, într-o vânătoare, un loc unde, la îndemnul îngerilor, a hotărât să ridice în cinstea Fecioarei Maria o mănăstire, loc pe care l-a numit Varad).

[2] Balogh Jolán, *Varadinum Várad,* Budapest, vol. II, 1982, p. 22.

[3] T. Sălăgean, *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IX – XI,* Cluj-Napoca, 2006, p. 29.

Următoarele două documente legate de începuturile episcopiei orădene sunt diplome emise de către regele Coloman Cărturarul mănăstirii din Zobor. Printre cosemnatari, la 1111 s-a numărat *Syxtus Bichariensis,* iar doi ani mai târziu, într-o confirmare a primei diplome, acelaşi personaj semnează *Syxtus Vvaradiensis;* în ambele cazuri a fost menţionată şi calitatea sa de episcop[4]. Anul 1113 marchează astfel prima menţiune documentară a toponimului *várad,* de probabilă filieră slavă sau germană[5]. Un document târziu, emis în anul 1185 de către regele Bela al III-lea, aminteşte de un *episcopus Biarch*(ensis) *cuius sedes digitur Orosiensis...*[6], fapt care atestă perpetuarea probabilă a unei mai vechi tradiţii, cea a existenţei unui episcop de Bihor (Biharea?) cu sediul la Oradea.

Cu siguranţă că repetatele conflicte dintre regat şi oştile de călăreţi ale pecenegilor şi cumanilor din anii 1068, 1077 şi 1091, au pricinuit importante devastări la Biharea, marcând începutul decăderii acestui important centru, care în secolul al XI-lea a funcţionat sub directa stăpânire a urmaşilor regelui Ştefan I, sub forma instituţiei principatului (*ducatus*), desfiinţată abia în anul 1107. Guvernând ţinuturile de la est de Tisa, ducele avea largi prerogative, inclusiv acela de a bate monedă, singurul domeniu în care regele rămânea suveran fiind politica externă[7]. Însuşi viitorul rege Ladislau I şi-a avut o vreme reşedinţa în cetatea de la Biharea, care încă din anul 1075 purta titlul de *civitas Bihor*[8]. Mai mult ca sigur că atacul cuman din anul 1091, care a devastat din nou Biharea, deşi ulterior oştile acestora conduse de *Copulci* şi *Akos,* vor fi înfrânte de regele Ladislau I, a determinat punerea accentului tot mai mare pe Oradea[9]. Tocmai în acest context se pare că s-a regăsit iniţiativa regelui Ladislau I de a amplasa la Oradea sediul noii episcopii catolice, pe o insulă aflată între braţele Crişului Repede şi ale pârâului Peţa (*Hewjo*)[10]. Aici nu poate fi exclus nici un calcul foarte pragmatic făcut de regele maghiar. Cunoscând din propria-i experienţă, în urma conflictelor militare cu regele Solomon, pericolul ca inamicul său să beneficieze de stăpânirea unui castru de talia Bihariei, să-l fi lăsat intenţionat în ruină după devastările din anul 1091.

Dincolo de nararea romantică a descoperirii locului de pe Criş, în urma unei vânători, în fapt una dintre expediţiile militare regale, amplasamentul ales pentru întemeierea episcopiei a fost unul strategic. Vechea istoriografie maghiară, la care în ultima perioadă s-au raliat şi importante voci ale celei contemporane, inclusiv ale unor cercetători din România, susţine mutarea episcopiei catolice de Bihor de la Biharea la Oradea concomitent cu întemeierea celei de Zagreb, după asocierea forţată a Croaţiei, ca o ţară aparte (*regnum*) totuşi, în cadrul regatului maghiar[11]. Gyalókay Jenö, unul dintre cei mai ambiţioşi cercetători ai istoriei cetăţii orădene, aparţinător vechii istoriografii maghiare, a susţinut

[4] *D.I.R.Trans.,* vol. I, doc. nr. 2, 3, p. 2; după unele păreri mai noi, primul sau printre primii episcopi din regiune a fost urmaşul la tron al regelui Ladislau I, nepotul său de frate, Coloman Cărturarul, cf. A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal,* Oradea, 2002, p. 7; vezi şi documentul în Statutele Capitlului de la Oradea în *D.R H C Trans.,* vol. XIV (1371 – 1375), Bucureşti, 2002, p. 738.

[5] L. Borcea, *Istoriografia privitoare la atestarea începuturilor oraşului Oradea,* în *Crisia,* IV, 1974, p. 114.

[6] Balogh Jolán, *op. cit.,* vol. II, p. 22.

[7] Pál E. *Regatul Sfântului Ştefan. Istoria Ungariei medievale 895 – 1526,* ed. îngrijită de A .A. Rusu şi I. Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 59.

[8] M. Rusu, *Aspecte ale genezei târgurilor şi oraşelor medievale din Transilvania,* în *Hist. Urb.,* I, 1994, nr. 1, p. 35.

[9] P. Iambor, *Aşezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII),* Cluj-Napoca, 2005, p. 277.

[10] M. Rusu, *op. cit.,* p. 36.

[11] Vezi opiniile mai pe larg la Pál E., *op. cit.,* p. 60 – 62; Balogh Jolán, *op. cit.,* vol. I, p. 22 şi urm., cercetătoarea budapestană afirmă chiar că episcopia a fost opera regelui Ştefan I; în istoriografia română una din ultimele poziţii la P. Iambor, *op. cit.,* p. 276 – 277; au existat opinii potrivit cărora episcopia înfiinţată la Biharea de către regele Ştefan I, înainte de anul 1031 s-ar fi unit cu prepozitura şi episcopia întemeiată de Ladislau I la Oradea; vezi amănunte la L. Borcea, *op. cit.,* p. 70 – 71.

la rându-i aceeaşi ipoteză potrivit căreia atacul şi devastările din anul 1091 ale cumanilor la Biharea l-au determinat pe regele Ladislau I să mute episcopia la Oradea, unde exista deja o mănăstire cu hramul Sf. Fecioare Maria[12].

Documentele şi cronicile confirmă însă întemeierea făcută de regele maghiar la Oradea. Astfel deja amintita *Cronică pictată de la Viena* dar şi *Cronica müncheneză*, relevă rolul lui Ladislau I, ultima afirmând că însuşi suveranul a denumit locul *Warad*. Un document din anul 1198, emis de regele Emeric, menţionează apăsat *„vama cetăţii Bihor la Criş, dată prin dania fericitului rege Ladislau, în vremea întemeierii acestei biserici, în folosul episcopului şi al fraţilor bisericii din Oradea"*[13]. *Statutele Capitlului de la Oradea* precizează în anul 1374 faptul că regele Ladislau I *„este întemeietorul şi donatorul bisericii noastre"*[14]. Din punct de vedere geografic, o mutare a episcopiei bihorene de la Biharea la Oradea ar presupune o premieră, în principal din cauza distanţei extrem de mici dintre cele două localităţi, de numai 15 km. Faptul că Oradea oferea un loc strategic mai bun faţă de Biharea nu constituie nici el un argument, chiar în condiţiile repetatelor devastări suferite de Biharea în a doua jumătate a secolului al XI-lea. Este aici cazul de a face unele comparaţii cu situaţii similare întâlnite atât la Oradea, cât şi la Alba Iulia, ambele centre episcopale, cu prilejul invaziei tătare din 1241, când cele două au avut enorm de suferit, sau cazul aceleiaşi episcopii albaiulense, devastată în februarie 1277 de către saşii răzbunători. În nici unul dintre cazuri, în ciuda, repetăm, a masivelor distrugeri, nu s-a pus problema mutării în locuri mai ferite a instituţiei episcopale, reconstrucţia fiind de fiecare dată singura soluţie acceptată.

Cu siguranţă, întemeierea episcopiei orădene concomitent cu a celei din Zagreb, alături de supunerea Croaţiei, au fost ultimele mari acţiuni ale regelui Ladislau I în tradiţia cronisticii şi a istoriografiei maghiare, el fiind înfăţişat ca unul dintre cei mai importanţi organizatori ai regatului, din punct de vedere administrativ, militar dar şi pe plan religios. Probabil nu întâmplător, ultima dorinţă a regelui - ctitor a fost aceea de a fi înmormântat la Oradea, în catedrala episcopală de aici. Moartea l-a surprins însă la 25 iulie 1095 în cetatea de la Zolyom (azi Zvolen), aducerea corpului său la Oradea fiind ulterioară anului 1134 când, cu ocazia ţinerii aici, în luna mai, a unui sinod la care au participat Felicianus, arhiepiscopul de Strigoniu şi episcopul local Walter, cei prezenţi s-au închinat în faţa *„Super sacrum altare Waradiensis ecclesie...* ". O realitate de netăgădiut face loc concluziilor. Faptul că la Oradea funcţiona o episcopie catolică presupunea existenţa unei aşezări urbane sau pe cale de urbanizare, alături de o fortificaţie care să protejeze instituţiile şi înaltele personalităţi care deserveau episcopia. Fără a sublinia apăsat această realitate, nu se poate înţelege dezvoltarea şi bogăţia ulterioară a episcopiei orădene, aflată mereu în plutonul fruntaş al veniturilor proprii, din lungul şir al acestor aşezăminte din cuprinsul regatului maghiar.

Unul dintre evenimentele cele mai importante ale sfârşitului de veac XII a fost cu siguranţă sanctificarea, la 27 iunie 1192, de către papa Celestin al II-lea, în timpul domniei regelui Bela al III-lea şi sub păstorirea episcopului orădean Elvinus, a defunctului rege – ctitor Ladislau I[15], realitate care a transformat foarte repede locul într-unul de pelerinaj, Calitatea vindecătoare a moaştelor regale sporindu-i prestigiul cu acel prilej a fost probabil inaugurată şi sfinţită o nouă catedrală, ridicată tot în stil romanic ca cea veche deja de mai bine de un secol[16]. Cu acel prilej a fost menţionat

[12] Gyalókay J., *A váradi vár*, în *Hadtört. Közl.*, XLIII, 1942, p. 67.

[13] L. Borcea, *op. cit.*, p. 70; textul în lb. latină: *tributum castri bychor de kewes ad usum episcope et fratrum ecclesie Waradiensis ex donatione beati Ladislai Regis tempore sue fundacionis... confirmamus.*

[14] Balogh Jolán, op. cit., vol. II, p. 39.

[15] Pentru receptarea regelui Ladislau I în evul de mijloc vezi şi nr. 46/1 din anul 2008 a anuarului muzeului din Györ, *Arrabona, passim.*

[16] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 14.

„Dionisius artifex", cel care la porunca regelui Bela al III-lea a executat piatra tombală care acoperea mormântul regelui sanctificat[17]. Episcopia catolică orădeană a devenit una dintre cele mai prospere instituţii de acest gen din regatul maghiar, proprietăţile sale depăşind pe cele ale comitatului Bihor, prin stăpâniri întinse până în zona Békés şi Hajdu-Bihar, pe teritoriul actual al Ungariei. Regelui Ladislau I i s-a datorat şi donarea vămii de la Episcopia Bihor, o altă sursă însemnată de câştiguri[18]. În anul 1263, pe când era doar prinţ, viitorul rege Ştefan al V-lea a acordat scutirea de impozite pentru minele din zona Băiţa, aflate în proprietatea episcopiei, dar şi scutirea de dijme regale a locuitorilor aflaţi sub autoritatea bisericii[19]. Episcopia era organizată în arhidiaconatele de Bihor, Békés, Homorog, Călata, Kuleşer şi Szeghalom, primele două pomenite documentar înaintea invaziei tătare din anul 1241[20].

Unul dintre puţinele documente locale, păstrate de la începutul secolului al XIII-lea, este legat de funcţionarea justiţiei orădene, a unui loc de adeverire şi practicarea în cazul primeia, a judecăţilor sub forma ordaliilor sau proba fierului înroşit. Din cauza distrugerii arhivei capitulare, păstrată în sacristia catedralei episcopale din incinta cetăţii, în anul 1241, cu prilejul invaziei tătare, s-au păstrat doar 389 de scurte procese-verbale ale pricinilor de judecată, numite generic *Registrul de la Oradea,* datate între anii 1208-1235. Proba fierului înroşit avea loc în pronaosul catedralei episcopale, la picioarele mormântului regelui sanctificat Ladislau I, un proces verbal din anul 1216 subliniind acest lucru[21]. După un post de trei zile şi spovedania învinuitului, fierul era pus în mâna acestuia, dacă el însuşi se declara nevinovat, fiind legat şi sigilat cu pecetea Capitlului. În răgazul de trei zile până la ruperea sigiliului învinuitul nu se putea atinge de ferecătură. Marea încărcătură mistică a momentului judecăţii atrăgea cu siguranţă mari mulţimi de oameni din oraş şi nu numai[22]. Un moment important în istoria locului este anul 1235, când regele Andrei al II-lea este înmormântat în biserica mănăstirii din cetate, fiind ulterior strămutat la mănăstirea cisterciană de la Aghireş, la dorinţa abatelui de acolo. Înhumarea regală de la Oradea confirmă încă o dată poziţia sa privilegiată în ierarhia bisericii catolice din regatul apostolic maghiar, realitate care se va confirma şi în viitor[23].

Evenimentele legate de marea invazie tătară din anul 1241 vor pune pentru prima oară cetatea orădeană sub lupa cronicarilor, după mai bine de un secol şi jumătate de existenţă. Devenit mare putere militară în urma unor serii succesive de succese militare în Asia centrală, Imperiul Mongol şi-a concentrat direcţia de înaintare, după anul 1235, spre Europa. În anii următori au fost supuse treptat cnezatele ruseşti, dar şi uniunile de tribale ale cumanilor rămase pe litoralul nord-pontic, deşi unele vor apuca să se replieze spre regatul maghiar. În anul 1241, un important corp de oaste condus de căpeteniile Kadan (fiul marelui han Ögödai), Büri şi Bucek au intrat în Transilvania şi regiunile extracarpatice, nimicind în scurt timp multe dintre rezistenţele întâlnite[24]. Coloanele tătare, conduse de Kadan au ajuns în scurt timp şi în faţa cetăţii de la Oradea.

Sursa cea mai autorizată în descrierea generală a evenimentelor, dar şi cu amănunte particulare despre întâmplările de la Oradea, unde de altfel a şi fost surprins de atacatori, este fără îndoială lucrarea *Carmen miserabile* (*Epistola magistrului Rogerius sub forma unui cântec de jale cu privire la distrugerile de către tătari a regatului Ungariei* – titlul complet) întocmită de prelatul italian

[17] *Ibidem,* vol. I, p. 13.

[18] Al. Avram, *Arhitectura romanică din nord – vestul României,* Sibiu, 2006, p. 28 – 29.

[19] *Ibidem,* p. 29.

[20] *D.I.R. Trans.,* vol. I, sec. XI – XIII, p. 237.

[21] L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *Istoria oraşului Oradea,* Oradea, ed. I, 1995, p. 85.

[22] Pentru mai multe amănunte vezi studiul publicat de Melania Ţărău, A. Ţărău, *Proba ordalică reflectată în cazuistica Registrului de la Oradea,* în *Heredibus,* nr. I-II, 2005-2006, p. 5-50.

[23] Balogh Jolán, *op. cit.,* p. 26.

[24] Ş. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciadă şi Imperiul mongol,* Bucureşti, 1993, p. 94-95.

Ruggero din Puglia, faimos sub numele latinizat de Rogerius[25]. Despre cetatea de la Oradea, călugărul italian sublinia că în regatul Ungariei era *„foarte vestită"*, motiv pentru care un mare număr de femei nobile şi din popor s-au adăpostit în interiorul ei[26]. După ce au devastat oraşul, ucigând nenumăraţi locuitori şi luând prăzi însemnate, tătarii au folosit o stratagemă care a dat roade şi în cazul asediului anterior de la Rodna. Respinşi la un prim contact cu apărătorii cetăţii, soldaţi în număr mare şi protejaţi cu platoşe, asediatorii s-au retras precipitat câteva zile prin pădurile din preajmă. O mare parte dintre locuitori, dar şi unii dintre apărătorii cetăţii, au plecat la casele lor din oraş, încercând să mai salveze ceva din avutul cruţat după primul atac. Revenirea prin surprindere a oştilor tătare, celebre deja pentru mobilitatea lor, a desăvârşit dezastrul, în ciuda faptului că o parte dintre apărătorii cetăţii rămaşi în interior au încercat o ultimă rezistenţă, redusă la tăcere cu ajutorul a şapte maşini de asediu. Locul unde s-au concentrat loviturile acestora a fost tocmai zidul cel nou, reparat de localnici la vestea că hoardele tătare se apropiau de oraş[27]. Pentru a pătrunde în cetate tătarii au aruncat în zidul cel nou pietre ziua şi noaptea, până când acesta a fost definitiv sfărâmat. Distrugând totul, tătarii au dat foc şi catedralei episcopale unde s-au refugiat numeroşi localnici, nu înainte de a răscoli mormintele regilor sfinţiţi şi a lua cădelniţele, crucile, potirele şi vasele consacrate serviciului altarului. Cu acel prilej a foat pierdută şi arhiva capitulară păstrată în sacristia catedralei episcopale.

Căzut prizonier, Rogerius a reuşit să evadeze, ascunzându-se iniţial în pădurile de lângă oraşul şi cetatea devastate, retrăgându-se ulterior spre sud, la *Pons Thomae* (Tămaşda de azi), unde locuitorii germani ai târgului, grupaţi în jurul bazilicii, se pregăteau de apărare. În final, Rogerius s-a adăpostit în interiorul întăriturilor ridicate de locuitorii din localitatea *Agya*[28].

Foarte interesantă în context rămâne afirmaţia canonicului italian legată de cetatea orădeană, care era *„întărită cu şanţuri adânci"*, deasupra zidurilor existând *„turnuri din lemn"* care protejau claustrul episcopal[29]. Ulterior, coloanele tătarilor şi-au continuat înaintarea spre centrul Europei, devastând în continuare întinse regiuni din regatul maghiar, zdrobind între timp, la 11 aprilie 1241, oştile regale în câmpia de la Mohi, pe râul Sajó. Un amănunt interesant legat de acest ultim eveniment, l-a avut protagonist pe episcopul orădean Benedict care, flancat de banderia episcopală, a întârziat să se alăture oştilor regale, contribuind astfel, cu siguranţă, la diminuarea capacităţilor defensive ale acesteia[30]. Acest episod nefast în istoria timpurie a cetăţii de la Oradea a încheiat un ciclu de evoluţie, caracterizat prin punerea bazelor unei importante instituţii ecleziastice în zonă, protejată de o fortificaţie care si-a dovedit incapacitatea defensivă la impactul unui atac major, cum a fost cel tătar din anul 1241. Refacerile ulterioare au ţinut seamă de neajunsuri, propunând noi soluţii de construcţie şi fortificare adecvate din punct de vedere defensiv.

Impactul invaziei tătare asupra regatului maghiar a fost copleşitor, îndeosebi pentru partea centrală, în zona Câmpiei Ungare. Deşi unii istorici au vorbit pentru regat de o pierdere de 50% a populaţiei, cifra a fost considerată nerealistă, procentul de 15-20% per ansamblu, dar cu consecinţe mai grave în zona menţionată fiind mai nou relativ unanim acceptat[31]. În cazul Transilvaniei în general, al Bihorului şi Oradiei în special, devastările au fost la fel de cumplite, fapt confirmat şi de mărturiile celui care a

[25] L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 81.

[26] G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor. Volumul V. Cântecul de Jale de Rogerius,* ediţie anastatică, îngrijtă şi cuvânt înainte D. Marta, Oradea, 2006, p. 81.

[27] Rogerius vorbeşte de un *„amplo muro illud fecit reparari"*, numindu-l câteva paragrafe mai jos zidul cel nou (*murus novus*); vezi *Ibidem*, p. 83.

[28] *Ibidem*, p. 85.

[29] *Ibidem*, p. 81-82; discuţia asupra realităţilor timpurii de la Oradea, inclusiv despre relatările lui Rogerius despre cetate vor fi făcute în capitolul următor.

[30] L. Borcea, *Contribuţii la istoria aşezării Biharea în secolele XI – XVII*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 166.

[31] Pál E., *op. cit.*, p. 127-128.

fost un înfricoşat martor ocular, călugărul italianul Rogerius. Retragerea oştilor biruitoare în anul următor, pricinuite de moartea marelui han Ögödai, a produs noi distrugeri şi luare de robi şi prăzi, unii istorici neezitând a numi acest eveniment drept a doua devastare a Transilvaniei[32]. Consecinţele invaziei vor fi importante, cu impact major asupra întregului sistem defensiv al regatului maghiar şi implicit al Transilvaniei[33].

Starea de nesiguranţă s-a perpetuat şi în următorii ani. O ilustrare a acelei realităţi poate fi dovedită şi prin intermediul cererilor adresate de către episcopul orădean Benedict, la 11 iulie 1243 şi de un arhidiacon al aceleiaşi episcopii, de a fi mutaţi în vestul regatului, primul la Györ, în scaunul episcopal rămas vacant, iar al doilea la Sopron, regiuni mult mai puţin devastate de raidul tătar. Lipsa de „entuziasm" a înalţilor prelaţi pentru reconstrucţia scaunului episcopal devastat de la Oradea poate fi o dovadă indirectă a amplorii dezastrului. Punerea bazei unei politici coerente a statelor catolice ameninţate de tătari a avut loc abia în cadrul Conciliului de la Lyon, desfăşurat în luna februarie a anului 1245, fiind un bun semnal pentru accelerarea amplului proces de reconstrucţie şi la Oradea, prin facilităţile acordate nou - veniţilor în regiune[34].

Informaţiile despre evoluţia ansamblului orădean în a doua jumătate a secolului al XIII-lea sunt extrem de lacunare. Prin menţiunile documentare indirecte se pot sugera totuşi anumite momente din cadrul etapelor de reconstrucţie locală. Un rol important l-au avut scutirile de dări regale pentru locuitorii moşiilor episcopale, date de către regele Ştefan al V-lea (1270-1272), care au redresat fără îndoială şi situaţia celor de pe pământurile episcopiei orădene[35]. O menţiune cuprinsă în *Statutele Capitlului Oradiei*, document întocmit în anii 1374 - 1375, în fapt prima istorie a locului, menţionează între altele lista episcopilor locali, făcând câteva precizări interesante legate de activitatea lor[36]. Astfel, despre episcopul Lodomer (1268-1279), documentul spune că a fost un *„bărbat de o mare vrednicie"*, spre deosebire de înaintaşii săi imediaţi, prelaţi cu care textul *Statutelor* este implacabil *„se ştie că acesta* (este vorba despre episcopul Vicenţiu s.n.) *şi toţi înaintaşii n-au făcut nici o lucrare vrednică de pomenire în biserica de Oradea"*[37]. Deşi lacunar, textul poate sugera că primele lucrări mai ample de refacere au debutat abia după mai bine de trei decenii de la atacul tătar din 1241, realitate foarte greu de dovedit în mod irefutabil, inclusiv prin analiza cercetărilor arheologice desfăşurate în ultimii ani la monument. Este totuşi un lucru cert că şantierul orădean a funcţionat din plin în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, când noua cetate din piatră a înlocuit partea din lemn, grav avariată în fatidicul an 1241.

Un atac asupra oraşului Oradea, care i-a pricinuit importante distrugeri a avut loc cândva sub domnia regelui Ladislau al IV-lea Cumanul, protagonistul fiind Roland, fiul lui Toma din neamul Borşa[38]. A fost perioada conflictelor acestei însemnate familii, cu reşedinţa la Sânnicolau de Beiuş, în sud-estul comitatului Bihor, cu puterea

[32] T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregaţional,* Cluj-Napoca, 2003, p. 41-45.

[33] Am folosit termenul generic de Transilvania pentru a desemna şi zonele din afara provinciei istorice: Maramureş, Crişana şi Banat.

[34] T. Sălăgean, *„Regnum Transilvanum". Contribuţii la studierea genezei unui regim,* în *Med. Trans.,* II, 1998, nr. 1, p. 119; vezi şi ultimele contribuţii ale aceluiaşi autor: *Transilvania în a doua jumătatea a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregaţional,* Cluj-Napoca, 2003, p. 45-63.

[35] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.,* p. 7.

[36] În contextul în care mulţi dintre episcopi petreceau tot mai mult timp la curtea regală, membri capitlului erau mult mai în măsură să cunoască realităţile locale; în altă ordine de idei trebuie subliniat şi faptul că deja de aproape un secol, veniturile episcopului şi ale capitlului erau separate. Pentru detalii vezi: Vekov K., *Locul de adeverire din Alba-Iulia (secolele XIII - XVI),* Cluj-Napoca, 2003, îndeosebi subcapitolul II.3., p. 82-122.

[37] *D.R.H.C.Transilvania.,* vol. XIV, Bucureşti, 2002, p. 738-739.

[38] L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *op. cit.,* p. 92.

centrală dar şi cu episcopii orădeni care au rămas fideli regelui. Posesiunea acestora, cetatea episcopală de la Finiş, aflată nu departe de cea a Borşenilor, a fost intens disputată în ultimele două decenii ale secolului al XIII-lea, rezistând totuşi asediului oştilor lui Roland Borşa[39]. Regele Ladislau al IV-lea Cumanul a fost de altfel asasinat în anul 1290 în faţa cetăţii de la Cheresig, nu departe de Oradea, fiind se pare înmormântat în catedrala episcopală de la Cenad.

În anul 1279, la Oradea (*Waradinum de Bihorino*) s-a ţinut o congregaţie generală la care a participat marea nobilime (*Baronibus*) din şapte comitate aflate în vestul Munţilor Apuseni[40]. Câţiva ani mai târziu, în august 1284, voievodul Roland Borşa a prezidat, alături de episcopul orădean, o congregaţie a nobililor din comitat, eveniment dedicat reformării sistemului vamal[41]. În sfârşit, la 31 decembrie 1290, regele Andrei al III-lea şi curtea sa au sosit la Oradea, unde au rămas până în ziua de 7 ianuarie din anul următor[42]. Ambele evenimente, dar cu precădere ultimul, credem că au prilejuit un tratament special înalţilor oaspeţi, realitate care socotim că a presupus existenţa unui ansamblu fortificat foarte aproape de finalitate la Oradea.

Unele dintre documentele cele mai importante legate de funcţionarea episcopiei catolice locale, datate în anii 1291-1293 au fost *Socotelile de dijmă ale episcopiei de Oradea*. În document sunt amintite ca plătitoare de dijme 131 de localităţi; trebuie menţionat că documentul a fost păstrat doar fragmentar. Dijmele erau plătite de toţi clericii, nobilii şi dregătorii regali, alături de locuitorii aşezărilor de pe domeniul episcopal[43]. Tot în acest context legat de documentele de la finele veacului al XIII-lea trebuie amintit şi faptul că instituţia episcopală avea în anul 1276 la Seleuş, fost târg în evul de mijloc, azi cartier al Oradiei, clopotari şi cerari, iar în ultimul deceniu al secolului mai sus-amintit episcopul, personal, dispunea de croitorul, bucătarul şi brutarul său[44].

Evenimentele cele mai important ale finalului secolului al XIII-lea şi a primelor decenii ale veacului următor sunt legate de ridicarea noii cetăţi orădene, de astă dată integral din piatră. Perimetrul acesteia a fost apreciat la 550 - 600 m, având o formă heptagonală, flancată neregulat cu turnuri. Poarta cetăţii era protejată la rându-i de două turnuri masive. Incinta era înzestrată cu creneluri şi merloane în partea superioară, întreg ansamblul fiind înconjurat de un masiv şanţ de proteţie, umplut cu apă[45]. Ctitorii noii cetăţi sunt greu de depistat. Canonicul - istoric orădean Bunyitay Vincze revendică pentru episcopul Vicenţiu (1244-1258) debutul lucrărilor la noul ansamblu fortificat[46]. Un alt document important, legat de noile construcţii din interiorul cetăţii, este cel din 12 iunie 1373, când în perioada episcopatului lui Dominik Bebek este amintit pentru prima oară palatul episcopal, care înlocuise mai vechiul ansamblu ridicat în stil romanic. Textul acestui act este clar, fiind emis *„in palatio nostro"*[47]. În anul 1375 o precizare din cuprinsul *Statutelor Capitlului Oradiei* aducea o nouă confirmare a funcţionării palatului în acel moment: *palatium episcopale, curia episcopalis*[48]. În sfârşit, în anul 1387 este amintită o *capella S. Andreae apostoli, in palatio episcopali sita*. Din textul documentelor, dar şi prin coroborarea acestor

[39] Al. Avram, *Fortificaţii medievale din Crişana*, în *Biharea*, I, 1973, p. 210; vezi şi ultima abordare a subiectului de către acelaşi autor: *Arhitectura romanică din nord-vestul României*, Sibiu, 2006, p. 65-67.

[40] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 28.

[41] T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregaţional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 202.

[42] *Ibidem*, p. 230.

[43] Al. Avram, *op. cit.*, p. 29.

[44] *Ibidem*, p. 40.

[45] Gyalókay J., *op. cit.*, p. 67-68.

[46] Bunyitay V., *A váradi püspökség története*, vol. I, Nagyvárad, 1883, p. 105.

[47] *Idem*, *A váradi káptalan legrégibb statutumai*, Nagyvárad, 1886, p. 78.

[48] *Ibidem*, p. 75.

informații cu rezultatele cercetărilor arheologice din arealul palatului episcopal, se poate presupune că respectiva capelă a fost ridicată sub păstorirea episcopului Andrei Báthory, care s-a întins între anii 1329-1345[49].

Foarte interesant de amintit pentru aceşti ani, fără ca evenimentul să aibă o probabilă legătură cu cetatea, deşi o amplasare în imediata apropiere nu poate fi deloc exclusă, a fost înființarea în urbe a unei bănării în anul 1338, fiind între cele şapte care au funcționat în Transilvania, în anul amintit luând ființă instituții identice şi la Baia Mare şi Lipova; ca predecesoare le enumerăm pe cele de la Cluj (1333) şi Sibiu (1336), ultimele fiind cele de la Braşov (1427-1430) şi Sighişoara (1431)[50]. Devalorizarea repetată a monedei ungureşti s-a reflectat foarte pregnant tocmai în această „inflație" de bănării (monetării) înființate în partea de est a regatului maghiar. Un moment inportant l-a constituit pentru Oradea vizita făcută aici, în anul 1342 de către regele Ludovic cel Mare, prilej cu care a fost vizitat cu siguranță şi centrul episcopal cu cetatea care l-a protejat[51].

Un ultim ansamblu important din interiorul cetății, catedrala episcopală gotică, a fost se pare început sub îndrumarea aceluiaşi harnic episcop Andrei Báthory şi a fost finalizată probabil în jurul anului 1407[52]. Catedrala avea trei nave şi o fațadă flancată de două turnuri. Bolțile catedralei au fost începute în anul 1341, corul avea deambulatoriu[53]. Altarul catedralei era octogonal. În *Cronica Pictată*, unde în două miniaturi apare şi catedrala orădeană, atât în construcție, cât şi cu defunctul rege Ladislau I alături, se observă încă două turnuri care flancau partea de est a monumentului. Pe aceleaşi miniaturi se disting doi contraforți masivi, precum şi două ferestre realizate în stil gotic. Autorul *Cronicii Pictate* suprapunea, evident, realități din vremea redactării manuscrisului, a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cu mai vechile legende asupra morții regelui Ladislau I.

Compararea acestor miniaturi cu stampele lui Cesare Porta şi Georg Hoefnagel, lucrate în anii 1598-1599, confirmă miniaturile din *Cronică*, cu o singură deosebire: în stampele amintite apare un singur turn în partea nord-estică a catedralei. Stilul gotic în care a fost ridicată catedrala a fost confirmat de numeroasele ancadramente, lucrate în maniera amintită, datate toate după anul 1330, descoperite în timpul vechilor săpături arheologice din cetate[54]. Lungimea catedralei pare să fi măsurat 72 m[55].

În interior se găseau numeroase altare, unele fiind amintite în documente: altarul Sf. Elisabeta, ridicat de Ladislau, duce de Opolie şi palatin al regatului, în memoria soției sale, moartă la 1367, fiica domnului muntean Nicolae Alexandru, altarul Sf. Iacob, al Sf. Dominic, al Sf. Bartolomen şi Sf. Fecioare, al sfinților Paul, Martin, Adalbert, Nicolae şi altele. Este amintit şi mormântul regelui sanctificat Ladislau I[56]. În anul 1319, în cimitirul din preajma viitoarei catedrale, iar mai târziu în altarul Sf. Vicențiu din interiorul acesteia, a fost înmormântată regina Beatrix, soția regelui Carol Robert de Anjou[57]. În anul 1373, palatul episcopal, care flanca spre sud-est catedrala, era terminat; episcopul Dominic Bebek dă un act datat 12 iunie, în amintitul an, *„in palatio nostro"*[58]. În interiorul cetății mai funcționa o capelă cu hramul Sf. Fecioare Maria şi o casă din piatră. De altfel, anul 1375 a fost momentul primei mențiuni documentare a cetății episcopale, sub acest calificativ[59].

[49] A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 47; un document din anul 1348 menționează o capelă cu acelaşi patron.

[50] Pentru alte amănunte menționăm foarte documentata lucrare semnată de numismatul O. Iliescu: *Istoria monetei în România (1500 î.e.n - 2000). Cronologie - Bibliografie - Glosar*, Bucureşti, 2000.

[51] Takács I., *Bátori Andras „Második Templom". A székésegyháza 14-15. századi átépitésének emlékei*, în *Váradi kőtőredekék*, Budapest, 1989, p. 40.

[52] *Ibidem*, p. 47.

[53] V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în țările romîne*, Bucureşti, vol. I, 1959, p. 218-219.

[54] Takács I., *op. cit.*, p. 39 – 98.

[55] Gyalókay J., *Beatrix királyné sirjáról*, în *Arch. Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 89.

[56] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 37-38.

[57] *Ibidem*, p. 30.

[58] *Ibidem*, p. 36.

[59] *Ibidem*, p. 305.

Un eveniment major în istoria cetăţii şi a episcopiei a fost, cu siguranţă prezenţa, în anul 1370, a faimoşilor sculptori clujeni Martin şi Gheorghe, fiii pictorului Nicolae care, la comanda regelui Ludovic cel Mare şi a episcopului Demetrius, au lucrat, alături de unele statui de sfinţi care au împodobit catedrala, şi pe cele ale celor trei regi canonizaţi: Ştefan I, Ladislau I şi Emeric. Dintre statuile în picioare prima la stânga era cea al Sf. Ladislau. Era înfăţişat cu lanţ pe gât, de care era atârnată sabia, în mâini ţinea barda şi scutul. Statuia din mijloc, a Sf. Ştefan, avea mărul aurit cu cruce, sabia în toc atârnat de lanţ pe şold. Sfântul Emeric era înfăţişat cu sceptru în mână, sabie, pumnal şi scut decorat cu cruce dublă; toţi purtau coroană, sabie şi pinteni. Sf. Emeric era înfăţişat tânăr, fără barbă şi mustaţă, în timp ce scutul stătea rezemat de picior. Scutul Sf. Ladislau a avut inscripţionat următorul text: *„Anno Domini MCCC70 Serenissimo Principe regnante Domino Ludovio Rege Hungariae venerabilis Dominus Pater Demetrius Episcopus Varadiensis fieri fecit has sanctorum imagines per Martinum et Georgium, filios magistri Nicolai pictoris de Colosvar."* Varianta textului în limba română era: În anul domnului 1370, în timpul domniei regelui Ludovic al Ungariei au fost ridicate aceste statui de către părintele Demeter, episcopul Oradiei, prin Martin şi Gheorghe, fii ai pictorului Nicolae din Cluj. Cronicarul bihorea Ioan Szalárdi spune că statuile stăteau pe coloane. Cei trei - tradiţia l-a pus pe prinţul Emeric în compania celor doi regi - erau înfăţişaţi cu veşminte de stil italian, fără tunică lungă, cu armură scurtă, fără a acoperi picioarele.

Statuia originală a Sf. Ladislau, şi cele două asemănătoare a Sf. Ştefan şi Emeric, au făcut parte dintre cele mai importante opere a artei plastice protorenascentiste. Importanţa lor constă în ridicarea lor individuală faţă de arhitectură, care este un pas important de la statuile de piatră plasate pe catedralele medievale spre cele care decorau agora publică.

Peste două decenii, cei doi sculptori s-au reîntors la Oradea, modelând la comanda regelui Sigismund de Luxemburg şi a episcopului Zudor al III-lea, statuia ecvestră a regelui sanctificat, Ladislau I, inaugurată cu fast la 8 septembrie 1390 în prezenţa regelui Sigismund de Luxemburg şi a reginei Maria, deşi în inscripţia de la baza statuii era menţionată ca dată de finalizare 20 mai (*Anno M. 390 die XX mensis Maii Rege Sigismundo et Maria Regina feliciter regnantibus hoc opus fieri fecit Reverendus in Christo Pater Dominus Joannes Episcopus Varadiensis per Magistros Martinum et Georgium de Colosvar in honorem Sancti Ladislai Regis*, adică: pe 20 mai 1370, în timpul domniei regelui Sigismund şi reginei Maria a fost ridicată această capodoperă de către părintele János, episcopul Oradiei, prin meşterii clujeni Martin şi Gheorghe, dedicat Sf. Ladislau)[60]. Locul de amplasare a statuilor, în ciuda prezenţei lor pe stampele medievale, nu a fost clar stabilit. Unele păreri admit plasarea statuilor în apropierea porţii cetăţii, altele, cele mai veridice, în faţa catedralei. Până la demolarea catedralei şi a cetăţii medievale, cei care intrau pe poarta principală a cetăţii bastionare nu observau de la început statuile[61].

O înaltă personalitate care a fost îngropată, se pare, în catedrala orădeană a fost foarte tânăra soţie a regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, Maria (1382-1395), moartă în urma unui stupid accident de călărie, deşi în cazul acestui mormânt există păreri care susţin că el a fost în fapt cel al ilustrului ei soţ[62]. În anul 1402 a fost amenajată o nouă capelă în memoria episcopului Demetrius[63]. În acelaşi an a fost lucrat, probabil de către un meşter orădean, faimosul bust - relicvariu al regelui sanctificat Ladislau I, păstrat astăzi în catedrala din Györ, în Ungaria.

---

[60] *Ibidem*, p. 40. Vezi în acest sens şi interesantul studiu al cercetătoarei Irina Baldescu: *Arte e politica. Osservationi intorno a due statue equestri medievali: S.Giorgio, Praga, 1373; S Ladislao, Oradea/Grosswardein, 1390,* în *Studia Patzinaka*, 6, 2008, p. 103 – 128.

[61] Gyalókay J., *A nagyváradi királyszobrok helyéről,* în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 3, p. 265-266.

[62] Hálasi F. P., *Maria királyné sirjáról,* în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 90-91.

[63] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 42.

Meşteşugul argintăriei, dezvoltat în mediul artiştilor locali apare în firescul său prin prezenţa pe domeniul episcopal, la Băiţa, nu departe de cetatea episcopală a Finişului, în sud-estul comitatului Bihor, a bogatelor mine de argint, surse extrem de importante de venit în economia domeniului[64]. Un groaznic incendiu a deteriorat ansamblul, distrugând sacristia, unde erau păstrate arhiva şi tezaurul episcopal, fiind salvate *„printr-un miracol"* doar moaştele Sfântului Ladislau[65].

Secolul al XV-lea a deschis, prin personalitatea episcopului Andrea Scolari (1409-1426) galeria umaniştilor orădeni, care prin strădaniile lor au transformat oraşul într-un focar de cultură de talie europeană, cu certe influenţe italiene. Mândru de palatul episcopal din cetate, Scolari şi-a datat în dese rânduri actele şi scrisorile personale ca emise în amintitul ansamblu. Astfel, la 6 septembrie 1422, într-o scrisoare, episcopul menţionează ca loc de emitere *„Datum Waradini In Sala seu domo nostre habitationis"*[66], iar în data de 14 ianuarie 1426 nota *„Actum Varadini in nostro palacio episcopali"*[67]. De altfel, la moartea sa, episcopul Andreea Scolari va fi înmormântat în catedrala episcopală orădeană, lespedea de mormânt fiind descoperită cu ocazia săpăturilor arheologice din anul 1883[68].

Cu ocazia Paştelui anului 1412, la 31 martie, regele - împărat Sigismund de Luxemburg şi regele Poloniei Vladislav Jagello, veniţi în pelerinaj la Oradea, au poposit timp de două săptămâni în cetate, fiind cazaţi în palatul episcopal din interiorul acesteia[69]. De altfel Sigismund de Luxemburg va fi înmormântat tocmai în catedrala episcopală orădeană, ornatul său fiind descoperit absolut întâmplător de către soldaţii austrieci din garnizoana locală în anul 1755, piesele fiind duse la Viena[70]. De anii 1431-1433, deci tot de epoca lui Sigismund de Luxemburg, se leagă şi prima atestare a formei româneşti a denumirii oraşului: *Orade*, păstrată şi azi în vorbirea populară din Bihor. Este o dovadă importantă a prezenţei românilor în oraş şi a numelui absolut original, păstrat constant peste veacuri, pe care aceştia l-au folosit pentru a desemna acest loc[71].

Una dintre personalităţile cele mai importante din galeria episcopilor orădeni a fost, fără îndoială, umanistul Ioan Vitéz de Zredna, care a păstorit două decenii (1445-1465) în catedrala episcopală din cetate. Legăturile sale cu centrele umaniste din Europa, cu papa Enea Silvio Piccolomini, bogata sa bibliotecă amenajată în palatul episcopal, la transformarea căruia a contribuit substanţial, organizarea unui observator astronomic în cetate şi a unei şcoli, au ridicat, fără îndoială, prestigiul Oradiei[72].

În fapt, mijlocul secolului al XV-lea a marcat finalizarea ansamblului fortificat cu interioarele sale. În anul 1456 este menţionat primul castelan al cetăţii, comandantul ei propriu-zis, iar în 1497 este amintit un provizor al curţii cetăţii[73]. O menţiune documentară l-a pomenit la finele lunii ianuarie 1468 la Oradea, pe regele Matia Corvinul, prezent în părţile de est ale regatului încă cu un an înainte, pentru a pacifica revolta nobilimii locale[74]. Este interesant de precizat faptul că regele Matia revine la Oradea peste un deceniu şi jumătate, în august 1484, tot într-o problemă cu iz militar: strângerea oştilor ţării pentru a-l ajuta pe aliatul

[64] V. Vătăşianu, *Schiţă a evoluţiei artei Ţărilor Române în secolele X - XVI*, în *Studii de artă veche românească şi universală*, Bucureşti, 1987, p. 52.

[65] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 43.

[66] *Ibidem*, p. 44.

[67] *Ibidem*, p. 45.

[68] Rómer F., *Elözetes jelentés a nagyváradi várban 1883-ban folytatott ásatásrol*, în *Arch.Ért.ú.f.*, III, 1883, p. XXII.

[69] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 44. Vezi în acest sens şi recentele contribuţii ale Susanei Andea: *Itinerariile regilor în Transilvania voievodală şi în comitatele vestice şi nordice*, în *Transilvania (secolele XIII - XVII). Studii Istorice* (coordonator Susana Andea), Bucureşti, 2005, p. 1-66.

[70] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 10-11.

[71] D. Sicoe, D. Sicoe, *Istoria Oradiei. Din cele mai vechi timpuri până azi (pe scurt)*, Oradea, 2011, p. 9.

[72] L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 102.

[73] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 8.

[74] L. Borcea, *Bihorul medieval. Oameni. Aşezări. Instituţii*, Oradea, 2005, p. 50.

său moldav, Ştefan cel Mare în conflictul acestuia cu sultanul Baiazid al II-lea pentru păstrarea porturilor Chilia şi Cetatea Albă, întreprindere creştină sortită din păcate eşecului[75].

Cu toate acestea starea catedralei s-a deteriorat continuu în prima jumătate a secolului al XV-lea, chiar dacă nici un eveniment militar nu a afectat ansamblul în această perioadă, existând probabil unele greşeli de construcţie. Într-o scrisoare din anul 1444, adresată de Ioan de Hunedoara papei Inocenţiu al IV-lea, era descrisă starea precară a edificiului, problemele cele mai mari fiind la turnuri, stal şi cor, care în litera expeditorului s-ar fi prăbuşit (*collapsis*)[76]. Într-o altă scrisoare, adresată de data aceasta lui Ioan de Hunedoara, probabil de către episcopatul orădean, în anul 1451 era înfăţişată din nou situaţia delicată a monumentului[77].

Primul test important al cetăţii a avut loc cu prilejul atacului efectuat prin surprindere de către un corp de oaste turcesc, numărând circa 7000 de luptători, condus de paşa de Semendria, Mihaloglu Ali-beg, în luna februarie a anului 1474. Cauza principală pare să fi fost şantajul regelui Matia Corvinul la propunerile de pace venite din partea sultanului Mahomed al II-lea Cuceritorul: returnarea către Ungaria a teritoriilor bosniace, ocupate anterior de turci[78] Cronicarii turci Orujd Bin Adil, Suzi Celebi şi Şemseddin Ahmet ibn Suleyman ibn Kemal descriu foarte plastic incursiunea lui Mihailoglu Ali-bei, ultimul notând: *„Trecând ca fulgerul şi arzând prin ţara în care au intrat, au traversat pe ţărmul ce şi-au găsit renumele zicându-i-se şuviţă de păr. În a şasea zi au ajuns la apa Crişului. A fost prima intrare a akîngiilor în acel râu....În drumul lor ţara cu zilele ei au distrus-o, au ars-o. A sunat prăpădul măturii din mâinile năvălitorilor călări peste acea provincie. În a opta zi s-a făcut akîn asupra oraşului ticălosului de ungur numit Oradea, vestit în veacul său, care era tânăr ca o mireasă şi bogat împodobit. Pe când ghiaurii acelui loc erau cufundaţi în somn, fără nici o ştire, în zorii zilei au sosit dintr-odată....Grupuri după grupuri de akîngii împresurară oraşul, strângându-l ca într-o chingă. Femeile şi copii şi bătrânii şi tinerii ce erau înlăuntru s-au înghesuit unii în alţii.....Argintul şi aurul încăput în mâinile gaziilor întrecea măsura deşertului. Pomenitul oraş înfloritor era vestită târgovişte a Ţării Ungariei. Fiind oraş de negustori, în întregime era o comoară de argint şi de aur.....Luând de acolo comori şi averi, au dat foc la marginile averilor ce rămâneau în acea ţară. Interiorul oraşului fu pârjolit prin violenţa incendiului....*[79]. Numărul robilor luaţi de turci în urma incursiunii, probabil mult exagerat, era socotit la 32.000 de mai sus amintiţii cronicari[80]. În ciuda realei surprize, cetatea a rezistat atacului, cel mai mult de suferit având probabil catedrala episcopală care, prin înălţimea sa, mult superioară incintei, putea fi uşor ţinta săgeţilor incendiare lansate de soldaţi special antrenaţi din akîn-urile turceşti. Cu acel prilej a fost posibil ca şi palatul episcopal să fi suferit unele distrugeri.

Lucrările de refacere a ansamblului au fost finalizate probabil la începutul păstoririi episcopului Ioan Filipecz (1476-1490). Sub scurta dar prolifica păstorire a episcopului Sigismund Thurzó (1506-1512), palatul episcopal a primit noi îmbunătăţiri, mai ales pe linia unor transformări interioare[81].

[75] A. Simon, *Ştefan cel Mare şi Matia Corvin. O coexistenţă medievală*, Cluj – Napoca, 2007, p. 215; vezi şi Susana Andea, *op. cit., passim.*

[76] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 47.

[77] *Ibidem*, p. 48 – 49.

[78] A. Simon, *op. cit.*, p. 415.

[79] A. Decei, *Incursiunea (akîn) lui Mihailoglu Ali bey asupra Orăzii la 1474*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu Ştefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 293 – 299; vezi şi Edith Dumitraşcu, *Oradea medievală văzută de călători străini şi cronicari turci*, în *Semicentenarul Partidului Comunist Român în Bihor*, Oradea, 1971, *passim*; una dintre ultimele contribuţii în istoriografia română: Al. Şimon, *Anti-Ottoman Warfere and Italian Propaganda: The Crusader Background of the Ottoman Raid on Oradea in 1474*, în *Crisia*, XXXVII, 2007, p. 113 – 139; vezi de acelaşi autor consideraţiile legate de incursiunea otamană: *Idem, Ştefan cel Mare şi Matia Corvin. O coexistenţă medievală*, Cluj – Napoca, 2007, p. 58, 210, nota nr. 145.

[80] A. Decei, *op. cit.*, p. 299 – 300.

[81] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 48.

Vizitând oraşul în anul 1488, călugărul dominican Petru Ransanus a descris cetatea ca fiind inexpugnabilă, având ziduri uriaşe, iar turnurile şi locuinţele spaţioase l-au impresionat[82]. Tânărul Nicolae Olahus, aflat la studii la Oradea, aprecia ansamblul drept *„aedium magnificentia"*[83]. Moartea episcopului Sigismund Thurzó în oraşul de pe Crişul Repede, în anul 1512, a prilejuit amplasarea unui frumos epitaf peste mormântul său, cu o inscripţie în limba latină, totul lucrat într-un stil renascentist de factură locală[84].

Primul „botez" al cetăţii refăcute a fost prilejuit de asediul unei coloane a oştilor răsculaţilor lui Gheorghe Doja, condusă de Pöstény Gergely, care deşi au ars din nou oraşul nu au reuşit să cucerească cetatea. Căpitanul cetăţii Făgăraş, Tómóri Pál, trimis de voievodul Ioan Zápolya în ajutorul asediaţilor, a constituit o mare surpriză pentru răsculaţi, care s-au retras în derută spre cetatea, de mult abandonată, de la Biharea[85]. Legat de cetate, unii autori au susţinut neîntemeiat că doar o simplă palisadă a funcţionat pentru a proteja catedrala şi palatul episcopal, realitate aplicabilă doar oraşului propriu-zis[86].

Prima jumătate a secolului al XVI-lea marchează profund realităţile central-europene. Dezastrul maghiar de la Mohács (1526), unde alături de regele Ludovic al II-lea moare şi episcopul orădean Perényi Francisc (1513-1526)[87], influenţează profund şi istoria cetăţii orădene, aceasta devenind în scurt timp un preţios obiectiv strategic disputat între partida Casei de Habsburg a împăratului Ferdinand, autoîncoronat şi ca rege al Ungariei, şi cea pro - otomană a lui Ioan Zápolya, care la 19 august 1529 a jurat solemn supunere sultanului Soliman Magnificul[88]. O primă tentativă imperială de cucerire, desfăşurată în vara anului 1528 eşuează. Între anii 1529 şi 1538, subliniindu-i parcă importanţa, însuşi Ioan Zápolya şi-a stabilit aici reşedinţa. În anul 1535, călătorul italian Francesco della Vale, originar din Padova, a descris oraşul şi cetatea: primul era mic şi nu avea ziduri de protecţie, dar palatul episcopal (*castello*) din cetate era o clădire foarte frumoasă, alături de catedrala episcopală[89]. Îndelungile tratative dintre Ferdinand de Habsburg şi Ioan Zápolya s-au încheiat cu pacea de la Oradea, parafată la 24 februarie 1538, care îi conferea lui Zápolya titlul de rege al Ungariei. În fapt, pacea statua o realitate din teren: Ferdinand continua să stăpânească o mare parte din Ungaria propriu-zisă, iar Zápolya, Transilvania şi părţile sale de vest (Partium)[90]. La moartea lui Zápolya, dacă acesta nu ar fi avut urmaşi, stăpânirile lui trebuiau să revină pentru *„totdeauna"* Casei de Habsburg.

Ultimul episcop catolic important al Oradiei a fost Gheorghe Martinuzzi (1535-1551), care a jucat un rol central în anii negocierii păcii de la Oradea[91]. Sub păstorirea sa atât cetatea, cât şi palatul episcopal au suferit unele transformări; cetatea a fost întărită, astfel încât încă în inventarele acesteia de la 1600 şi 1632 au fost amintite două, respectiv patru tunuri care au purtat blazonul său[92]. Episcopul orădean a avut un rol major în terminarea fazei renascentiste a palatului episcopal din interiorul cetăţii orădene[93]. Refugiată la Oradea, după ocuparea capitalei regatului, Buda, de către oştile turceşti la 1540, regina Isabella continuă şi după moartea soţului său, Ioan I Zápolya, să locuiască în palatul episcopal din cetate. Aici au loc în anul 1542 două importante Diete, menite să reglementeze situaţia comitatelor apusene

[82] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 52.

[83] Mikó Á., *Reneszánsz paloták a váradi várban*, în *Váradi kőtöredekék*, Budapest, 1989, p. 103.

[84] Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance*, vol. I, Kolozsvár, 1943, p. 378.

[85] *Idem*, *Varadinum. Várad Vára*, vol. II, Budapest, 1982, p. 60.

[86] V. Vătăşianu, *op. cit.*, p. 605.

[87] L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, 105.

[88] Cristina Feneşan, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei*, Bucureşti, 1997, p. 29.

[89] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 62.

[90] L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 106-107.

[91] Pentru detalii vezi: Barta G., *Episcopul orădean Gheorghe Martinuzzi şi pacea de la Oradea*, în *Crisia*, XXII, 1992, p. 87-96; în acest studiu este totuşi minimalizat rolul episcopului orădean în tratativele amintitei păci.

[92] Gh. Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renaşterea*, Bucureşti, 1987, p. 134.

[93] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 48.

vizavi de dilema extrem de delicată în care se găseau: o raliere la Ungaria habsburgică şi catolică sau una la noul principat transilvănean, intrat deja treptat sub influenţa reformei religioase[94]. Prima opţiune a avut pe moment câştig de cauză. Un document extrem de important, datat în anul 1552, este prima conscrierea a comitatului Bihor realizată de austrieci. Cetatea orădeană se afla pe domeniul episcopal şi în oraşul Oradea, care la acel moment număra 544 de porţi şi jumătate, adică 1089 de gospodării, cu circa 5000 de locuitori[95].

Evenimentele anului 1556 îşi pun din nou amprenta asupra cetăţii de la Oradea. Regina Isabella, care renunţase la tron, revine asupra hotărârii, printre primele măsuri luate numărându-se şi obligativitatea depunerii jurământului de credinţă, refuzat de orădeni, dar şi secularizarea averilor episcopiei catolice de Oradea, încă foarte influentă în acest areal. În urma acestor evenimente şi a asediului cetăţii de către oştile ardelene, în anii 1556-1557, conduse de către Varkócs Tamás şi Gheorghe Báthory, acestea ocupă cetatea la 6 aprilie 1557, astfel încât Bihorul, alături de întreg teritoriul Partium-ului au revinit principatului. Fosta cetate episcopală devine „proprietatea" principelui, ajungând una dintre cele mai importante fortificaţii de margine a principatului transilvan[96]. Se pare că atacul principal al oştilor ardelene a fost dat în zona viitorului bastion Crăişorul, locul cel mai vulnerabil al cetăţii. Câştigarea principelui Ioan Sigismund de partea reformei radicale a unitarianismului, alături de sentimentele anticatolice ale localnicilor, au precipitat evenimentele: în ziua de 22 iunie 1565 o mare mulţime înfierbântată a devastat fosta catedrală episcopală din interiorul cetăţii, pângărind moaştele Sf. Ladislau. Osemintele regelui sanctificat au fost duse ulterior pe ascuns la Strigoniu, prin grija călugărului Benedict Zegeni[97].

Vizitând cetatea în acea perioadă, ofiţerul italian Giovan Andreea Gromo a descris ansamblul orădean ca având ziduri groase şi puternice, şanţ bun cu contraescarpă şi terasament larg din pământ dar fără a avea flancuri *„de vreo ispravă"*. Tunurile erau numeroase, dar vechi şi în stare precară de conservare. În interior exista o catedrală. Militarul italian a oferit informaţii interesante şi despre tulburările religioase din oraş, menţionând devastarea mormântului lui Ladislau cel Sfânt[98]. Modestele încercări de protejare a intereselor catolice în regiune au aparţinut familiei Báthoreştilor, în special principelui Ştefan Báthory. Desfiinţarea episcopiei catolice orădene şi mutarea ei la Zips, transformarea unei mari părţi a întinsului său domeniu într-unul al cetăţii, i-a conferit acesteia şi căpitanului ei noi valenţe de putere în cadrul principatului, ca punct strategic major şi funcţie deosebit de importantă în ierarhia tânărului stat. Satele domeniului în număr de 47, vor deveni principala sursă economică de susţinere a celei mai importante cetăţi de margine a principatului transilvan.

Evenimentele acelor ani au produs transformări profunde în evoluţia cetăţii orădene. Eşecurile militare în faţa turcilor, dar mai ales ocuparea Ungariei centrale (1540) şi a Banatului (1552) de către oştile otomane au transformat fortificaţia orădeană în cel mai important avanpost al principatului în faţa primejdiei musulmane. Marea politică central - europeană, eterna rivalitate otomano - habsburgică, jocul adesea duplicitar al principilor ardeleni, au marcat pentru un secol şi jumătate istoria Transilvaniei, ale cărei destine s-au împletit tot mai mult, în intervalul amintit, cu acela al ţărilor române intracarpatice.

Cetatea orădeană a cunoscut transformări radicale, atât la nivelul instituţiilor interne, dar mai ales al capacităţii defensive, care în vechea formă nu mai corespundea defel cerinţelor militare ale vremii. Pacea de la Speyer (1570) a aplanat pe moment conflictul turco - austriac, confirmând principatului, pe lângă Transilvania istorică, Bihorul, Solnocul de Mijloc şi Crasna. Turcii

[94] L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 108.
[95] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 65.
[96] Kárffy Ö., *Nagyvárad 1556-ik évi ostromához,* în *Hadtört.Közl.*, XII, 1911, nr. 4, p. 643 – 644.
[97] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 72.
[98] *Ibidem*, p. 71.

rămâneau în posesia teritoriilor cucerite: Banatul cu centrul de paşalâc de la Timişoara şi sangeacurile Arad, Ineu, Lipova, la care s-a alăturat după 1566 Ineul. Austriecii au obţinut comitatele Satu Mare, Bereg, Ugocea şi Szabolcs.

La nivelul organizării locale, după anul 1557, la Oradea apare instituţia căpităniei, care era uneori dublată cu aceea de comite de Bihor, vechea instituţie a castelanatului căzând astfel în desuetudine. Beneficiind de o gardă personală, căpitanii cetăţii orădene aveau şi o însemnată putere judecătorească, putând condamna la moarte, în cazuri excepţionale, chiar şi nobilii din comitat, de un privilegiu asemănător bucurându-se doar căpitanul cetăţii din Hust. În caz de ridicare generală, Dieta hotăra autoritatea căpitanului asupra locuitorilor din Partium, colaborând de asemenea şi la strângerea dărilor, la capturarea tâlharilor şi la oprirea fugii iobagilor de pe domeniile cetăţii. Trebuie amintit aici şi venitul considerabil pe care căpitanii îl primeau: de la 100 de florini lunar în cazul lui Ştefan Bocskay, la 3000 de florini anual pentru Ioan Geczi. A existat şi funcţia de vicecăpitan. La veniturile însemnate pe care le primeau, se adăugau soldele gărzilor personale, furnituri de grâu, orz, ovăz, miei, porci şi vin, alături de fânul necesar cailor. Documentele vremii enumeră 18 căpitani şi vicecăpitani ai cetăţii orădene, în intervalul 1557-1660, când instituţia va dispărea ca urmare a ocupării Oradiei de către turci. Dintre aceştia, Ştefan Báthory, Cristofor Báthory, Ştefan Bocskay şi Gheorghe Rákóczy al II-lea vor deveni principi ai Transilvaniei, primul accedând în anul 1576 şi pe tronul Poloniei[99]. Vechea funcţie de pârcălab se va menţine, având însă atribuţii mult diminuate, aceştia rămânând doar paznici ai porţilor cetăţii, locuind deasupra acestora într-o încăpere specială numită *„domus castella“*[100]. Provizorul, în fapt administratorul cetăţii şi a domeniului aferent, a continuat să joace un rol important în ierarhia internă a cetăţii[101].

Aşa cum deja am subliniat, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în situaţia delicată în care se găsea, principatul transilvan avea nevoie cu stringenţă de cel puţin o cetate modernă într-unul din nodurile cheie în care putea fi atacat. Unul dintre acestea era cu siguranţă valea Crişului Repede cu drumul care ducea în inima ţării, iar cetatea de aici, Oradea, veche şi depăşită strategic, era o pavăză dintre cele mai palide. În acest context a debutat şi marele şantier orădean al noii cetăţi, care va duce în final la demolarea vechii fortificaţii, a ansamblurilor sale interioare şi ridicarea cetăţii bastionare în formă de stea, cu cinci bastioane în stil italian nou şi un impresionant şanţ de protecţie alimentat printr-un zăgaz secret din apele pârâului cald Peţa, aflat atunci în proximitatea cetăţii[102].

Lucrările au debutat în anul 1569, sub directa îndrumare a principelui Ioan Sigismund, prezent în inspecţie pe şantier în luna decembrie a amintitului an. În anii următori nu mai puţin de 19 Diete ale principatului s-au ocupat cu problema alocării fondurilor necesare finalizării noii cetăţi[103]. În luna aprilie a anului 1570, pietrarii sibieni erau prezenţi la Oradea, plata pentru munca stabilită fiind strict reglementată[104]. Alături de pietrari, tot de la Sibiu, sunt amintiţi cărămidarii. Alţi meşteri au sosit de la Mediaş, Bistriţa, Şinca şi Cluj, toţi coordonaţi de arhitecţii italieni care s-au perindat la conducerea lucrărilor şantierului. Începând cu anul 1569, nu mai puţin de şapte arhitecţi din Peninsulă au dirijat şantierul de la Oradea, între cei care s-au remarcat numărându-se Domenico Ridolfino da Camerino, Simone Genga, Giovan Marco Isolani şi Giacomo Resti[105].

---

[99] Balas Margit, *A váradi kapitányság törtenete,* Nagyvárad, 1917, p. 18-19.

[100] L. Borcea, *Oamenii din cetăţile de margine ale nord-vestului Transilvaniei în epoca principatului (secolele XVI – XVII),* în *Crisia,* VIII, 1978, p. 123.

[101] *Ibidem,* p. 127.

[102] Balogh Jolán, *op. cit.,* p. 75.

[103] L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.,* p. 123-124.

[104] Balogh Jolán, *op. cit.,* p. 75-76.

[105] A.Kovács, M. Ţoca, *Arhitecţi italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea,* în *Studia Univ. Babeş-Bolyai,* XVIII, 1973, fasc. 2, p. 24-27.

Ritmul construcției cetății a fost relativ constant, stampa acesteia, datorată lui Georg Hoefnagel, cel mai târziu în anul 1598, releva faptul că ansamblul era aproape terminat, cu excepția bastionului din colțul de sud-est al cetății. Tipul de fortificație construit la Oradea, de tip italian nou, s-a încadrat în curentul general european al acestui tip de construcție. Cauza principală a imensului efort financiar a fost tentativa de contracarare a artileriei de asediu, care a făcut progrese remarcabile în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Relatările despre noua cetate i-au subliniat îndeosebi capacitatea defensivă mult sporită. Antonio Possevino remarca că *„cetatea era vestită, mare, împrejmuită cu ziduri puternice. Căpitanul cetății avea în subordine 800 de călăreți și tot atâția pedestrași"*, cifră care în realitate nu a fost aproape niciodată atinsă[106].

Prima „încercare" majoră a noii cetăți va avea loc în toamna anului 1598, cu prilejul închegării unei noi coaliții antiotomane și a asediului turcesc. Nestatornicul principe ardelean Sigismund Báthory va obliga, la începutul anului 1598, la o nouă revenire precipitată pe tron, toate comitatele și orașele libere ale principatului să-i jure credință. Ștefan Bocskay, comite suprem al Bihorului, și Gheorghe Kiraly, căpitanul cetății orădene, au încercat o pendulare între Casa de Habsburg și Imperiul Otoman pentru a evita un conflict; în final s-a produs o apropiere de austrieci și o distanțare în egală măsură față de turci, dar și față de noul principe ardelean. Ajutorul austriac s-a materializat curând prin 2000 de pedestrași și 500 de călăreți, puși sub comanda generaluilui Melchior von Rodern. Noul comandant al cetății a fost numit Nyári Pál.

Început la 25 septembrie 1598, atacul turcesc a marcat un prim succes, cinci zile mai târziu, când întreg orașul a fost cucerit, asediatorii trecând la consolidarea dispozitivului din jurul cetății. Numărul asediatorilor s-a ridicat la circa 20.000 de luptători conduși de serdarul Satârgi Mehmed-pașa[107]. La 1 octombrie asediul propriu-zis a blocat complet legăturile celor din interior, luptele durând până în ziua de 5 noiembrie. Tunurile de asediu turcești au avariat grav două dintre turnurile fostei catedrale episcopale din interiorul cetății[108], iar în zilele de 17 și 20 octombrie bastioanele Ciunt și Crăișorul au fost grav avariate. Vremea rea i-a obligat pe turci ridice asediul, într-un moment critic pentru apărători. Apropierea celor 1500 de călăreți trimiși ca ajutor de către voievodul muntean Mihai Viteazul, sub comanda lui Aga Lecca, a contribuit cu siguranță la decizia luată de către comandantul oastei turcești[109].

Cronicarul turc Mehmed bin Mehmed, prezent în tabăra otomană cu prilejul asediului, a descris cetatea ca fiind *„o fortăreață puternică și bine păzită"*. Artileria de asediu turcească a avariat *„zidurile din cărămidă ale palatelor și caselor"*[110]. Arhitectul italian Giovanni Marco Isolano, rămas în cetate cu prilejul asediului, a descris-o ca având patru bastioane terminate unul neterminat, ridicat în sistem de palancă (*baloarda palizzata*); exista un șanț cu apă, unul sec, catedrala, palatul cu o curte, unde existau patru statui de bronz. În cazul statuii ecvestre a regelui Ladislau cel Sfânt, arhitectul italian l-a confundat cu Matia Corvinul[111].

Un nou asediu, în anul 1606, nereușit, efectuat de principele Ștefan Bocskay, a produs pagube minore. Cetatea s-a aflat în continuare sub stăpânirea austriacă până în anul 1606, când în urma păcii de la Zsitvatorok a revenit principatului. Mult mai devastatoare au fost efectele cutremurelor succesive din anii 1603 și 1604, o realitate cu totul ieșită din comun în cazul Oradiei, zona nefiind deloc una cu astfel de riscuri, distrugerile cele mai mari avându-le mai ales fosta catedrală episcopală.

---

[106] Edit Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 344.

[107] L. Borcea, *Contribuții la istoria politică a Bihorului în epoca lui Mihai Viteazul (1598 – 1606)*, în *Crisia*, V, 1975, p. 105-106.

[108] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 103.

[109] *** *Mihai Viteazul în conștința europeană*, vol. I, București, 1982, p. 617.

[110] Edit Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 347-349.

[111] A. Kovács, M. Țoca, *op. cit.*, p. 25.

Cele mai importante informații asupra economiei interne și domeniului cetății ne-au parvenit prin intermediul inventarelor generale din anii 1598 și 1602, unde au fost verificate bunurile din palat, casele din interior și turnurile[112]. Este foarte important de subliniat că documentul din anul 1598 descrie în amănunt palatul episcopal cu modificările aduse sub domnia reginei Isabella și a fiului său Ioan Sigismund, dar și distrugerile suferite la asediul din acel an. Urbariul din anul 1600 al domeniului cetății număra două târguri și 47 de sate, răspândite în întreg comitatul. Mojoritatea erau în posesie integrală, doar în două cazuri existând părți de sate. Au fost recenzați 982 capi de familie, puțini dacă avem în vedere consistența stăpânirii, una dintre cauze fiind, cu siguranță, pustiirile rămase în urma incursiunii turcești din anul 1598[113].

Reconstrucția cetății, avariată de asediul anului 1598, dar și de cel din 1606, a fost mult întârziată de lipsa mijloacelor financiare. Vechea fortificație medievală era încă în picioare în anul 1609, de când ne-a parvenit o descriere datorată lui Ștefan Miskolczy. Potrivit acestuia, fosta catedrală episcopală din cetate număra 82 de pași, lățimea frontonului împreună cu turnurile măsurând 56 de pași. Padimentul catedralei era din cărămidă smălțuită; unul dintre turnuri avea ceas. Cetatea nouă avea cinci bastioane: primul, bastionul Roșu avea dimensiunile laturilor de 139, respectiv 120 de pași, următoarele bastioane amintite fiind cel Aurit, Ciunt, al Porții și Crăișorul, ultimul fiind avariat de asediul din anul 1598[114]. Un nou cutremur, având și o replică, s-a produs în 14 și 18 februarie 1614, eveniment care a condus probabil la hotărârile radicale ale principelui Gabriel Bethlen de a demola fosta catedrală episcopală, vechiul palat episcopal, dar și cetatea medievală aflată încă în picioare[115]. Demolările vor marca debutul unei noi etape de construcție în cetate, între anii 1618-1619 definitivându-se bastionul Porții. În onoarea principelui Gabriel Bethlen, bastionul îi va purta numele, o inscripție fiind pusă în cinstea acestui eveniment în anul 1619[116].

Sub domnia aceluiași principe au început lucrările la noul palat interior după ce, tot datorită grijii sale, în anul 1625 au fost realizate noi amenajări pentru aducțiunea apei în șanțul de protecție al cetății[117]. Palatul interior, având forma pentagonală a cetății exterioare, a fost terminat sub domnia principelui Gheorghe Rákóczy I. Sub domnia acestuia, alături de continuarea lucrărilor începute la palat de către predecesorul său Gabriel Bethlen, au avut loc noi intervenții la șanțul de protecție, s-a pietruit contraescarpa, căptușită ulterior cu cărămidă, și s-au supraînălțat bastioanele Ciunt și Crăișorul. Între anii 1638 - 1641 s-a refăcut turnul de poartă, dotat cu un ceas și un clopot[118]. La 28 septembrie 1628 au venit la Oradea din Cluj *„stucatorii principelui"*, Matthias Halász și Conradus Fünk, originari din Casovia. Datoria acestora era tocmai decorarea noului edificiu din interiorul cetății, palatul princiar[119]. Cronicarul bihorean Ioan Szálardi, rezident la Oradea, a descris palatul princiar ca având *„forma cetății exterioare, la fiecare colț existând cazemate cu turn, cele din colțurile bastioanelor Ciunt și Bethlen fiind construite pe bolți, etajul fiind tăvănit"*[120].

Un inventar al cetății din anul 1632, când ansamblul orădean era în general terminat, a trecut în revistă și capacitatea defensivă a cetății. Astfel, bastionul Nou (Bethlen în fapt) avea în dotare 20 de tunuri și un falcon de cinci funți, supranumit *„Micul Șoim"*, donat de către domnul muntean

---

[112] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 106 – 127.

[113] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, București, voi. II, 1968, p. 780 – 784.

[114] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 137.

[115] *Ibidem*, p. 138.

[116] *Ibidem*, p. 145.

[117] *Ibidem*, p. 152.

[118] *Ibidem*, p. 325.

[119] M. Țoca, A. Kovács, *Contribuții la cunoașterea palatului în stil renascentist de la Oradea: reliefurile in stuc din secolul al XVII-lea*, în *Biharea*, IV, 1976, p. 209.

[120] *Ibidem*, p. 220; vezi și L. Borcea, *Cronica de Jale a lui Ioan Szalárdi. Studiu critic*, Oradea, 2007, *passim*.

Mihai Viteazul în ziua de 11 decembrie 1600, cu prilejul găzduirii sale în cetate în drumul spre curtea imperială de la Praga. Tunurile aveau puterea de 10 şi 20 de funţi. Bastionul Crăişorul era dotat cu 12 tunuri cu calibre de la doi la 30 de funţi şi două mortiere de 20 de funţi. Bastioanele Roşu şi Aurit aveau 12 respectiv opt tunuri şi patru falcoane de cinci funţi, ultimele decorate cu blazonul principelui Gabriel Bethlen. Rezerva de ghiulele număra 14.859 de bucăţi, la care se adăugau 406 puşti, 174 archebuze, 150 de lănci, 146 platoşe, 51 de coifuri, 11 scuturi rotunde şi 28 de steaguri, adăpostite în două magazii speciale. Cetatea avea în total 69 de tunuri, dintre care 29 erau de mare calibru[121]. În două *„case de pulbere"*, aflate în două dintre bastioanele cetăţii, erau depozitate 537 de măji de pulbere alături de 150 de măji de salpetru, plumb, scripeţi şi funii.

În data de 22 august 1640 s-a înfiinţat un titlu onorific, cel de căpitan suprem al cetăţii, acordat doar întâi născutului urmaş pe linie masculină a principilor ardeleni[122]. Sugestiv, acest titlu subliniază tocmai importanţa cetăţii orădene în viaţa militară şi politică a principatului transilvan.

Perioada de relativă linişte de după anul 1606, interval în care marele şantier orădean a fost finalizat, întinsă pe un interval de mai bine de o jumătate de secol, a fost brusc tulburată. Invazia Poloniei de către principele Gheorghe Rákóczy al II-lea în anul 1657, fără acordul puterii suzerane otomane, s-a terminat dezastruos, înfrângerile suferite dizolvând practic armata principatului. Au urmat ani de lupte interne cauzate în principal de refuzul principelui înfrânt de a ceda tronul la presiunile sultanului. Noul principe numit de sultan a fost Francisc Rhédei. În contextul tulbure din Transilvania, căpitanul cetăţii orădene Gyulai Ferenc, a refuzat supunerea în faţa noului principe, motiv care va atrage o primă incursiune otomană asupra fortificaţiei. În luna septembrie a anului 1658, o armată turco - tătară condusă de Mehmed Ghirai, a asediat fără succes cetatea[123]. Tulburările din Transilvania erau însă departe de final. Un nou principe a fost numit de sultan, în persoana lui Acatiu Borcsai în iarna anului 1660, realitate care nu l-a înduplecat pe „rebelul" Gheorghe Rákóczy al II-lea să renunţe la scaunul principatului. Garnizoana cetăţii i-a rămas credincioasă în continuare, aceasta fiind una dintre cauzele, alături bineînţeles de rolul său strategic excepţional, pentru care turcii au iniţiat un asediu hotărâtor. O eventuală ocupare a cetăţii de la Oradea ar fi creat o legătură mult mai facilă între paşalâcurile de la Belgrad, Timişoara şi Buda cu cel de la Eger[124].

Oştile turceşti, aflate sub comanda serdarului Köse Ali paşa, ajutat de Mehmed paşa şi Husein Mehmed paşa, numărând 45.000-50.000 de luptători, au început pe 13 iulie 1660 asediul în condiţiile în care garnizoana cetăţii număra doar 850 de apărători. În jurul cetăţii au fost amplasate trei tabere: la est, în Velenţa, sub comanda lui Ali paşa, în vest, pe locul fostului *„Târg de Vineri"*, sub comanda lui Sejdi paşa şi în nord, în zona Olosig. Atacurile principale au fost îndreptate spre flancul nord-estic, asupra bastioanelor Aurit şi Roşu[125], care ulterior au fost grav avariate prin aruncarea lor în aer de către asediatori cu ajutorul unor tuneluri săpate pe sub şanţul de apărare. La 14 august, printr-o neglijenţă a vicepârcălabului cetăţii Ştefan Kurti, arsenalul fortificaţiei a sărit în aer, avariind grav curtina de est, nu departe de locul unde s-a concentrat puterea atacul turcesc[126]. În acel nefericit eveniment au pierit mai bine de o sută de apărători, moralul şi aşa scăzut a celor din cetate fiind mult agravat[127]. La 27 august, epuizaţi, dar mai ales demoralizaţi de trădarea prin care turcii au

[121] P. Gyulai, *Inventarul cetăţii Oradea la 1632,* în *A.M.N.,* X, 1973, p. 666-668.

[122] Balogh Jolán, *op. cit.,* p. 180.

[123] L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.,* p. 138 – 139.

[124] L.Borcea, *Contribuţii la istoria oraşului Oradea în timpul stăpânirii otomane,* în *Crisia,* XI, 1981, p. 107.

[125] Gyalokáy J., *Nagyvárad ostroma 1660-ban (két váslattol),* în *Hadtört.Közl.,* XII, 1911, nr. 1, p. 40-47.

[126] L. Borcea, *op. cit.,* p. 111.

[127] Idem, *Bihorul medieval. Oameni. Aşezări. Instituţii,* Oradea, 2005, p. 282.

reuşit să descopere zăgazul secret al şanţului de protecţie şi să îl golească, după 46 de zile de asediu, orădenii s-au predat în urma unor negocieri care au stabilit totuşi un compromis onorabil[128].

Cetatea oferea un peisaj dezolant. Toate bastioanele au suferit însemnate distrugeri, şanţul de protecţie, deja secat, era plin de dărâmături şi gunoaie, iar palatul interior, al cărui bastioane erau mai înalte decât curtina propriu-zisă era, de asemenea, în suferinţă. Poate cea mai mare pierdere, din punct de vedere cultural, a fost distrugerea celor patru statui din faţa palatului princiar, a regilor unguri sanctificaţi Ştefan I, Ladislau I, care avea parte şi de frumoasa statuie ecvestră, şi Emeric, operă a celebrilor Martin şi Gheorghe din Cluj, fiind consideraţi de către cuceritorii otomani idoli creştini[129]. Un document elaborat în opt puncte, parafat de comandantul armatei turceşti Köse Ali paşa, a garantat viaţa şi onoarea celor circa 300 de supravieţuitori. În afara armelor individuale, învinşii au putut evacua o parte a avutului propriu, arhivele şi tiparniţa aflate în cetate, asigurându-li-se suficiente căruţe pentru transport[130]. S-a promis chiar, în ultimul punct al înţelegerii, micşorarea dării către Poartă a principatului transilvan, ca urmare a pierderilor teritoriale masive suferite[131].

Interesante rămân şi mărturiile cronicarului Ioan Szalárdi, prezent pe metereze în bastionul Roşu de-a lungul întregului asediu, în ciuda vârstei şi gravelor probleme de sănătate. A participat direct la redactarea actului capitulării, alături de preotul Andrei Kállai, mărturisind la părăsirea cetăţii: *„...şi eu, după calitatea micii ei averi, o bună parte a micii mele valori, împreună cu comitatul nostru, am dat-o în contribuţia de război“...*[132].

Descrierea asediului şi a cetăţii orădene de către călătorul turc Evlia Celebi constituie altă preţioasă sursă de informaţie. Astfel, comandantul asediului, Köse Ali paşa, a ordonat ca atacurile să se desfăşoare şi pe timpul nopţii, pentru a-i obosi la extrem pe apărători, aprinzându-se *„paturi din păcură şi făclii“*. Evacuarea apei din şanţul protector a fost prezentată ca o urmare a unei trădări din partea unei *„femei unguroaice“* al cărui băiat fusese luat prizonier. În sudul cetăţii, pe malul pârâului Peţa s-au săpat *„zece stânjeni“* sub pământ, loc unde a fost descoperită o poartă din fier, în fapt zăgazul secret, care odată ridicat a permis evacuarea apei din şanţul cetăţii, uriaşa cantitate deversată inundând partea de sud a oraşului[133]. Locul cel mai probabil al acestei întâmplări a fost arealul din jurul bastionului Bethlen, spre Peţa. În scrisoarea trimisă sultanului de către comandantul oastei turceşti, Köse Ali paşa, la 27 august 1660, data căderii cetăţii orădene scria: *„s-a ocupat Oradea, Ardealul a rămas fără inimă“*[134]. Menţionând funcţia de avanpost al Transilvaniei, călătorul turc Evlia Celebi plasează cetatea la o lovitură de tun de malul Crişului Repede, la câmpie, având forma unui pentagon, fiind o *„clădire solidă şi pompoasă“*. Şantul cetăţii avea o lăţime de 120 de picioare şi *„afunzime ca o mare“*, fiind umplut cu apă de Criş (de apa caldă a Peţei în fapt). Pe el puteau pluti, după informaţiile vădit exagerate a lui Celebi, chiar şi galere! Circumferinţa cetăţii măsura 2500 de paşi. Existau cinci bastioane prevăzute cu tunuri din lemn care erau acoperite cu pături roşii umede, anti-incendiu, bastioanele fiind căptuşite cu cărămidă, evident de culoare roşie. Nu se putea comunica între bastioane ca în cazul altor cetăţi. Fiecare bastion avea o poartă proprie, un căpitan şi santinele. Având forma unui triunghi, bastioanele

[128] Există şi opinii conform cărora, cetatea orădeană ar fi căzut abia la 31 august 1660; vezi comentariile cu bibliografia la C. Felezeu, *Relaţii bilaterale politico - diplomatice transilvano - otomane,* în *A.M.N.,* 39-40/II, 2002-2003, p. 141, deşi câteva pagini mai departe autorul studiului socoteşte tot data de 27 august 1660, ca moment al predării cetăţii; vezi, *Ibidem,* p., 151.

[129] L. Borcea, *op. cit.,* p. 284.

[130] L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.,* p. 148.

[131] L. Borcea, *Bihorul medieval. Oameni. Aşezări. Instituţii,* Oradea, 2005, p. 284.

[132] *Idem, Cronica de Jale a lui Ioan Szalárdi. Studiu critic,* Oradea, 2007, p. 25.

[133] N. Firu, *Evlia Celebi. Despre ocuparea cetăţii Oradea de către turci în anul 1660,* Oradea, 1937, p. 7.

[134] *Ibidem*, p. 17.

aveau metereze din piatră, fiind folosite ca puncte de observaţie. Zidul cetăţii avea 40 de „rifi" înălţime (circa 10 m) şi 10 „rifi" grosime (circa 2,50 m), fiind construit din piatră solidă, peste care s-a aruncat un val de pământ în forma unui dâmb. Începând de la bastionul de est, de jur împrejur, zidul cetăţii era încins cu un brâu din piatră cioplită. La poartă se afla un orologiu. În cetate erau 10 prăvălii, 150 de case (?) mai mici din piatră, o cameră pentru soldaţi, trei mori şi o temniţă *„afundată ca un iad"*. Palatul princiar măsura 1500 de paşi în perimetru, având cinci turnuri (bastioane) din care două lucrate din ceramică roşie. Trei turnuri slujeau drept magazii pentru muniţie, aici locuind, după cucerirea turcească aga ienicerilor. Palatul avea patru porţi, din care numai una era folosită. Biserica din interior a fost transformată în geamie[135].

Să mai amintim doar părerea faimosului cronicar moldovean Miron Costin, care s-a aflat şi el la Oradea cu doi ani mai devreme, la precedentul asediu nota: *„...Oradiia cu oamenii lui Racoţii aşedzată, pre atuncea o bătea Ali paşea, care au şi luat-o, ieşindu o fămeie den cetate şi arătându turcilor apa de unde veniia, de-ncungiura cetatea. Aceia apă abătând-o turcii de la cetate în laturi, au luat-o, vestită între cetăţile Ardealului"*[136].

Sub administraţia turcească, atât cetatea, dar şi oraşul au fost refăcute. Încă înainte de retragerea majorităţii oştilor turceşti, comandantul lor, Köse Ali paşa, cu concentrarea a câtorva mii de locuitori din satele riverane oraşului au procedat la curăţarea şanţului de protecţie şi refacerea spărturilor din zid[137]. Ulterior anumite facilităţi fiscale au fost acordate de primele dintre cele 15 paşale perindate pe scaunul paşalâcului orădean, vreme de 32 de ani[138]. Scopul principal a fost acela dea determina populaţia locală să rămână pe loc. Din momentul cuceririi cetăţii şi a domeniului aferent şi după organizarea paşalâcului de Oradea, vechiul regim fiscal s-a modificat, localnicii fiind obligaţi la impuneri atât din partea noului stăpân, spahiul turc, dar şi faţă de vechii proprietari locali.

Un incident s-a petrecut în luna mai a anului 1664. Comitele Ladislau Rákóczy a atacat prin surprindere cetatea cu 200 de oşteni travestiţi în ţărani, într-o zi de târg. Încercarea temerară a eşuat în momentul când Rákóczy a fost împuşcat de o strajă de pe zidurile cetăţii[139]. Un amănunt interesant este modul cum turcii au rebotezat bastioanele cetăţii: Tzinghine Tabiesi (Bastionul Ţiganilor = Bastionul Ciunt), Koperdan Tabiesi (Aurit), Juram Tabiesi (Crăişorul), Kukuk Tabiesi (Bethlen), Aga Tabiesi (Roşu)[140].

Asediul eşuat al Vienei, din anul 1683, marchează începutul sfârşitului pentru stăpânirea otomană în centrul Europei. Ofensiva austriacă a dus mai apoi, în 2 septembrie 1686, la ocuparea Budei şi la apropierea oştilor habsburgice de arealul orădean. Primele conflicte în vechiul comitat al Bihorului au avut loc în iarna anilor 1685 – 1686, în intervalul 9 - 11 februarie 1686 fiind cucerită de către generalul Antonio Carafa cetatea de la Sâniob, fost centru de sângeac din cadrul paşalâcului de Oradea, aflată la circa 30 km nord-est de oraş[141]. O primă tentativă de cucerire a Oradiei a avut loc în luna august a anului 1686. Atunci un contingent de 1100 de cavaleri, puşi sub comanda locotenentului-colonel Corbelli, au atacat Olosigul dar fără succes[142]. În anii următori, datorită cererii sporite

---

[135] *Ibidem*, p. 25 – 26.

[136] M. Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, în *Opere*, Bucureşti, 1958, p. 195.

[137] L. Borcea, *Bihorul medieval. Oameni. Aşezări. Instituţii*, Oradea, 2005, p. 284.

[138] Idem, *Contribuţii la istoria oraşului Oradea în timpul stăpânirii otomane*, în *Crisia*, XI, 1981, p. 107.

[139] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 220.

[140] *Ibidem*, p. 234.

[141] M. Georgiţă, *Asediul cetăţii Oradea (1691 – 1692)*, în *Crisia*, XXXI, 2001, p. 73; foarte interesant este un document relativ recent introdus în istoriografia românească, legat de prima denumire a Banatului de Timişoara, unde există numeroase informaţii inedite legate de conflictele dure dintre imperiali şi turci în intervalul 1685 – 1692 în arealul bihorean în general, în cel orădean în special: S. Forţiu, *Despre prima atestare a denumirii Banatus Timisvariensis (1685)*, în *Analele Banatului.*, *s.n.*, *Arh.- Ist.*, XIV, 2, 2006, p. 77, 83.

[142] *Ibidem*, p. 74.

de trupe în zona Banatului şi a Belgradului, în Bihor vor fi doar simple hărţuiri între oştile austriece şi maghiare, pe de o parte, şi cele turceşti, de cealaltă parte.

Să mai menţionăm un fapt interesant: o parte a „partidei" antiimperiale maghiare, în frunte cu Thököly Imre, care a luptat sub zidurile Vienei în tabăra otomană, a găsit un refugiu temporar în cetatea orădeană la invitaţia paşalei de aici. Comandantul Thököly va fi însă arestat şi trimis la Istanbul sultanului, sub grava acuzaţie de cooperare la Viena cu tabăra creştină, vină care i-a fost aproape fatală; norocul nobilului maghiar a fost execuţia anterioară a marelui vizir, rămas până la urmă singurul vinovat de teribila înfrângere.

Înaintea asediului propriu-zis al cetăţii orădene, oştile austiece au repurtat două victorii în primăvara şi vara anului 1689, mici în aparenţă dar cu un bun folos strategic: cucerirea cetăţii de la Batăr, în sudul comitatului, şi a zonei Beiuşului, cu cetatea de la Finiş, în sud-est[143]. Oradea devenea astfel tot mai izolată, garnizoana turcească având reale dificultăţi de aprovizionare şi primire de întăriri. Cu toate acestea, cucerirea unei cetăţi de talia Oradiei implica o masivă concentrare de forţe austriece, cu o dotare în artilerie pe măsură şi resurse pentru amenajarea utilităţilor specifice unei astfel de operaţii de durată.

Pornită în septembrie 1691, din zona oraşului Szolnok, armata austriacă sub comanda markgrafului Ludovic von Baden ajunge la jumătatea lunii următoare lângă oraş, pe înălţimile de pe Dealurile Viilor. Oştile asediatoare numărau 7527 de infanterişti, 6714 cavaleri şi 104 tunuri deservite de circa 1000 de oameni[144]. Garnizoana turcească număra 3643 de apărători, din care numai 830 erau ieniceri, soldaţi de elită. La aceştia se adăugau infanteriştii care apărau porţile cetăţii, comandaţi de un *„dizdar"*, *„martoloţii"* în număr de 150, care îngrijeau de caii paşei, şi 142 de artilerişti care mânuiau cele 60-80 de tunuri din interior. Singurele ajutoare sosite la timp au fost 230 de infanterişti şi 103 cavaleri (spahii) de la cetatea din Eger şi 437 de soldaţi de la garnizoana din Sâniob, eliberaţi după cucerirea ei de către austrieci dar dezarmaţi[145]. Comanda supremă o avea Abdulatiff paşa.

Cucerirea palăncii de la Olosig a reprezentat principalul obiectiv al toamnei târzii a anului 1691. După mai multe bombardamente de artilerie, în ziua de 16 octombrie Olosigul a fost cucerit, oştile austriece trecând în zilele următoare Crişul Repede. Organizarea asediului propriu-zis a fost impulsionat şi de sosirea la Oradea a generalului Heissler, dar şi a 2000 de soldaţi sârbi, repede folosiţi la asediu. Cucerirea Oraşului Nou a reprezentat un nou pas spre izolarea completă a cetăţii orădene[146]. Apropierea iernii, dar şi multele deficienţe legate de aprovizionarea trupelor sale, l-au convins pe generalul Heissler să amâne pentru primăvara anului 1692 asaltul decisiv. S-a optat pentru o blocadă totală a cetăţii, a cărei apărători au fost protagoniştii a două evenimente teribile: apariţia foametei alături de o epidemie de ciumă[147].

Iarna dintre anii 1691-1692 a marcat şi o extraordinară mobilizare din partea armatei, dar şi administraţiei imperiale de a aproviziona cu arme individuale şi artilerie, provizii alimentare şi materiale pentru tranşee şi tuneluri a celor care menţineau blocada cetăţii orădene[148]. În data de 29 aprilie 1692

[143] *Ibidem*, p. 74 – 75.

[144] *Ibidem*, p. 77.

[145] Vanyái F., *Nagyvárad visszafoglalás töröktol 1692-ban*, în *Hadtört.Közl.*, XVIII, 1917, nr. 14, p. 80 – 82.

[146] M. Georgiţă, *op. cit.*, p. 79.

[147] *Ibidem*, p. 85-96.

[148] În total la transportul proviziilor şi a altor materiale, dar şi a tunurilor şi armelor individuale au participat 300 de căruţe din câteva comitate din Ungaria, care au făcut fiecare câte cinci drumuri, alături de alte 150 de căruţe din comitatele Sătmar şi Szabolcs care au făcut la rându-le câteva drumuri. Tot din aceste două comitate 400 de căruţe au transportat într-un convoi făină şi lemn de foc. De la Buda 500 de căruţe, iar din comitatele centrale şi sudice ale Ungariei tot atâtea, au transportat în două rânduri ovăz. În sfârşit, 800 de căruţe din centrul Ungariei au adus la Oradea, în două rânduri tunurile şi praful de puşcă. O simplă aritmetică ne dezvăluie amploarea efortului menţinerii blocadei cetăţii şi aprovizionării trupelor în vederea asediului şi asaltului final: 2650 de căruţe au efectuat fiecare mai multe drumuri care au

generalul Heissler, detaşat o vreme de la Oradea, s-a reîntors în regiune cu circa 5000 de soldaţi, iar în data de 12 mai, după ce două redute au fost ridicate în faţa bastioanelor Ciunt şi Aurit, artileria austriacă s-a dezlănţuit. Concomitent geniştii austrieci au lucrat continuu la un canal de scurgere a apei din şanţul protector, între bastionul Ciunt şi pârâul Peţa. Operaţia era absolut obligatorie pentru a permite minarea zidurilor incintei sau a bastioanelor[149]. Efectul ghiulelelor incendiare au produs pagube semnificative incintelor dar mai ales fostului palat princiar, care prin înălţimea bastioanelor sale depăşea pe cea a zidurilor exterioare. Foametea, bolile, extenuarea dar şi lipsa oricărei perspective de ajutor exterior, alături de pregătirile vizibile din data de 5 iunie 1692 a infanteriştilor austrieci pentru asaltul final, i-au obligat pe turci la capitulare. În ziua următoare generalul Heissler şi Abdulatiff paşa, ultimul guvernator turc al Oradiei, au semnat un protocol de predare a cetăţii în 15 puncte. Cele mai importante prevedeau dezarmarea garnizoanei otomane, deminarea cetăţii, alături de predarea fortificaţiilor de la Pomezău şi Salonta[150]. Supravieţuitorii din cetate, deja dezarmaţi, au fost lăsaţi liberi. În data de 12 iunie sultanul a fost înştiinţat că, încă înaintea sosirii unor ajutoare, cetatea orădeană a căzut în mâinile austriecilor *„după ce au constrâns-o prin înfometare şi... după şapte luni de asediu“* (în fapt blocadă şi doar din luna mai 1692 asediu propriu-zis)[151].

Intrarea armatelor austriece în vara anului 1692 în posesia cetăţii orădene a marcat în fapt un nou început. Amplele lucrări de refacere a imenselor pagube materiale pricinuite de luptele din anii 1691-1692 au readus în scurt timp cetatea la standardele defensive obligatorii[152].

În acest context este interesant de amintit interesul brusc al puterilor occidentale faţă de noua lume creştină „reapărută“ după victoriile austriece şi polone de după asediul otoman nereuşit asupra Vienei, din anul 1683. Pătrunderea austriecilor în Ungaria răsăriteană şi Transilvania în anul 1685, dar şi cucerirea Budei în septemprie 1686 de către oştile victorioase ale ale lui Carol de Lorena, au stârnit curiozitatea mediilor apusene faţă de nişte teritorii care au fost direct, sau doar nominal, timp de peste un secol şi jumătate, sub stăpânirea Imperiului Otoman. Printre cei care au descris realităţile din părţile de vest ale Transilvaniei (Partium) şi Banat s-a numărat şi contele Ercole Scala, care în anul 1685 a alcătuit lucrarea *L'Ungheria compendiata,* apărută la Modena şi dedicată ducelui Francesco al II-lea d'Este. A fost se pare un adevărat *„best-seller“* al momentului, în ciuda unor confuzii şi erori, de vreme ce cartea a avut parte de încă două ediţii, la Milano în 1686 şi Veneţia în anul următor. Să menţionăm faptul că alături de paginile scrise, toate ediţiile s-au bucurat de prezenţa a numeroase gravuri[153].

Între oraşele şi cetăţile descrise de contele Scala s-a numărat şi Oradea, numită în lucrare *Cittá di Varadino,* menţionând şi faptul că germanii au botezat-o *Gross - Wardein.* În descrierea cetăţii şi a oraşului este subliniat faptul că urbea avea trei cartiere şi o nouă incintă regală. Este amintită şi vechea catedrală episcopală, unde au fost înmormântaţi regii Ladislau cel Sfânt şi Sigismund de Luxemburg, *„dar mai apoi o parte a locuitorilor, căzuţi în nelegiuirea calvinismului, au dărâmat o dată cu biserica şi mormintele...“*[154]. Sunt de asemenea descrise, relativ amănunţit, şi asediile din 1598 şi 1660, ambele efectuate asupra cetăţii

costat visteria imperială câteva zeci de mii de florini (24.000 numai pentru artilerie şi muniţie şi 13.633 pentru făina şi lemnul de foc); la aceste sume impresionante s-au adăugat, fireşte plăţile cărăuşilor şi soldele soldaţilor şi ofiţerilor participanţi la asediu: apud M. Georgiţă, *op. cit.,* p. 93-94.

149 Scholtz B., *Nagy-Várad várának története,* Nagyvárad, 1907, p. 205.

150 L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.,* p. 158.

151 *** *Cronici turceşti despre Ţările Române,* vol. II, Bucureşti, 1974, p. 407.

152 Balogh Jolán, *op. cit.,* p. 230-233.

153 O. Mureşan, *Un best-seller italian de la sfârşitul secolului al XVII-lea cu privire la oraşele şi cetăţile din Banat şi vestul Transilvaniei,* în *A.M.N.,* 39-40/II, 2002-2003, p. 182.

154 *Ibidem,* p. 183.

de către oştile turceşti, abia al doilea reprezentând o izbândă pentru Semilună[155]. Cetăţile de la Satu Mare, Alba Iulia (pe care o confundă cu cea de la Gyula), Lipova, Cenad şi Timişoara, au intrat de asemenea în atenţia contelui italian Ercole Scala[156].

În următoarele decenii, în urma noilor cuceriri ale Imperiului Habsburgic din sud-estul Europei, cetatea orădeană va deveni una de interior, rolul ei strategic diminuându-se considerabil. Noii cuceritori au ridicat câteva clădiri în cetate, cele mai importante fiind edificiul vămii, biserica şi cazărmile, toate într-un auster stil baroc provincial. Se pare că mai vechea „tradiţie" a cuceritorilor de a reboteza bastioanele cetăţii s-a perpetuat şi în cazul austriecilor. Noile denumiri au fost: Sf. Inocenţiu (în cazul bastionului Bethlen), Sf. Tereza (Crăişorul), Sf. Carol (Roşu), Sf. Iosif (Aurit) şi Sf. Leopold (Ciunt)[157].

Istoria modernă a cetăţii orădene nu a mai fost marcată de momente limită ca cele a asediilor prin care a trecut în evul de mijloc, în ciuda unor evenimente militare derulate în anii următori. Astfel un atac surpriză al unui detaşament turcesc asupra cetăţii şi oraşului a produs doar consternare şi puţine pagube materiale în vara anului 1695[158]. Mai îndelungat, conflictul care a opus noua autoritate habsburgică răsculaţilor lui Francisc Rákóczy al II-lea (1703 - 1711), a atins în intervalul 1703 – 1706 şi arealul orădean, pagubele aduse oraşului şi cetăţii, aflate în plin proces de reconstrucţie fiind considerabile. În ciuda inferiorităţii numerice, garnizoana austriacă a rezistat asediului curut, existând însă şi situaţii când capitularea a fost aproape. Interesant de semnalat a fost atitudinea orădenilor faţă de conflict: în toţi aceşti ani ei s-au aflat consecvent în tabăra imperială, probabil şi datorită privilegiilor date de noua administraţie localnicilor pentru a repopula şi reconstrui regiunea după gravele pustiiri din anii 1691 - 1692[159].

Schimbarea tacticii de ducere a războaielor, puterea sporită a artileriei de asediu şi, nu în ultimul rând, poziţia cetăţii departe de graniţele Imperiului Habsburgic, o vor scoate foarte repede din planurile militarilor şi arhitecţilor militari austrieci de a o transforma radical în noul stil, concordant cu cerinţele strategice de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui următor, cel Vauban, deşi se pare că au existat intenţii pe această direcţie, nematerializate în primul rând din cauza lipsei resurselor financiare considerabile necesare unui astfel de demers constructiv.

155 *Ibidem*, p. 184.
156 *Ibidem*, p. 183-185.
157 Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 262.
158 L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *op. cit.*, p. 158.
159 *Ibidem*,, p. 159 – 161.

III.

Cercetări şi materiale arheologice din Cetatea Oradea

III.1. Cercetări arheologice în Cetatea Oradea

III.1.1. Tehnica de săpătură

Cercetările arheologice din cetatea orădeană au fost tributare tehnicii de săpătură specifică momentului când acestea au fost executate. Diferenţele dintre primele campanii arheologice, desfăşurate în anii 1881, 1883, 1911 - 1912, faţă de cele care au debutat în anul 1991 sunt radicale, motiv suficient de important pentru reanalizarea metodei de cercetare a primelor săpături comparativ cu cele contemporane.

Premisa unei mai bune cunoaşteri a cetăţii din Oradea a fost decretul împăratului Francisc Iosif I din 16 mai 1857, care a anulat statutul de „fortăreaţă" al monumentului, context în care accesul în interior al persoanelor civile a devenit astfel mult mai facil[1].

Debutul, în vara anului 1881, unor ample lucrări de refacere şi transformare a cetăţii au atins în prima fază bastioanele palatului interior, şi anume pe cele de pe laturile de nord-vest, sud-est şi sud-vest. Curtina de sud-vest a fost de asemenea consolidată. În timpul lucrărilor amintite, pe latura de sud-vest a vechiului palat princiar au fost descoperite urmele unor fundaţii pe care canonicul orădean Rómer Flóris, bun cunoscător al istoriei fortificaţiei orădene, le-a identificat cu partea de vest a faţadei catedralei episcopale.

La 27 august 1881, Rómer Flóris previne Direcţia Monumentelor de la Budapesta (M.O.B.) despre eveniment. Cu promptitudine la Oradea au fost trimişi arhitecţii Steinhausz László şi Henszlmann Imré care, după unele divergenţe cu comandantul regimentului 101 infanterie staţionat în cetate[2], au demarat cercetările arheologice propriu-zise prin trasarea unei secţiuni oblice pe partea de vest a palatului. S-a încercat în acest fel delimitarea pe o suprafaţă cât mai întinsă a faţaei de vest a catedralei. Lucrările, supravegheate de militari, au fost efectuate cu ajutorul a 25 de

[1] Kerny Terézia, *Adatok a váradi vár kutatástörténetéhez,* în *Váradi kőtöredékek,* Budapest, 1989, p. 15.

[2] Arhivele Naţionale. Direcţia Judeţeană Bihor. *Fond Societatea de Arheologie şi Istorie,* dosar nr. 21, fila nr. 85.

deținuți proveniți din penitenciarul local. Au fost descoperite un număr de 118 pietre profilate, care în opinia unor intelectuali orădeni ai momentului, erau menite să alcătuiască un lapidar medieval în viitorul muzeu orădean[3]. În anul 1882, în ciuda faptului că autorizația de săpătură arheologică a fost obținută, lipsa fondurilor dar şi a organizării de şantier au dus la amânarea lucrărilor.

Campania arheologică din anul 1883 a debutat la 16 septembrie, fiind finanțată de episcopia romano-catolică şi capitlul local prin străduința aceluiaşi pasionat istoric - canonic Rómer Flóris. Au fost cercetate bazele turnului - clopotniță al fațadei, pe latura de nord-vest dar şi părți ale omologului său din partea de sud-vest. Alte secțiuni au fost trasate în zona curții interioare a vechiului palat princiar, fiind parțial dezvelite zidurile din partea mediană a catedralei dar şi fundamentul unui turn aflat în colțul de nord-est al absidei poligonale a monumentului. Au fost descoperite urme ale pardoselilor interioare, alături de un alt lot de pietre profilate, în număr de 27. Cele mai spectaculoase descoperiri au fost pietrele de mormânt ale episcopilor orădeni Andreea Scolari, mort la 1426, şi Sigismund Thurzó, înhumat în catedrală în anul 1512. Ambele pietre de mormânt au decorat întrarea laterală din catedrala episcopală barocă ridicată în Oradea la mijlocul secolului al XVIII-lea, alături de câteva dintre cele mai frumoase ancadramente descoperite cu prilejul acestei campanii arheologice[4].

A fost regretabil faptul că deşi au fost descoperite un număr însemnat de monede, piese din bronz, ghiulele şi bombarde, alături de cărămizi cu marginea smălțuită, cahle şi o cantitate mare de ceramică, aceste tipuri de descoperiri au fost oarecum neglijate, multe dispărând în timp[5]. În ciuda unor resurse financiare relativ importante, campania anului 1883 a fost sistată în data de 25 noiembrie din cauza apropierii periculos de mult a săpăturilor arheologice de fântâna din mijlocul curţii interioare a fostului palat princiar, în fapt singura sursă de apă din cetate.

Rezultatele cercetărilor arheologice din anii 1881 şi 1883 au fost valorificate ştiinţific prin câteva studii publicate de canonicul Romér Flóris[6] şi de către arhitectul Henszlmann Imré[7]. Lectura acestor studii relevă adâncimile semnificative la care au ajuns săpăturile, cu oscilații între 1,20 şi 4 m. dar şi lipsa oricăror preocupări pentru detaliile stratigrafice. Accentul s-a pus aproape exclusiv pe extragerea şi conservarea unor piese de arhitectură, cele mai importante rămânând evident lespezile de mormânt mai sus amintite. Puținul material arheologic desenat a fost publicat după mai bine de un secol: cahlele schițate de Romér Flóris de către Balogh Jolán[8], iar o parte dintre piesele de arhitectură într-un volum colectiv dedicat memoriei mai sus amintitei istorice de artă[9].

Planuri ale săpăturilor, precum şi încercări de reconstituire a catedralei au existat. Astfel, într-un desen, alături de singura secțiune trasată în anul 1881, Romér Flóris a schițat şi un plan ipotetic al catedralei care cuprindea nava, o absidă semicirculară şi patru turnuri, două spre vest care flancau fațada şi două spre est care gardau absida[10]. Schița mai cuprinde câteva porțiuni de ziduri, delimitate pe latura de sud-est. Impresia lăsată de schiță este aceea a unei biserici - hală, flancată de patru turnuri cu baze nefireşti de mari, comparativ cu nava. Existența unei abside semicirculare contrazice restul formei catedralei, rezultând în fapt o combinație, puțin probabilă la Oradea, între stilurile romanic şi gotic[11]. O altă schiță, şi mai sumară, cuprinde doar turnurile de pe fațada

[3] A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 11.

[4] Kerny Terézia, *op. cit.*, p. 16.

[5] Rómer F., *Elözetes jelentés a nagyváradi várban 1883-ban folytatott ásatásrol*, în *Arch.Ért.ú.f.*, III, 1883, p. IV – V.

[6] *Ibidem*, p. XVI – XIX.

[7] Henszlmann I., *Jelentes a nagyváradi főlfedeszéröl*, în *Arch.Ért.ú.f.*, I, 1881, p. XVIII – XXI.

[8] Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. I, p. 150 - 153

[9] *** *Váradi kőtöredékek*, Budapest, 1989, p. 195 – 249.

[10] *Ibidem*, p. 303.

[11] Se ştie din relatările martorilor oculari (călugărul Rogerius), că edificiul catedralei romanice a fost complet distrus de atacul tătar din 1241. Despre o refacere în acelaşi stil nu avem informații clare.

catedralei, aflate spre vest şi confirmă o realitate comună, orientarea acesteia pe direcţia est-vest[12].

Arhitectul Steinhausz László execută la rândul său un plan al monumentului, mult mai detaliat, amplasând relativ corect părţile cercetate, alături de cele doar presupuse[13]. Se disting astfel porţiuni din zidurile navelor laterale, atât cel de pe latura de sud-vest cât şi cel paralel, al laturii de nord-vest. Pe latura de sud-vest au fost cercetaţi doi contraforţi, având mărimi aproximati egale de circa 2,40 m. Dintre cele patru turnuri ale catedralei, toate de formă pătrată au fost cercetate turnurile - clopotniţe ale faţadei, la vest şi cel adosat absidei, spre nord-est. Lăţimea porţii principale de acces de pe faţadă apare în plan ca nefiresc de mică, de doar 2,45 m. În economia interioară a catedralei au fost schiţate bazele unora dintre pilonii interiori de susţinere a bolţilor, masa altarului, precum şi ale zidurilor mai vechi, aparţinând probabil catedralei romanice. Apare, la fel ca şi pe planul lui Romér Flóris, conturul unei abside semicirculare, de la vechiul monument amintit. Turnurile absidei poligonale, caracteristice construcţiei din veacul al XIV sunt corect amplasate. Pe planul întocmit de Steinhausz lipseşte sacristia.

Rezultatele cercetărilor din anii 1881 şi 1883 au fost relativ modeste. Cauzele obiective au ţinut de conjunctura cercetării, care a „indispus" conducerea militară a garnizoanei din cetate, puţin indulgentă la ingerinţe externe, fie ele şi de ordin ştiinţific. Mentalitatea cazonă s-a reflectat extrem de sugestiv în privinţa folosirii unui mare număr de piese de arhitectură, unele de excepţie, extrase de militari prin săpături ilegale, pe post de rigole, la gardarea unui drum de acces construit cândva la finele secolului al XIX-lea. Cauzele subiective ale rezultatelor modeste a săpăturilor au fost reflexul unei anumite mentalităţi a momentului, când cercetarea arheologică, mai ales cea de monumente, punea un accent aproape exclusiv pe scoaterea la lumină a unor ziduri, fără absolut nici o preocupare de ordin stratigrafic. Materialul arheologic comun a fost de asemenea aproape complet neglijat în favoarea unor piese de arhitectură.

Datele oferite de cronicile medievale i-au incitat cu siguranţă pe conducătorii şantierului arheologic orădean, care sperau să găsească şi alte morminte regale din catedrală, după senzaţionala descoperire întâmplătoare a mormântului regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, făcută de garnizoana austriacă în anul 1755. Adâncimile mari atinse de săpătură, dar şi faptul că nu s-a trecut decât pe alocuri de nivelul podelei catedralei gotice, au compromis pe de o parte iremediabil alte cercetări pe amplasamentul celor acum discutate şi au afectat şi monumentul romanic, aflat sub catedrala gotică[14].

Opinia publică orădeană a fost interesată de cercetările arheologice desfăşurate în cetatea orădeană, articole de informare fiind publicate în ziarul Vasárnapi Ujság. Profesorul de istorie al gimnaziului premonstratens, şi viitorul custode al muzeului orădean, Cséplő Petér a ţinut o serie de conferinţe pe tema cercetărilor arheologice amintite, preocupat fiind şi de soarta celor peste 100 de piese de arhitectură descoperite. În anul 1885 o parte dintre acestea, impropriu depozitate în curtea interioară a vechiului palat princiar din cetate, au fost transportate în clădirea mănăstirii ursulinelor de pe strada Călugăriţelor, unde a fost amenajată o sală specială[15].

Zece ani mai târziu, întâmplător, a fost descoperit ancadramentul unei porţi, lucrată în stil gotic şi o lespede de mormânt. În anul următor, la 27 iunie 1896, a fost inaugurată prima clădire special amenajată pentru muzeul orădean, pe terenul „grădinii de căpşuni", fostă proprietate a episcopiei romano - catolice locale, cedat special pentru scopul amintit. Dincolo de manifestările oficiale legate de sărbătorirea cu mult fast a *„Mileniului"* a rămas meritorie strădania profesorului Cséplő Petér de a amenaja un lapidar

[12] *** *Váradi kőtöredékek*, Budapest, 1989, p. 301.

[13] Balogh Jolán, *op. cit.*, pl. 9.

[14] Pentru a nu fi acuzaţi de partizanat, amintim săpăturile efectuate la Histria de către Vasile Pârvan în anii 1914 – 1927, cu întreruperi din cauza primului război mondia, alături de cele ale arheologului clujean Emil Panaitescu, în perioada interbelică la castrul de la Căşei (jud. Cluj), ambii folosind aceeaşi tehnică de săpătură.

[15] Kerny Terézia, *op. cit.*, p. 16.

medieval în muzeu, prilej excelent şi pentru alcătuirea unui prim registru general de inventar[16]. Cu prilejul aceloraşi sărbători a fost dusă la catedrala din Strigoniu un fragment de frescă din catedrală datat în secolul al XV-lea[17]. Lespezile mormintelor episcopale ale lui Andrea Scolari şi Sigismund Thurzó, alături de alte două astfel de piese, au fost încastrate în holul intrării de pe latura de nord a catedralei episcopale catolice din Oradea[18].

Toate aceste preocupări, alături de convingerea că o reluare a săpăturilor arheologice ar îmbogăţi informaţia ştiinţifică relativ sumară a vechiului demers, i-au îndemnat pe câţiva istorici locali să înceapă tatonările în direcţia amintită. Nu este deloc surprinzător că în fruntea acestei iniţiative s-a aflat şi de această dată un istoric - canonic orădean, în persoana lui Karácsony János, vicepreşedintele Asociaţiei de Arheologie şi Istorie a oraşului Oradea şi comitatului Bihor. În ciuda formării sale în mediul conservator al şcolilor capitulare catolice, Karácsony a fost intens preocupat de istoria medievală locală, de începuturile episcopiei catolice bihorene, studiindu-le izvoarele, dar şi de arheologie[19].

Într-o scrisoare trimisă Direcţiei Monumentelor Istorice de la Budapesta, la 11 septembrie 1911, anunţa respectiva instituţie de dorinţa de a începe pe 10 octombrie săpături arheologice în curtea interioară a vechiului palat princiar, recomandându-l pe Halási Fekete Petér drept responsabil al şantierului. Primind aprobarea amintitei instituţii, i-a fost recomandat drept colaborator pe Fóerk Ernő, care în toamna târzie a anului 1911 a venit la Oradea. Datorită unor neînţelegeri cu forurile centrale, pe şantier a fost cooptat şi istoricul orădean Gyalokáy Jenő[20].

Obiectivele cercetărilor arheologice au vizat identificarea laturii estice a catedralei, cercetarea tuturor turnurilor acesteia, clarificarea existenţei unei capele în stil gotic şi delimitarea eventualelor morminte regale din interiorul monumentului. Principala observaţie critică asupra campaniei arheologice din anii 1881 şi 1883 a fost legată de inexistenţa unor preocupări pentru corelarea rezultatelor obţinute după dezvelirea unor părţi din vestul şi nord-estul curţii palatului princiar, cu centrul acestei suprafeţe, unde se afla în fapt nava catedralei episcopale[21]. Un alt neajuns subliniat a vizat ignorarea nivelelor arheologice superioare, pe planul întocmit de arhitectul Steinhausz László în anul 1883 fiind trecute doar realităţile arheologice de la adâncimi mari, unde s-a ajuns la final cu săpătura[22].

Cercetările arheologice din anii 1911 şi 1912 s-au concentrat la sud şi est de vechea fântână din centrul curţii palatului princiar, deja abandonată datorită introducerii canalizării în cetate, dezvelindu-se astfel partea de sud-est a catedralei. Şi acum cercetările arheologice asupra catedralei medievale au fost obstrucţionate de conducerea militară din cetate, capela şi cantina ridicate peste o parte a amplasamentului gotic făcând imposibilă o extindere a săpăturilor. Mormântul cu boltă din cărămidă, descoperit la 26 octombrie 1911, a prilejuit o polemică între Gyalokáy Jenö şi Halási Fekete Petér[23], care au atribuit mormântul fie reginei Beatrix, soţia regelui Carol Robert de Anjou, fie Mariei, tânăra soţie a regelui - împărat Sigismund de Luxemburg[24].

În planul alcătuit în 1912 de către Fóerk Ernő au fost mixate atât rezultatele vechii campanii din anii 1881 şi 1883, cât şi săpăturile arheologice recente. Un bun câştigat a fost identificarea parţială a bazelor celor patru turnuri ale catedralei medievale, prin dezvelirea laturii de est a turnului de nord-est, necercetate anterior, precum şi a două laturi ele turnului de sud-

[16] *Ibidem*, p. 17.

[17] Balogh Jolán, *op.cit.*, pl. 66.

[18] *Ibidem*, pl. 9, 63, 64, 71.

[19] Preocupat de arheologie, Karácsony s-a implicat cu un deceniu mai devreme şi pe şantierul arheologic de la Biharea; pentru activitatea sa ştiinţifică vezi: L. Demeny, *Enciclopedia istoriografiei româneşti*, Bucureşti, 1978, p. 188.

[20] Kerny Terézia, *op.cit.*, p. 17.

[21] Gyalókay J., *A nagyváradi várban 1911 – 1912-ik évben folyt ásatások eredménye*, în *Biharvárad*, I, 1913, p. 44.

[22] *Ibidem*, p. 45.

[23] Halási F. P., *Maria királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 91.

[24] Gyalókay J., *Beatrix királyné sirjárol*, în *Arch.Ért.ú.f.*,XXXII, 1912, 1912, nr. 1, p. 83 – 90; vezi schiţa mormântului în *Váradi kőtöredékek*, Budapest, 1989, p. 348, fig. 132.

est, complet necunoscut. A fost extinsă cercetarea laturii de nord şi a fost dezvelită parţial absida poligonală a monumentului. În interior au mai fost cercetate bazele câtorva coloane, alături de fragmente din pardoseala de cărămidă. Foérk Ernő riscă pentru prima oară şi o cronologie a descoperirilor, marcându-le pe cele din secolul al XI -lea (?) aparţinând primului edificiu romanic, cu precădere în navele edificiului gotic înălţat în secolul al XIV-lea. Două mici porţiuni din zidul bisericii romanice au fost identificate de Fóerk Ernő în zona treimii superioare a zidurilor navelor laterale a catedralei gotice, spre absida acesteia, atât pe latura nordică cât şi pe cea sudică.

Cu toate că au fost convinşi că au clarificat multe din problemele legate de planul catedralei gotice, de atribuirea unor morminte, sugerând şi cronologii, arheologii ultimei campanii au continuat metoda de săpătură a celor care au cercetat cetatea la finele secolului al XIX-lea. Săparea de-a lungul zidurilor, pe ambele părţi, cu neglijarea totală a stratigrafiei a perpetuat relativitatea datărilor, ca şi distrugerea, posibil iremediabilă, a succesiunii nivelelor arheologice, care puteau oferi posibilitatea unei datări mult mai corecte. Planul întocmit de Foérk Ernő rămâne totuşi un bun câştigat, la care se adaugă clarificările ulterioare aduse de Gyalokáy Jenö vis-a-vis de scara la care au fost desenate interioarele cetăţii la finele secolului al XVIII-lea[25], socotită principal motiv de confuzie în atribuirea mormintelor descoperite în arealul cercetat arheologic. Din păcate şi în campania arheologică din anii 1911 – 1912 materialul arheologic mărunt a fost neglijat în favoarea puţinelor piese de arhitectură descoperite.

În deceniile următoare nu au mai avut loc cercetări arheologice în cetate, fiind menţionate doar câteva descoperiri întâmplătoare. În preajma primului război mondial, nu departe de fântâna dezafectată din din centrul curţii interioare a palatului princiar, au fost descoperite, la trei metri adâncime, 11 schelete fără inventar, făcând probabil parte din cimitirul medieval adiacent catedralei[26]. În anul 1920 câteva sculpturi din piatră care împodobeau poarta principală de acces în cetate au fost duse la Bucureşti. În anul 1942 arhitectul Dercseny Desző a fost desemnat drept responsabil al unui proiect de restaurare a monumentului, în cadrul căruia au fost prevăzute şi cercetări arheologice, intenţie nefructificată din cauza războiului. În fine, în anii 1943 – 1944 au fost descoperite fortuit patru fragmente de ancadramente lucrate în manieră renascentistă, azi, cu o singură excepţie, dispărute[27].

Destinul postbelic al cetăţii nu a fost diferit cu nimic de cel din anii precedenţi. Păstrarea unei garnizoane militare în cetate, realitate care a permis deja clasicele restricţii de acces, alături de degradarea continuă a monumentului, au pus acut problema unor restaurări, precedate firesc de ample cercetări arheologice. Cercetarea arheologică a unei cetăţi medievale este cu siguranţă un demers extrem de complex[28], în cazul celei orădene complexitatea fiind accentuată, pe de o parte de mai vechile săpături care au anulat cel puţin parţial cercetarea cu metode moderne a obiectivelor deja atinse, iar pe de altă parte, de suprapunerea pe amplasamente, de multe ori foarte apropiate, a unor fortificaţii şi clădiri interioare succesive, din punct de vedere cronologic, de-a lungul a aproximativ şapte secole.

De asemenea, un astfel de demers în cazul unei fortificaţii medievale nu reprezintă un simplu accent pus doar pe latura militară, deşi în fond aceasta a fost în mod firesc precumpănitoare. În cazul Oradiei avem însă o cetate episcopală, care proteja o impunătoare catedrală şi un palat episcopal, care l-a rându-le reprezintă obiective de primă importanţă. Înaintea săpăturilor arheologice propriu-zise este obligatorie studierea în detaliu a izvoarelor istorice legate de obiectiv, a relatărilor călătorilor străini, a stampelor şi planurilor de epocă, precum şi studierea istoricului unor instituţii care au funcţionat de-a lungul timpului în

[25] Gyalókay J., *op. cit.*, p. 84.

[26] Arhivele Naţionale. Direcţia Judeţeană Bihor. *Fond Societatea de Arheologie şi Istorie,* dosar nr. 21, fila nr. 76.

[27] Kerny Terézia, *op.cit.*, p. 17.

[28] A. A. Rusu, *Arheologia cetăţilor medievale din Transilvania,* în *Arh.Med.*, II, 1998, p. 5 – 19.

interiorul acesteia (episcopia, capitlul, castelanatul, căpitănia etc)[29].

În cazul Oradiei, multe dintre aceste „elemente ajutătoare" au fost rezolvate exhaustiv prin valoroasele contribuţii ale istoricului de artă Balogh Jolán[30], iar în cazul informaţiei despre vechile săpături şi cele legate de piesele de arhitectură descoperite cu prilejul acestora, prin publicarea într-un volum colectiv apărut acum mai bine de două decenii[31].

La iniţiativa Direcţiei Monumentelor, Ansamblurilor şi Siturilor Istorice, în vara anului 1991 au demarat noile cercetări arheologice în cetatea orădeană[32]. Principalele obiective vizate au fost dezvelirea ansambluriilor îngropate, stabilirea stratigrafiei generale a sitului precum şi stabilirea unor cronologii pentru fazele succesive ale cetăţii. Informaţia documentară, alături de câteva excelente stampe datate în anii 1598 – 1599, datorate lui Georg Houfnagel şi Cesare Porta au sugerat suprapunerea a cel puţin trei cetăţi pe aproximativ acelaşi amplasament: prima anterioară invaziei tătare din 1241, a doua reconstruită în piatră precum şi actuala cetate bastionară.

Strategia adoptată a vizat, pe cât posibil, delimitarea şi cercetarea pe cât posibil cât mai complet a unor obiective deja dispărute, precum incinta din pământ cu palisadă, cea din piatră, palatul episcopal, vechea poartă de acces în cetate, alături de sondaje la catedrala gotică şi în spaţiile rămase libere, pentru completarea planului general cu noi posibile ansambluri interioare necunoscute. Campania anului 1991 a debutat cu trasarea unei secţiuni de control, menită să delimiteze măcar parţial obiectivele îngropate. Campaniile următoate desfăşurate succesiv între anii 1992 – 1999 cu implicarea aceloraşi instituţii, Muzeul Ţării Crişurilor din Oradea şi Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj-Napoca, mai puţin a Direcţiei Monumentelor din Bucureşti, s-au axat în principal asupra dezvelirii exhaustive a palatului episcopal, surprins în 21din cele 27 de secţiuni trasate în campaniile de săpătură amintite.

Alte secţiuni au delimitat unul dintre turnurile vechii porţii de acces în cetate, alături de incinta medievală. În general secţiunile trasate au avut dimensiuni medii de 15 – 20 de m. lungime şi 2 – 2,50 m. lăţime, în funcţie de realităţile arheologice ivite. Singura de dimensiuni mai mari a fost magistrala trasată în anul 1991 care a depăşit 42 de metri. După primele campanii s-a optat pentru o lăţime mai mare a secţiunilor, în principal datorită adâncimilor foarte mari atinse şi a unei anumite instabilităţi a solului. În unele cazuri, datorită unor obstacole, dar şi a situaţiei obiectivului cercetat, secţiunile au avut dimensiuni apropiate unei casete. În două cazuri, cercetările au fost urmate, la aceleaşi secţiuni, de extinderi sau reluări în anul următor, procedeu dificil, urmat doar în extremis, din cauza impedimentelor majore de reamenajare a unei săpăturii neterminate. Întotdeauna s-a urmărit ca cercetarea arheologică să atingă nivelul steril din punct de vedere arheologic, motiv pentru care adâncimile secţiunilor au măsurat o medie de 3,50 m., cu extreme în cazul fundaţiilor incintei medievale, unde a fost atinsă o adâncime de 5,60 m. Adâncimile mari la care s-a ajuns au contribuit la delimitarea tuturor obiectivelor din profunzimea nivelului arheologic, dar au împiedicat un ritm

[29] Jakó Zs., *Bihari várok kutatásárol*, în *Müvelödes*, V, 1983, p. 42 – 44; VI, 1984, p. 42 – 45.

[30] Balogh Jolán, *op. cit.*, passim.

[31] *** *Váradi kőtöredékek*, Budapest, 1989, passim.

[32] Cercetările arheologice analizate în prezentul studiu s-au desfăşurat annual în perioada 1991 – 1999. Aşa cum deja am arătat în cuvântul înainte, alte obiective cercetate ulterior (vechea poartă de acces în cetate, zone din nord-vestul vechiului grajd, sondajele de la vechiul palat princiar şi de la cazărmile interioare, cele de la clădirea vămii, sondajele din bastionul Ciunt etc) nu au fost incluse în prezentul demers în primul rand datorită crezului că ele vor forma obiectul unor volume monografice asemenea celui deja apărut, dedicat palatului episcopal. Implicarea ştiinţifică în săpăturile arheologice a însemnat o bună colaborare între Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj-Napoca, prin persoana dr. Adrian A. Rusu, conducătorul şantierului şi Muzeul Ţării Crişurilor din Oradea. Finanţarea a aparţinut aproape în exclusivitate muzeului orădean şi în mică măsură Direcţiei Monumentelor, Ansamblurilor şi Siturilor Arheologice din Bucureşti. Rezultatele campaniilor arheologice au fost prezentate sub forma unui raport elaborat de conducătorul de şantier, dr. Adrian A. Rusu la sesiunile anuale de rapoarte arheologice.

susţinut al lucrărilor, datorită dificultăţile tehnice apărute. Din cauza solului uneori instabil şi a amplasării nivelului arheologic de dărâmătură şi amenajare alcătuit din fragmente de piatră şi cărămidă deasupra celui de pământ, a terbuit respectată o anumită distanţă între secţiuni, pentru evitarea surpării malurilor.

Stratigrafia generală a sitului este deosebit de complexă. Marele şantier al cetăţii bastionare şi a palatului princiar, alături de cele câteva clădiri ridicate în secolul al XVIII-lea, au folosit masiv piatra din vechiul complex medieval, afectând radical, în majoritatea arealelor cercetate, primii 2 – 2,50 m. de stratigrafie, depunerile moderne depăşind rareori grosimea de 0,50 – 0,70 m. De cele mai multe ori din cetatea şi palatul episcopal au rămas doar fundaţiile şi câteva asize ale elevaţiilor. Sub acest ansamblu, în câteva locuri, a fost delimitat şi nivelul anterior celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea, cu o grosime de aproximativ un metru, concentrat în exclusivitate în partea de sud-est a ansamblului, spre exterior faţă de actualul palat interior, în zona unui monticol natural care fiind fortificat a înglobat şi primul ansamblu episcopal de la Oradea.

În cazul celor mai vechi nivele se poate vorbi şi aici de o delimitare. Astfel, deasupra sterilului arheologic au apărut fragmente ceramice smălţuite de factură bizantină care, prin analogie cu alte descoperiri din spaţiul central – european, sunt cele mai vechi din cetate. Chiar dacă nu reprezintă un nivel foarte clar delimitat, se individualizează, măcar punctual în unele secţiuni, faţă de cel al locuinţelor semiîngropate, unde apar căldările de lut, bine încadrate cronologic în secolele XII – XIII. Astăzi, datorită repetatelor amenajări, demolări şi a unei aplatizări mecanice realizate de constructorii cetăţii bastionare, monticolul nu mai poate fi sesizat decât superficial şi doar la nivelul inferior al câtorva dintre secţiunile trasate. În zonele mai puţin afectate de şantierul medieval şi cel al palatului princiar, cadenţa grosimii unui secol de depuneri măsoară aproximativ 0,50 – 0,70 m. În sfârşit, menţionăm că într-una dintre secţiunile trasate în pivniţa faţadei palatului princiar, în colţul de nord-vest, au fost delimitate înhumări medievale. În acest loc adâncimea săpăturii nu a depăşit 0,40 m. Din motive obiective nu a fost posibilă cercetarea arheologică a curţii interioare a palatului princiar, tocmai arealul catedralei gotice, sondată la finele veacului al XIX-lea şi la începutul celui următor.

Aşa cum am subliniat deja, cele 27 de secţiuni trasate în intervalul celor nouă ani neîntrerupţi din primul interval al cercetărilor arheologice de la Oradea (1991 – 1999) au încercat să delimiteze obiective precise, mai ales între cele care astăzi au dispărut. Credem că este utilă pentru cititor înşirarea acestora, cu locul de amplasare şi dimensiunile fiecăreia[33].

---

[33] S I (42,5 x 2 m) trasată perpendicular pe zidul exterior de incintă, între bastioanele Bethlen şi Crăişorul. Latura de vest se găsea la 11 m. spre est de zidul de est al fostei brutării din cetate. Secţiunea a avut menirea de a face lăgătura dintre incinta cetăţii bastionare şi latura de nord-vest a bastionului palatului princiar; S II (6 x 2 m) trasată perpendicular pe latura de nord a palatului princiar, lângă biserica din cetate, la 4,5 m vest de contrafortul care aminteşte de un bastion demolat al palatului; S III (6 x 2 m) trasată în stânga intrării pe poarta de vest a cetăţii; S IV (3 x 3 m) trasată la nord de secţiunea S III, cu un martor de 0,5 m; S V (12 x 2 m) trasată perpendicular pe colţul de sud-est al bastionului palatului princiar, la 3 m de acesta pe axul median; S VI (18 x 2 m) trasată în interiorul curţii palatului princiar, perpendiculară pe latura sudică, pornind din colţul de sud-est; S VII (15 x 4 m, restrânsă în partea sudică la 5 x 2 m) trasată pe latura sudică a bastionului palatului princiar; S VIII (19 x 4 m) trasată pe latura sudică a bastionului palatului princiar, la 3 m. est de S VII; S IX (13 x 2,5 m) trasată perpendicular pe latura de est a palatului princiar; S X (10 x 2,5 m) trasată între S VIII şi S XIV; S XI (17 x 2,5 m) trasată perpendicular pe latura de est a bastionului palatului princiar; S XII (18 x 3,5 m) trasată la o distanţă de 3 m de est de zidul fostei brutării, perpendiculară pe latura de sud a bastionului palatului princiar; S XIII (8 x 3 m) amplasată perpendicular pe colţul de sud-est al bastionului palatului, la 8 m. de el; S XIV (10,5 x 4 m) amplasată la 8 m spre sud de colţul de sud-est a bastionului palatului; S XV (14 x 2,5 m) trasată perpendicular pe aripa de est a bastionului palatului între S V şi S XIII; S XVI (12 x 4 m) amplasată între S XI şi S XIII; S XVII (8 x 4 m) plasată între S XIV spre nord-est şi S X şi S VIII spre sud-est, în colţul de nord-est a fost trasată caseta C I (2,5 x 1,7 m); S XVIII (7 x 5 m) plasată la est de S IX, la

III.1.2. Topografia istorică a sitului în secolele XI – XIII

III.1.2.1. Cetatea orădeană în secolele XI – XIII

Funcţionarea unui ansamblu eclesiatic la Oradea, indiferent care a fost statutul său iniţial, simplă mănăstire sau episcopie, a avut nevoie de o protecţie care să-i permită o evoluţie normală. Existenţa unei cetăţi timpurii în acest areal nu a fost atestată documentar, deşi este mai mult ca sigur că iniţial aici a funcţionat o cetate regală, abia ulterior devenind una episcopală[34]. Una dintre primele mărturii documentare legate indirect de existenţa unei cetăţi timpurii la Oradea datează din anul 1198. Ea se referă la veniturile episcopiei locale, provenite din vămile luate în cetatea Bihor, aflată pe Criş[35]. O altă informaţie, mult mai amănunţită, este legată de invazia tătară de la 1241 şi relatările călugărului Rogerius, surprins la Oradea de aceste evenimente. Descriind cetatea, călugărul italian i-a menţionat un recent zid reparat (*amplo muro illud fecit reparari*), numindu-l câteva paragrafe mai jos zidul cel nou (*murus novus*)[36]. Călugărul italian mai aminteşte turnurile din lemn, alături de şanţurile late şi adânci. A făcut de asemenea, pentru prima oară în cazul Oradiei, distincţia clară între cetate (*castrum Varadinum*) şi oraş (*civitas Varadinum*)[37], pe ultimul amintindu-l ca nefortificat (*civitatem defendere non possemus*)[38].

În cazul oraşului propriu-zis trebuie precizat faptul că există o menţiune documentară ceva mai veche, datată în anul 1235 (*propre Waradinum civitatem*)[39]. În fapt, indiferent dacă instituţia episcopală a fost înfiinţată de către regele Ladislau I direct la Oradea sau iniţial aici a funcţionat numai o mănăstire, în tradiţia unor astfel de aşezăminte nu a existat regula amplasării pe într-un loc pustiu sau cel puţin lipsit de o anumită semnificaţie religioasă sau măcar strategică[40].

Juridic, cetatea a fost legată de cele două instituţii eclesiastice care si-au avut sediul în interiorul său: episcopia catolică şi capitlul colegial, cu primatul în timp al ultimului care, deşi subordonat episcopiei, dispunea de o anumită autonomie economică[41]. În fapt, întreg oraşul se găsea pe pământul celor două instituţii, dovada fiind tocmai provenienţa unor părţi însemnate din venituri: dările supuşilor dar mai ales taxele vamale, drept exclusiv al regalităţii, au fost cedate capitlului şi episcopiei, fiind percepute la Oradea în trei locuri diferite, toate de neevitat pentru negustori[42].

O altă problemă extrem de importantă în cazul cetăţilor timpurii este cea a denumirii.

20,5 m de colţul de sud-est al bastionului palatului; S XIX (15 x 2 m) trasată paralel cu S XI; S XX (11 x 2,5 m) trasată la 6 m est de S I, în colţul de sud-est a fost trasată caseta C II (2,6 x 0,6 m); S XXI (14 x 2,5 m) trasată în dreapta porţii de vest a cetăţii, perpendicular pe incinta de vest a cetăţii bastionare; S XXII (10 x 2,5 m) trasată la nord de S XVIII, perpendiculară pe latura de est a palatului princiar, la 12 m de acesta, în colţul de sud-est a fost trasată caseta C III (3,5 x 2,5 m); S XXIII (12 x 2 m) trasată la nord de S XVII cu un martor de 1 m; S XXIV (16 x 2,5 m) plasată de la zidul de nord al brutăriei şi latura de sud a palatului princiar; S XXV (10 x 5 m) trasată în pivniţa din colţul de nord-vest al faţadei palatului princiar; S XXVI (5 x 1,5 m) trasată la vest de secţiunea S XXV, cu un martor de 0,5 m; S XXVII (5 x 1,5 m) trasată la nord de S XXV, cu un martor de 0,5 m.

[34] A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică.Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 26.

[35] Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. II, p. 22.

[36] G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor. Volumul V. Cântecul de Jale de Rogerius*, ediţie anastatică, îngrijită şi cuvânt înainte de D. Marta, Oradea, 2006, p. 81, 83.

[37] M. Rusu, *Aspecte ale genezei târgurilor şi oraşelor medievale din Transilvania*, în *Hist.Urb.*, I, 1994, nr. 1, p. 36.

[38] P. Iambor, *Izvoare istorice şi terminologia privind aşezările fortificate din sec. IX – XIII*, în *A.M.N.*, 26 – 30/II, 1989 – 1993, p. 12.

[39] L. Borcea, *Istoriografia privitoare la atestarea începuturilor oraşului Oradea*, în *Crisia*, IV, 1974, p. 117.

[40] A. A. Rusu, *Cetatea Alba Iulia în secolele XI – XV. Cercetări vechi şi noi*, în *Eph.Nap.*, IV, 1994, p. 336.

[41] L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *Istoria oraşului Oradea*, Oradea, ed. I, 1995, p. 87; L. Borcea, *Bihorul medieval.Oameni. Aşezări. Instituţii*, Oradea, 2005, p. 67 – 73.

[42] L. Borcea, *Veniturile din vămi pe teritoriul oraşului reflectate în Statutele Capitlului din Oradea (1374)*, în *Crisia*, XXIII, 1993, p. 93.

Aproape la unison cercetătorii acestei probleme au fost de acord că terminologia, cel puţin pentru secolele XI şi parţial pentru cel următor a fost relativ confuză. Astfel, dacă termenul *castrum* desemna cetatea (fortificaţia), cel de *civitas* (*urbs*) avea uneori aceeaşi conotaţie la care era inclusă şi aşezarea din preajmă[43]. Abia din secolul al XIII-lea s-a făcut o distincţie între termenii de *castrum* şi *civitas* sau *urbs*[44]. Ceea ce este însă foarte clar este tocmai folosirea în intervalul secolelor XI – XIII, cu precădere până la jumătatea ultimului secol amintit, a termenului de *castrum*[45]. Secolul al XIII a fost cel în care limba latină a suferit translaţii şi spre limbile naţionale, termenul de *castrum* fiind tot mai mult adaptat în acest sens[46].

În sfârşit, trebuie lămurită şi problema toponimiei cetăţii orădene. Ultimele cercetări, care în fapt au trecut în revistă toate posibilele toponime ale cetăţilor din Transilvania, au confirmat provenienţa numelui cetăţii orădene şi forma sau starea sa: *Várad* însemnând *Cetate mică* în limba maghiară, nume sub care este şi menţionată în documente[47]. A fost probabil mărimea efectiv mică a cetăţii în momentul când a fost astfel numită de contemporani. În discuţia legată de termenul maghiar de cetate (vár), se susţine că el a fost atestat la mijlocul secolului al XI-lea, reprezentând un împrumut din limba germană a cuvântului *fall*; alţi cercetători înclină însă spre o filieră slavă[48].

Realitatea arheologică din cetatea orădeană a confirmat existenţa aici a unui castru care însă ridică unele probleme de datare, îndeosebi datorită dificultăţilor de cercetare a ansamblului timpuriu, datorită afectării extreme a nivelului său de construcţie de către edificiile ulterioare, atât cele gotice şi renascentiste dar şi a palatului princiar ridicat în veacul al XVII-lea. Totuşi nivelul arheologic corespunzător fortificaţiei timpurii a fost surprins în suficiente locuri pentru a permite o analiză cât mai complexă a acesteia. În secţiunile convenţional numerotate S I, S V, S XI, S XIII, S XIV, S XV, S XVI, S XVII şi S XVIII au fost delimitate, mai mult sau mai puţin pregnant urmele acestei prime cetăţi[49].

Astfel, în toate cazurile, peste nivelul steril arheologic s-a suprapus un strat subţire măsurând 0,15 – 0,20 m. din lut, intens pigmentat cu pământ negru şi mici particule de arsură. Peste acest nivel de amenajare s-a ridicat în fapt fortificaţia propriu-zisă. Astfel în secţiunea S XI, în primele trei carouri din partea nord-vestică, pe profilul vestic, pe o lungime de aproximativ şase metri şi o înălţime de un metru a fost surprins valul de pământ, care în consistenţă era alcătuit din pietriş nativ şi lut galben, alături de pământ negru. Se pare că nivelul de lut galben a fost bătătorit la bază iar cel de pământ în partea superioară. Nu a putut fi delimitată o eventuală bermă şi nici şanţul de apărare din pricina deja amintitelor amenajări ulterioare.

În estul secţiunii S XIII, săpată paralel cu secţiunea S XI, lucrurile s-au dovedit mult mai clare, oferind multe amănunte legate de sistemul de fortificare propriu-zis. Dacă valul în sine a fost delimitat pe o porţiune mai restrânsă decât în secţiunea precedentă, consistenţa sa fiind asemănătoare, noile descoperiri au constat în delimitarea amprentelor de bârne din lemn care

---

[43] A. A. Rusu, *Geneza domeniilor cetăţilor medievale din Transilvania (sec. XI – XIV)*, în *A.I.I.A.Cluj*, XXIII, 1980, p. 57 – 58; P. Iambor, *op. cit.*, p. 11 – 12; Bóna I., *Az Árpádok korai várai ispány várak és határvárak*, Debrecen, 1998, p. 13;

[44] P. Iambor, *Aşezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 17 – 18.

[45] A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 58; pentru întrega discuţie vezi subcapitolul „Terminologia" din amintitul volum, p. 54 – 68 cu bibliografia foarte recentă.

[46] *Ibidem*, p. 59 – 60; vezi şi consideraţiile asupra subiectului la I. M. Ţiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu (secolele X – XIV)*, Bucureşti, 2006, p. 29 – 33.

[47] A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 42.

[48] Vezi discuţia la Bóna I., *op. cit.*, p. 13 – 14.

[49] Rezultatele cercetărilor arheologice din acest areal a fost comunicat la mai multe Sesiuni Naţionale de Rapoarte Arheologice şi publicat în: A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică.Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 21 – 26, concluziile domniei sale fiindu-ne un foarte bun îndrumător.

alcătuiau palisada, amplasată firesc pe coama valului de pământ. La o adâncime de 2,70 m. față de actualul nivel de călcare, au apărut amprentele a două bârne verticale cu diametrul de 0,20 respectiv 0,12 m. Distanța măsurată între cele două bârne a fost de 1,27 m. În apropierea bârnei mai groase, în profunzimea valului, au fost delimitate alte două amprente de bârne așezate orizontal, una paralelă cu coama valului, cealaltă având o traiectorie ușor perpendiculară, sugerând o poziție care străpungea valul. Datorită slabei conservări a fost imposibilă măsurarea precisă a diametrelor bârnelor orizontale.

În preajma valului, în nivelul arheologic care i-a corespuns, au fost descoperite fragmente ceramice datate în secolele XII – XIII. În secțiunea S XVIII, săpată în același areal cu precedentele S XI și S XIII, dar spre est cu aproximativ 15 m., a fost de asemenea surprins valul de pământ al cetății timpurii. În partea nord-estică a secțiunii, pe o porțiune de doar 1,80 m., în primul carou, s-a observat căderea pantei valului cu aproximativ 20° spre interior și circa 17° spre exterior. Consistența valului a fost asemănătoare cu cea sesizată în secțiunile menționate anterior. Pe porțiunea de val delimitată nu au fost descoperite urme ale palisadei. Și în acest caz fundațiile unui turn care flanca palatul gotic au afectat stratigrafia aferentă cetății timpurii de la Oradea.

Mult mai complexe și interesante se prezintă urmele fortificației timpurii în secțiunile S XV și S XVI, aflate la est de colțul sud-estic al palatului princiar. În secțiunea S XV au putut fi cercetate urmele fortificației timpurii pe ambele profile. Valul a fost surprins pe o traiectorie oblică, venind dinspre nord-est spre sud-vest. Consistența sa constă în pământ negru bătătorit amestecat cu lentile de lut galben. Au fost descoperite și urme ale palisadei. Astfel, amprentele bârnelor verticale, aflate pe coama valului, în număr de trei, aveau o grosime egală de 0,15 cm. Distanța dintre bârne a fost de 1,25 m., confirmând astfel cadența sesizată în secțiunea S XIII. În fața bârnelor verticale a fost descoperit un element din gardul palisadei, o bârnă orizontală cu diametrul de 0,15 m. În profilul de est al secțiunii, spre capătul ei de sud-est, au fost delimitate urmele unui al doilea șir de bârne, așezate vertical, puternic deranjate de zidul exterior estic al palatului episcopal. Oricum, în acest punct traiectoria valului de pământ a continuat să urce, lucru nefiresc în cazul unei palisade simple.

Existența unui al doilea rând de bârne din lemn sugerează funcționarea, cel puțin în acest loc al incintei, a unei palisade complexe, alcătuite din două garduri paralele, bârne înfipte perpendicular în grosimea valului, alături de bârne orizontale și umplutură din pământ în spațiile rămase libere. În secțiunea S XV înălțimea conservată a acestuia măsoară 1,20 m. Panta exterioară a valului păstrează o înclinație de aproximativ 10°. În secțiunea S XVI valul primei fortificații a fost surprins de asemenea pe o mică porțiune, înalt de un metru, alcătuit din pământ negru cu lentile de lut. Supraînălțarea valului, realitate care a aparținut unei noi faze de folosire a acestuia, a fost delimitat sub forma unor casete conținând pământ negru, amprentă provenită din umplerea unui gol rămas între rețeaua de bârne vericale și orizontale. Urma unei astfel bârne ușor înclinate avea un diametru de 0,20 m. Să mai amintim doar că în secțiunea S XIV, în colțul de sud-est au fost de asemenea surprinse cele două faze ale palisadei: prima, cu o înălțime de 0,50 m., conținea bârne așezate vertical și orizontal; a doua palisadă, realizată prin supraînălțare, atinge anvergura de un metru, fiindu-i descoperite doar urmele bârnelor orizontale. În câteva dintre cazuri, în interiorul incintei au fost delimitate urme maronii, posibile rămășițe ale unui drum de rond.

În nici una dintre secțiunile unde au fost descoperite urme ale fortificației timpurii nu a fost regăsit șanțul de apărare. Cu siguranță el a existat, dovada rămânând alunecarea valului de pământ în câteva dintre porțiuni spre exterior, în est, mai jos decât în în partea sa interioară, aflată la vest. Este curioasă lipsa unei berme în partea exterioară a

valului, realitate totuşi condiţionată, repetăm, de deranjările masive produse de fundaţiile zidului exterior al palatului episcopal, care au anihilat orice posibilitate de conservare a bermei dar şi al şanţului de protecţie. Existenţa acestuia este confirmată, pe lângă o lungă listă de analogii cu cetatea orădeană, de mărturiile călugărului Rogerius, care la 1241 a văzut fortificaţia protejată de un şanţ (*fossatis*)[50].

Coroborarea informaţiilor oferite de cercetările arheologice care au delimitat porţiuni legate de fortificaţiile timpurii de la Oradea ne permit unele concluzii, în ciuda insurmontabilelor dificultăţi pricinuite de penetrarea lor de către fundaţiile construcţiilor ulterioare. Astfel, o primă fază de locuire, direct suprapusă peste nivelul steril arheologic, extrem de superficială, constă în câteva lentile din lut şi pigmenţi de pământ negru cu urme de arsură. În acest nivel au fost descoperite câteva fragmente ceramice smălţuite, de evidentă factură bizantină, databile spre finele secolului al XI-lea. Urmele propriu-zise de arsură pot proveni de la incendierea stufărişului şi pădurii din preajmă, în momentul când, la sfârşitul secolului al XI-lea, regele Ladislau I a hotărât amplasarea aici a unei mănăstiri sau episcopii protejate de o incintă cu val de pământ şi palisadă. Existenţa unei simple locuiri anterioare sau mai mult, a unei adevărate aşezări deja bine închegate, este extrem de dificil de afirmat, locuinţele cercetate în zonă dovedindu-se mai târzii. Cele câteva fragmente ceramice smălţuite de factură bizantină descoperite în nivelul amintit, în fond cel mai timpuriu din spaţiul cetăţii orădene, în ciuda tentaţiei, nu oferă suportul clar al unei prezenţe în arealul cetăţii a unei locuiri databile la mijlocul veacului al XI-lea. Analogiile cu acest tip ceramic sunt puţine în Transilvania, iar acolo unde ele există, au fost descoperite în contexte stratigrafice relativ neclare şi în cantităţi neînsemnate. În fond, acceptarea unei astfel de cronologii timpurii în cazul cetăţii orădene ne poate îndemna spre o altă cronologie care i-a fost propusă: secolul al X-lea, care din punct de vedere arheologic nu are nici măcar acest „palid" suport material al câtorva fragmente ceramice

Explicaţiile pentru această cronologie foarte timpurie se bazează îndeosebi pe argumente lingvistice; termenul de cetate în limba maghiară, *vár,* fiind preluat şi în denumirea fortificaţiei locale şi al oraşului sub forma Cetatea Mică (*Várad).* Importanţa cetăţii, ridicată potrivit acestei opinii încă în vremea regelui Ştefan I, este probată şi de prezenţa în zonă a unor vechi clanuri maghiare dar şi a unor populaţii războinice venite odată cu ungurii descălecători. În cazul primilor este amintit toponimul *Tarjan,* Tărianul de azi, pentru ultimii fiind atestat în zonă toponimul Besenyő, probabil un loc unde s-au aşezat un grup de pecenegi[51].

Cercetările arheologice din cetate nu au dus la descoperirea unor materiale arheologice caracteristice secolului al X-lea, fie ele de veche factură maghiară sau ale pecenegilor timpurii. Începuturile sigure ale cetăţii orădene, dincolo de cronistica sau documentele medievale, au fost probate cel mai pregnant prin coroborarea informaţiilor oferite de cercetarea arheologică a locuinţelor aflate la acelaşi nivel şi context stratigrafic cu primul val de pământ şi palisada protectoare a întregului ansamblu interior. Moneda descoperită în contextul amintit, datată la mijlocul secolului al XII-lea, reprezintă un foarte preţios reper cronologic, care permite marcarea începuturilor primei cetăţi la finele secolului al XI-lea sau începutul celui următor.

A doua fortificaţie, deosebită de prima doar prin faptul că palisada a fost refăcută şi valul supraînălţat, este ceva mai dificil de datat cu oarecare precizie. Singura realitate dovedită arheologic, în afara materialului ceramic larg databil în secolele XII – XIII, a fost căpăcuirea nivelului corespunzător acestui val şi palisadei aferente cu un strat de

[50] *Idem, Les prémieres fortifications médiévales d'Oradea. Observations preliminaries á la suitte des fouilles archéologiques,* în *900 Years from Saint Ladislas Death,* Oradea, 1996, p. 15.

[51] Balogh Jolán, *op. cit.,*p. 22; în cazul Tărianului aici a fost cercetat un grup de morminte vechi maghiare; vezi Lakatos A., *10 – 11.századi temető Köröstarjan-Csordésdombon (Tărian, Romania),* în *Arch.Ért.,* 128, 2003, nr. 1 – 2, p. 211 – 226.

amenajare necesar amplasării fundaţiilor aripii vechi a palatului episcopal, probabil cândva la finele secolului al XIII-lea. În context putem sugera doar că a doua cetate de la Oradea avea menirea de a proteja ceva mai preţios decât precedenta. Sanctificarea regelui Ladislau I, în anul 1192 şi aducerea moaştelor sale în catedrala episcopală din cetate, putea oferi un bun dar şi necesar prilej în acest sens, în contextul unei posibile refaceri sau chiar măriri a amintitului edificiu sacru pentru a putea face faţă mai bine pelerinilor din ce în ce mai numeroşi. Să mai amintim, tot în cadrul acestei discuţii legate de cronologie, că nici în cazul primei palisade, dar mai ales nici în cazul celei de-a doua, care să nu uităm a suferit din plin şocul năvălirii tătarilor din 1241, în zona cercetată arheologic nu au fost sesizate urme de incendiere masivă. În cazul succesiunii de la prima la a doua cetate s-a procedat doar la, deja amintita, înlocuire a palisadei şi la înălţarea valului de pământ; în al doilea caz explicaţia se leagă în mod logic de faptul că zona cercetată arheologic nu a fost cea care a suferit şocul direct al loviturilor tătarilor[52].

O problemă interesantă a apărut în secţiunea S XVII, trasată în primul rând pentru a lămuri modul de racordarea celor două aripi ale palatului episcopal gotic. Aici au fost delimitate resturile unui zid alcătuit din fragmente de piatră prinse cu pietriş şi mortar, care traversa oblic secţiunea de la est spre vest. Zidului nu i s-a păstrat elevaţia, fiind suprapus sau tăiat de zidurile celor două aripi ale amintitului palat. În mod firesc s-a născut întrebarea legată de funcţionalitatea acestuia, mai precis de apartenenţa lui la una sau alta dintre fazele cetăţii. Cel mai la îndemână ni s-a părut legarea lui de a doua fortificaţie timpurie de la Oradea, care îngloba, realitate confirmată arheologic, un val de pământ şi o palisadă complexă.

Înaintea analizării funcţionalităţii acestui zid, dar şi a unei discuţii legate de existenţa în regatul maghiar a unor cetăţi din piatră sau cu anumite structuri din piatră, dorim să analizăm câteva realităţi din teren care par să încline spre stabilirea unei legături între cetatea de pământ şi zidul din piatră. În toate secţiunile unde au fost delimitate resturile valurilor şi al palisadelor din lemn, traiectul acestora a fost relativ constant, urmărind o direcţie dinspre sud-est spre nord-vest, loc unde, în secţiunea S XVIII, a fost surprinsă bucla care se îndrepta spre vest, intrând sub actualul palat princiar din interiorul cetăţii bastionare. În fapt primele fortificaţii de la Oradea s-au ridicat, aşa cum deja s-a amintit, pe un mic monticol natural, care în porţiunea amintită avea această orientare. În secţiunile trasate perpendicular pe latura de sud-vest a bastionului palatului princiar, fortificaţia de pământ nu a fost găsită datorită masivelor deranjări ulterioare, cu excepţia unei urme a valului vag sugerată în secţiunea S I. Cotirea zidului amintit spre sud ne îndeamnă la a o socoti pe aceasta ca fiind direcţia pe care o urmau fortificaţiile timpurii, cu o posibilă extensiune spre sud-vest, încorporând astfel şi palatul episcopal romanic.

O mărturie contemporană cu faza timpurie a cetăţii de la Oradea, care poate dezlega rolul pe care zidul timpuriu l-a avut, pe care am amintit-o deja, este cea a călugărului italian Rogerius, surprins în cetate de invazia tătară din anul 1241. Informaţi asupra iminentului atac, locuitorii oraşului s-au precipitat să repare cetatea, aflată probabil într-o formă nu prea bună de conservare. Lucrările s-au concentrat la repararea incintei, unde călugărul deja vorbeşte de existenţa unui zid (*amplo muro illud fecit reparari*), dar şi la ridicarea unui zid nou (*murus novus*), care îl va determina pe italian să constate în cazul fortificaţiei orădene că aceasta avea *„turris ligneis super muros"*[53]. Afirmaţia, în cazul când era adevărată, şi nu vedem nici un motiv pentru care Rogerius să fi inventat anumite

[52] A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică.Volumul I. Zona Palatului Episcopal,* Oradea, 2002, p. 23.

[53] *Idem, Les prémieres fortifications médiévales d'Oradea. Observations preliminaries á la suitte des fouilles archéologiques,* în *900 Years from Saint Ladislas Death,* Oradea, 1996, p. 14 – 15, cu întreaga discuţie.

lucruri legate de tehnica de construcţie a cetăţii, explică prezenţa zidului din piatră. Piatra propriu-zisă alcătuia în fapt temelia până la o anumită cotă a elevaţiei, restul incintelor şi turnurilor fiind din lemn. Acest tip de fortificare s-a folosit probabil, mai ales pe flancurile incintei şi la turnurile care protejau porţile cetăţii, aceasta fiind cea mai plauzibilă explicaţie pentru lipsa zidurilor pe anumite porţiuni ale fortificaţiei timpurii.

Problematica cetăţilor medieval timpurii din Transilvania reprezintă sigur unul dintre subiectele cele mai dezbătute în istoriografia noastră dar şi în cea maghiară, cu concluzii mai totdeauna ireconciliabile, mai ales cele legate de datarea acestora[54]. În cazul cetăţii timpurii de la Oradea avem un oarecare avantaj în cazul datării, datorită documentelor şi cronisticii medievale care leagă întemeierea episcopiei locului de persoana regelui Ladislau I cândva înaintea morţii acestuia, survenită în anul 1095. În acest context, chiar dacă au existat păreri că cetatea timpurie de la Oradea ar data încă din secolul al X-lea, realitatea bazată pe noile cercetări arheologice contrazice aceste datări mult prea timpurii[55]. Oradea nu intră defel în mai sus amintita polemică istoriografică, centrată cu mai mult sau mai puţin temei pe naţionalitatea ctitorilor sau datarea în secolele VIII – IX sau abia în veacurile X – XI a cetăţilor timpurii din Transilvania şi împrejurimi[56]. Ridicarea cetăţii de către regalitate cândva în a doua jumătate a secolului al XI-lea ne face să ne oprim mai ales la analogiile existente.

Recent, o tipologizare a cetăţilor timpurii din Transilvania a reprezentat un prim pas către includerea acestui tip de fortificaţii din arealul menţionat într-un spaţiul mai larg al Europei centrale[57]. Analizând elementele defensive ale cetăţii orădene, un val de pământ cu palisadă complexă casetată, care deşi a avut două faze, ultima a reprezentat doar o supraînălţare a valului deja funcţional, autorul tipologiei o include în subtipul Ic: fortificaţii de pământ şi lemn cu val de pământ şi palisadă complexă. Datarea acestui tip de fortificaţii sunt secolele XI - XII[58]. Drept exemplificare este analizată faza a doua a cetăţii Dăbâca, cuprinzând incintele I şi II ale fortificaţiei, dar şi cetatea de la Cluj -Mănăştur, aici având de asemenea de a face cu etapa a doua de fortificare a incintei. Foarte interesant rămâne tot cazul de la Cluj - Mănăştur, unde în faza a treia de funcţionare a cetăţii, valul de pământ a fost supraînălţat cu aproximativ doi metri, realitate pe care o găsim şi la Oradea în cazul celui de-al doilea val, chiar dacă aici, datorită intervenţiilor ulterioare, supraînălţarea valului nu a putut fi atât de exact decupată[59]. Trebuie de asemenea menţionată ca analogie foarte apropiata

[54] Vezi în acest sens: Bóna I., *Az Árpádok korai várai ispány várak és határvárak,* Debrecen, 1995, ediţia a doua 1998, *passim*; P. Iambor, *Aşezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII),* Cluj-Napoca, 2005, *passim*; A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV),* Cluj-Napoca, 2005, îndeosebi subcapitolul *Originea şi evoluţia primelor fortificaţii de pământ şi lemn,* una dintre foarte puţinele tratări critice dar şi echilibrate ale problemei în istoriografia românească; I. M. Ţiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu (secolele X – XIV),* Bucureşti, 2006, *passim.*

[55] Vezi supra nota nr. 51.

[56] Este semnificativă în acest sens lipsa cetăţii orădene din repertoriul alcătuit de către arheologul I. Bóna vizând cetăţile timpurii din regatul maghiar, care cuprinde 36 de obiective, în ciuda faptul că cercetătorul maghiar este înclinat pentru o datare târzie a fortificaţiilor timpurii transilvănene, socotindu-le pe toate construite nu mai devreme de începutul secolului al XI-lea, constructorul fiind exclusiv regalitatea maghiară: Bóna I., *Az Árpádok korai várai ispány várak és határvárak,* Debrecen, 1998, p. 6 – 7.

[57] I. M. Ţiplic, *op. cit.,* p. 218 - 232.

[58] *Ibidem,* p. 223 – 224.

[59] *Ibidem,* p. 224 – 228; în cazul cetăţii de la Dăbâca mai trebuie consultate Şt. Pascu, M. Rusu şi alţii, *Cetatea Dăbâca,* în *A.M.N.,* V, 1968, p. 153 – 202; P. Iambor, *op. cit.,* p. 117 – 126; în cazul cetăţii de la Cluj-Mănăştur mai trebuie de asemenea consultate: P. Iambor, Şt. Matei, *Cetatea feudal - timpurie de la Cluj-Mănăştur,* în *A.I.I.A.Cluj,* XVIII, 1975, p. 291 – 304; *Ibidem, Incinta fortificată de la Cluj - Mănăştur,* în *A.M.N.,* XVI, 1979, p. 215 – 224; P. Iambor, Şt. Matei, A. Halasu, *Consideraţii privind raportul cronologic dintre aşezarea şi cimitirul de la Cluj - Mănăştur,* în *A.M.N.,* XVIII, 1981, p. 129 - 150; P. Iambor, Şt. Matei, *Noi cercetări arheologice în complexul medieval timpuriu de la Cluj - Mănăştur,* în *A. M.N.,* XX, 1983, p. 131 – 140; P. Iambor, *op. cit.,* 126 – 131.

cetate de la Biharea căreia, deşi a beneficiat de ample săpături arheologice, i-a fost oarecum neglijat sistemul de apărare, care ar fi adus importante nuanţe în datarea succesiunii fazelor sale de refacere[60]. Alte analogii ar putea fi legate de complexul de la Arad - Vladimirescu[61], cetăţile de la Moigrad[62] şi Cladova[63], deşi şi aici, în unele cazuri, cronologia nu este foarte clară. Printr-un sistem de palisade au fost protejate şi kemenata cercetată arheologic la Sânnicolau de Beiuş, una dintre cele mai timpurii clădiri civile de pe teritoriul Transilvaniei[64], precum şi biserica de la Voivozi[65], ambele situate în judeţul Bihor.

În regatul maghiar de perioadă arpadiană tipul de palisadă complexă, casetată, a fost cercetat în cazul a 25 de cetăţi, potrivit unui repertoriu relativ recent[66]. Cele mai multe s-au aflat pe actualul teritoriu al Ungariei, dintre ele limitându-ne la doar câteva exemple: Zalaszentiváni[67], Sopron, unde a fost cercetat extrem de interesantul proces de transformare a unui val de pământ simplu, primul în ordine cronologică, într-unul complex[68], la Szabolcsvár[69] şi Abaújvár, unde incinta proteja o biserică - sală[70].

[60] M. Rusu, *Contribuţii arheologice la istoricul cetăţii Biharea,* în *A.I.I.A.Cluj,* III, 1960, p. 7 – 25; S. Dumitraşcu, *Biharea I. Săpturile arheologice din anii 1973 – 1980,* Oradea, 1995, *passim.*

[61] M. Barbu, M. Zdroba, *Cercetările arheologice de la Arad - Vladimirescu,* în *Ziridava,* XI, 1979, p. 181 – 193.

[62] M. Rusu, *Cetatea Moigrad şi Porţile Meseşului,* în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. Ştefan Pascu,* Cluj, 1974, p. 265 – 274.

[63] V. Boroneanţ, *Consideraţii asupra locuirii feudale de la Cladova, judeţul Arad, în lumina descoperirilor arheologice şi a unor investigaţii istorice,* în *Ziridava,* XIV, 1982, p. 109 – 114.

[64] R. Popa, N. Chidioşan, L. Antál, *O reşedinţă feudală din secolele XI – XIII la Sânnicolau de Beiuş,* în *R.M.M.M.I.A.,* XV, 1984, nr. 2, p. 21, 31 – 32.

[65] R. Popa, D. Căpăţână, L. Antál, *Cercetările arheologice de la Voivozi. Contribuţii la istoria Bihorului în secolele XII – XIV,* în *Crisia,* XVII, 1987, p. 74, 79.

[66] Bóna I., *Az Árpádok korai várairól,* Debrecen, 1995, p. 19

[67] *Idem, Az Árpádok korai várai ispány várak és határvárak,* Debrecen, 1998, p. 109.

[68] *Ibidem,* p. 136 – 137.

[69] *Ibidem,* p. 148.

[70] Gádor J., *Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg,* în *Acta Arch.,* XXXII, 1980, fasc 1 – 4, p. 444.

La Borsod, cercetările arheologice din cetate au delimitat un prim val de pământ cu palisadă simplă, transformată ulterior în palisadă complexă. Valul extrem de bine păstrat, a permis cercetarea primei palisade, alcătuită din trei rânduri de bârne verticale, două aşezate la extremităţile inferioare ale valului de pământ iar unul pe culme. Au fost descoperite de asemenea şi câteva bârne orizontale[71]. În cazul celei de-a doua palisade, săparea şi reconstituirea ei a dat măsura unui sistem de fortificare complex şi totodată extrem de interesant. Peste vechiul val de pământ care a fost supraînălţat, a fost amplasată noua palisadă, care pe coamă cuprinde gardul alcătuit din bârne verticale şi orizontale legate spre interior de partea inferioară a palisadei, realizată în aceeaşi manieră. Între cele două garduri, câteva bârne făceau legătura care permitea interiorului rămas gol să fie umplut prin casetare cu pământ. Spre exteriorul valului palisada a respectat sistemul în reţea, fiind însă aşezată în trepte, golurile dintre bârne fiind de asemenea umplute cu pământ[72].

În Slovacia la Bratislava, prima cetate datată în secolul al XI-lea, avea un val de pământ cu o palisadă complexă. Din planurile săpăturilor arheologice putem deduce că după dezafectarea palisadei valul a fost aplatizat artificial, amenajându-se un nivel peste care a fost ridicată prima cetate din piatră[73]. În acelaşi areal, la Kremnica, în comitatul Tekov, prima biserică de aici a fost protejată prin acelaşi sistem defensiv, val de pământ cu palisadă complexă, incinta având o formă circulară, fiind datată la mijlocul secolului al XII-lea[74]. Alte numeroase analogii din Polonia, Boemia şi spaţiul german, dar şi amănunte legate de tehnica de construcţie, unghiurile folosite la îmbinarea bârnelor din lemn, modul de construcţie al valurilor de pământ, ne sunt oferite în studiile semnate de

[71] Nováky G., *A borsodi földvár sánca,* în *A Hermann Ottó Évkönyve,* XXX – XXXI, 1993, p. 126, 139.

[72] *Ibidem,* p. 143.

[73] Bóna I., *op. cit.,* 138 – 140.

[74] Jiri H., *Historische und archaeologische erforschung der Stadtburg von Kremnica (Kremnitz),* în *Acta Arch.,* XLVIII, 1996, nr. 4, p. 476 – 477.

arheologii Gyula Nováky şi György Sándorfi[75], Petru Iambor[76] şi Ioan Marian Ţiplic[77]. În cazul ultimului autor, rămân foarte interesante tipologiile legate de şanţurile de apărare a cetăţilor timpurii din Transilvania deşi, din păcate, în cazul Oradiei nu a putut fi deocamdată cercetat acest element defensiv[78].

Demne de luat în seamă sunt şi informaţiile legate de existenţa în cadrul cetăţii medieval timpurii de la Oradea a unor porţiuni de ziduri din piatră. Chiar dacă cercetările arheologice de până acum nu au fost foarte concludente în acest sens, prezenţa a două ziduri anterioare complexului gotic, dintre care unul rămâne ca parte a palatului episcopal romanic iar al doilea ca element probabil al unei părţi a incintei sau doar ca fundament pentru elevaţia din lemn, includ Oradea în seria nu foarte lungă a cetăţilor cu zid din piatră anterioare mijlocului secolului al XIII-lea[79].

Discuţiile pe această temă au fost consistente în literatura românească de specialitate, opiniile fiind diferite. Mai vechile păreri ale arheologilor înclinau să vadă drept cauză majoră a transformării rapide a arhitecturii militare din val de pământ şi palisadă, fie ea şi complexă, într-una exclusiv din piatră, precaritatea primelor în faţa noilor tactici strategice aduse pe continent odată cu marea invazie tătară din anul 1241. Faptul că absolut nici una dintre cetăţile asediate din regatul maghiar, în număr de 16[80], nu a rezistat loviturilor călăreţilor tătari, ar însemna tocmai momentul marelui semnal de alarmă care a trezit regalitatea, îndemnând-o la acţiune în direcţia deja amintită[81]. Să consemnăm totuşi că un cercetător avizat al cetăţilor din Ungaria medievală sublinia că din cele 16 cetăţi asediate de tătari, 12 aveau incinte sau părţi din incinte din piatră[82]. Mult mai recent, s-a afirmat că dincolo de consecinţele invaziei tătare, principala cauză a ridicării în Transilvania a cetăţilor din piatră a constituit-o conflictul dintre regele Bela al IV-lea şi fiul său Ştefan, aflat în fruntea ducatului Transilvaniei, fiind în fapt o reacţie de autoprotecţie a nobilimii locale[83].

Dincolo de aceste considerente, în Transilvania au existat cu siguranţă şi cetăţi din sau doar cu elemente din piatră înainte de mijlocul secolului al XIII-lea, o cauză majoră a oscilaţiilor în jurul acestei realităţi fiind, pe bună dreptate, carenţele în abordarea arheologică a unor cetăţi suspectate de a aparţine perioadei analizate[84]. cercetarea în detaliu a cetăţilor timpurii cu ziduri de piatră constată că în cazul unora apare un semn de întrebărare legat şi de filiera pe care au venit cei care au ridicat, de exemplu, fortificaţiile de la Dăbâca şi Moldoveneşti[85]. Este de asemenea o părere unanimă în istoriografie faptul că teutonii şi-au construit şi cetăţi din piatră, acesta fiind unul dintre motivele alungării lor din Ţara Bârsei, controversele fiind legate doar de identificarea în teren a acestora.

O observaţie recentă, extrem de importantă, pare a rezolva cel puţin o parte a dilemei este faptul

[75] G. Nováky, Gy. Sándorfi, *Untersuchung der Struktur und des Ursprungsder Schanzen der frühen ungarischen Burgen*, în *Acta Arch.*, XXXIII, 1981, nr. 1 – 4, *passim*.

[76] P. Iambor, *op. cit*, p. 32 – 137.

[77] I. M. Ţiplic, *op.cit.*, 202 – 237.

[78] *Ibidem*, p. 205.

[79] Foarte interesante şi tentante rămân consideraţiile lui A. A. Rusu care a lansat ideea că zidul a fost parte a unui claustru episcopal daja existent la finele secolului al XI-lea sau începutul celui următor: *Cetatea Oradea. Monografie arheologică.Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 26.

[80] Bóna I., *op. cit.*, 21.

[81] Vezi în această direcţie studiul metodologic publicat de R. R. Heitel, *În legătură cu unele probleme ale cetăţilor de piatră medievale, din Transilvania*, în *B.M.I.*, XXXIX, 1970, nr. 2, p. 26 – 29; în consens vezi şi Gh. Anghel, *Fortificaţiile medievale în piatră din secolele XIII – XVI*, Cluj-Napoca, 1986, p. 16 – 21.

[82] Vezi supra nota nr. 80.

[83] I. M. Ţiplic, *op. cit.*, p. 132; vezi pe larg amănunte despre aceste evenimente la T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregaţional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 111 – 132.

[84] Vezi în acest sens foarte asprele consideraţii ale lui A. A. Rusu, *Arheologia cetăţilor medievale ale Transilvaniei*, în *Arh.Med.*, II, 1998, p. 5 – 19.

[85] A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 99 – 100.

că în interiorul unei cetăți ridicate de un ordin militar cu dublă apartenență cavalerească și călugărească ar fi obligatorie funcționarea unei capele. În cazul cetăților existente în Țara Bârsei avem sigur atestate capele la Brașovia și Feldioara[86]. Cetatea de la Ungra este socotită drept una din cele mai importante dovezi ale existenței în Transilvania a unor cetăți din piatră la finele secolului al XII-lea sau începutul celui următor, ridicată peste o cetate de pământ cu palisadă, prima mențiune documentară fiind din anul 1211[87]. În sfârșit alte două analogii ne pot reține atenția: una tot din arealul transilvănean, cetatea de pe Dealul Șprenghi,[88] și o alta din Banatul montan, cetatea de la Ilidia[89]. Să mai remarcăm totuși și ineditul cetății de la Alba Iulia. Atestată documentar în anul 1206, mulți cercetători au văzut-o ca folosind zidurile refăcute ale vechiului castru roman, mai precis colțul său de sud-vest[90].

Încercările unei cronologii foarte timpurii (secolele XI – XII) pentru câteva cetăți din piatră din sud-estul Transilvaniei, Firtuș, Vărșag și Praid, venite din partea istoriografiei maghiare ardelene[91] au fost respinse ca exagerate atât de către arheologi din România[92] dar și din Ungaria[93]. Argumentul cel mai important împotriva acestei cronologii mult prea timpurii, susținut și de ample cercetări arheologice, este raritatea unor astfel de construcții chiar în Ungaria centrală, sub domnia regelui Ladislau I fiind sesizate fortificații de zid doar la Buda Veche, Strigoniu, Székesfehérvár și Veszprém, adică în marile centre politice și religioase ale regatului. Secuii, cărora le-a fost atribuit meritul ridicării cetăților din piatră timpurii din sud-estul Transilvaniei, erau la finele secolului al XI doar în înaintare spre regiunea amintită.

În Ungaria, fortificații timpurii cu ziduri din piatră au fost cercetate, după cum am amintit deja, la Buda Veche, Strigoniu, Székesfehérvár și Veszprém. În cazul ultimei, zidul din piatră a fost ridicat în anul 1083. În Slovacia, celebra cetate de la Spissky Hrad a avut la rându-i ziduri de piatră timpurii[94].

În concluzie putem afirma că cetatea timpurie de la Oradea a cunoscut două faze, ambele constând în funcționarea unui val de pământ cu palisadă complexă, ultima etapă fiind marcată de o supraînălțare a valului și amenajarea unei noi palisade. Fără a specula realitatea arheologică, putem totuși afirma că zidul din piatră care poate fi alăturat acestei faze a funcționat, fie doar pe post de sprijin pentru elevația din lemn. Ca datare *anteqvem* avem primăvara anului 1241, când orădenii și-au reparat în pripă cetatea în fața pericolului tătar, călugărul Rogerius văzând acolo un *„murus"* care cu siguranță a existat.

III.1.2.2. Catedrala și palatul episcopal

Aproape la unison istoricii au fost de acord că întemeierea unui lăcaș de cult catolic la Oradea a avut loc sub patronajul regelui Ladislau I. Există opinii dintre cele mai autorizate care susțin că prima biserică a fost ridicată înaintea urcării pe tron a regelui, în anul 1077, în perioada când el era doar conducător al ducatului bihorean, un fief al casei regale[95]. Este sigur că pentru această construcție sau o alta, ridicată între anii 1083 - 1092, o biserică

[86] *Ibidem*, p. 439; vezi și întregul subcapitol dedicat cetăților cavalerilor teutoni la p. 434 – 443; o analiză este prezentă și la I.M.Țiplic, *op. cit.*, p. 121 – 130.

[87] *Ibidem*, p. 101; vezi și R. Popa, R. Ștefănescu, *Șantierul arheologic Ungra*, în *M.C.A.*, XIV, 1980, p. 500.

[88] Alexandrina D. Alexandrescu, N. Constantinescu, *Săpăturile de salvare de pe dealul Șprenghi*, în *M.C.A.*, VI, 1959, p. 676.

[89] D. Țeicu, *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996, p. 77 – 82.

[90] Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail" și Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 22.

[91] Ferenczi I., *Sovidéki várainkról*, Korond, 1994, *passim*.

[92] A. A. Rusu, *Arheologia, cronologia și interpretarea istorică a unor cetăți medievale timpurii din Transilvania de est. Note critice*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p. 43 – 54.

[93] Benkö E., *Kelet-Erdély „korai" kövárai*, în *Castrum Bene*, I, 1989, p. 68 – 85.

[94] A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 103.

[95] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 23.

purtând hramul Sf. Fecioare Maria[96], nu există documente contemporane, ea fiind amintită ulterior, mai ales prin prisma sanctificării ctitorului său la aproape un secol de la deces.

Cercetările arheologice efectuate în anii 1881, 1883 şi 1911 - 1912 au permis elaborarea unui plan care cuprinde în câteva puncte şi conturul unor porţiuni de ziduri, datate de către arhitectul Fóerk Ernő în secolul al XI-lea. Dacă datarea este corectă, aceste porţiuni de ziduri sunt cele mai vechi descoperite în ansamblul orădean[97]. Ele au fost localizate pe laturile de nord-est şi sud-vest ale catedralei episcopale, ridicată probabil începând cu finele veacului al XIII-lea care, din studierea planului elaborat de amintitul arhitect, le-a înglobat în grosimea zidurilor sale. În reconstituirea propusă pe planul general, avem de-a face cu o biserică- sală, având o absidă semicirculară spre est, intrarea aflându-se pe latura vestică.

Dimensiunile catedralei sunt greu de precizat, estimarea bazându-se exclusiv pe detaliile oferite de planul amintit. Trebuie menţionat de la început faptul că, acceptând dimensiunile propuse de arhitectul budapestan, avem de-a face cu un monument de dimensiuni excepţionale, în comparaţie cu alte construcţii romanice de acelaşi tip. Astfel lăţimea propusă pentru edificiul orădean măsoară 24,80 m., înglobând şi zidurile laturilor de nord-est şi sud-vest. Grosimea acestora, cel puţin pe latura nord-estică, atinge 1,70 m. Planul sugerează o formă aproximativ pătrată. Absida semicirculară măsura 3,85 m. în punctul de maximă extensiune, la care trebuie adăugată grosimea zidului, comparabilă cu cel de pe latura de nord-est[98].

[96] P. Iambor, *Izvoare istorice şi terminologia privind aşezările fortificate din sec. IX – XIII,* în *A M.N.,* 26 – 30/II, 1989 - 1993, p. 17 (*in parochia castri Bihor interflumen Keres.....proposuit constituere monasterio in honore Virginis Marie quem locum Varadinul nominavit...*).

[97] Datorită neglijării sau pierderii materialului arheologic mărunt (ceramică, piese din metal, monede) este foarte greu de susţinut datarea într-unul sau altul dintre secolele XI şi XII a bisericii descoperite sub catedrala gotică.

[98] *** *Váradi kötöredékek,* Budapest, 1989, p. 304, fig.6;

Planul alcătuit de Fóerk Ernő a fost contestat de istoricul Gyalokáy Jénó, prezent pe şantierul arheologic orădean în campania din anii 1912 - 1913. Susţinând că episcopia orădeană a fost mutată la Oradea de la Biharea, la iniţiativa regelui Ladislau I, după distrugerile provocate de atacurile cumane din anul 1091, istoricul orădean a considerat că prima biserică din cetate avea trei nave şi două sau patru turnuri - clopotniţe, care au funcţionat şi ca donjoane în caz de pericol. Ferestrele turnurilor, de mari dimensiuni, ar fi putut fi folosite şi ca locuri de acces, cu ajutorul unor scări mobile. Între turnuri ar fi existat un culoar interior, amenajat prin dreptul ferestrelor, folosit ca un fel de drum de rond, în realitate o tribună, toate inexistente în planul întocmit de Fóerk Ernő. Materialul principal din care a fost construită catedrala a fost, în opinia autorului, piatra[99].

Planul bazilical propus de istoricul orădean rămâne deocamdată o simplă ipoteză, la fel ca cel de biserică - sală, deşi ultima propunere credem că se apropie cel mai mult de realităţile timpurii de la Oradea, menţinându-ne cuvenita rezervă faţă de dimensiunile impresionante propuse de arhitectul budapestan[100]. Metoda de săpătură a arealului ocupat de vechile ansambluri religioase din cetatea orădeană a afectat grav stratigrafia, reprezentând un handicap serios pentru eventuale investigaţii ulterioare.

Cercetările arheologice demarate în anul 1991 nu au atins zona vechilor catedrale din cetate, dar informaţia arheologică indirectă sugerează cu claritate existenţa unui ansamblu catedrală - palat episcopal de fază romanică. Publicarea pieselor de arhitectură de factură romanică a confirmat preocupări atente pentru detaliile constructive, alături de folosirea gresiei de culoare roşie drept material al unor baze de coloane.

[99] Gyalokáy J., *A váradi vár,* în *Hadtört.Közl.,* XLIII, 1942, p. 67.

[100] Menţionăm faptul că am folosit la stabilirea dimensiunilor edificiului romanic scara planurilor oferite de către cei care au participat la respectivele cercetări arheologice.

Datarea celor 20 de piese de arhitectură romanică descoperite în vechile săpături arheologice a diferenţiat două categorii de artefacte: consolele, şase piese cu dimensiuni diferite, datate fără excepţie în secolul al XII-lea, fusuri de coloane, patru piese fragmentare având aceeaşi datare, bazele unor coloane duble (geminate), datate în prima jumătate a secolului al XII-lea, alături de un ancadrament de uşă, trei ancadramente de ferestre, la care se adaugă alte două de formă arcuită cu datare largă, în secolele XII – XIII[101]. În schimb, în cazul a două baze de coloană şi a unui fus de coloană semicirculară datarea a cuprinde intevalul 1240 - 1260[102]. Cronologia diferită a pieselor de factură romanică descoperite în vechile săpături, poate sugera existenţa în intervalul 1083/1094 – 1241 a două biserici, ultima ridicată pe aproximativ acelaşi amplasament. Dacă în cazul primeia, ridicată la finele veacului al XI-lea de către regele Ladislau I, i se poate asocia prima categorie de piese de arhitectură descoperite, cele datate în secolul al XII-lea dar şi restul, cele datate larg, în secolele XII – XIII, pot proveni de la noua ctitorie romanică ridicată, sau doar masiv reamenajată, cu prilejul sanctificării regelui - ctitor, la un secol de la moartea sa, survenită în anul 1095. Călugării benedictini, veniţi de la abaţia din Samogyvár, au fost probabil ctitorii noului edificiu sau, dacă acesta nu a fost complet reclădit, măcar autorii transformărilor la care a fost supusă vechea construcţie[103]. Faptul că vechea cetate a avut la rându-i două faze anterioare invaziei tătare poate constitui un posibil argument în favoarea ipotezei de mai sus.

În secţiunile S V, S VIII şi S XV au fost descoperite în nivelul de amenajare al palatului episcopal gotic, în poziţie secundară deci, cărămizi cu dimensiunile de 26 x 12 x 7,5 cm., aparţinând probabil catedralei romanice, alături de fragmente de marmură de culoare alb - cenuşie şi roşiatică, fără profilaturi, cu o granulaţie relativ fină, având o grosime de doar 3 – 4 cm. Piesele cele mai mari măsoară 0,30 m. lungime şi 0,15 m. lăţime. Fără a putea stabili cu precizie funcţionalitatea lor, credem că au fost folosite pe post de paviment în interiorul catedralei romanice. Cercetările arheologice din ultimii ani au scos la iveală tipuri de pavimente din ansambluri romanice, cele mai spectaculoase fiind cele de la mănăstirea benedictină de la Bizere – Frumuşeni, atestată documentar în anul 1183[104] şi Pecica – *Ahtummonostora,* tot o mănăstire benedictină, deşi se pare că la origini a fost ortodoxă, a cărei datare coboară spre finele secolului al XI-lea[105]. Să mai amintim în acest caz şi folosirea la zidăria monumentului a pietrei dar şi a cărămizii, ultimele ţinând de catedrala romanică, care au apărut şi în cazul ansamblului de la Oradea[106].

În nivelurile de umplutură din secţiunea S XV au fost descoperite şi câteva lentile de frescă multicromatică, provenind tot de la catedrala romanică, probabil de la faza a doua a edificiului[107]. Fragmentele descoperite sunt de mici dimensiuni, realitate care nu a permis detalierea modelului tematic conţinut. Culorile păstrate, surprintător de numeroase, includ galbenul, albastrul, negrul şi ocrul, toate aflate în multiple combinaţii pe suprafaţa aceluiaşi fragment. Prezenţa acestor fragmente de frescă în interiorul catedralei orădene denotă preocupări atent legate de estetica monumentului.

În secţiunea S V, în nivelul de umplere al unei locuinţe aparţinând primului nivel de locuire din cetatea orădeană, a fost descoperit un bloc din piatră având cîteva urme de tencuială. În sfârşit, în secţiunea S VIII, tot în umplutura unei locuinţe

[101] Takács I., *Várad Árpád-koriszékesegyháza. Történeti források és kőfaragványok a 12 – 13. századból,* în *Váradi kötöredékek,* Budapest, 1989, p. 24.

[102] *Ibidem,* p. 28 – 29.

[103] *Ibidem,* p. 22.

[104] Ileana Burnichioiu, A .A. Rusu, *Mozaicurile medievale de la Bizere. The medieval mosaics from Bizere.Die Mittelalterlichen Mosaiken von Bizere,* Cluj-Napoca, 2006, p. 17, 34.

[105] Suzana Móré Heitel, *Abaţia de la Pâncota şi vestigiile ei,* Cluj – Napoca, 2006, p. 77.

[106] A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Biserici medievale din judeţul Arad,* Arad, 2000, p. 157.

[107] Vezi comentariul pentru datare la: A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit,* p. 31.

timpurii, a fost descoperit un mic fragment de piatră profilată, una din margini reprezentând relativ fidel o cunună împletită. Ca utilizare putea fi un tambur care se fixa pe un alt suport din piatră[108].

În stabilirea analogiilor pentru catedrala romanică de la Oradea ne vedem obligaţi să adoptăm tipul de biserică ce a funcţionat în ansamblul monastic ridicat la străduinţele regelui Ladislau I. Este o opţiune care, paradoxal, depinde exclusiv de planurile şi însemnările întocmite de cei care au participat în mod direct la săpăturile arheologice din anii 1911 – 1912, arhitectul budapestan Fóerk Ernő, delegat pe şantierul orădean de către Direcţia Monumentelor Naţionale de la Budapesta, şi istoricul orădean Gyalokáy Jénó, un bun cunoscător al istoriei monumentului cercetat. Enigma se accentuează în momentul când, în anul 1926, într-un studiu dedicat tipologiei bisericilor din regatul maghiar din perioada arpadiană, Fóerk Ernő înclină spre a atribui primei catedrale episcopale de la Oradea tipul de biserică - sală cu absidă semicirculară[109], opinie contrazisă curând de către colegul său de săpătură arheologică, Gyalokáy Jénó, într-un studiu publicat într-un periodic de istorie militară, unde propune un plan basilical trinavat[110]. Analizând planul întocmit de Fóerk Ernő, dar şi faptul că recentele cercetări arheologice au dovedit faptul că biserica a fost ridicată din cărămidă, realitate contestată de istoricul orădean, înclinăm să optăm pentru soluţia aleasă de Fóerk Ernő, fără a da, repetăm, un verdict final. În realizarea acestei doleanţe sunt necesare noi sondaje arheologice în zona vechilor catedrale unde, în ciuda probabilei deranjări extreme a stratigrafiei, pot fi, credem noi, descoperite şi porţiuni neatinse ale monumentelor dispărute.

Analogiile cu catedrala romanică de la Oradea sunt numeroase, unele existând şi în bazinul Crişului Repede[111]. Extrem de interesant rămâne, în contextul analogiilor, complexul de la Sânnicolau de Beiuş, beneficiar al unor generoase campanii de săpături arheologice care au delimitat o succesiune de trei biserici - sală în zona denumită „La Turn", de pe platoul Boţocana. Prima era o biserică - sală, fără turn, cu o absidă semicirculară. Lungimea totală a bisericii măsura 12,80 m. în exterior şi 10,70 în interior, lăţimea fiind de 7,30 m. Grosimea zidurilor navei era de 1,30 m., iar în cazul absidei de 1 m. Monumentul a fost datat în a doua jumătate a secolului al XI-lea[112]. A doua construcţie, aparţinând unui complex monastic, o suprapune pe prima, păstrând, la dimensiuni mai mari (20 m. lungime la exterior, 18 m. în interior; 10,80 m. lăţime în exterior, 8,50 m. în interior; grosimea zidurilor 1,10 m.), aceleaşi caracteristici tipologice. Datarea propusă pentru acest monument este în prima jumătate a secolului al XII-lea[113]. Acestei de-a doua biserici se pare că i-a aparţinut şi turnul impresionant ca dimensiuni, decorat cu capiteluri romanice, ultima relicvă aflată azi în picioare din complexul monastic de la Sânnicolau de Beiuş. În sfârşit a treia construcţie, care respectă în general proporţiile precedentei, a fost datat în jurul anului 1200[114].

O altă biserică - sală cu absidă semicirculară găsim în localitatea Şişterea, la 30 km. nord-est de Oradea. Partea cea mai veche a edificiului, estul navei şi absida semicirculară boltită cu o semicalotă, a fost completată ulterior cu extinderea navei spre vest şi ridicarea unui turn în secolul al XVIII-lea. Dimensiunile acestei biserici – sală, în partea ei cea mai veche, nu depăşea 14 m. lungime

[108] *Ibidem*, p. 30.

[109] Fóerk É., *Árpád-kori templomaink tipusai*, în *A Magyar Mérnök- és Épitész-Egylet Közlönyének Havi Füzetei*, III, 1926, p. 117.

[110] Gyalokáy J., *op. cit.*, p. 67.

[111] Vezi una dintre ultimele contribuţii: A. Chiriac, *Planimetria bisericilor de zid din Bihor între secolele XII – XV*, în *Artă europeană. Artă românească. Centenar Virgil Vătăşianu*, Oradea, 2002, p. 31 – 40.

[112] Al. Avram, *In memoriam Radu Popa: Săpăturile arheologice de la Sânnicolau de Beiuş – locul „La Turn", consideraţii asupra bisericilor - sală romanice cu absidă semicirculară din Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 72.

[113] *Idem*, *Arhitectura romanică din nord-vestul României*, Sibiu, 2006, p. 109.

[114] *Ibidem*, p. 110.

şi 5 m. lăţime. Datarea propusă pentru partea veche a monumentului este prima jumătate a secolului al XIII[115]. O biserică-sală din aceeaşi regiune se găseşte în localitatea Parhida, la nord-vest de Oradea. De mici dimensiuni, ea păstrează multe din elementele originale, nava fiind de formă uşor dreptunghiulară, cu absidada circulară în forma unei potcoave. În interior nava este tăvănită, între ea şi absidă existînd un arc triumfal. Datarea propusă este începutul secolului al XIII-lea[116].

La nord-est de Oradea, în localitatea Voivozi, a fost cercetat arheologic un complex monastic ortodox. Biserica, de foarte mici dimensiuni, avea o navă pătrată cu dimensiunile de 6,20 x 6,20 m., altarul semicircular măsurând 2,70 m. pe ax şi 3,10 m.. lăţime[117]. Construcţia a fost datată în prima jumătate a secolului al XIII-lea[118]. Prezenţa unui asemenea tip de biserică în mediul ortodox nu trebuie să surprindă, cauza fiind numeroasele contacte cu lumea catolică şi mediul arhitectonic romanic dominant, în contrast cu lipsa unui contact direct între mediul ortodox balcanic şi cu atât mai puţin cel bizantin.

La Alba Iulia a fost cercetată arheologic una dintre cele mai vechi biserici – sală cu absidă semicirculară din Transilvania. Aflată la vest de catedrala Sf. Mihail, a fost datată diferit de către diverşii cercetători. Arheologul R. R. Heitel, cel care a condus săpăturile arheologice la monumentele medievale din arealul mai sus menţionat, a propus ca datare prima jumătate a secolului al XI-lea[119]. Arheologul Bóna I. a considerat-o ca fiind prima catedrală episcopală de la Alba Iulia, ctitorită de regele Ştefan I la finele primului deceniu al veacului al XI-lea[120]. Să mai amintim, tot în preajma Albei Iulii, o biserică cu bune analogii la Oradea dar şi la Parhida: cea din localitatea Şardu[121].

În centrul Europei găsim de asemenea numeroase analogii cu biserica orădeană, reprezentând în fapt filiera de pătrundere a acestui tip de construcţie, prin intermediul ambianţei catolice central - europene. Chiar dacă sunt mai timpurii, în primul rând trebuie amintite catedralele episcopale de la Kalocsa şi Székesfehérvár, datate în secolul al XI-lea[122]. O bună analogie o găsim la prima catedrală episcopală de la Eger, localizată la sud de catedrala gotică din interiorul cetăţii bastionare[123]. Merită de asemenea amintită biserica protejată de cetatea de pământ de la Abaújvár, având însă dimensiuni modeste: 15,40 x 7,25 m. Este interesantă totuşi analogia tipului de protecţie oferit bisericii: un val de pământ cu palisadă, analog cu prima construcţie eclesiastică de la Oradea[124]. Datarea propusă pentru monument, pe baza monedelor descoperite în săpătura arheologică, a fost prima jumătate a secolului al XII-lea[125]. Aceeaşi datare a fost susţinută şi în cazul bisericii - sală de la Dunaújváros, cercetată de asemenea arheologic. Dimensiunile ei sunt de 14,60 x 9 m[126]. O biserică - sală cu absidă semicirculară, datată la finele secolului al XI-lea, a fost ridicată la Pesti - Sikság[127]. Alte exemple de biserici - sală cu altar semicircular găsim tot în Ungaria, la mănăstirea ridicată de călugării benedictini la Nagybőrzsőny, dar şi la Csempeszkopács şi Öriszentpéter[128]. Să mai amintim doar că numeroase

115 *Idem, Arhitectura romanică din Crişana,* Oradea, 1969, p. 42..
116 *Ibidem,* p. 44.
117 R. Popa, D. Căpăţână, Lukács A., *op. cit.*, p. 71 – 72.
118 *Ibidem,* p. 100.
119 R. R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetăţii de la Alba Iulia (1968 - 1977), I,* în *S.C.I.V.A.*, XXXVI, 1985, nr. 3, p. 230.
120 Bóna I., *Völkervanderung und Frümittelalter (271 - 895),* în *Kurze Geschichte Siebenbürgens,* Budapest, 1990, p. 158.
121 Entz G. *Erdély építészete a 11 – 13. században,* Kolozsvár, 1994, p. 121 - 122.
122 Al. Avram, *Arhitectura romanică din nord-vestul României,* Sibiu, 2006, p. 168.
123 László F., *Die Burg von Eger,* Eger, 1992, p. 3 – 4, pl. 1.
124 Gádor J., *Ausgrabungen in der erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg,* în *Acta Arch.*, XXXII, 1980, fasc. 1 – 4, p. 444 – 445.
125 *Ibidem,* p. 453.
126 Bóna I., *Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros,* în *Alba Regia,* XVI, 1978, p. 125 – 126.
127 Irásné Katalin, *Adatok a pesti-sikság Árpad-kori településtörténetához,* Budapest, 1983, p. 33 – 39.
128 V. Vătăşianu, *Arhitectura şi sculptura romanică din Panonia medievală,* Bucureşti, 1966, p. 106 – 107.

alte analogii ale acestui tip de biserică le găsim în Slovacia, Cehia şi sudul Poloniei[129].

Este interesant de remarcat că, în ciuda numeroaselor analogii, puţine dintre bisericile amintite se apropie de mărimea celei de la Oradea, cu evidenta rezervă o repetăm, ca dimensiunile acesteia, măsurate pe planul întocmit de cei care au participat la cercetările arheologice din anii 1911 – 1912, să fie cele reale.

O explicaţie a mărimii catedralei romanice poate veni tocmai de la importantele venituri pe care episcopia orădeană le avea, rivalizând la un moment dat chiar cu acelea ale arhiepiscopiilor de la Strigoniu şi Kalocsa. Privilegiile şi daniile regale primite de la Ladislau I, Emeric şi Ştefan al II-lea, aduceau în visteria instituţiei 1000 de mărci anual numai din vama luată din sarea care cobora pe Crişul Repede dinspre ocnele transilvănene[130]. Veniturile erau completate cu cele două părţi din dările cuvenite regelui Emeric, la 1203 din întregul comitat al Bihorului, fără patru târguri, ultimele prea puţin importante[131], alături de exploatările de argint de la Băiţa, aflate în sud-estul comitatului. După anul 1192, când a avut sanctificarea regelui Ladislau I, mormântul şi moaştele acestuia au devenit un important loc de pelerinaj, sporind foarte mult faima şi importanţa ctitoriei orădene. Ea a fost văzută şi de călugărul italian Rogerius, surprins la Oradea de invazia tătară din anul 1241.

Funcţia catedralelor romanice era în primul rând acela de a-i reuni pe canonici şi a-i primi pe credincioşi. În cazul Oradiei s-a adăugat cultul relicvelor, în speţă a moaştelor Sf. Ladislau. În acest context, în lipsa unor cercetări arheologice moderne, în acel areal putem doar presupune funcţionarea unui deambulatoriu. În catedralele din vestul Europei, culoarul care înconjura altarul, deschizându-se spre capele, a fost o realitate apărută deja în secolul al VIII-lea în Franţa[132].

Dacă în cazul primei catedrale din cetatea orădeană am beneficiat totuşi de sumarele informaţii provenite de la cei care au cercetat monumentul la începutul secolului trecut, în cazul palatului episcopal, contemporan acesteia, informaţia arheologică este şi mai sumară. În secţiunea S I, între fundaţia palatului princiar şi cel al aripii noi a palatului episcopal, a fost delimitat un zid cu fundaţie din piatră şi elevaţie din cărămidă. Fundaţia a fost descoperită la o adâncime de 2.40 m. Faţă de actualul nivel de călcare, fundaţia avea o înălţime de 0,80 m., grosimea zidului măsurând 1,35 m. Elevaţia zidului, cuprinde câteva asize din cărămizi, cu dimensiunile de 31 x 14 x 5,5 cm. O mare parte din elevaţie, dar şi stratigrafia, au fost deranjate de o groapă de scoatere a zidurilor, practicată probabil la finele secolului al XVII-lea[133]. Faptul că zidul de afla la doar 0,90 m. spre nord de latura interioară a aripii noi a palatului episcopal, ne îndeamnă la a-l considera ca o parte a unei construcţii anterioare acesteia, o compartimentare interioară atât de îngustă fiind fără rost. În acest context putem doar presupune că respectivul zid, anterior palatului episcopal gotic, era o parte a unui ansamblu a cărui datare trebuie împinsă înaintea amenajării nivelului de construcţie al aripii noi al clădirii amintite, fiind posibil să avem de-a face cu ceea ce s-a mai păstrat din palatul episcopal al intervalului secolelor XII - XIII a ansamblului orădean, devastat cumplit de invazia tătară de la 1241.

Contemporană cu edificiul orădean şi aflată în oarecum în acelaşi areal, a fost doar *kemenata* de la Sânnicolau de Beiuş, datată la sfârşitul secolului al XI-lea[134]. Episcopia catolică a Transilvaniei, cu sediul la Alba Iulia, a beneficiat la rându-i de un palat episcopal ridicat în stil romanic. Prima

[129] Al. Avram, *op. cit.*, p. 168 – 170.

[130] P. Iambor, *Drumuri şi vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în *A.M.N.*, XIX, 1982, p. 76.

[131] L. Borcea, *Veniturile din vămi pe teritoriul oraşului reflectate în statutele capitlului din Oradea*, în *Crisia*, XVIII, 1993, p. 93.

[132] A. Erlande-Brandenburg, *Catedrala*, Bucureşti, 1993.

[133] A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 29.

[134] R .Popa, N. Chidioşan, Lukács A., *op. cit.*, p. 31 – 32; R. Popa, N. Chidioşan, *O reşedinţă feudală din secolele XI – XIII la Sânnicolau de Beiuş, pe Crişul Negru*, în *M. C. A.*, XVI, 1986, p. 225 – 233.

mențiune documentară legată de funcționarea unui astfel de edificiu la Alba Iulia datează din anul 1287[135]. Cercetările arheologice recente, dar și mărturii din prima jumătate ale secolului al XIII-lea, atestă o prezență sensibil mai timpurie a unui palat episcopal la Alba Iulia. Călugărul italian Rogerius, surprins la Oradea de o coloană a marii armate tătare care a invadat estul și centrul Europei la 1241, după multe peripeții și o detenție în mâinile mongolilor, ajunge în orașul de pe Mureș, unde nu a putut găsi altceva *„afară de oasele și capetele celor uciși, precum și zidurile dărâmate și risipite ale bisericilor și ale palatelor, pe care le stropise sângele creștinesc vărsat cu îmbelșugare"*[136]. Cu siguranță că între *„palatele"* amintite de nefericitul călugăr se afla și cel episcopal. Cercetările arheologice din anii 2000 – 2002 au dus la delimitarea palatului episcopal amintit în legătură cu evenimentele din anul 1241. Ridicat pe o fundație alcătuită din fragmente din piatră de carieră și puțină cărămidă, palatul avea elevația alcătuită din blocuri de piatră fasonată, alternând cu asize din cărămidă[137]. El s-a dezvoltat axial pe un duct paralel cu catedrala episcopală Sf. Mihail[138]. Datarea propusă a fost finele secolului al XII-lea[139].

În Ungaria, la Eger, în apropierea vechii catedrale romanice, în interiorul actualei cetăți bastionare, a fost cercetat arheologic palatul episcopiei catolice locale, ridicat în stil romanic în prima jumătate a secolului al XIII-lea[140]. În centrul arhiepiscopal de la Strigoniu, sub domnia regelui Bela al III-lea, la sfârșitul secolului al XII-lea, funcționa un palat episcopal și o capelă, ambele ridicate în stil romanic, protejate de o fortificație[141]. Planurile publicate în urma cercetărilor arheologice a acestei faze a palatului episcopal relevă masivitatea sa, cel puțin în cazul laturii exterioare dimensiunile depășind 70 m. lungime, după scara ce apare pe planșă. Compartimentarea interioară relevă funcționarea unor încăperi de mici dimensiuni, alături de o sală de formă dreptunghiulară, prevăzută cu piloni interiori de susținere, rezultat al unei extinderi făcute la finele secolului al XII-lea, în fapt o *aula,* locul de reuniune al episcopului cu canonicii diocezei[142]. Funcționarea unei capele în interiorul palatului denotă tendința arhiepiscopului de a avea un spațiu privat pentru rugăciune. În numeroase cazuri palatul timpuriu nu s-a păstrat, fiind demolat pentru a face loc noilor ansambluri, un sugestiv exemplu fiind și cel din reședința episcopală de la Györ[143].

Palatele episcopale din mediile catolice au fost strâns legate de catedrale, reprezentând în fapt interludiul dintre lumea spirituală interioară și cea laică exterioară. Primele construcții de acest gen din au fost ridicate în vestul Europei, materialul folosit fiind la început lemnul, transformarea în piatră fiind făcută treptat, odată cu începutul secolului al X-lea, cu precădere în Franța. De multe ori palatele au fost înconjurate cu ziduri de protecție, participând astfel la apărarea orașelor de reședință, ele înfățișîndu-se astfel ca un ansamblu închis într-un oraș la rându-i închis.

Chiar dacă nu atinge încă rafinamentul și opulența viitorului palat gotic, și în cazul celui romanic grija pentru detaliu și frumusețe exista. Cronicarii occidentali amintesc în scrierile lor de existența unor *atrium*-uri și *logii,* ultimele sprijinite

135 Daniela Marcu Istrate, *op. cit.,* p. 125.

136 G. Popa-Lisseanu, *op. cit.,* p. 103.

137 Daniela Marcu Istrate, *op. cit.,* p. 128 – 129.

138 A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV),* Cluj-Napoca, 2005, p. 202.

139 Daniela Marcu Istrate, *op. cit.* p. 132.

140 László F., *Die archaologische Forschung der frühen Baugeschichte der Bischofburg in Eger (Erlau) und ihre wichtigeren Ergebnise,* în *Bischöfliche Burgen und Rezidenzen im Mittelalter,* Pécs, 1992, p. 98.

141 Emese Nagy, *Die Ausgrabungsergebnisse der königlicher-erzbischöflichen Burg in Esztergom (Gran) 1934 – 1969,* în *Bischöfliche Burgen und Rezidenzen im Mittelalter,* Pécs, 1992, p. 73.

142 I. Horváth, *Der (königliche) erzbischöfliche Palast in Esztergom (Gran) im Spiegel neuerer archaologischer Forschungen,* în *Bischöfliche Burgen und Rezidenzen im Mittelalter,* Pécs, 1992, p. 77/A.

143 Csaba L., *Die Bischofsburg von Györ (Raab)* în *Bischöfliche Burgen und Rezidenzen im Mittelalter,* Pécs, 1992, p. 90 – 91.

pe coloane specifice stilului. Apar deja ca funcţionale sălile de reuniuni (*aula*), unele, precum cea a palatului de la Angers, atingând dimensiuni impresionante: 26 x 10 m. Sunt amintite de asemenea oratoriile şi apartamentele private ale înalţilor prelaţi catolici. Între exemplele faimoase de palate episcopale ridicate în stil romanic trebuie amintite cele de la Lyon, Auxxere, Liége, Beauvais şi Besanson[144].

Penetraţia arhitecturii romanice în regiune s-a făcut firesc dinspre vestul Europei, pe filieră central - europeană[145]. Lipsa „oaspeţilor" germani a marcat stilul catedralei orădene, cel al unei biserici - sală cu absidă semicirculară, diferit de planul basilical[146] prezent în regiune la Tămaşda, la sud de Oradea, pe atunci un prosper târg german, construcţie datată în secolele XII - XIII[147]. Noua reşedinţă episcopală, finalizată parţial la finele veacului al XIII-lea, va purta de data aceasta amprenta goticului, în concordanţă cu noile evoluţii arhitectonice ale momentului.

III.1.2.3. Locuinţe şi instalaţii de foc

În câteva puncte, nederanjate de fundaţiile palatului episcopal, au fost surprinse locuinţe şi instalaţii de foc contemporane ansamblului ridicat la finele secolului al XI-lea şi celui funcţional în secolele XII – XIII. Amplasarea lor se circumscrie arealului sud-estic al cetăţii bastionare, loc unde de altfel au fost delimitate şi celelalte componente ale primului ansamblu medieval de la Oradea. Acestea s-au concentrat exclusiv în secţiunile S I, S V, S VIII, S X, S XV, S XVII şi S XVIII.

Stratigrafia corespunzătoare nivelului amintit nu a fost unitară, cele mai importante deranjări ulterioare apărând în secţiunile S I, S V şi S XVIII. În secţiunea S V, la o adâncime de 2,80 m., a fost delimitată o peliculă de arsură cu o grosime de 0,20 – 0,30 m., aflată deasupra nivelului steril arheologic. Pelicula provenea probabil de la o locuinţă incendiată. În acest nivel de arsură au fost descoperite fragmente ceramice care se pot data în secolele XII – XIII. De altfel şi în secţiunea S X, datorită deranjărilor masive prilejuite de repetatele reamenajări a părţii de contact a celor două aripi ale palatului episcopal, locuirii timpurii nu i s-au putut identifica complexe delimitabile. Nivelul corespunzător secolelor XII – XIII s-a păstrat cel mai bine în secţiunile S XV, S XVII şi S XVIII. În primul caz, peste nivelul steril din punct de vedere arheologic, un lut galben, s-a suprapus un strat cu aceeaşi consistenţă dar pigmentat masiv cu pământ negru. Urmele de pigmenţi de arsură, care s-au observat constant peste sterilul arheologic, pot sugera o operaţie de defrişare şi lăzuire a monticolului pe care a fost amplasată locuirea timpurie de la Oradea. Cronicile medievale care narează episodul legendarei vânători a regelui Ladislau I în zonă, confirmă existenţa întinselor păduri în arealul cursului inferior al Crişului Repede. În secţiunea S XVIII, locuinţei i-a corespuns un nivel amplasat de asemenea peste sterilul arheologic, alcătuit din pământ puternic pigmentat cu cărbune. În total, în arealul aici analizat, au fost delimitate arheologic două locuinţe semiadâncite şi trei de suprafaţă.

Astfel, în secţiunea S VIII, în profilul vestic s-a profilat o locuinţă semiadâncită (L 1), a cărei podea din lut bătătorit era cu 0,50 m. mai jos decât nivelul de călcare al secolului al XIII-lea. Adâncimea la care a fost descoperită locuinţa este de 2,90 m. faţă de actualul nivel de călcare. În preajmă nu au fost sesizate urme ale bârnelor de susţinere ci doar o peliculă de arsură care explică foarte clar sfârşitul acestui complex. Să mai amintim că una din laturile, care a putut fi mai clar delimitată măsura 2,30 m., interiorul cercetat

[144] A. Erlande-Brandenburg, *op. cit.*, p. 155 – 162.

[145] Al. Avram, *In memoriam Radu Popa: Săpăturile arheologice de la Sânnicolau de Beiuş – locul „La Turn", consideraţii asupra bisericilor - sală romanice cu absidă semicirculară din Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 76 – 77.

[146] Vezi în această problemă studiul publicat de P. Niedermaier, *Concepţia bisericilor romanice din Transilvania*, în *Ars. Trans.*, VI, 1996, p. 5 - 25.

[147] Al. Avram, *Arhitectura romanică din Crişana*, Oradea, 1969, p. 16 – 22.

atingând 3,5 mp. În preajmă nu s-a descoperit vreo instalaţie de foc ci doar urmele unui pietrar de la o vatră[148]. În apropierea profilului de nord al secţiunii S XVIII a fost cercetată o parte a unei alte locuinţe semiadâncite (L 2), sesizabilă pe o porţiune de doar 0,30 m. În profil s-a putut observa că adâncimea ei în solul nativ măsura 0,80 m.; în cazul adâncimii, faţă de actualul nivel de călcare, măsurătorile rămân fără semnificaţie absolută, solul fiind extrem de denivelat datorită apropierii de bastionul Crăişorul. În umplutura locuinţei au fost descoperite fragmente ceramice arpadiene din secolele XII – XIII, alături de câteva cărămizi păstrate fragmentar.

O latură, cea de nord, păstrată pe o lungime de circa 2,30 m. a unei locuinţe de suprafaţă (L 3) a fost delimitată în aceeaşi secţiune, în partea sudică a acesteia. Locuinţa avea podea de lut dar nu au fost surprinse urme de pari sau instalaţii de foc; complexul se adâncea cu 0,50 m. în solul nativ. Urmele de arsură dezvăluie şi aici finalul folosirii locuinţei.

În secţiunea S XVIII a fost delimitată o altă locuinţă de suprafaţă (L 4), amenajată aproximativ paralel cu valul de pământ al cetăţii. Deranjările ulterioare au făcut imposibil de stabilit amănunte legate de dimensiuni sau suprastructură, pe care o bănuim doar că a fost din lemn, dovada rămânând pigmenţii de arsură din prajmă. Ceva mai mult s-a păstrat din podeaua din lut, alături de urmele unui pietrar, posibil un loc de vatră. În interior au fost descoperite câteva fragmente ceramice, cu încadrare în secolele XII – XIII, dar şi fragmente de cărămizi care au alcătuit în fapt „patul" amenajării palatului gotic. Avem astfel, chiar dacă indirect, o informaţie preţioasă despre materialul de construcţie al al ansamblului romanic din cetate, distrus de invazia tătară de la 1241.

Cel mai bine s-a conservat o locuinţă de suprafaţă (L 5), descoperită în secţiunea S XV la o adâncime de 2,70 m. faţă de actualul nivel de călcare. A fost delimitată în treimea de nord-vest a amintitei secţiuni, atingând panta valului de pământ al cetăţii în a doua sa fază de amenajare. Locuinţa a avut o temelie din bolovani de râu de formă neregulată, lată de 0,35 – 0,50 m. Din păcate, două dintre laturile locinţei nu au putut fi cercetate, ele intrând sub profil. Lăţimea ei atingea 3 m., lungimea putând fi doar estimată la 4 – 5 m. Podeaua locuinţei ara din lut cu o grosime de 0,10 m. În interiorul ei s-au descoperit fragmente ceramice de epocă arpadiană, oase de animale şi o instalaţie de foc. Lipsa unor urme de arsură sugerează o abandonare a locuinţei datorită uzurii acesteia. În imediata apropiere a fost amenajată o mică platformă din cărămizi dispuse pe rânduri, cu dimensiunile de 0,80 x 0,50 m., a cărei destinaţie rămâne neclară[149]. Urme de locuinţe reprezentate prin pelicule de arsură din lemn au mai fost descoperite şi în secţiunile S X şi S XVI, starea lor precară de conservare nepermiţând stabilirea unor detalii lgate de dimensiuni sau tipologie.

Materialul arheologic descoperit în locuinţele cercetate sau imediat în preajma lor, aparţine aceluiaşi nivel stratigrafic. Majoritatea pieselor constau în ceramică de uz comun, în special oale - borcan, unele fiind decorate cu unghia, benzi de linii incizate, drepte sau vălurite dar şi căldări de lut care se pot data foarte bine în secolele XII – XIII. Este posibil ca ceramica decorată cu unghia şi căldările de lut să fie ceva mai vechi, aparţinând primului orizont de locuire de la Oradea, de la finele secolului al XI-lea şi prima jumătate a veacului următor. În locuinţa cercetată în secţiunea S XV (L 5) au fost descoperite şi două monede, din păcate extrem de corodate. Din puţinele observaţii permise, se pare că avem de-a face cu un dinar bătut sub regele Geza al II-lea (1141 - 1162) şi un altul care a circulat sub regele Andrei al III-lea (1290 - 1301)[150]. Avem de-a face

[148] D. Marta, *La cite d'Oradea. L'habitat aux XIé – XIIIé siécles*, în *900 Years from Saint Ladislas death*, Oradea, 1996, p. 19; A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 27.

[149] *Ibidem*,p. 19 - 20; p. 27.

[150] A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 94.

astfel cu cea mai timpurie monedă descoperită în cetatea orădeană, care ne permite şi o datare foarte strânsă a amintitei locuinţe. În cazul celei de-a doua monede, aparţinând ultimului rege arpadian, este posibil ca ea să fi ajuns întâmplător în locuinţa deja de mult abandonată, cu ocazia lucrărilor la aripa veche a palatului episcopal gotic sau a incintei din piatră[151]. Din păcate fragmentele de ceramică smălţuită, de factură bizantină, descoperite în arealul locuinţelor, nu pot închega o datare aparte, care să ne permită o delimitare mai clară a unui nivel specific şi exclusiv al acestui tip ceramic, cel mai timpuriu din cetate. Să mai spunem doar că, deşi o parte din locuinţele cercetate au sfârşit clar în urma unui incendiu, este hazardat să atribuim aceste întâmplări invaziei tătare de la 1241. Locuirea a fost intensă, continuă, chiar dacă arealul de construcţie a locuinţelor nu a fost unul omogen[152].

Tipologia locuinţelor medieval timpurii din arealul central - european este surprinzător de asemănătoare. Chiar dacă avem de-a face cu locuinţe semiadâncite sau de suprafaţă, tehnica de construcţie este aproape aceeaşi: pe o temelie de pietre de râu sau de şisturi (uneori chiar fără aceasta) erau amplasate tălpile din lemn care susţineau pereţii din acelaşi material. În colţurile încăperii erau aşezaţi stâlpi din lemn care susţineau acoperişul, realizat de cele mai multe ori din paie sau stuf aşezate pe şipci din lemn, în maniera „în două ape". Lutuielile, uşor de realizat şi relativ rezistente, acopereau intervalele dintre lemnăria pereţilor, dar alcătuiau şi pardoseaua locuinţei. De multe ori ca degresant al acestor lutuieli se foloseau paiele tocate şi uneori un pietriş foarte fin. În majoritatea cazurilor locuinţele aveau forme rectangulare, oscilând între dreptunghi şi pătrat. Construcţiile puteau fi cu una sau mai multe încăperi, în unele cazuri existând mici pridvoare în faţă intrării. Instalaţiile de foc se găseau în interiorul sau exteriorul locuinţei, ultimele fiind boltite, pentru a asigura conservarea căldurii dar şi pentru a putea fi folosite în orice anotimp[153].

Este mai mult decât evidentă extrem de lunga tradiţie a unor astfel de locuinţe, care găseşte analogii perfecte inclusiv în preistorie, mai ales în cazul celor semiadâncite. În fond, antichitatea târzie, dar mai ales extrem de instabilele vremuri din lunga epocă a migraţiilor, au permis mai ales pentru spaţiul central şi est european, prea puţine „fantezii" şi ambiţii arhitectonice. Chiar şi în mediile sensibil mai elevate a unor instituţii, care au depăşit evident condiţia traiului în locuinţe simple de tipul celor analizate mai sus, coexistenţele s-au perpetuat, cel puţin pentru primele două secole de existenţă, dovada cea mai clară rămânând analogiile de la Alba-Iulia[154], Cluj-Mănăştur[155], Sopron în Ungaria[156] şi Ras în Serbia[157].

Analogiile cu locuinţele descoperite la Oradea în spaţiul transilvan sunt numeroase, dintr-un lung şir de descoperiri ne limităm a le aminti doar pe

[151] Este de asemenea posibil ca locuinţa care atinge al doilea val de pământ cu palisadă să fie ulterioară acestuia, realitate prin care se poate explica prezenţa monedei de la regele Andrei al III-lea. În schimb, atunci este foarte greu de demonstrat prezenţa în acel loc a piesei bătute sub regele Geza al II-lea cu un secol şi jumătate mai devreme. Cercetarea arheologică nu a sesizat nicidecum existenţa în acel loc a unei suprapuneri de locuire.

[152] A. A. Rusu, (sub redacţia), *op. cit.*, p. 28.

[153] Vezi detalii extrem de numeroase la P. Iambor, *Aşezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII)*, Cluj-Napoca, 2005; p.138 – 177; Lecturând acest capitol dedicat locuirii din fortificaţiile secolelor XII – XIII rămâne surprinzătoare modestia locuinţelor descoperite la Oradea, aflându-ne totuşi într-un mediu episcopal. Lipsa unor locuinţe de suprafaţă cu mai multe încăperi dar şi inventarul relativ modest din interiorul celor cercetate poate presupune că arealul cercetat la Oradea aparţinea unor categorii inferioare de slujitori ai cetăţii. Sondarea altor zone din cuprinsul actualei cetăţi bastionare poate infirma totuşi realităţile de până acum.

[154] R. R. Heitel, *op. cit.*, p. 227.

[155] P. Iambor, *op. cit.*, p. 399, pl. LXX, fig. 3.

[156] Bóna I., *Az Árpádok korai váraíról*, Debrecen, 1995, p. 99, fig. 27; Să menţionăm totuşi că ansamblul de la Sopron este datat în secolul al XI-lea.

[157] M. Popovic, *The fortess of Ras*, Beograd, 1999, p. 302 – 303.

cele de la Bratei[158], Sânmiclăuş[159], Mugeni[160], Luduş[161], Vinţu de Jos[162], Tărtăria[163], Ungra[164] sau Dăbâca[165]. În Banat cercetările arheologice au delimitat numeroase locuinţe care-şi găsesc bune analogii la Oradea: Gornea[166], Ilidia[167], Sânpetru German[168], Moldova Veche[169] şi Cladova[170]. La Cladova, în interiorul unei aşezări dezafectate ulterior de construirea unui val de protecţie, într-o locuinţă de suprafaţă cu plan rectangular, a fost descoperită o monedă emisă deregele Bela al II-lea, fiind astfel contemporană cu cea cercetată în secţiunea S XV (L 5) de la Oradea[171]. Alte descoperiri din Banat au fost făcute la Cenad[172]. Parcurgerea unei tipologii a locuinţelor medieval timpurii din Banat relevă asemănarea până la identitate cu cele de la Oradea[173]. În zona câmpiei joase a Crişului Repede descoperiri de locuinţe analoage cu cele din cetatea orădeană au fost făcute la Biharea[174], Cefa - La Pădure[175] şi Sânnicolau Român[176].

Locuinţe foarte asemănătoare cu cele din cetate au fost descoperite şi pe teritoriul actual al oraşului Oradea. Astfel, la Oradea - Salca, într-o aşezare de lungă durată, cu începuturi din preistorie, aflată la circa doi km. sud-est de cetate, a fost descoperită o locuinţă semiadâncită datată larg în secolele XI – XII, fără însă a i se preciza dimensiunile[177]. Tot în aşezarea de la Oradea – Salca, dar în punctul „Pepinieră", au fost descoperite fragmente ceramice decorate cu unghia, în preajma lor existând urme de arsură, care pot proveni de la o locuinţă incendiată[178]. La marginea de sud-vest a oraşului, într-o altă aşezare de lungă durată, a fost cercetat un astfel de complex datat în secolele XII - XIII[179]. În concluzie, fără a epuiza în nici un fel analogiile pentru locuinţele din cetatea orădeană, credem că aria largă de răspândire a acestora confirmă modul comun de construcţie al lor în întreg arealul central - european[180].

În preajma locuinţelor timpurii din cetate au fost cercetate şi câteva instalaţii de foc, unele

[158] Eugenia Zaharia, Ligia Bârzu, C. Ittu, *Săpăturile arheologice de la Bratei (jud Sibiu)*, în *M.C.A.*, XVI, 1986, p. 191.

[159] Gh. Anghel, M. Blăjan, *Săpăturile arheologice de la Sânmiclăuş (com. Şona, jud. Alba), 1974*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 297.

[160] G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Mugeni. Studiu preliminar (III)*, în *A.M.N.*, XIV, 1977, p. 295.

[161] M. Rusu, *Săpătura de salvare de la Luduş*, în *M.C.A.*, VIII, 1962, p. 351.

[162] N. M. Simina, *Contribuţii la cunoaşterea feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei Vinţu de Jos (jud. Alba)*, în *A.M.N.*, 32/I, 1995, p. 474 - 475.

[163] *Idem, Descoperiri aparţinând feudalismului timpuriu la Tărtăria (jud Alba)*, în *Bul.Cerc.Şt.Stud.*, 2, 1996, p. 156; informaţia a fost preluată din cercetările efectuate la Tărtăria de către arheologul Iuliu Paul, care a publicat locuinţa, dar fără o oferi un plan.

[164] R. Popa, R. Ştefănescu, *op. cit.*, p. 500.

[165] P. Iambor, *op. cit.*, p. 155 - 156.

[166] D. Ţeicu, Gh. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Reşiţa, 1996, p. 48 - 58.

[167] D. Ţeicu, *Cercetări arheologice în depresiunea Oraviţa*, în *Banatica*, IX, 1987, p. 327 - 330.

[168] L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, vol. III, Timişoara, 1985, p. 127.

[169] D. Ţeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timişoara, 1998, p. 101.

[170] V. Boroneanţ, *Consideraţii preliminare asupra cercetărilor de la Cladova (comuna Păuliş, ju. Arad)*, în *Ziridava*,X, 1978, p. 139 - 158; *Idem, Consideraţii asupra locuirii feudale de la Cladova, judeţul Arad, în lumina descoperirilor arheologice şi a unor investigaţii istorice*, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 109.

[171] A. Bejan, *Banatul în secolele IV – XII*, Timişoara, 1995, p. 136.

[172] P. Iambor, *op. cit.*, p. 143.

[173] D. Ţeicu, *op. cit.*, p. 100.

[174] S. Dumitraşcu, *op. cit.*, p. 207 – 213.

[175] I. Crişan, *O locuinţă feudal timpurie descoperită la Cefa (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXI, 1991, p. 297 - 305; *Idem, Complexe gospodăreşti descoperite în anul 1994 în aşezarea Cefa - La Pădure, judeţul Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 38.

[176] S. Dumitraşcu, I. Crişan, *Cuptoare de ars ceramică descoperite la Sânnicolau Român, judeţul Bihor*, în *Crisia*, XVIII, 1988, p. 55; *Idem, Descoperiri şi cercetări arheologice din anul 1988 de la Sânnicolau Român, judeţul Bihor*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 104 - 106.

[177] M. Rusu, V. Spoială, L. Galamb, *Săpăturile arheologice de la Oradea - Salca*, în *M.C.A.*, VIII, 1962, p. 162.

[178] S. Bulzan, C. Ghemiş, G. Fazecaş, *Săpăturile de salvare de la Oradea – Punctul Salca "Pepinieră"*, în *Crisia*, XXX, 2000, p.130, pl. XXI, fig. 1.

[179] I. Crişan, *Cercetări arheologice de salvare la sud-vest de Oradea*, în, *Analele Univ. Oradea. Ist. Arh.. Filos.* II, 1992, p. 14 – 15.

[180] Pentru o analiză a descoperirilor de locuinţe din intervalul secolelor XI – XIII vezi: I. Crişan, *Aşezări rurale medievale din Crişana (secolele X – XIII)*, Oradea, 2006, p. 63 – 68.

păstrate doar parţial. Astfel, în secţiunea S XV, la 3 m. sud-est de locuinţa de suprafaţă descoperită acolo, a fost dezvelit un cuptor aflat aproape de baza coamei valului de pământ al cetăţii. Amenajarea a fost foarte simplă, din lut, având un plan circular. Cuptorul avea un diametru de 1,30 m., pereţii măsurând 0,12 m., fiind tăiat pe axă de profilul nord-vestic al secţiunii. În secţiunea S XVI, în colţul ei nord-estic, s-a conturat un alt cuptor unde, cel puţin în cazul părţii sale inferioare, s-a folosit masiv cărămida. Diametrul conservat măsoară 0,70 m. La baza cuptorului exista o depunere de 0,30 – 0,40 m de pământ cu urme de ardere şi pământ ars la negru, partea superioară, în grosime de 0,10 m., fiind o crustă de pământ ars la roşu. În apropiere s-au descoperit fragmente ceramice smălţuite de certă factură bizantină, dar este dificil de stabilit, datorită deranjării nivelului stratigrafic de către podeaua palatului episcopal, dacă cuptorul şi ceramică au fost contemporane. Ambele cuptoare descrise au fost folosite pentru pregătirea hranei şi, cel puţin în cazul primului, putem opina că a funcţionat în perioada imediată de după invazia tătară, înaintea amenajării nivelului de fundare a palatului episcopal[181].

În secţiunea S V, în profilul de nord-est, a fost dezvelită o construcţie din piatră şi cărămidă care s-a dovedit a fi un cuptor cu destinaţie specială. Cu o lungime păstrată de 1,20 m. şi o lăţime de 1,50 m., cuptorul avea în partea din spate o formă semicirculară. Gura era îndreptată în direcţia est-nord-est, iar pereţii, extrem de solid construiţi, conţineau piatră şi cărămidă prinse cu un mortar de foarte bună calitate. Lăţimea elevaţiei păstrate atingea 0,40 m, păstrând urme de tencuire. Din păcate în interiorul şi în preajma cuptorului au fost descoperite doar câteva fragmente ceramice databile în perioada arpadiană târzie. Putem preciza în sprijinul unei datări, că instalaţia de foc a fost parţial distrusă de unul dintre pilonii palatului episcopal, construit peste amenajările timpurii, cândva spre finele secolului al XIII-lea. Putem deci opina că funcţionarea cuptorului a fost anterioară acelui moment.

Analogii pentru instalaţiile de foc din cetatea orădeană le găsim în zonă în aşezările de la Cefa - La Pădure[182], Voivozi[183] şi Sânnicolau Român[184]. La Sânpetru German, în judeţul Arad, a fost descoperit un cuptor exterior locuinţelor, având bune analogii cu cel cercetat în cetatea orădeană, ceramica găsită în preajmă, oale - borcan şi căldări de lut, permiţând o datare largă în secolele XII - XIII[185]. Cuptoare asemănătoare au fost descoperite şi în Ungaria, la Kesztölc, Csatáron, Sopron şi Tiszaeszlár [186] sau în Moldova, [187].

Analiza locuinţelor şi anexelor din cetatea orădeană relevă o coabitare între complexul monahalo - episcopal, ridicat din cărămidă şi piatră şi cel laic, mult mai modest, construit din lemn. Cei care foloseau aceste locuinţe erau modeştii slujitori ai abştii monahale, apărătorii de rînd ai cetăţii şi cei desemnaţi de a se îngriji de anexele gospodăreşti ale ansamblului fortificat. Deocamdată cercetările arheologice nu au relevat existenţa în interiorul cetăţii a unor depozite sau gropi de provizii sau anexe pentru animalele mici. Ele au existat cu siguranţă, fiind vitale pentru asigurarea rezervelor cotidiene de hrană dar şi în cazul unor asedii, când legăturile cu hinterlandul agricol din apropiere puteau fi întrerupte[188]. Este interesant de subliniat, fără a face neapărat apel la analogii, că şi în mediul episcopal francez al

[181] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 29.

[182] I. Crişan, *Săpăturile arheologice din anul 1993 de pe şantierul arheologic Cefa – La Pădure, judeţul Bihor,* în *Crisia,* XXIV, 1994, p. 26 – 27.

[183] R. Popa, D. Căpătână, Lukács A., *op. cit,* p. 76 – 77.

[184] S. Dumitraşcu, I. Crişan, *op. cit.*, p. 56.

[185] A. Bejan, *op. cit.*, p. 141.

[186] Lázár Sarolta, *Árpád-kori szabadban levő kemencék Kesztölc – Tatérszálláson,* în *Arch.Ért.,* 111, 1984, nr. 1, p. 71 – 77.

[187] V. Spinei, *Realităţi etnice şi politice în Moldova meridională în secolele X – XIII. Români şi turanici,* Iaşi, 1985, p. 104 – 105.

[188] Pentru a veni în sprijinul celor afirmate stau mărturie numeroase oase de animale şi păsări descoperite în cetate în timpul săpăturilor arheologice; pentru amănunte vezi: Luminiţa Băjenaru, *Date arheozoologice,* în A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 198 – 201.

secolelor XI – XII, probabil mult mai elevat, astfel de construcţii modeste au funcţionat[189].

Ansamblul orădean şi-a încheiat primul secol şi jumătate de existenţă în mod tragic, devastările pricinuite de invazia tătarilor la 1241 necesitând o reconstrucţie din temelii. Noile construcţii de la Oradea, începute cândva în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, se vor adapta noilor cerinţe strategice, piatra devenind materialul de construcţie dominant, alături de noua concepţie a arhitecturii militare, mult mai bine adaptată modului de desfăşurare al războiului în secolul al XIV-lea.

III.1.3. Topografia istorică a sitului în secolele XIV – XVI

III.1.3.1. Cetatea Oradea în secolele XIV – XVI

Amplul proces de reconstrucţie al ansamblului orădean s-a integrat în mai vasta preocupare a regalităţii de a reinstaura ordinea într-un stat profund afectat de urmările invaziei tătare din anul 1241. Este foarte dificil de evaluat acest proces folosind doar rezultatele cercetărilor arheologice din cetate deşi, cu anumite reserve privind cronologia absolută, se pot formula unele observaţii. Documentar, acest proces a fost marcat de cererile unor episcopi şi prelaţi orădeni de a primi alte dioceze în vestul regatului maghiar, mult mai puţin afectat de consecinţele invaziei tătare, o realitate valabilă pentru primii ani de după evenimentele amintite, alături de preocupările la nivel european pentru înlăturarea urmărilor invaziei, dovada rămânând Conciliul de la Lyon, ţinut în februarie 1245, unde s-au hotărât şi măsuri concrete pentru recolonizarea regiunilor devastate[190].

Din punct de vedere documentar cetatea orădeană apare destul de târziu menţionată, *Statutele* capitlului local amintind-o la 1375 doar în treacăt. Astfel, în *Titlul al treisprezecelea,* care trata partajul oraşului între episcopie şi capitlu, într-o amplă descriere a străzilor este amintit şanţul cetăţii şi palatul episcopal (*...fossatum castri et ex opposito palacis episcopalis transeunti*)[191]. În acelaşi document, dar în *Titlul al douăzeci şi şaptelea,* dedicat drepturilor civile ale capitlului în oraş, este amintită din nou cetatea numită totodată şi întăritură, context în care a fost pomenit şi turnul porţii cetăţii (*...municionis seu castri, que est a parte ecclesie sancta Crucis...necnon cum turri posita iuxta portam...*)[192]. În acest context trebuie făcute însă câteva comentarii. În anul 1279 la Oradea a fost organizată o congregaţie generală a marii nobilimi din şapte comitate aflate în vestul Munţilor Apuseni[193]. Un asemenea eveniment avea nevoie, cu siguranţă, de un ambient corespunzător, care cuprindea şi un sistem de protecţie oferit de o cetate, context în care putem opina că cel puţin parţial, fortificaţia de piatră era funcţională. Câţiva ani mai târziu, în august 1284, voievodul Roland Borşa a prezidat, alături de episcopul orădean, o congregaţie a nobililor din comitat, eveniment dedicat reformării sistemului vamal[194]; în sfârşit, la 31 decembrie 1290, regele Andrei al III-lea şi curtea sa au sosit la Oradea, unde au rămas până în ziua de 7 ianuarie din anul următor[195]. Ambele evenimente, dar cu precădere ultimul, credem că au prilejuit un tratament special înalţilor oaspeţi, realitate care credem că a presupus existenţa unui ansamblu fortificat aproape de finalitate la Oradea.

Cercetările arheologice întreprinse în cetate în ultimii ani au delimitat în câteva cazuri incinta din piatră care, alături de câteva turnuri şi un şanţ, aveau menirea de a proteja noul ansamblu

---

[189] A. Erlande-Brandemburg, *op. cit.,* p. 158.

[190] T. Sălăgean, *„Regnum transilvanum". Contribuţii la studierea unui regim,* în *Med. Trans.,* II, 1998, nr. 1, p. 119.

[191] *D.R.H.C.Transilvania,* vol. XIV, (1371 – 1375), Bucureşti, 2002, documentul nr. 367, p. 697, 748.

[192] *Ibidem,* p. 706, 756.

[193] Balogh Jolán, *op. cit.,* p. 28.

[194] T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregaţional,* Cluj-Napoca, 2003, p. 202.

[195] *Ibidem,* p. 230.

episcopal reprezentat de catedrala gotică şi palatul episcopal. Incinta a fost descoperită în mai multe secţiuni: S I, S V, S VIII, S XIII, S XX, S XXI şi S XXII[196]. Amenajarea nivelului de construcţie a incintei medievale a folosit din plin, pe de o parte cel de-al doile val al vechii fortificaţii cu palisadă, iar pe de altă parte arealul interior al vechii cetăţi, astfel că până la nivelul coamei valului zona a fost umplută cu pământ, moloz şi alte resturi de construcţii rămase de la vechiul ansamblu dezafectat în urma distrugerilor pricinuite de tătari la 1241. Această nivelare a avut drept scop atât amenajarea „patului" necesar fundaţiilor palatului episcopal, cât şi, pe anumite porţiuni, pe cel al fundaţiilor incintei propriu-zise. Zidul masiv a fost ridicat din piatră de carieră, de mari dimensiuni, uneori fiind folosite şi fragmente din cărămidă pentru a umple golurile. Demolarea incintei la începutul secolului al XVII-lea nu a permis cu exactitate stabilirea dimensiunilor sale. Se pare că totuşi ele au oscilat, aşa cum s-a dovedit în diferitele puncte unde el a fost surprins arheologic.

Astfel, în secţiunea S XXI, în partea de nord-vest a cetăţii, elevaţia zidului s-a păstrat cel mai bine, pe o înălţime de 2,30 m., grosimea atingând doi metri. Fundaţia propriu-zisă cuprinde bolovani de râu şi pietriş închegaţi cu un mortar de foarte bună calitate, compoziţie care i-a sporit foarte mult rezistenţa. Crepida de fundaţie marchează aşezarea zidului în nivelul de amenajare amintit, unde coboară până la o adâncime de cinci metri de la actualul nivel de călcare. Condiţiile extrem de dificile de lucru au permis executarea doar a unui mic sondaj în adâncimea fundaţiei, care de la nivelul inferior de 4,50 m. intra în sterilul arheologic, un pietriş foarte bun pentru construcţie.

În secţiunea S I a fost delimitată o terasă artificială din pământ, menită să extindă spaţiul de protecţie al palatului episcopal. În fapt, avem de-a face cu o extindere aflată la limita sud-estică a monticolului natural pe care a fost construită cetatea cu val de pământ şi palisadă. Incinta a fost delimitată la aproximativ şapte metri sud faţă de latura exterioară a palatului episcopal, suferind în secolele XIV – XV mai multe modificări. În partea interioară zidul era construit din piatră, exteriorul fiind căptuşit cu cărămidă. La adâncimea de 2,80 m. faţă de actualul nivel de călcare a fost delimitată crepida de fundaţie din interior, realizată din cărămidă, la adâncimea de 1,10 m fiind găsită o altă crepidă, dar din piatră. În partea exterioară a incintei, singura crepidă de fundaţie descoperită, la o adâncime de 1,70 m., a fost din cărămidă. Elevaţia zidului avea în acest punct o grosime de cca. un metru. O monedă bătută sub regele Ludovic cel Mare (1342 - 1382) a fost descoperită în stratul de terasare, dar prudenţa ne obligă la circumspecţie la a o asocia foarte hotărât cu zidul de incintă.

În partea de est incinta a fost de asemenea descoperită. Astfel, în secţiunile S XI şi S XIII delimitarea acestei construcţii a fost cel mai bine urmărită. În secţiunea S XI incinta a fost ridicată peste valul de pământ al vechii cetăţi, puţin în faţa coamei acesteia. Fundaţia atinge adâncimea de 3,50 m., iar grosimea maximă este de 1,30 m., fiind construit din piatră de carieră. În secţiunea S XIII, descoperit la capătul ei de nord, zidul de incintă avea aceleaşi caracteristici tehnice ca porţiunile cercetate în secţiunile S V şi S VIII.

Cea mai complicată situaţie a apărut în secţiunea S XX, unde cercetările arheologice au delimitat trei aliniamente de ziduri, alături de continuarea terasării, surprinsă şi în secţiunea S I, terasare care a avut drept scop extinderea suprafeţei construibile. Dintre cele trei ziduri, cel median avea parametrii constructivi cei mai apropiaţi de cei ai incintei descoperite în secţiunile mai sus amintite. Spre sud, la circa patru metri, a fost delimitat un nou zid. Lucrat din piatră masivă de carieră, el a putut fi cercetat pe o lungime de 2,50 m., adâncimea fundaţiei ajungând la patru metri faţă de actualul nivel de călcare. Spre est zidul este acoperit de acumulările adunate pe bastionul Crăişorul. Este foarte dificil de stabilit

[196] Vezi consideraţiile amănunţite legate de cetatea medievală în: A .A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 52 – 56.

cronologia acestei părţi a incintei, mai ales că astfel de situaţii nu au mai fost găsite în alte părţi ale cetăţii. Este probabil ca zidul dinspre interior să fie vechi, în cazul celuilalt având de-a face în fapt cu o reracordare a celor două aripi ale palatului episcopal, posibil într-un moment ulterior anului 1443, când documentele amintesc de un puternic cutremur în regiune[197]. Rolul episcopului Ioan Vitez de Zredna (1445 - 1465), care s-a ocupat intens de reabilitarea palatului episcopal, poate fi de asemenea un reper cronologic şi în cazul transformărilor aduse în acel punct incintei şi racordului amintit.

Extinderea spre sud-est a palatului episcopal a însemnat demolarea pe o anumită porţiune a primei incinte, pentru a permite ridicarea unui turn de flancare rectangular şi a unei intrări. Stabilirea cu exactitate a direcţiei de extindere a primei incinte din piatră a fost dificilă din cauza imposibilităţii cercetării arheologice în acea porţiune. Prelungind cu ajutorul unei linii de fugă ductul incintei, alături de coroborarea acestor date cu stampele de la finele secolului al XVI-lea, putem trage însă anumite concluzii. Astfel, pe direcţia vest-est incinta avea o traiectorie uşor semicirculară, abătându-se spre sud. Pe acest interval ea a fost descoperită în trei puncte, în interiorul secţiunilor S I, S VIII şi S XX. Bucla spre nord-est, surprinsă în secţiunile S V şi S XIV, a fost de asemenea semicirculară, unghiul de sud-est fiind uşor ascuţit. A fost exact zona de racord a aripilor palatului episcopal, a cărui ziduri exterioare au funcţionat, cel puţin o perioadă, şi pe post de incintă.

Diferitele abordări constructive ale racordurilor dintre aripa veche şi cea nouă a palatului au impus modificări ale incintei, fructificate prin construirea unui turn de colţ, ca protecţie suplimentară. Ductul spre nord al incintei, delimitat în secţiunile S XI şi S XIII, proteja aripa veche a palatului episcopal, care a suferit la rându-i modificări pe latura sa de nord. Din acest interval incinta urmează o traiectorie spre vest, fiind flancată de un turn circular. Secţiunea S XXII a fost trasată tocmai pentru a verifica direcţia amintită şi a stabili modalităţile de racordare cu turnul T 2. Astfel, zidul a fost descoperit la o adâncime de 2,15 m., în vestul secţiunii. Elevaţia a fost demolată în vechime în totalitate. Fundaţia era alcătuită din bolovani de râu şi pietriş, prinse cu un mortar de bună calitate. La circa 2,60 m. faţă de actualul nivel de călcare a fost descoperită crepida de fundaţie, zidul coborând apoi cu încă 1,30 m., unde străpunge nivel de pietriş nativ. Masivitatea zidului în acest punct îl aseamănă cu porţiunea descoperită în secţiunea S XXI, aflată în extremitatea opusă a cetăţii. Continuând jocul liniei imaginare de fugă, constatăm că incinta surprinsă în secţiunea S XXII se unea cu latura ei de vest, după o buclă care în acel loc intră sub clădirea palatului princiar, ridicat în primele decenii ale secolului al XVII-lea, cu piatră provenită inclusiv din demolarea incintei amintite.

În două cazuri, în secţiunile S I şi S XXII a fost delimitat în profil şi şanţul de protecţie. În primul caz, deasupra şanţului deja astupat a fost ridicată o palisadă din lemn, probabil de către apărătorii turci în vremea asediului austriac din anul 1692. În secţiunea S XXII interiorul şanţului de protecţie a fost umplut în secolul al XVII-lea cu bolovani din piatră care au rămas de prisos după demolarea ansamblului medieval. Aplatizările, dar mai ales ridicarea unor noi construcţii în secolul al XVIII-lea, face imposibilă stabilirea dimensiunilor şanţului de protecţie. Unii cercetători au opinat că şanţul era umplut cu apele Crişului Repede, deşi într-o serie de mărturii contemporane se specifică faptul că apa provenea din sursa termală a pârâului Peţa[198].

Două turnuri, cercetate arheologic, au avut menirea de a consolida capacitatea defensivă a cetăţii. Astfel, în secţiunile S III şi S IV, trasate în imediata apropiere a intrării principale în cetatea bastionară actuală, a fost delimitat un turn (T 1) cu bază circulară din care, datorită unor amenajări moderne, nu a putut fi cercetată decât aproximativ o

[197] Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. II, p. 49.

[198] T. O. Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*, Bucureşti, 1985, p. 69.

treime din suprafaţă. A fost ridicat din piatră masivă de carieră, fasonată cu oarecare atenţie în partea exterioară. Dimensiunile măsoară 5,80 m. în diametru în exterior, cu o grosime a zidului de 2,40 m. Datorită amintitelor amenajări moderne nu a putut fi cercetat până la baza fundaţiei, investigaţia atingând o adâncime de 2,10 m., nefiind însă atinsă crepida de fundaţie. Putem presupune doar că zidul cobora cu cel puţin încă doi metri, prin analogie cu descoperirile din alte părţi ale cetăţii. Faptul că zidul de incintă era ţesut cu cel al turnului relevă construirea concomitentă a acestora.

În partea de est a cetăţii, în secţiunile S IX, S XVII şi S XXII a fost cercetat un alt turn (T 2), ridicat în aceeaşi tehnică dar având dimensiuni mai mari. De formă circulară, turnul măsura ca diametru exterior 7,60 m., grosimea zidului fiind dificil de stabilit datorită demolării aproape integrale a elevaţiei. Fundaţia a fost înfiptă în valul de pământ al cetăţii timpurii, la o adâncime de 1,25 m. spre exterior şi 0,90 m. spre interior. Fundaţia cuprindea bolovani de râu, pietriş şi mortar. Câteva pietre de carieră fasonate, descoperite în nivelul stratigrafic al turnului, au făcut parte probabil din elevaţia acestuia. Săparea unei mici casete în partea de sud-vest a secţiunii S XXII a relevat faptul că incinta a fost ţesută cu partea exterioară a zidului turnului T 2, realitate care dovedeşte foarte clar o relaţie de contemporaneitate a celor două construcţii, identică cu situaţia mai sus amintitului turn T 1. Materialele arheologice descoperite în nivelul de construcţie al celor două turnuri relevă funcţionarea lor la finele veacului al XIII-lea sau începutul celui următor.

Prima cetate ridicată exclusiv în piatră la Oradea a fost o combinaţie dintre o incintă de formă aproximativ circulară, cu o uşoară extensiune în partea de sud–est şi un palat episcopal, a cărui parte exterioară a funcţionat în acest colţ pe post de incintă. Incinta a fost flancată cu turnuri. Mai vechii istorici, analizând cetatea, au socotit-o de formă heptagonală, laturile având dimensiuni diferite. Bazându-se doar pe imaginile oferite de stampele medievale, îndeosebi pe cele datorate lui Cesare Porta şi Georg Houfnagel, Gyalokáy Jenö a socotit perimetrul cetăţii la 550 – 600 m., afirmând că pe cele două stampe ar lipsi turnul de est, socotit ca obligatoriu în flancarea acelei părţi de incintă. Tot prin analizarea stampelor a ajuns la concluzia că în acea etapă cetatea avea două porţi, ambele situate în partea de vest[199].

În economia cetăţii, un rol foarte important l-a jucat compartimentarea interioară, prin delimitarea foarte clară a unui claustru episcopal în partea sud–estică, uşor extins spre vest, mărginit de zidurile palatului episcopal, a catedralei şi a coridorului etajat care făcea legătura între cele două construcţii. Amintita incintă putea fi folosită în caz extrem şi ca un ultim refugiu al apărătorilor cetăţii. În partea de est, istoricul orădean a opinat că cetatea funcţiona cu două incinte[200].

Analiza stampelor, cu coroborarea datelor obţinute prin săpăturile arheologice, relevă o anumită acuitate a reprezentărilor amintite. Menţionăm că analizăm în acest caz doar cetatea propriu-zisă, cu incinta şi turnurile aferente, revenirea la analiza palatului episcopal fiind parte a unui subcapitol distinct. Secţiunile care au delimitat porţiuni din incinta cetăţii au confirmat stampele lui Porta şi Houfnagel în privinţa orientării acesteia şi a formei generale a fortificaţiei. Faptul că în partea estică vechea incintă a fost suprapusă de viitorul palat princiar a împiedicat extinderea săpăturilor, realitate suplinită prin descoperirile provenite din partea de vest a ansamblului. Singura neconcordanţă persistă tot în partea estică, unde stampele redau două incinte paralele, realitate care ne duce la ipoteza funcţionării în zonă a unui *zwinger*. Cercetările arheologice din această parte a cetăţii nu au dus însă decât la delimitarea unei singure incinte, cea interioară pe stampe, în ciuda extinderii săpăturilor spre est. În această privinţă există o importantă diferenţă între cele două stampe, Porta şi

[199] Gyalokáy J., *op. cit.*, p. 69 – 70.

[200] *Idem, Nagyvárad középkori vára,* în *Akad. Ért.*, 43, 1943, nr. 453, p. 85.

Houfnagel, deşi ambele marchează cele două incinte. În cazul primeia, incinta dublă porneşte direct din extremitatea laturii de sud–est a palatului episcopal, continuând spre nord, nord–vest, vest şi sud–vest, intersecţia cu incinta dublă limitându-se doar la partea de est a cetăţii, cea exterioară pornind din colţul de sud–est al palatului episcopal[201].

O informaţie preţioasă, provenită de la amintitele stampe şi imposibil de detectat prin cercetări arheologice, tocmai datorită demolării incintei medievale, este prezenţa în partea superioară, pe întreaga lungime, a merloanelor şi crenelurilor, realitate care a presupus obligatoriu funcţionarea unui drum de strajă. În privinţa turnurilor, coroborarea informaţiilor oferite de cercetările arheologice cu imaginile de pe stampe sunt mai greu de cuantificat. Singurul element comun este tocmai funcţionarea acestor turnuri în locurile desemnate pe stampe şi confirmate arheologic. Astfel, turnul de poartă T 1 avea cu siguranţă un pandant spre sud, flancând astfel principala cale de acces în cetate. Diferenţele dintre imaginile stampelor şi realitatea arheologică ţin şi de formele turnurilor: în cazul stampelor ele apar ca rectangulare, pe când în realitate aveau o formă circulară. În privinţa turnului din partea de est a cetăţii, dezvelit în forma sa circulară, doar stampa lui Cesare Porta i-a confirmat acest mod de construcţie, la Houfnagel el fiind înfăţişat cu o formă pătrată.

O altă problemă privind cetatea din piatră de la Oradea este legată de geneza formei acesteia. O informaţie documentară din anul 1598 pomeneşte de un turn care ulterior va fi transformat într-o capelă dedicată regelui sanctificat Ladislau I (*capella una instar turris per Sanctum Ladislaum facta*)[202]. Istoricul de artă Balogh Jolán a socotit acest turn drept un donjon, în jurul căruia s-a închegat noua cetate. Amplasarea lui ar fi fost în partea de nord–vest a cetăţii, deşi pe cele două stampe analizate el apare diferit: la Cesare Porta ca flancând incinta interioară, alături de un alt turn aflat tot în arealul amintit, iar la Houfnagel este amplasat mai spre sud, nu departe de colţul de sud–vest al catedralei şi de statuia ecvestră a regelui Ladislau I. În privinţa formei, pe ambele stampe ea este asemănătoare, rectangulară, în cazul celei aparţinând lui Houfnagel capela având şi unele anexe laterale. Pe o miniatură aparţinând lui Marco Rustici, datată în anul 1599, este înfăţişată aceeaşi construcţie, cu formă hexagonală şi acoperiş ţuguiat[203].

Funcţionarea unui donjon în cetatea orădeană rămâne încă o ipoteză, deşi cercetările arheologice din zona sud–estică a acesteia pot avansa unele supoziţii. În primul rând este o realitate clară că Oradea, prin condiţia sa de cetate episcopală, a avut un număr mare de turnuri (până în prezent au fost cercetate un număr de patru astfel de construcţii). Cronologic, avem o singură dată sigură, legată de anul 1375, când *Statutele* capitlului de la Oradea amintesc cetatea ca fiind funcţională. Unul din turnurile cercetate doar parţial, denumit convenţional T 4, aflat în prelungirea aripii vechi a palatului episcopal, a fost primul suspectat de a fi avut iniţial rolul de donjon al cetăţii. Zidul extrem de masiv, cu o lăţime de 2,50 m., cu o singură latură ce a putut fi cercetată, lungă de aproximativ patru metri, avea un tirant din lemn în mijlocul zidăriei, cu un diametru de 0,20 m. La construcţie a fost folosită piatră masivă de carieră, dar şi cărămidă, în cazul unei mici ferestre şi a finisării colţului său exterior[204]. Ulterior se pare că turnul T 4 a fost demolat sau modificat radical, nu înainte de a-i fi adosată o clădire de formă rectangulară. Pentru datarea turnului a fost propus secolul al XIII-lea, cu menţiunea că ultima treime a acestui interval cronologic a fost probabil data mai precisă a finalizării lui[205].

---

[201] *Ibidem*, fig. nr. 106.

[202] *Ibidem*, p. 9.

[203] *Ibidem*, fig. nr. 70.

[204] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 35.

[205] *Idem*, *Castelarea Carpatică: fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV), Cluj-Napoca, 2005*, p. 194.

Credem că în cazul acestui turn, dar şi a funcţionării lui pe post de donjon, trebuie făcute câteva observaţii. În primul rînd trebuie stabilit faptul dacă în cazul Oradiei putem aplica accepţiunea de donjon venită pe filieră franceză care, preluată de către istoriografia românească însemna *„turnul principal al unui castel seniorial"*[206], sau pe cea care se potriveşte mai bine realităților locale: *„o înălţare arhitectonică supraetajată, cu caracteristici militare, destinată unei locuiri restrânse, fără să aibă iniţial alte rosturi auxiliare (turn de poartă, de flancare a incintelor, de observaţie, clopotniţă) în jurul căruia gravitează toate celelalte componente a cetăţii şi care corespunde temporal romanicului târziu şi goticului"*[207].

Prima formulă nu credem că este aplicabilă Oradiei, având de-a face foarte puţin cu mai largile realităţi ale Transilvaniei. A doua formulă apare mult mai atrăgătoare, deşi şi în acest caz imposibilitatea cercetării arheologice exhaustive a turnului T 4 lasă loc unor întrebări. Faptul că turnul analizat este oarecum periferic faţă de catedrala episcopală, dar se află în prelungirea aripii vechi a palatului episcopal, poate sugera funcţionarea lui într-un interval anterior gestionării amintitei clădiri, ca o soluţie provizorie a episcopilor orădeni de a se proteja după dezastrul lăsat în urmă de invazia tătară de la 1241. Ridicarea unui asemenea construcţii, chiar în condiţiile existenţei unui număr redus de supuşi şi a unor mijloace materiale modeste, era o întreprindere care credem că se afla la îndemâna amintiţilor ierarhi[208]. Faptul că o perioadă (posibil datată imediat după mijlocul secolului al XIII-lea) a putut funcţiona un turn pe post de reşedinţă provizorie a ierarhului catolic local este o ipoteză care nu trebuie exclusă. Ridicarea noii incinte mai sus analizată a necesitat un timp sensibil mai îndelungat, alături de finalizarea aripii vechi a palatului episcopal. În fapt, credem că este posibil ca intervalul cronologic amintit să fie singurul când turnul a funcţionat pe post de donjon. Ulterior funcţiunea lui s-a schimbat, având menirea dea proteja primele părţi ale noului ansamblu episcopal aflat în curs de construcţie.

Funcţionarea ulterioară a turnului pe post de donjon face dificilă includerea lui în ansamblul alcătuit deja din catedrala episcopală şi palatul aceloraşi înalţi prelaţi, în fapt unii dintre cei mai avuţi din ierarhia catolică a regatului maghiar.

Donjoanele din Transilvania sunt extrem de numeroase. O analiză mai veche a trecut în revistă 52 de astfel de construcţii, pentru ca o foarte recentă contribuţie să analizeze nu mai puţin de 94 astfel de cetăţi, de forme, dimensiuni şi mod de construcţie dintre cele mai diverse[209]. Trebuie menţionat faptul că numai în patru cazuri construcţia donjonului a fost concomitentă cu cea a incintei[210], alături de faptul că episcopii catolici de Transilvania (Alba Iulia) şi Oradea erau în posesia a o zecime din donjoanele regiunii, acestea fiind amplasate pe întinsele domenii pe care le aveau în stăpânire[211].

Turnurile de forma celor din cetatea orădeană, fie cele circulare sau cele rectangulare, au apărut concomitent în Transilvania, fiind datate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, deşi au existat tendinţe de datare spre începutul intervalului sau chiar în secolul al XII-lea[212]. Discuţia legată de direcţia de penetrare a diferitelor tipuri de turnuri în centrul Europei a reţinut două ipoteze.

[206] V. Drăguţ, *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească*, Bucureşti, ed. II, 2000, p. 184; vezi discuţia pe larg la A.A. Rusu, *op. cit.*, p. 185 – 186.

[207] A .A. Rusu, *op. cit.*, p. 186.

[208] Vezi consideraţiile legate de urmările atacului tătarilor la 1241 asupra cetăţii şi oraşului vezi detalii la capitolul legat de istoria cetăţii orădene şi subcapitolul dedicat ansamblului medieval timpuriu de aici.

[209] A. A. Rusu, *Donjoane din Transilvania*, în *A.M.N.*, XVII, 1980, p. 193 - 194; *Ibidem,op. cit.*, p. 192 – 195.

[210] *Ibidem*, p. 188.

[211] *Ibidem*, p. 191.

[212] *Ibidem*, p. 183; vezi pe larg subcapitolul din monografia aceluiaşi autor: *Castelaria Carpatică. Fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate*, Cluj-Napoca, 2005, p. 154 – 170.

Prima, socotită depăşită, susţine o influenţă dinspre lumea central - asiatică, cu o anterioritate a turnurilor de formă dreptunghiulară faţă de cele circulare, o parte dintre donjoanele din Transilvania fiind astfel socotite mai vechi decât cele din Ungaria. Exemplele date în sprijinul acestor afirmaţii, şi anume turnurile cetăţilor de la Răşinari, datat în secolul al XII-lea, Sibiel şi Breaza, datate în prima jumătate a secolului al XIII-lea[213], sunt mult prea timpurii, în toate cazurile având de-a face cel puţin cu ultima treime a secolului al XIII-lea, sau în cazul celei de la Breaza chiar cu începutul secolului al XIV-lea[214]. Datarea turnurilor circulare din Ungaria abia la începuturile secolului al XIV-lea ni se pare prea târzie[215].

A doua ipoteză, cea reală credem noi, socoteşte ca direcţie de penetrare a arhitecturii militare din piatră în Transilvania pe cea venită pe filieră occidentală, germană, boemă şi maghiară, asemenea construcţii fiind atestate în vestul continentului la finele veacului al XI-lea[216], turnurile circulare cele mai timpurii din acea regiune fiind datate în prima jumătate a secolului al XII-lea[217].

Analogiile cu cetatea medievală de la Oradea provin din acelaşi mediu al fortificaţiilor episcopale, construcţii de mari dimensiuni care au înglobat alături de incinta propriu-zisă turnuri de flancare şi de poartă, catedrala şi palatul episcopal. În spaţiul românesc cetăţile episcopale de la Cenad şi Alba Iulia sunt două exemple care din păcate pot fi puţin valorificate datorită masivelor transformări ulterioare. Pentru Alba Iulia informaţia documentară sigură, care atestă existenţa unei cetăţi, este din 1349[218], când a fost amintită *„cetatea sus zisei biserici"*, mărturie care definea foarte clar fortificaţia episcopală, deşi în anul 1277, cu ocazia atacului răzvrătiţilor saşi asupra oraşului este amintită catedrala şi palatul episcopal, care ar fi trebuit în mod firesc să fie protejate de o cetate, chiar dacă lucrările de refacere după dezastrul tătar petrecut cu o jumătate de secol mai înainte nu erau terminate[219]. În anul 1461 a fost menţionat un castelan în cetatea amintită[220].

Cercetările arheologice recente de la Alba Iulia au dus la delimitarea unor ziduri medievale care ar fi putut proteja noul palat episcopal ridicat în stil gotic. Tehnica de construcţie constă dintr-o fundaţie alcătuită din piatră de carieră şi fragmente de cărămidă, elevaţia fiind în sistem emplecton, cu blocuri de piatră ecarisate luate din vechile ziduri romane şi fragmente de cărămidă, folosite pentru egalizare. Datarea acestui zid a fost începutul secolului al XIV-lea[221]. La începutul secolului al XVI-lea, regele Vladislav al II-lea i-a cerut episcopului Transilvaniei, Francisc Várday să repare şi să înalţe zidurile cetăţii, deteriorate grav în acel moment[222]. Episcopii Transilvaniei au avut, asemeni celor de la Oradea, în proprietate pe domeniul aferent, şi alte cetăţi: la Tăuţi, Floreşti, Gilău şi Piatra Craivii[223]. Cercetările arheologice de la Cenad, alături de descrierile călătorului turc Evlia Celebi de la mijlocul secolului al XVII-lea, arătau că cetatea interioară era patrulateră, planurile austriece de la finele aceluiaşi secol confirmându-i forma şi înfăţişând un turn de colţ patrulater, din cărămidă, unul hexagonal, un al

[213] Báko G., *Elemente de origine locală şi răsăriteană în arhitectura militară a epocii feudale timpurii în Transilvania,* în *Studii şi Art. Ist.,* III, 1961, p. 63.

[214] A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV), Cluj-Napoca, 2005,* p. 507, 527, 529.

[215] Báko G., *op. cit.,* p. 64.

[216] A. A. Rusu, *Donjoane din Transilvania,* în *A.M.N.,* XVII, 1980, p. 181.

[217] R. R. Heitel, *op. cit.,* p. 28.

[218] A. A. Rusu, *Cetatea Alba Iulia în secolele XI – XV. Cercetări vechi şi noi,* în *Eph. Nap.,* IV, 1994, p. 336. O datare mai timpurie, din anul 1206 la M. Rusu, *Castrul roman Apulum şi cetatea feudală de la Alba Iulia,* în *A.I.I.A.,* XXII, 1979, p. 62, când sunt amintiţi *„iobagiones Albensis castri"*.

[219] *Idem, Castelarea Carpatică: fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV),* Cluj-Napoca, 2005, p. 501.

[220] *Idem, Cetatea Alba Iulia în secolele XI – XV. Cercetări vechi şi noi,* în *Eph. Nap.,* IV, 1994, p. 337.

[221] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.* p. 165 – 167.

[222] *Ibidem,* p. 22.

[223] A. A. Rusu, *Die Bischofsburgen auf dem Gebiet Rumaniens (Der Stand der Forschung),* în *Bischöfsliche Burgen und Rresidenzen im Mittelalter,* Pécs, 1992, p. 111 – 114.

doilea turn pătrat şi unul circular de mari dimensiuni[224].

Bune analogii cu cetatea orădeană găsim în câteva mari centre arhiepiscopale şi episcopale din Ungaria. Astfel, la Székesfehérvár incinta avea o formă rectangulară, în afara unei laturi care era semicirculară. Cândva, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea incinta a fost extinsă[225]. Suprapunerea oraşului modern peste o mare parte a vechiului ansamblu episcopal a îngreunat, fără îndoială, cercetările arheologice.

La Strigoniu, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cetatea a fost de asemenea extinsă, folosind întreg spaţiul fortificat natural al monticolului pe care a fost construită odinioară prima cetate. Turnurile circulare de flancare ale incintei, în număr de trei, au alternat cu cele dreptunghiulare, toate protejând catedrala gotică şi palatul episcopal interior[226].

Noua cetate orădeană a permis, mai ales începând cu secolul al XIV-lea, deschiderea unor noi şantiere care au transformat radical centrul episcopal local. Catedrala gotică, alături de palatul episcopal, au avut asigurată, prin noua incintă şi turnurile sale, o protecţie sporită, permiţând transformarea Oradiei într-un important centru umanist de talie europeană. Soliditatea noii cetăţi a fost confirmată de faptul că raidul turcesc din 1474 şi atacul răsculaţilor de la 1514 nu au reuşit să o supună.

Abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, odată cu creşterea pericolului otoman, prin ocuparea Budei la 1540 şi transformarea ei în paşalâc, dar şi prin cucerirea Banatului un deceniu mai târziu şi fixarea graniţei pe Mureş, alături de progresul rapid al artileriei de asediu, a devenit foarte clar principilor ardeleni că numai printr-o reconstrucţie din temelii a cetăţii, într-un stil defensiv adaptat noilor cerinţe strategice ale momentului se va evita transformarea în paşalâc şi a acestui areal.

III.1.3.2. Catedrala episcopală din secolul al XIV-lea până la începutul secolului al XVII-lea

În *Chronicon Waradiense* alcătuită la sfârşitul secolului al XIV-lea sau începutul secolului următor, se susţine că episcopul Andrei Báthory (1329 – 1345) a fost cel care a mărit catedrala, în anul 1362, începând construcţia unui nou edificiu religios în cetate. Este evident că în cuprinsul cronicii apar câteva inadvertenţe. În primul rând trebuie subliniată contradicţia dintre punerea în sarcina episcopului Báthory a debutului lucrărilor pentru mărirea catedralei, pentru ca doar câteva paragrafe mai jos cronica să i se atribuie ridicarea unei catedrale noi. Anul 1362, socotit ca moment de început al lucrărilor, este de asemenea inexact, păstorirea episcopului întinzându-se în intervalul 1329 – 1345.

În realitate se pare că deceniile patru şi cinci ale secolului al XIV-lea au fost momentele debutului lucrărilor la noua catedrală, care a înglobat mai vechea construcţie romanică, informaţie preluată de la cei care au efectuat cercetări arheologice în arealul amintit la finele secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. În acest contex mai intervine o problemă de cronologie. Distrugerile provocate de invazia tătarilor din 1241 au atins cu siguranţă şi catedrala romanică, unde odihneau deja moaştele sanctificatului rege Ladislau I. O menţiune cuprinsă în *Statutele* capitlului de la Oradea înşiră între altele şi lista episcopilor locali, făcând câteva precizări interesante legate de activitatea lor. Astfel, despre episcopul Lodomer (1268 – 1279), documentul spune că a fost un *„bărbat de o mare vrednicie"*, spre deosebire de înaintaşii săi imediaţi, prelaţi cu care textul *Statutelor* este implacabil *„se ştie că acesta* (este vorba despre episcopul Vicenţiu s.n.) *şi toţi înaintaşii n-au făcut nici o lucrare vrednică de pomenire în biserica de Oradea"*[227]. Deşi

[224] P. Iambor, *Contribuţii arheologice la cunoaşterea aşezării medieval timpurii de la Cenad (jud. Timiş)*, în *Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, Cluj-Napoca, 2003, p. 23 – 29.

[225] Siklósi Gy., *A székesfehérvári korai ás késöbbi király vár illetve palota*, în *Castrum Bene*, 1, 1989, p. 111 – 112.

[226] Emese Nagy, *op. cit.*, p. 74/A.

[227] *D.R.H.C.Transilvania.*, vol. XIV, (1371 – 1375), Bucureşti, 2002, p. 738 – 739.

lacunar, textul poate sugera că primele lucrări mai ample de refacere au debutat abia după mai bine de trei decenii de la atacul tătar din 1241, edificiul la care s-a lucrat fiind evident catedrala romanică, grav avariată

În anul 1330 la Oradea se pare că funcţiona deja şantierul catedralei gotice, lucrările fiind concentrate la faţadă. Aceasta era flancată de două turnuri cu bază patrulateră. Analogii cu faţada catedralei episcopale de la Oradea le găsim la catedrala de la Löcse precum şi la cea din Eger, care, la fel ca cea locală au avut anterior şi o fază romanică sub forma unei biserici - sală[228].

Privilegiile primite în anul 1337 de la regele Carol Robert de Anjou au stimulat cu siguranţă lucrările la noul edificiu, care a fost vizitat cinci ani mai târziu, chiar la debutul domniei, de către regele Ludovic cel Mare[229]. Catedrala avea trei nave, bolţile au fost începute în anul 1341, în anul 1345 ele erau încă în lucru; corul avea deambulatoriu[230]. În anul 1351 a fost terminat altarul dedicat Mântuitorului, iar patru ani mai târziu cele dedicate Sfinţilor Ioan şi Demetriu, alături de cel dedicat Sfintei Ecaterina. A fost intervalul când erau finalizate lucrările la coloanele interioare, la o parte din altar, dar şi la un număr de capele[231]. Altarul catedralei era octogonal.

În interior se găseau o suită de altare, unele fiind amintite în documente: altarul Sf. Elisabeta, ridicat de Ladislau, duce de Opolie şi palatin al regatului, în memoria soţiei sale, moartă la 1367, fiica domnului muntean Nicolae Alexandru, altarul Sf. Iacob, al Sf. Dominic, al Sf. Bartolomen şi al Sf. Fecioare, al sfinţilor Paul, Martin, Adalbert, Nicolae, Toma şi Gerard martirii, al Sf. Cruci, al sfinţilor regi Ştefan şi Emeric, alături de Cosma şi Miron, al Sf. Andrei şi altele. Este amintit şi mormântul regelui sanctificat Ladislau I[232]. În anul 1319, în cimitirul de lângă viitoarea catedrală, iar mai târziu în altarul Sf. Vicenţiu, din interiorul acesteia, a fost înmormântată regina Beatrix, soţia regelui Carol Robert de Anjou[233]. În anul 1402 a fost finalizat un nou altar, dedicat memoriei episcopului Demetrius[234].

După moartea soţiei sale Mariam în anul 1395, înmormântată în catedrala orădeană, regele – împărat Sigismund de Luxemburg şi-a anunţat în anul 1406 intenţia, materializată trei decenii mai târziu, de a fi la rându-i înhumat în catedrala orădeană. Hotărârea suveranului a impulsionat probabil lucrările la catedrală, în anul 1407 fiind terminat un nou altar, câteva bolţi şi sacristia, aflată pe latura de nord-estică, eveniment tardiv, deoarece la numai câţiva ani aceasta a fost mistuită de un puternic incendiu, care va distruge şi o mare parte din arhiva episcopală[235]. În apropierea sacristiei a fost amplasat şi altarul închinat Sf. Elisabeta[236]. Există documente care susţin că întregul şantier al catedralei a fost finalizat în anul 1407[237].

Cercetările arheologice din ultimii ani nu au atins zona ocupată de catedrala episcopală. Cele peste 100 de fragmente de piese de arhitectură recuperate în perioada vechilor săpături au fost integral valorificate ştiinţific, publicarea lor reflectând cu claritate travaliul constructorilor şi pietrarilor secolelor XIV - XV[238]. Planurile alcătuite de Steinhausz Lászlo şi Foérk Ernö, care au fost prezenţi pe şantierul arheologic al catedralei în anii 1881, 1883 şi 1911 – 1912, au oferit imagini ale cercetărilor întreprinse, unde dimensiunile monumentului, folosind scara oferită de primul cercetător, măsurau 67,5 m. în lungime, 22,5 m. în

[228] Takács I., *Bátori Andras „Második Temploma". A székésegyháza 14 - 15. századi átépitésének emlékei*, în *Váradi kőtőredekék*, Budapest, 1989, p. 40.
[229] *Ibidem*, p. 41.
[230] V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările romîne*, Bucureşti, vol. I, 1959, p. 218 – 219.
[231] Takács I., *op. cit.*, p. 43 – 44.
[232] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 37 – 38.
[233] *Ibidem*, p. 30.
[234] *Ibidem*, p. 42.
[235] V. Vătăţianu, *op. cit.*, p. 220.
[236] Takács I., *op. cit.*, p. 44.
[237] A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea.Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 47.
[238] Takács I., *op. cit.*, p. 53 – 98.

lățime, grosimea zidurilor apropiindu-se de 3 m. Lungimea laturilor exterioare ale turnurilor care flancau fațada era de 8,30 m., altarul având lungimea pe ax de aproximativ 11 m., în cazul, repetăm, dacă dimensiunile date de Steinhausz Lászlo au fost corecte.

În acest context, dincolo de informațiile oferite de vechile cercetări arheologice, cu rezultate dificil de cuantificat științific datorită lipsei metodei stratigrafice de cercetare a sitului și neînregistrării unor piese arheologice care pot oferi o cronologie absolută (monedele de exemplu), rămân foarte importante coroborarea informațiilor documentare deja amintite, cu stampele și miniaturile de epocă. În primul rând trebuie amintite cele două miniaturi din *Cronica Pictată* de la Viena, unde sunt înfățișate două momente legate de construcția catedralei și moartea regelui Ladislau I, întemeietorul episcopiei locale[239]. În ambele cazuri reiese cu claritate că avem de-a face cu un monument ridicat în manieră gotică, în clară concordanță cu momentul redactării cronicii, între anii 1368 – 1370. Autorul cronicii a înfățișat catedrala ca având patru turnuri rectangulare, două care flanchează fațada și două care încadrează altarul semicircular. În partea superioară a turnurilor se observă ferestre, care se deschideau pe fiecare latură. Contraforții întăreau atât latura care apare pe miniatură, cât și altarul; ferestrele navei erau înalte, terminate în arc frânt, decorate în partea superioară cu frumoase muluri realizate în stil gotic.

Peste mai bine de două secole, în anii 1598 – 1599, două stampe, datorate lui Georg Houfnagel și Cesare Porta, înfățișează catedrala într-un moment final al existenței sale, când interiorul era deja dezafectat. Arhitectura monumentului respectă înfățișarea din miniaturile *Cronicii Pictate* vieneze cu o deosebire totuși marcantă: în dreptul altarului este înfățișat un singur turn, pe colțul de nord-est, forma lui părând circulară. Este posibil ca starea de ruină a pandantului său să fi necesitat demolarea anterioară, mai ales că asediul turcesc din anul 1598 a avariat grav edificiu, ca de altfel întreaga cetate[240].

La jumătatea secolului al XVI-lea, victoria reformei religioase în Transilvania a propulsat la Oradea una dintre variantele sale cele mai radicale, unitarianismul. În acest context tulbure, episcopia catolică orădeană și-a trăit ultimii ani, fiind obligată la desființare în anii 1556 – 1557, realitate care s-a răsfrânt în mod direct și brutal și asupra catedralei orădene, care a fost devastată în anul 1565, moaștele regelui Ladislau I fiind pângărite. În anul 1581 ea era deja dezafectată, partea vestică fiind folosită ca depozit de armament și muniție, turnurile care încadrau fațada devenind simple puncte de observare pentru străjeri și artileriști. În acest context, o analogie extrem de interesantă cu destinul catedralei orădene, l-a avut reședința episcopală din Eger, unde interiorul catedralei a făcut loc, de asemenea, unor depozite de muniție[241]. Asediul turcesc din anul 1598 a avariat grav catedrala, a cărei turnuri, mult mai înalte decât incinta, au fost ținte ușoare pentru artileriștii și arcașii turci, ultimii folosind arcuri cu săgeți cu vârful inflamabil. Cutremurele din anii 1603, 1604, alături de cel din 1614, dar și noul asediu în anul 1606, au fost provocat noi daune majore catedrale, realitate care l-a îndemnat pe principele Gabriel Bethlen să procedeze la demolarea sistematică a edificiului, pe locul căruia se va înălța parțial noul palat princiar din interiorul cetății bastionare[242].

Istoricii de artă nu au ajuns la un consens privind planimetria catedralei. Prudent, Virgil Vătășianu a susținut funcționarea catedralei cu trei nave, patru turnuri, cor și deambulatoriu, ultimul fiind de altfel singurul element comun ale catedralei gotice acceptat ca funcțional de către toți istoricii de artă, prin prisma pelerinajului făcut la mormântul regelui taumaturg Ladislau I. Analogiile din Transilvania pentru acest element constructiv sunt cele de la biserica evanghelică de la Sebeș, datată înainte de anul 1382, și Biserica

[239] Balogh Jolán, *op. cit.*, vol.I, fig. nr.1, și nr. 7.

[240] *Ibidem*, fig. nr. 99 și 106.

[241] Takács I., *op. cit.*, p. 42.

[242] A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 9.

Neagră din Braşov, datată în cursul secolului al XV-lea[243]. Istoricul de artă clujean considera catedrala ca fiind o basilică, rămânând prudent faţă de statutul de biserică - hală[244], spre deosebire de Vasile Drăguţ, care i-a apreciat doar ultima metodă constructivă, socotind-o în fapt prima de acest fel din Transilvania[245]. În opinia sa catedrala orădeană avea nave laterale mai largi decât a unei basilici propriu-zise, interiorul fiind însă mai unitar. Eliminarea acestor incertitudini rămâne extrem de dificilă, singura soluţie fiind o reluare a cercetărilor arheologice la monumentul dispărut.

Apărut la jumătatea secolului al XIII-lea în ambientul catolic al Europei occidentale, goticul a cuprins într-un interval de aproximativ un secol şi partea centrală a continentului. Lucrările de extindere a vechilor edificii romanice, devenite de multe ori neîncăpătoare, începeau de obicei cu partea de est a vechii biserici, regula nefiind totuşi universală. Un lucru aproape general însă, a fost includerea vechiului ansamblu romanic în structurile construite a edificiului gotic, primul fiind demolat doar atunci când noua catedrală devenea capabilă să-i primească pe credincioşi[246].

Mărimea noilor catedrale gotice era excepţională. Dacă admitem pentru Oradea dimensiunile propuse de cei care au cercetat arheologic monumentul, ajungem la o suprafaţă respectabilă de circa 1500 mp., totuşi modestă dacă o comparăm cu marile catedrale ale occidentului catolic: Notre Dame din Paris, care are 5500 mp, cea din Reims cu 6650 mp. Amiens cu 8000 mp sau Köln, cu recordul de 8900 mp., cauzele principale fiind, dincolo de bogăţia unora dintre episcopii şi dorinţa acestora de a deschide mai bine lăcaşele de cult către credincioşi, condiţiile sporirii spectaculoase a numărului mirenilor şi ale creşterii masive a numărului populaţiei din centrele urbane[247].

[243] V. Vătăşianu, *op. cit.*, p. 218.
[244] *Ibidem*, p. 219.
[245] V. Drăguţ, *op. cit.*, p. 184.
[246] A. Erlande-Brandenburg, *op. cit.*, p. 213.
[247] *Ibidem*, p. 205.

Oradea nu a putut rămâne în afara acestui proces general european, mai ales că în cazul său particular finalizarea ansamblului gotic a consemnat cu tărie ştergerea oricăror urme ale teribilei încercări din anul 1241. A fost de asemenea momentul de apogeu al cultului Sf. Ladislau, care în Transilvania a fost imortalizat pe pereţii lăcaşurilor de cult, în semn de omagiu, cele mai interesante exemple, în afara Oradiei, pe a cărei picturi murale din interiorul catedralei le putem doar presupune, fiind cele de la Remetea, aflată la 60 km. sud-est de Oradea, în apropierea cetăţii episcopale de la Finiş, un unic caz în regiune de trecere a aceleiaşi biserici, în decurs de de aproximativ două secole şi jumătate, succesiv de la cultul ortodox la cel catolic, căruia i-a aparţinut fresca ce l-a imortalizat pe regele sanctificat, apoi la cel reformat[248] şi acelea din zona scaunelor secuieşti, la Ghelinţa, Mugeni şi Dârjiu, înfăţişându-l pe regele Ladislau victorios asupra cumanilor şi eliberând fata răpita, ultimele fresce fiind datate la sfârşitul secolului al XIV –lea şi începutul celui următor[249].

III.1.3.3. Palatul episcopal între secolul al XIV – lea şi începutul secolului al XVII-lea

Cercetarea palatului episcopal ridicat în interiorul cetăţii orădene a reprezentat un obiectiv major al cercetărilor arheologice întreprinse aici după anul 1991, o mare parte dintre secţiunile trasate fiind concentrate în zona unde el s-a aflat. Motivele care au dus la cercetarea lui ţin cu precădere de amplasarea sitului, în colţul de sud-est al palatului princiar, unul din puţinele areale neatinse de construcţiile renascentiste, de cetatea bastionară sau de clădirile baroce. Un argument important de care s-a ţinut seama a fost acela că vechile săpături arheologice din anii 1881, 1883 şi 1911 – 1912 nu au atins această zonă a cetăţii,

[248] Gabriela Crişan, *Un monumente de artă medievală – biserica din Remetea*, în *Biharea*, I, 1973, p. 231 – 233.
[249] V. Vătăşianu, *Pagini de artă veche românească şi universală*, Bucureşti, 1987, p. 49.

concentrându-se exclusiv asupra catedralei episcopale din centrul vechii fortificaţii. Metoda de săpătură utlizată în derularea vechilor săpături arheologice a dus la deranjarea iremediabilă a nivelelor arheologice, compromiţând eventuale noi abordări. În cazul palatului episcopal, situl rămânând neatins de vechile intervenţii, observaţiile stratigrafice făcute au putut lămuri în mare parte succesiunea construcţiilor din acel areal.

Metoda de cercetare arheologică a sitului a inclus secţiuni şi casete, ultimele fiind folosite mai ales acolo unde a fost necesară dezvelirea unor suprafeţe mai mari. Extinderea cercetărilor s-a făcut pe direcţia sud-est spre est şi sud-est spre vest pentru a dezveli cât mai mult din cele două laturi ale palatului, alături de alte elemente din vecinătate (turnuri, incinta, alte construcţii). În câteva cazuri lângă secţiuni au fost deschise mici casete pentru a lămuri detalii ale construcţiilor cercetate[250].

Stratigrafia corespunzătoare nivelului palatului este extrem de complexă, fiind marcată îndeosebi de succesiunile constructive şi numeroasele reamenajări survenite în diferite momente istorice. Dimensiunile foarte mari ale monumentului au impus soluţii constructive succesive, în anumite părţi ale palatului fiind destul de dificilă stabilirea cu claritate a anteriorităţii unei amenajări sau a alteia.

Cu claritate a putut fi stabilită modalitatea amenajării „patului" pe care au fost amplasate fundaţiile palatului episcopal. Astfel, în urma dezafectării fortificaţiei timpurii, în speţă a valului de pământ cu palisadă şi probabil a porţiunilor de zidărie înglobate în aceeaşi cetate timpurie, a fost amenajat un nivel extrem de bine delimitat arheologic, alcătuit din pământ, fragmente de pietre şi cărămizi, toate provenite de la vechiul ansamblu romanic distrus de invazia tătară din 1241, nivel care a atins prin grosimea sa (0,90 – 1,10 m.) coama valului amintit. În acest strat de amenajare au fost uneori împlântate fundaţiile palatului episcopal, care în multe cazuri au atins adâncimi remarcabile.

Orientarea clădirii palatului episcopal s-a făcut în funcţie de amplasarea catedralei episcopale dar şi în funcţie de incinta cetăţii, măsură de protecţie devenită obligatorie. Având forma aproximativă a literei L, a avut succesiunea constructivă începând cu partea de sud-est, continuând cu racordul din colţul de sud-est, marcat de numeroase modificări, prin funcţionarea acolo a unui turn şi a unor clădiri conexe, urmată de latura de sud-vest, care la rându-i a suferit unele modificări sau adăugiri ulterioare. Respectând această succesiune vom analiza pe rând latura de sud-est a palatului, cea mai veche, urmând a trata apoi latura construită ulterior, cea de sud-vest. Deşi au numeroase elemente constructive comune, zona racordului celor două aripi a fost cea care a lămurit ulterior succesiunea ansamblului, în fond o construcţie relativ unitară. Complicatelor soluţii alese pentru a racorda cele două aripi le vom acorda o descriere separată, concluziile fiind cele care vor definitiva imaginea generală asupra monumentului, în prezent dispărut.

Latura de sud-est a palatului episcopal a fost delimitată prin practicarea secţiunilor S XI, S XIII, S XV, S XVI, S XIX, la care se adaugă informaţii arheologice provenite din secţiunile S V, S X, S XIV S XVII şi S XX, care au avut inclusiv menirea de a stabili modalitatea de racordare a celor două aripi ale clădirii. În cazul lor informaţiile arheologice se referă parţial şi la latura sud-vestică a palatului episcopal.

Trasarea secţiunilor care au delimitat latura de sud-est a palatului a urmat o anumită logică, legată în primul rând de ivirea posibilităţii de a cerceta exhaustiv această parte din complex, unul din puţinele demolate din vechime dar neacoperit în

---

[250] Cercetările arheologice la palatul episcopal din cetatea orădeană au fost comunicate în fiecare an la Sesiunile Naţionale de Rapoarte Arheologice de către conducătorul şantierului arheologul dr. Adrian A. Rusu de la Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj-Napoca. Tot sub îndrumarea domniei sale în anul 2002 a văzut lumina tiparului o primă monografie legată de cercetările arheologice din Cetatea Oradea care a analizat tocmai zona palatului episcopal: Adrian A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, *passim.*, un instrument de lucru pe care l-am folosit masiv şi care ne-a fost de un folos major în elaborarea prezentei lucrări şi îndeosebi a prezentului subcapitol.

prezent decât în foarte mică măsură de construcţii ulterioare. Stratigrafia generală a fost cel mai bine conservată în secţiunea S XV, loc unde au fost delimitate foarte clar şi complexele mai vechi, aparţinând secolelor XII – XIII.

Zidurile lungi ale aripii de sud–est a palatului episcopal au fost cercetate arheologic. În cazul zidului exterior, el a fost fundat în partea de sud-est într-un teren solid, folosind cu siguranţă vechiul val de pământ al fortificaţiei medievale timpurii, soluție adoptată pe aceeaşi latură şi în extremitatea sa de nord–est. La mijlocul lungimii sale s-a observat că soluţia de fundare a fost puţin diferită, opțiunea aleasă fiind împlântarea fundaţiilor zidului într-un masiv strat de umplutură provenit, repetăm, de la dezactivarea complexului romanic.

Partea exterioară a incintei de est a laturii de sud–est a palatului a fost fundată direct în platoul natural care, cel puţin în colţul de sud-est, descria o buclă. Zidul interior al aripii de sud–est a fost trasat aproximativ paralel cu cel exterior, soluţiile de fundare fiind identice, la fel ca închiderea clădirii de pe latura nord–estică, descoperită în secțiunea S XVI. Latura scurtă opusă, cea care a făcut în fapt racordul ulterior cu cu latura de sud–vest a palatului, a fost de asemenea cercetată, fapt care a permis o întregire a informaţiilor arheologice, înlesnind conturarea cu o anumită precizie a clădirii. Aceasta avea o formă rectangulară, uşor neregulată, măsurând în exterior pe laturile lungi 28,50 m., respectiv 26,70 m., iar spre interior 26 m. şi 24,50 m. Lăţimea edificiului măsura 10,50 m. în exterior şi 8 m. în interior, pentru latura de nord–est, respectiv 10 m. şi 7,50 m. pentru latura de sud–est. Soluţiile constructive au fost relativ simple, apelându-se la o zidărie masivă, din bolovani de carieră nefasonaţi, în cazul fundaţiilor, şi la acelaşi material, dar parţial prelucrat, încazul elevaţiei, păstrată din păcate extrem de puţin datorită demolărilor ulterioare.

Sesizată cel mai bine în secţiunea S XV, mai precis pe latura sa de vest, elevaţia s-a păstrat cu o singură asiză, alcătuită din pietre de carieră de mari dimensiuni, atent îmbinate şi prinse cu un mortar de foarte bună calitate. Lăţimea nu a putut fi măsurată, partea de vest a zidului intrând aici sub pavajul de beton care înconjoară palatul princiar. În secţiunea S XI, în partea ei de est, elevaţia s-a conservat de asemenea pe o mică porțiune, lăţimea măsurată fiind de circa un metru. În lipsa posibilităţii de a măsura în mai multe locuri lăţimea elevaţiei ne menţinem rezerva cu privire la dimensiunea menționată, prea mică credem în raport cu masivitatea fundaţiilor aceluiaşi edificiu.

În cazul fundaţiilor, acestea au putut fi cercetate în mai toate secțiunile trasate în acest areal, bolovanii bruți de carieră fiind întăriți cu emplectonul alcătuit în principal din pietriş amestecat cu mortar la care s-au adăugat sporadic şi fragmente de cărămidă şi piatră de râu, menite a umple micile goluri rămase după îmbinarea bolovanilor. În câteva cazuri, în ciuda masivităţii zidurilor, ele au fost întărite suplimentar prin fixarea blocurilor de piatră cu ajutorul unor piroane din fier. Adâncimea fundaţiilor acestei aripi a palatului episcopal coboară pe alocuri până la 2,80 m. faţă de actualul nivel de călcare, fiind în cazul laturii lungi interioare mai puţin adânci, de aproximativ 2,50 m., posibila explicaţie fiind tocmai soliditatea solului în acest loc. Lăţimea fundaţiilor confirmă soliditatea ansamblului, deşi uneori sesizăm mici diferenţe de dimensiuni. Astfel, în secţiunea S XV lăţimea atinge 2,20 m., pentru ca în secţiunea S X ea să fie de 2,50 m., dimensiune maximă, cu adevărat remarcabilă. Crepida de fundaţie a fost de asemenea delimitată în câteva locuri. Aflată firesc pe faţa interioară a fundaţiilor, dimensiunile ei nu depăşesc 0,15 – 0,20 m., adâncimea la care a fost descoperită situându-se la 1,85 m. sub actualul nivel de călcare, fiind în fapt relativ unitară ca adâncime în toate sectoarele unde fundaţia a fost cercetată. Ca o observaţie, trebuie menționat faptul că fundaţiile coboară în mod diferit sub crepidă. Dacă pe latura lungă din partea de vest a clădirii, sub umăr,

fundaţia mai coboară aproximativ 0,65 m., în cazul laturii lungi opuse, cea din partea de est, fundaţia coboară încă 0,95 m sub crepidă.

Compartimentarea interioară a acestei părţi a palatului episcopal a fost destul de simplă, apelul principal făcându-se la pilonii interiori. Trei dintre aceştia au fost surprinşi arheologic. Astfel în secţiunile S V şi S XIV, în partea de sud-vest a clădirii, a fost descoperit un prim pilon, aflat foarte aproape de latura care închidea la vest această aripă. Având o formă pătrată, pilonul a fost demolat aproape până la temelie. În ciuda acestui fapt i-au putut fi măsurate dimensiunile: 1,80 x 1,80 m., relevându-se astfel masivitatea acestuia. Al doilea pilon a fost descoperit în secţiunea S XIII. În cazul său, datorită unei mai bune conservări, au putut fi măsurate atât temelia: 1,90 x 1,90 m.cât şi începutul elevaţiei: 1,50 x 1,50 m., forma pilonului fiind evident cea a unui pătrat. În sfârşit, un ultim pilon de susţinere, cel median, complet demolat, la care a fost descoperită doar urma de scoatere, a fost descoperit în secţiunea S XV, având dimensiuni asemănătoare cu ceilalţi doi, descoperiţi anterior. Distanţele dintre cei trei piloni de susţinere sunt variabile. Primul, aflat la doar 1,50 m. de latura de sud-vest a acestei aripi a palatului episcopal, a avut probabil un rol de consolidare a racordului cu latura de sud-vest a ansamblului. Distanţa dintre primii doi piloni, la fel ca cea următoare, dintre pilonul median şi cel de sprijin aflat pe latura de nord-est a fost identică, măsurând 5,50 m. Intervalul de la pilonul al treilea, cel de nord şi închiderea de nord-est a clădirii măsoară aproximativ şapte metri.

Rămânând în continuare la nivelul măsurării distanţelor interioare ale clădirii, am putut constata o perfectă aliniere a celor trei piloni, amplasarea lor fiind exact la jumătatea distanţei dintre cele două laturi lungi, paralele ale acestei aripi a palatului. Fundaţiile pilonilor, descoperite în două cazuri sunt firesc mult mai puţin adânci decât cele ale zidurilor clădirii, deşi tehnica de construcţie a fost identică: bolovani de carieră neprelucraţi, întăriţi cu un mortar de foarte bună calitate, amestecat cu pietriş. Elevaţia, păstrată într-un singur caz, cuprinde o asiză din pietre de carieră fasonate la exterior, prinse cu acelaşi tip de mortar. Şi în acest caz modalitatea de construcţie a porţiunii de elevaţie păstrate este identică cu cea conservată în aripa lungă interioară, din cuprinsul secţiunii S XV, sau în cea paralelă exterioară, cercetată în secţiunea S XI. O observaţie extrem de preţioasă este relavată de modalitatea de construcţie a bazelor pilonilor. Ridicaţi direct pe nivelul de amenajare postromanic, care a suprapus rămăşiţele ansamblului secolelor XII – XIII, pilonii astfel construiţi reprezintă un argument al inexistenţei pe această latură a palatului episcopal a unor pivniţe.

În privinţa elevaţiei zidurilor clădirii, modestele urme păstrate abia ne oferă câteva indicii legate de modul ei de construcţie. Făcând totuşi o corelare între grosimea fundaţiilor zidurilor exterioare cu cea a solidităţii celor trei piloni interiori putem opina, cu rezerva de rigoare, că latura de sud-est a palatului episcopal a avut de la început un etaj. Faptul că pe stampele de la sfârşitul secolului al XVI-lea apare un asemenea etaj nu credem a fi totuşi un argument irefutabil, ţinând cont în primul rând de transformările suferite de palat în secolul amintit.

Datarea acestei laturi a palatului episcopal este dificilă. În ciuda stratigrafiei relativ clare, păstrate mai ales în secţiunile S XV dar şi în S XI şi S XIII, acest preţios indiciu nu este util decât pentru o cronologie relativă, ţinând cont de faptul că nivelul corespunzător perioadei, suprapune tocmai locuirea medieval timpurie, a secolului al XII-lea şi primei jumătăţi a veacului următor, peste care constructorii palatului au aşternut un nivel de amenajare, după demolarea ansamblului amintit.

Materialul arheologic descoperit în acest areal nu permite o datare prea strînsă, în lipsa pieselor care prin specificul lor oferă astfel de informaţii. Ceramica, îndeosebi cea de uz comun, cu buza evazată şi uşor îngroşată spre exterior, având

uneori şi o teşitură tot la partea exterioară, cu decor constând în benzi de linii paralele în relief şi adâncite, având diametrul maxim la jumătatea înălţimii, se încadrează în orizontul sfârşitului secolului al XIII-lea şi a primei jumătăţi a secolului al XIV-lea dar, repetăm, fără posibilitatea unei datări foarte strânse. Prin deducţie, comparând cu descoperirile unor monede datate în secolul al XIV-lea în secţiunile trasate pe cealaltă latură a palatului episcopal, cea de sud–vest, şi anticipând , prin faptul că această latură a fost adosată celei în discuţie, fiind deci construită ulterior, putem opina, cu rezervele de rigoare, că lucrările de construcţie au început aici deja la finele veacului al XIII-lea sau cel mai târziu la începutul secolului următor.

Cele câteva piese de arhitectură realizate în manieră gotică confirmă stilul în care a fost construită aripa veche a palatului episcopal, fără a permite, repetăm, o datare foarte strânsă. Astfel, în secţiunea S XI a fost descoperit un fragment de ogivă databil la sfârşitul secolului al XIV-lea. În acelaşi areal s-a descoperit un colţ de ancadrament, păstrat fragmentar. În secţiunea S X, aflată în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal, a fost descoperită partea superioară a unei ferestre de mici dimensiuni, decorul fiind arcatura frântă. În poziţie secundară, folosite drept rigolă a unui drum construit în secolul al XIX-lea şi care înconjura actualul ansamblu interior al cetăţii bastionare, au fost descoperite iarăşi câteva piese de arhitectură lucrate în stil gotic. Astfel, printre cele mai frumoase artefacte, datate în secolul al XIV-lea, amintim un fragment de friză sau cornişă decorată cu motive gotice cvadrilobate.

Merită de asemenea amintite baza unui portal, având ca decor scobituri semicirculare în alternanţă cu nervuri, alături de o altă bază de portal decorată cu o scobitură semicirculară şi teşitură oblică. Semnele de meşter au fost de asemenea sesizate pe numeroase ancadramente. Prin analogie, piesele de arhitectură gotică descoperite în timpul vechilor cercetări arheologice la catedrala episcopală din vecinătate au fost datate în intervalul anilor 1330 – 1340 în cazul celor mai timpurii[251].

Apelul la sursele documentare nu lămureşte nici el datarea acestui segment al palatului episcopal. Foarte interesantă ni se pare o menţiune din *Statutele* capitlului orădean, act datat la 1375, care poate sugera un început de construcţie în cazul ansamblului, inclusiv în cazul aripii vechi a clădirii. Alături de alte informaţii, documentul înşiră şi o listă a episcopilor perindaţi la Oradea. Între aceştia, despre episcopul Lodomer (1268 – 1279) documentul, amintit deja în subcapitolele anterioare, spune că a fost un *„bărbat de o mare vrednicie"*, spre deosebire de înaintaşii săi imediaţi, prelaţi cu care textul *Statutelor* este implacabil *„se ştie că acesta* (este vorba despre episcopul Vicenţiu s.n.) *şi toţi înaintaşii n-au făcut nici o lucrare vrednică de pomenire în biserica de Oradea"*[252]. Deşi lacunar, textul poate sugera faptul că tocmai sub păstorirea acestui prelat au putut începe mai sus amintitele construcţii.

În câteva rânduri aripa de sud–est a palatului a suferit o serie de modificări atât interioare cât şi exterioare, prin adosarea unor construcţii anexă. Un prim element care trebuie menţionat este funcţionarea unei încăperi adosate pe latura de sud est. Cercetarea arheologică a acestei zone a permis dezvelirea unui zid cu o lăţime relativ modestă (0,85 m.), care prin orientarea sa ne sugerează faptul că forma încăperii a fost una rectangulară. Descoperirea unei gropi de stâlp din lemn, cu diametru de 0,25 m., sugerează folosirea schelelor la construcţia clădirii. Încăperea, probabil o anexă gospădărească a aripii de sud-est a palatului, a fost demolată după construirea noii aripi de sud–vest, fiind necesar un nou racord între cele două părţi ale palatului.

Tot în exterior, dar spre nord, clădirii i-a fost adăugată o intrate. Iniţial, zidul de incintă al cetăţii a fost demolat pe o porţiune de câţiva metri pentru a face loc unei noi construcţii, în speţă un turn de

[251] Takács I., *op. cit.*, p. 53 – 58.
[252] *D.R.H.C.Transilvania.*, vol. XIV, Bucureşti, 2002, p. 738 – 739.

poartă (T 3), care a încălecat cu ambele laturi traseul incintei. Poarta care traversa toată lățimea turnului, de la est la vest, a avut paramentul alcătuit din pietre de carieră fasonate la exterior și cărămidă tencuită. S-a păstrat și începutul de boltă al porții, lucrat din cărămidă, care prin înălțimea sugerată, de circa 2 – 2,20 m. și prin delimitarea urmelor unor trepte din piatră, ulterior dezafectate, marchează caracterul pietonal al acesteia. Pe stampele realizate la finele secolului al XVI-lea, turnul de poartă poate fi observat ca având o formă rectangulară, cu acoperiș piramidal. Intrarea, relativ modestă ca dimensiuni, facilita probabil intrarea credincioșilor din cartierul de est al orașului (Velența) direct la portalul de sud al catedralei episcopale. Aceleași imagini ne sugerează că incinta din piatră continuă spre nord-vest, dincolo de turnul de poartă amintit, fiind adosată de extremitatea nordică a acestuia. Datarea turnului este dificilă, funcționând deja probabil la începutul secolului al XV-lea.

Aripa de sud-est a palatului a suferit modificări radicale în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Șantierul de aici a cuprins atât intervenții interioare, dar și zidirea unor anexe. În interior transformările au fost cele mai importante. În prima etapă au fost demolați cei trei piloni interiori, unul dintre ei cu temelie cu tot. Aceste demolări au marcat și încetarea folosirii scării de la parter. Peste nivelul anterior a fost amenajat un pat de lut cu nisip gros de numai câțiva centimetri. Peste acest nivel foarte subțire a fost amplasată o podea din cărămizi, așezate atât pe cant, cât și pe lat, din care au fost dezvelite în secțiunea S XIII un număr de 51 de piese care porneau de la umărul fundației palatului, extinzându-se până la 3,70 m. de profilul de nord al secțiunii, îngustându-se pe aceeași direcție de la 1,15 m. la numai 0,45 m.[253].

O depunere de pământ bătătorit acoperea nivelul pilonului central, demantelat în momentul funcționării podelei de cărămidă. Într-un nivel de amenajare, alcătuit din pământ amestecat cu nisip, a fost descoperită o monedă emisă sub domnia împăratului Ferdinand de Habsburg, la 1554. Nivelul respectiv a fost suprapus de un altul, având aceeași consistență, la care s-a adăugat un pat din mortar pe care a fost amenajată pomenita podea din cărămidă care a funcționat firesc după anul baterii monedei.

Peste podea au fost construite câteva ziduri din același material, cărămida, dar într-o manieră neângrijită. Astfel, în secțiunea S XIII aceste ziduri, cu rol despărțitor, nu au avut fundații, grosimea lor având 0,40 m., ambele fețe fiind tencuite. Primul dintre ziduri a fost descoperit la circa doi metri de colțul de sud-vest al secțiunii amintite, pe profilul de sud. Din el s-au păstrat doar două asize de cărămidă. Un alt fragment de zid, lung de 1,50 m., a fost folosit tot pe post de compartimentare interioară. Și în acest caz fețele zidului au fost tencuite.

În secțiunea S XI a fost descoperit un zid median având direcția spre incinta exterioară a aripii palatului, fără însă să o atingă. Zidul a fost suprapus de înhumări din secolul al XVI-lea, putând fi datat eventual la mijlocul acelui secol. Zidul de vest al aripii palatului a fost străpuns, probabil tot în perioada de mari transformări din prima jumătate a secolului al XVI-lea, de o intrare cercetată la 1,65 m. de colțul de nord-vest al secțiunii S XIII, păstrată pe o adâncime de 0,60 m. și obturată ulterior de către un alt zid, construit din piatră și cărămidă. În extremitatea nord-estică a clădirii, în secțiunea S XVI, a fost descoperit un alt zid compartimental. Ridicat din piatră, el s-a poziționat la numai 1,50 m. sud de închiderea aripii palatului, delimitând probabil o mică încăpere anexă. Grosimea acestui zid nu depășește 0,70 m., partea lui nordică fiind complet scoasă de o groapă săpată de constructorii palatului princiar ridicat la începutul secolului al XVII-lea.

Alături de modificările interioare, aripii de sud-est a palatului princiar i-au fost adosate și câteva construcții exterioare. Despre turnul de poartă T 3 și intrarea pendinte, ambele aflate în prelungirea laturii de nord-est a clădirii, am discutat deja. În secțiunea S XV, în colțul de sud-

253 A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 38.

est al aripii palatului, perpendicular pe aceasta, a fost dezvelit un zid adosat. O plombă de cărămidă tencuită făcea legătura cu un stâlp din piatră, cu dimensiuni de 0,30 x 0,60 m.şi înălţime de circa 1,50 m., în fapt montantul unei uşi. În partea opusă a fost descoperit pandantul său, care avea însă dimensiuni diferite: 0,70 x 0,50 m., fiindu-i adosată de asemenea o plombă din cărămidă tencuită. Documentele grafice de la finele veacului al XVI-lea (stampele realizate la 1598 ţi 1599 de către Georg Houfnagel şi Cesare Porta) confirmă funcţionarea, în zona de racord a celor două aripi ale platului episcopal, a unei porţi de acces în amintita clădire, deşi orientarea pe stampe e diferită de cea din teren, în primul caz poarta apare spre sud, cercetarea arheologică stabilind deschiderea spre sud-est. În imediata apropiere a fost descoperită groapa unui stâlp din lemn, cu diametrul de 0,20 m., folosit cu siguranţă ca suport al schelăriei ridicate în momentul construirii porţii amintite. O monedă emisă de împăratul Ferdinand de Habsburg în anul 1527, descoperită în groapa stâlpului de schelă, ne datează foarte bine momentul când a fost realizată această nouă intrare. În secţiunea S XI, paralel cu profilul ei de vest a fost descoperit un zid exterior palatului, adosat acestuia. Ridicat într-o manieră puţin îngrijită, a fost dificil de stabilit utilitatea lui.

Funcţionarea acestei faze a aripii de sud-est a palatului a purtat se pare amprenta renaşterii timpurii. Astfel, în secţiunea S XV a fost descoperit un ancadrament lucrat în această manieră, alături de altele găsite în secţiunea S XIX. Sursele documentare menţionează pe episcopul Sigismund Thurzó (1505 – 1512) drept personalitatea care s-a îngrijit de reconstrucţia palatului în stil renascentist, ansamblu era probabil aproape terminat în anul 1509, fiind catalogat atunci de către contemporani drept *aedium magnificentia*[254], deşi există opinii, pe care le vom analiza ulterior, potrivit cărora refacerile au fost mai timpurii. Latura de sud-est a palatului episcopal a fost folosită vreme îndelungată, inclusiv cu modificările interioare şi adausurile exterioare survenite în răstimpuri diferite. Demolarea integrală a edificiului s-a făcut abia la începutul secolului al XVII-lea, odată cu ridicarea unui nou ansamblu interior.

Cealaltă aripă a palatului episcopal orădean, de sud-vest a fost adosată celei de sud-est, fiind evident ulterioară. Cercetarea ei s-a făcut prin trasarea secţiunilor S I, S VII, S VIII şi S XII, toate având o orientare aproximativă pe direcţia nord-sud, fiind perpendiculare pe latura de sud a bastionului din colţul de sud-est a palatului princiar, la care se adaugă informaţii provenite din descoperirile din secţiunile S V, S X, S XIV, S XVII şi S XX, trasate în zona de racord a celor două aripi a clădirii.

Stratigrafia acestui areal prezintă unele particularităţi, comparativ cu cea din zona aripii de sud-est a palatului. Nivelul sterilului arheologic a fost atins cu precădere în secţiunile S I şi S VIII, adâncimile fiind impresionante, de peste 3,20 m. faţă de actualul nivel de călcare. Peste acest nivel a funcţionat ansamblul medieval timpuriu, analizat în subcapitolele aferente, distrus la 1241 şi ulterior complet dezafectat de constructorii complexului gotic, care au amenajat şi aici un „pat" de umplere care a netezit şi extins suprafaţa pe care a fost ridicată aripa nouă a palatului care, la rându-i, a suferit o serie de modificări ulterioare.

Prima fază, cea a palatului gotic, a fost delimitată în câteva secţiuni. În ciuda demolărilor suferite, în unele cazuri s-au păstrat fragmente ale fundaţiei dar şi mici porţiuni ale elevaţiilor. În secţiunea S I a fost delimitată o încăpere a clădirii. Atât dimensiunile, dar şi parametrii constructivi, sunt asemănători cu cei de pe latura de sud-est a ansamblului. Lungimea clădirii, care a putut fi măsurată, capătul ei de vest intrând sub brutăria construită la finele secolul al XVII-lea, a atins aproximativ 23 m., atât în cazul laturii de sud, cât şi acelei de nord, care a putut fi doar estimată, ea prelungindu-se şi în zona de racord a celor două aripi. Se poate bănui că întreaga aripă nouă putea atinge 25 – 26 m. lungime. Lăţimea măsurată pe

[254] Miko Á., *Reneszáns paloták a váradi várban,* în *Váradi kőtöredékek,* Budapest, 1989, p. 103.

interior, în partea de est, atinge 10,20 m., grosimea zidurilor laterale fiind de circa 1,50 m.[255]. Adâncimea fundaţiilor este impresionantă, ele coborând cu încă 2,50 m. sub crepida de fundaţie, intrând cu circa 0,25 m în pietrişul steril arheologic. Adâncimea absolută atinsă de fundaţii faţă de nivelul de călcare atinge astfel 3,50 m. Construcţia fundaţiei respectă soluţiile utilizate la aripa veche: piatră de carieră de mari dimensiuni, nefasonată, totul legat cu un mortar de bună calitate, alături de piatră de râu şi fragmente de cărămidă cu scopul evident de a umple micile goluri rămase între bolovani.

În cazul elevaţiei, aceasta s-a păstrat în câteva asize, alcătuite din pietre de carieră prelucrate la exterior alături de cărămizi îmbinate în ansamblul zidului. În secţiunea S VII a fost de asemenea delimitată o mică porţiune a elevaţiei laturii de sud, cea exterioară, descoperire prelungită şi în secţiunea S VIII. Structura zidului şi a fundaţiilor sunt asemănătoare, inclusiv din punctul de vedere al dimensiunilor. Singura noutate constă în descoperirea în consistenţa zidului a unor tiranţi din lemn cu rol de întărire. Dimensiunile găurilor lăsate de tiranţi sunt de aproximativ 0,20 x 0,20 m., distanţa dintre ei fiind de numai 0,15 m.

Latura interioară, cea de nord, a fost delimitată doar parţial în secţiunea S VII, fiind obturată de o placă din beton foarte groasă care înconjoară fostul palat princiar, realitate care a făcut imposibilă deschiderea unei secţiuni în acest loc. Zidul a fost descoperit la o adâncime de 1,70 m. faţă de actualul nivel de călcare. Tehnica de construcţie este identică cu cea a laturii de sud, exterioară.

Confirmarea direcţiei de extindere a acestei aripi a fost verificată prin practicarea secţiunii S XII, aflată la trei metri est de clădirea vechii brutării, ridicată la finele secolului al XVII-lea, şi la vest de secţiunile S I, S VII şi S VIII, la limita spaţiului rămas neacoperit de construcţiile ulterioare. Lăţimea aripii de sud-vest este aici de 13,50 m., tehnica de construcţie fiind identică, la fel ca şi grosimea zidului (1,65 m.), cu aripa veche a clădirii. Demolarea a fost masivă, până la adîncimea de 2,60 m. pe latura exterioară şi numai până la 1,50 m. în cazul celei interioare. Prezenţa tiranţilor în interiorul zidurilor a fost din nou sesizată. Alături de bârnele aşezate în miezul zidurilor au funcţionat şi altele, aşezate transversal, a căror extremităţi ieşeau în exteriorul zidurilor. Cadenţa acestor tiranţi transversali era relativ regulată, de circa 0,45 m. Modul de dispunere a acestor bârne poate sugera şi o altă funcţionalitate: cea de susţinere a unui planşeu interior. Diametrul lor nu depăşeşte 0,25 m.

Economia interioară a aripii de sud-vest a palatului episcopal cuprinde, ca o deosebire majoră faţă de latura de sud-est, funcţionarea unei pivniţe. Astfel, în secţiunea S I, în profil, au fost sesizate aceste utilităţi, în adâncimea nivelului de călcare a palatului în faza sa gotică. Mai pregnant, urmele pivniţelor au fost conservate în secţiunea S VII. În profilul estic apare o umplere peste un nivel de arsură, gros de circa 1,45 m. Peste acest nivel a fost amenajată în fapt prima podea a palatului. O bună analogie de soluţie constructivă interioară cu latura veche au fost pilonii interiori, dintre care unul a fost delimitat în secţiunea S I, pe mijlocul lăţimii secţiunii. Forma pilonului este pătrată, dimensiunile unei laturi fiind de 1,60 m. Zidăria cuprinde piatră şi cărămidă în amestec. În secţiunea S VII a fost sesizată de asemenea urma unui pilon de susţinere, aflat la jumătatea distanţei dintre cel din secţiunea S I şi închiderea de est a laturii în discuţie.

Dimensiunile aripii de sud-vest a palatului episcopal nu au putut fi stabilite. Având cu siguranţă o formă asemănătoare cu aripa veche, cea a unui dreptunghi uşor neregulat, aripii de sud-vest i-a putut fi măsurată cu precizie doar lăţimea, 13,50 m. În privinţa închiderii din zona de racord, în partea de sud-est, s-a constatat că fundaţia aripii noi era cu 0, 50 m mai puţin adâncă decât cea a laturii de sud-est. Profilele trasate în acest areal s-au dovedit uneori puţin folositoare unor datări mai exacte, datorită gropilor masive de

[255] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 33.

scoatere a pietrei, practicate de constructorii palatului princiar. Construcțiile ridicate în zona de racord a celor două aripi vor fi analizate separat. La rândul ei, închiderea de vest a aripii de sud-vest a palatului nu a putut fi cercetată datorită suprapunerii peste ea a brutăriei ridicată la finele secolului al XVII-lea de noua administrație austriacă. Trasarea secțiunii S XXIV, în interspațiul dintre fațada de nord a brutăriei şi latura de sud a palatului princiar, pentru a delimita tocmai închiderea amintită nu a avut rezultatul scontat, colțul nord-vestic al clădirii fiind în întregime acoperit de amenajarea de la finele secolului al XVII-lea. În cazul lungimii putem face doar presupuneri. Distanța dintre profilul de vest al secțiunii S X şi zidul de est al brutăriei, până unde ştim cu siguranță că s-au extins laturile lungi a clădirii analizate, măsoară aproximativ 20 m. Sub brutărie zidurile continuau probabil încă 3 – 5 m. până la închidereade vest.

Datarea acestei părți a clădirii palatului episcopal este dificilă în lipsa unor surse documentare apropiate de momentul construcției. Ştim sigur doar succesiunea de construcție a celor două aripi ale palatului, cu o primă abordare în favoarea celei de sud-est. Apelul la sursele documentare nu permite nici în acest caz o datare exactă a acestui segment al palatului episcopal. Se poate face cel mult o corelare cu momentele construcției catedralei episcopale, eveniment legat de finele secolului al XIII-lea şi amplificat în prima treime a secolului al XIV-lea, în timpul păstoririi energicului episcop Andrei Báthory. În anul 1348 este amintită funcționarea în incinta cetății orădene a capelei închinate Sf. Andrei, ridicată probabil de regretatul episcop amintit, mort la 1345. Pe bună dreptate s-a socotit că această capelă a funcționat în palatul episcopal, probabil în aripa sa cea veche[256]. Primul document care menționează cu claritate existența unui palat episcopal este cel datat 12 iunie 1373, emis în timpul păstoririi episcopului Dominic Bebek[257]. Documentul a fost emis de către episcop *„in palatio nostro"*[258]. În anul 1375, în *Statutele* capitlului orădean, a apărut o mențiune foarte importantă care vorbea explicit despre un *„palatium episcopale, curia episcopalis"* [259]. Un document, de data aceasta din prima jumătate a secolului al XV-lea, menționa funcționarea sălii centrale, sprijinită pe piloni. Documentul, în fapt o scrisoare a episcopului – umanist Andreea Scolari, datată în 6 septembrie 1422, pomenea de *„...Datum Waradini in Sala seu domo nostre habitationes"*[260]; o altă scrisoare, trimisă de acelaşi episcop la 14 ianuarie 1426, aminteşte de faptul că a fost redactată *„....in nostro palacio episcopali"*[261]. Anterior, în anul 1412, regii Ungariei şi Poloniei, Sigismund de Luxemburg şi Vladislav Jagello, au zăbovit îndelung la Oradea, locul de şedere posibil fiind tocmai palatul episcopal, probabil cea mai mare şi mai luxoasă construcție civilă din oraş[262].

Câteva descoperiri arheologice pot la rândul lor sugera datări ale palatului episcopal. Astfel, în secțiunea S I, în zona zidului de incintă, a fost descoperiți doi denari bătuți sub domnia regelui Ludovic I de Anjou. Starea de conservare precară nu a permis o datare foarte clară, opinia înclinând spre a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Monedele au fost descoperite la o adâncime foarte mare, de 3,50 m., respectiv 3,20 m. În acelaşi areal al secțiunii S I au mai fost găsiți un denar emis în anul 1440 de către regele Ladislau al V-lea, un denar de argint foarte bine conservat, bătut în timpul domniei lui Vladislav I la 1442, alături de alți denari bătuți de Ioan de Hunedoara în intervalul 1447 – 1450. Contextul stratigrafic unde au fost descoperite piesele din secolul al XV-lea nu diferă radical de acela din secolul precedent, deşi probabil spre sfârşitul intervalului amintit şi aripa de sud-vest a palatului a suferit importante modificări interioare.

[256] *Ibidem*, p. 47.

[257] *Ibidem*, p. 47.

[258] *Ibidem*, p. 47.

[259] Bunyitay V., *A váradi káptalan legrégibb statutumai*, Nagyvárad, 1886, p. 78.

[260] Balogh Jolán, *op. cit*, vol. II, p. 44.

[261] *Ibidem*, p. 45.

[262] *Ibidem*, p. 44.

Alături de monede, o serie întreagă de alte piese arheologice, majoritatea încadrabile în secolul al XV-lea, au fost descoperite în arealul aripii de sud–vest a palatului. În categoria cahlelor, în secţiunile S I şi S VII au fost descoperite piese traforate, cahle „în nişă", cu decor gotic, cu nervuri etc, care probează modul de încălzire al interiorului în secolul amintit. În secţiunea S VIII a fost descoperită o cărămidă decorativă cu cap semicircular smălţuit, datată în secolul al XV-lea. În secţiunea S I a fost găsită o aplică de codex realizată în manieră gotică, datată în secolele XIV – XV. Sub prima podea, în secţiunea S VIII, a fost descoperită o cheie lucrată cu mare fineţe în manieră gotică, bine datată în secolul al XIV-lea.

Câteva piese de arhitectură de factură gotică au fost descoperite în acest area, atât *in situ* cât şi în poziţie secundară. În prima situaţie, în secţiunile S VII şi S VIII au fost găsite capătul unui fleron decorat cu un mic turn şi încadrat cu scuturi cu cruci, alături de ogive de boltă, iar în secţiunea S XII partea superioară a unui ancadrament de fereastră. Datarea pieselor de arhitectură este largă, secolele XIV – XV.

Funcţionarea acestei faze, cea gotică a aripii noi a palatului episcopal, a fost îndelungată, transformările suferite de întreg ansamblul, cândva la finele secolului al XV-lea şi începutul celui următor, fiind sesizabile şi în acest areal. Soluţiile constructive a celor două aripi (cele exterioare, boltirea interioară cu piloni) au fost comune, singura concluzie rezonabilă fiind cea a unei succesiuni constructive la un interval de timp relativ scurt, cu preemţiunea firească a celei de sud–est, având drept debut constructiv intervalul cuprins între sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul celui următor.

Transformările interioare ale aripii de sud–vest a palatului episcopal au fost probabil concomitente cu cele din interiorul laturii mai vechi, clădirea fiind de mult un ansamblu perfect închegat. Stratigrafic se observă în profilele secţiunilor S I şi S VII, nivelul podelei fazei renascentiste a palatului, aflată la o adâncime de 1,95 m. sub actualul nivel de călcare. În interior s-a observat din nou apetenţa pentru recompartimentare, după desfiinţarea vechilor pivniţe, şi amenajarea podelei amintite. Un zid de dimensiuni relativ modeste, descoperit atât în secţiunea S I cât şi în S VII, pornea de lângă pilonul cercetat în S I spre est. Zidul a avut fundaţiile din piatră brută de carieră, elevaţia păstrată fiind din cărămidă de formă dreptunghiulară cu secţiune pătrată, fiind amplasat la jumătatea distanţei dintre laturile lungi ale clădirii. Un alt zid compartimental pornea dinspre nord, fiind perpendicular pe cel median. Se pare că într-o etapă ulterioară aripa de sud–vest a cunoscut noi modificări interioare, axate de data aceasta pe compartimentări făcute pe lăţime. Astfel, în secţiunea S VII a fost delimitat un zid a cărui fundaţii au penetrat nivelul de umplere al pivniţelor palatului gotic şi au dezafectat zidul compartimental longitudinal. Fundaţiile au fost construite atât din bolovani bruţi de carieră, cât şi din pietre parţial fasonate, provenite probabil din faza gotică a clădirii. Lăţimea fundaţiei atinge 1,85 m. Elevaţia din cărămidă cuprinde doar câteva asize, grosimea ei nedepăşind un metru, în unele părţi fiind păstrate şi câteva lentile de tencuială. Spre nord a funcţionat o intrare cu deschiderea spre vest. Pe latura sudică a funcţionat probabil o altă intrare, a cărei deschidere măsura doar 1,15 m. Zidul compartimental, legat probabil şi de noile soluţii de racordare a celor două aripi ale palatului, se găsea la şase metri vest de închiderea de est a acestei aripi. Podelele din cărămidă sunt identice cu cele de pe latura de sud–est. Compartimentări din secolul al XVI-lea au fost sesizate şi în secţiunea S XII, fiind puternic deteriorate.

Descoperirile arheologice ţinând de faza renascentistă a aripii cuprind o serie de monede care permid o cronologie relativ exactă. Astfel, în secţiunea S I, la o adâncime de 2,40 m., în contextul stratigrafic al perioadei amintite a fost descoperită o monedă bătută în timpul împăratului Ferdinand de Habsburg la 1554. Cahle tipice secolului al XVI-lea au fost descoperite în număr

mare în arealul analizat. Între piesele de arhitectură renascentiste descoperite, amintim un ancadrament de fereastră, un fragment de balustru şi un pervaz de geam. În secţiunea S I, în poziţie secundară, a fost descoperit un adevărat „depozit" de piese renascentiste provenite de la uşi şi ferestre, între care una pe umărul căreia a fost incizat anul prelucrării: 1589.

Cel mai dificil de analizat element constructiv din punct de vedere cronologic este zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal. Soluţiile alese în prima fază au fost relativ simple. Astfel, latura lungă, exterioară, a aripii de sud-vest a palatului descria un unghi obtuz de aproximativ 95°, întâlnindu-se cu zidurile exterioare ale laturii vechi, cea de sud-est, cu care se adosează. O plombă de zidărie, făcută în colţul de sud-est al părţii de pe latura sud-vestică, s-a dovedit în fapt chiar punctul de racord prin adosare. În privinţa conexiunilor laturilor interioare, în secţiunea S V au fost descoperite zidurile pendinte adosate.

Singurul element foarte clar în racordul interior al celor două aripi ale palatului a fost păstrarea şi aici a unghiului obtuz, întâlnit la partea exterioară. Un amănunt interesant este legat de modalitatea alternativă de fundare, adâncimile diferite fiind rezultatul legăturii cu vechiul zid din secolul al XIII-lea, deja demantelat. O anexă, care a funcţionat imediat după terminarea aripii vechi a palatului şi care i-a fost adosată înaintea racordării cu aripa nouă, a fost deja descrisă anterior.

Secţiunile S XVII şi S XX au adus cuvenitele informaţii legate de noua soluţie a racordului celor două aripi. Astfel, în prima dintre secţiuni a fost delimitat un zid masiv, având fundaţia lată de circa 2,50 m. Cu o traiectorie vest-sud-est, el a fost dezvelit pe o lungime de 3,20 m. pe această direcţie, înainte de a coti într-un unghi de 90° spre est. Tehnica de construcţie a fost identică cu cea a zidurilor aripilor palatului: pietre de carieră brute la fundaţie şi bolovani parţial fasonaţi în puţinele asize ale elevaţiei care s-a păstrat. În grosimea zidului a fost descoperită urma unui tirant aflat în mijlocul zidăriei. Diametrul lui era de 0,20 m. Pe latura de est a fost descoperită o fereastră de aerisire de formă pătrată, cu latura de 0,20 m. Ţinând cont de soluţiile constructive, de masivitatea zidăriei şi de grafia cetăţii aflată pe stampele datate la finele secolului al XVI-lea, avem de-a face cu urmele unui turn de flancate (T 4) de formă rectangulară, menit a proteja colţul de sud-est a palatului şi implicit al cetăţii, funcţiunea laturii sale exterioare fiind şi cea de incintă propriu-zisă. Poarta delimitată în secţiunea S XV, aflată la nord de turnul T 4 ar fi putut fi parte integrantă a acestuia, în zonă fiind necesară o extindere a cercetărilor arheologice.

Eliminarea rampelor de pământ care obturau de peste un secol intervalul dintre urechile bastioanelor şi gâtul acestora, care făcea legătura cu incinta propriu-zisă, a relevat, în cazul bastionului Crăişorul, în partea sa vestică, funcţionarea unei porţi de acces flancată cu frumoase pietre de carieră atent fasonate, care avea probabil o legătură cu poarta amintitului turn aparţinând locului de racord a celor două aripi ale palatului episcopal. Funcţionarea concomitentă a celor două componente constructive, palatul episcopal, până la demolarea acestuia la începutul secolului al XVII-lea şi a bastionului Crăişorul, timp de câteva decenii, poate fi argumentul pentru corelarea funcţionalităţii celor două porţi.

Materialul arheologic descoperit în nivelul stratigrafic, corespunzător primei funcţionări a zonei de racord, cuprinde un obol emis în anii 1330 – 1332 de către regele Carol Robert de Anjou şi denari emişi în anii 1442, 1447 – 1450 şi 1455 de regele Vladislav I, Ioan de Hunedoara şi Ladislau al V-lea. Un inel fragmentar, rupt din vechime, descoperit în acelaşi areal, poate fi datat prin analogie în secolele XIV – XV, marcând şi el perioada de funcţionare a primei soluţii de racord.

Ulterior şi zona racordului a suferit unele modificări. Astfel, turnului de flancare T 4 se pare că i-a fost demolată partea interioară, conservându-se doar latura de vest, la rându-i unită cu latura de est a aripii vechi a palatului. A fost momentul când fereastra de aerisire de pe latura care cotea spre

nord a fost astupată. Între colţul de sud-vest al turnului amintit şi cel de sud-est al aripii noi, a fost construit un zid, cercetat pe o distanţă de 7,50 m., care avea menirea principală de a zădărnici intrarea eventualilor atacatori în unghiul „mort" de sub zidurile rectangulare ale fostului turn T 4, la adăpost de loviturile apărătorilor. Pe de altă parte, acest zid a făcut legătura continuă între cele două aripi ale palatului, cu toate că performanţele sale constructive sunt inferioare zidurilor acestuia: o lăţime de 0,85 m., crepida de fundaţie având ieşirea de 0,30 m. Zidul avea asize alternative, alcătuite din piatră de carieră şi cărămidă.

O situaţie inedită a apărut în secţiunea S XX. Aici au fost descoperite trei ziduri paralele, dintre care doar unul singur, cel median, a funcţionat ca incintă a cetăţii circulare de piatră, bine coroborat cu cel având aceeaşi funcţiune şi descoperit în secţiunea S I. În privinţa celorlalte ziduri, ele sunt dificil de racordat la vreo clădire.

Paralel cu zidul exterior al aripii noi a palatului, cel de sud, au fost realizate ample lucrări de extindere a suprafeţei constructibile prin terasări. Un zid descoperit la numai câţiva metri spre sud de incinta exterioară a palatului, lucrat neglijent, ne convinge de statutul său provizoriu de funcţionare, doar în perioada lucrărilor de transformare a palatului. Monedele descoperite în nivelul de amenajare dau drept iniţiator al acestor lucrări pe episcopul Ioan Vitéz de Zredna (1445 – 1465), înaintea păstoririi sale având loc un puternic cutremur (1443)[263] care a avariat cu siguranţă şi palatul episcopal. Cercetările arheologice efectuate la sud de latura sudică a palatului, spre incinta medievală, confirmă faptul că latura exterioară a acestei porţiuni a ansamblului a funcţionat o perioadă şi pe post de incintă, neexistând nici o bermă între vechiul şanţ al cetăţii de pământ, cu palisadă din secolele XII – XIII, şi latura amintită care a suprapus vechile elemente defensive.

Un important document de la 1598 descrie relativ amănunţit palatul episcopal, fiind în fapt ecoul ultimelor transformări făcute ansamblului de către curtea reginei Isabella şi a fiului său Ioan Sigismund, dar şi al distrugerilor suferite în timpul masivelor bombardamente de artilerie din timpul asediului turcesc, finalizat fără căderea cetăţii, tocmai la începutul toamnei pomenitului an. Clădirea era impozantă, dispunând de numeroase săli între care se distinge una de mari dimensiuni, aflată în aripa veche, accesul în interior fiind realizat pe o scară monumentală. Sunt amintite apartamente ale reginei, o baie, o bucătărie, alături de şiruri de încăperi care comunicau între ele[264]. Sobele de cahle, alături de cămine, dădeau un ambient plăcut pe timpul anotimpului friguros[265]. Avem în faţă o ultimă descriere a palatului episcopal orădean, care va face loc în mai puţin de două decenii unei noi construcţii la fel de monumentală: palatul princiar din interiorul cetăţii bastionare, lucrare realizată sub directa supraveghere a principelui ardelean Gabriel Bethlen.

Analogii ale palatului episcopal orădean în faza sa gotică au existat atât în spaţiul transilvănean, dar şi în cel central - european. O foarte recentă analiză dedicată cetăţilor transilvănene şi celor din împrejurimi, în secolele XIII - XIV, a relevat funcţionarea în interiorul acestora a 24 de palate, dintre care cinci au beneficiat de cercetări arheologice, 11 prezintă urme arhitectonice, cinci sunt doar presupuse, în două cazuri există menţiuni documentare, iar într-un caz ne putem baza pe o iconografie târzie[266].

În acest context trebuie menţionat palatul (*pallacium*-ul) episcopilor ardeleni de la Alba Iulia care, asemeni celui orădean, a suferit numeroase transformări pentru a face loc noilor construcţii renascentiste şi ulterior cetăţii ridicate la începutul secolului al XVIII-lea în stil Vauban. Cum am

[263] *Ibidem*, p. 49.

[264] Vezi pe larg: A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 48; vezi şi Mikó A., *op. cit.*, p. 99.

[265] *Ibidem*, p. 43.

[266] *Idem*, *Castelarea Carpatică: fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 202.

amintit deja, în anul 1241 el a fost pomenit, între alte *„palate"* din oraş, de către călugărul Rogerius ca fiind devastat de tătari. Mai sigură rămâne informaţia legată de atacul saşilor, din anul 1277, când răsculaţii conduşi de către Ioan, fiul lui Alard au ars catedrala, devastând şi palatul din apropiere. Un document din anul 1287, referitor la refacerea catedralei, aminteşte şi palatul episcopal aflat în apropiere. Era amplasat la sud de catedrală, adosat şi suprapus vechiului zid de incintă al castrului roman[267]. În urma cercetărilor arheologice desfăşurate la palatul Apor, ridicat la finele secolului al XVII-lea, au fost realizate şi studii de parament, în urma cărora pe latura de nord au fost delimitate numeroase ancadramente gotice. A putut fi reconstituită şi o intrare carosabilă cu dimensiuni remarcabile, alcătuită din blocuri mari de piatră cu muchii teşite, de factură gotică, datată în secolul al XV-lea. Au fost sesizate de asemenea ancadramente de ferestre sculptate în aceeaşi manieră[268].

Cercetările arheologice recente de la Alba Iulia au delimitat fragmente din zidurile palatului episcopal gotic. Fundaţia zidurilor era din piatră şi cărămidă, iar elevaţia din blocuri de piatră de carieră ecarisate şi fragmente de cărămidă pentru egalizare. S-a presupus că palatul gotic avea o lungime de cca. 30 m., fiind ridicat pe un singur nivel[269]. Clădirea era prevăzut cu o pivniţă[270]. Un turn, cu fundaţie plină şi tehnică de construcţie identică cu a palatului, a fost probabil unul dintre elementele de flancare a colţului palatului[271]. Datarea construcţiei, care a suferit şi unele modificări, a fost secolele XIV – XV, realizată şi pe baza materialului arheologic descoperit în nivelele arheologice aferente[272]. Se pare că că la finele secolului al XIV-lea, sau începutul veacului următor, a fost construită o nouă aripă a palatului, care lega corpul romanic de cel ridicat în manieră gotică[273]. Ca utilităţi, amintim descoperirea unei fântâni şi a unei latrine, ambele contemporane[274] Din păcate nu cunoaştem aproape nimic din topografia medievală de la Cenad, unde a fucţionat cea mai veche episcopie catolică de pe actualul teritoriu al României[275].

În Ungaria au funcţionat câteva palate episcopale construite în acelaşi stil cu cel orădean. Analiza planurilor acestora denotă soluţii constructive extrem de diferite legate de amplasarea lor în interiorul cetăţilor, relieful sau alte particularităţi locale având o influenţă importantă la acest capitol.

Palatul arhiepiscopal de la Strigoniu, având faze succesive romanică şi gotică, a avut o formă dreptunghiulară, după extinderile realizate în secolul al XIII-lea o sală imensă, având dimensiunile aproximative de 47 x 18 m., reprezenta principala componentă a clădirii, la care se adăuga o capelă, un turn, alături de o sumă de încăperi mai modeste[276]. O altă sală, denumită *Beatrix* în amintirea uneia dintre soţiile regelui Carol Robert de Anjou, moartă premature, avea, aşa cum apare într-o reconstituire, bolţi şi o frumoasă sobă de cahle[277]. Rămâne foarte interesantă ideea care leagă elaborarea fazelor târzii ale palatului episcopal de la Strigoniu de personalitatea fostului episcop orădean Ioan Vitéz de Zredna care, imediat după anii în care a slujit la Oradea (1445 – 1465), a fost uns în înalta funcţie arhiepiscopală de primat al regatului maghiar (1465 – 1472)[278].

Palate episcopale au funcţionat şi la Györ şi Eger, destinul ultimului fiind asemănător cu cel din

[267] *Ibidem*, p. 197 – 198.

[268] *Idem, Cetatea Alba Iulia în secolele XI – XV. Cercetări vechi şi noi*, în *Eph. Nap.*, IV, 1994, p. 347 - 348.

[269] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 134.

[270] *Ibidem*, p. 138 – 139.

[271] *Ibidem*, p. 138.

[272] *Ibidem*, p. 136 – 137.

[273] *Ibidem*, p. 155.

[274] *Ibidem*, p. 143 – 147.

[275] A. A. Rusu, *Castelarea carpatica: fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 198.

[276] I. Horváth, *op. cit*, p. 77/A.

[277] K. Vukov, *Die erzbischöfliche Burg in Esztergom (Gran) nach den neuesten Forschungen (Bergfried und Privatflügel)*, în *Bischöfliche Burgen und Rezidenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 82.

[278] A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 50.

interiorul cetăţii orădene[279]. La Györ palatul episcopal a avut trei etape de construcţie, forma clădirii fiind şi aici cea a literei L, cu latura lungă orientată pe direcţia nord-sud. Cercetările arheologice de la palat au relevat aportul decisiv al episcopului Coloman, care în prima jumătate a secolului al XIV-lea a mărit semnificativ ansamblul. O sală de protocol de mari dimensiuni a fost amenajată pe latura lungă, ulterior compartimentată cu un zid care a împărţit interiorul în două încăperi, inegale ca suprafaţă. Soluţiile de racord a celor două aripi ale palatului au fost simple, constând din ridicarea a două ziduri de dimensiuni modeste şi construcţia unui turn exterior de flancare cu plan pătrat. Unghiul rămas între aripile palatului are 90°, compartimentările interioare fiind practicate şi pe latura scurtă, orientată est-vest[280].

Palatul din cetatea regală de la Viségrad avea, aidoma celui orădean, un şir de pivniţe la subsol. Înaintea reconstruirii faţadei, sub domnia regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, iar după acest moment doar la etaj, pe latura nordică, au funcţionat ferestre a căror ancadramente remarcabile au fost lucrate într-un stil gotic clasic[281].

Palatul episcopal gotic a reprezentat la scara întregii Europe catolice o ilustrare tipică a mentalităţilor aflate în schimbare. Clădirile palatelor episcopale primesc o importanţă sporită vis-a-vis de catedralele episcopale, comparativ cu perioada romanică, în primul rând datorită dorinţei episcopilor de a ridica anexele laice ale ansamblurilor eclesiastice la nivelul piesei centrale, reprezentată firesc de catedrală. Poziţia palatului episcopal, în funcţie de cea a catedralei, şi necesitatea protecţiei lui au reprezentat de asemenea preocupări centrale ale înalţilor prelaţi. În acest context trebuie punctat rolul important al claustrului episcopal. Importanţa crescândă a capelei private din interiorul palatelor episcopale, funcţionarea aproape obligatorie a unei săli care avea dimensiuni impresionante, boltite cu ogive şi sprijinită pe piloni, ca loc de adunare generală a prelaţilor, existenţa mai peste tot a etajului, au fost realităţi care s-au confirmat punct cu punct şi la Oradea[282]. Lungimea sălilor palatelor episcopale de la Angers, Reims şi Beauvais, toate în Franţa şi Verona în Italia, respectiv 27, 27, 24 şi 22 m. nu sunt mult superioare celei de la Oradea, deşi trebuie menţionat că vechimea celor occidentale o anticipează cu aproape un secol pe cea din cadrul ansamblului orădean[283].

Funcţionarea fazei renascentiste a palatului a născut unele controverse, mai ales între istoricii de artă, între care unii l-au socotit pe episcopul Sigismund Thurzó (1506 – 1512) drept promotor al noii amenajări[284]. Cercetând unele piese renascentiste descoperite în cetatea orădeană în timpul vechilor cercetări arheologice, cercetătorul budapestan Mikó Árpád le-a găsit bune analogii cu ancadramentele descoperite la palatele de la Buda şi Viségrad, în cazul primului edificiu comanditar fiind însuşi regele Matia Corvinul. Astfel, unui început de arc frânt, aparţinând unui ancadrament de fereastră, i s-au găsit analogii pe latura nordică a „Palatului de vară" de la Viségrad, piesele fiind încadrate stilului hibrid, de trecere de la gotic la renaştere[285]. În cazul palatului regal de la Buda, la ancadramentul unei ferestre, piesele de factură renascentistă de la Oradea au de asemenea analogii[286].

Toate aceste observaţii converg spre concluzia, susţinută de altfel şi de o parte a specialiştilor din România, că transformările în stil renascentist timpuriu de la palatul orădean au fost iniţiate deja sub păstorirea episcopului Ioan Filipecz (1476 – 1490) şi doar completate de către Sigismund Thurzó[287]. În timpul ultimului,

---

[279] Csaba L., *op. cit.*, p. 90 – 96; László F., *op. cit.*, p. 96 – 100.
[280] Csaba L., *op. cit.*, p. 96.
[281] Buzás G., Lövei P., *Lapidarium Hungaricum. 2. Pest megye I. Visegrad, király palota 1*, Budapest, 1990, fig. 11.

[282] A. Erlande-Brandenburg, *op. cit.*, p. 341 – 364.
[283] *Ibidem*, p. 359.
[284] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 44.
[285] Mikó Á., *op. cit.*, p. 101.
[286] *Ibidem*, p. 100.
[287] Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *Arhitectura renaşterii în Transilvania*, Bucureşti, 1963, p. 38.

influența italiană, de sorginte florentină, pătrunde și în arhitectura palatului de la Oradea, având analogii cu ansamblurile contemporane de la Strigoniu și Pécs[288].

Palatul episcopal orădean, sub înfățișarea primită la începuturile secolului al XVI-lea, dar și cu amprentele curții reginei Isabella și a fiului său Ioan Sigismund, a mai funcționat mai bine de un secol, deși victoria Reformei la Oradea i-a schimbat brutal destinația la jumătatea secolului amintit. Clădirea avea să fie demolată în primele două decenii ale veacului al XVII-lea, sub domnia principelui Gabriel Bethlen, inițiatorul ultimei mari zidiri din interiorul cetății orădene, palatul princiar, care a refolosit masiv structurile din piatră ale vechiului edificiu episcopal[289].

În sediul episcopal al Transilvaniei, la Alba Iulia, palatul gotic a făcut și el loc unui nou edificiu realizat în stil renascentist. La fel ca în cazul ansamblului episcopal orădean, palatul renascentist de aici a fost rodul strădaniilor unor episcopi, câștigați de cauza umanistă în primele două decenii și jumătate ale secolului al XVI-lea: Ladislau Geréb și Francisc Várday[290]. De ultimul prelat se leagă și ridicarea unui turn circular, care a fost adosat palatului[291]. În anul 1542 palatul va deveni sediul noii instituții a principatului transilvănean.

Descoperirile arheologice din arealul palatului episcopal sugerează rafinamentul locatarilor săi în privința dotărilor clădirii. Numeroasele cahle găsite, între care se numără câteva exemplare de excepție, sugerează că majoritatea încăperilor erau încălzite. Ceramica de construcție: țigle smălțuite, olane, cărămizi decorative cu cap semicircular smălțuit, alături de ochiurile de geam confirmă asertiunile noastre.

Cel mai important obiectiv arheologic cercetat recent în cetatea orădeană a fost cu siguranță palatul episcopal. Având o primă fază gotică, palatul a funcționat probabil la începutul secolului al XIV-lea cu aripa de sud–est, urmată la un scurt interval de cea de sud–vest și de racordul lor. Funcționarea ansamblului în acest mod a durat o lungă perioadă, transformările în manieră renascentistă fiind ample, mai ales în cazul laturii de sud–vest, unde au existat chiar două etape de modificări. Racordul celor două aripi a suferit de asemenea transformări substanțiale, soluțiile alese fiind în funcție de modul de flancare al clădirii, de economia interioară a cetății în general și de o mai bună legătură între cele două componente ale clădirii

Cu numeroase analogii în centrul Europei, palatul orădean a fost un edificiu impozant, pe care călătorii străini l-au descris cu entuziasm și admirație, fiind nu de puține ori și gazda unor ilustre capete încoronate. Soarta sa vitregă de la începutul secolui al XVII-lea a pecetluit în fapt soarta întregului complex medieval orădean, motivele fiind evident diferite. Dacă în cazul cetății s-au impus argumentele strategice, dar și cele ale unui nou context politic, catedrala și palatul episcopal au fost „condamnate" de transformările religioase de la mijlocul veacului al XVI-lea, la care s-au adăugat și distrugerile pricinuite de asediul turcesc de la 1598, precum și cutremurele de la începutul secolului al XVII-lea.

III.1.4. Alte amenajări. Complexe anexă

În câteva cazuri cercetarea arheologică a sitului orădean a delimitat unele complexe cu rol periferic, temporare, sau funcționând perioade mai îndelungate, care însă nu au lăsat decât urme superficiale în existența monumentului. În primul

---

[288] Mikó Á., *op. cit.*, p. 278.

[289] Vezi ultima descriere a clădirii palatului episcopal dintr-un inventar din anul 1598 la A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 48; Mikó Á., *op. cit.*, p. 99. O foarte interesantă descoperire arheologică din zona palatului este un ancadrament de ușă de factură renascentistă care poartă o inscripție: JO: BOER / 1589, extrem de sugestivă pentru stilul și componentele arhitectonice ale clădirii de la finele secolului al XVI-lea: cf. A. A. Rusu, *Cercetări arheologice în Cetatea Oradea. Sinteza preliminară a anilor 1991 – 1993*, în *Crisia*, XXIII, 1993, p. 82, fig. 13/1; vezi și *Idem* (sub redacția), *op. cit.*, p. 41.

[290] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 126 – 127.

[291] *Ibidem*, p. 140 – 141.

rând trebuie menţionată descoperirea a două ziduri paralele într-o secţiune, S VI, singura trasată în curtea actualului palat princiar, în colţul său sud-estic, perpendicular pe latura de sud a clădirii. Ridicate din cărămidă, zidurile au avut soluţii constructive diferite. Cel din partea de est, cu o elevaţia groasă de 0,70 m., avea fundaţia mai lată cu 0,25 m. în exteriorul asizelor elevaţiei. Zidul nu are fundaţie în partea de vest, iar grosimea lui este sensibil inferioară pandantului său, doar 0,50 m. Distanţa dintre cele două ziduri era de 3,35 m. Între zidurile paralele, la o adâncime de 2,80 m. faţă de nivelul actual de călcare, a fost cercetată o podea din cărămidă, alături de un pinten de zidărie ridicat din piatră. În extremitatea de nord-vest a secţiunii a fost descoperită o altă pardoseală din mortar, la o adâncime de 2,30 m. faţă de nivelul actual de călcare, realitate care sugerează o folosire ulterioară faţă de precedenta[292]. Iconografia cetăţii, de la sfârşitul secolului al XVI-lea, relevă funcţionarea unui coridor, în zona cercetată arheologic, care făcea legătura între aripa de sud-est a palatului episcopal şi intrarea laterală, cea de sud, a catedralei. Se pare că acest coridor era etajat, având pe latura de vest o poartă. Pe stampele amintite, coridorul avea în partea superioară ambrazuri de observare şi de tragere.

O primă utilitate a coridorului credem că a fost aceea a unei legături directe, de ordin privat a episcopului şi altor înalţi prelaţi, dintre palatul princiar şi catedrală. Nu este exclus ca delimitarea realizată cu ajutorul acestui coridor, între aripa de sud a catedralei, cea de sud-vest a palatului episcopal cu incinta care se continuă spre vest, să funcţioneze ca un claustru episcopal, realitate deja comună în lumea catolică a secolelor XIV – XV.

O altă secţiune, S II, trasată pe latura de nord-est a palatului princiar, foarte aproape de locul unde în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost ridicată o biserică în stil baroc pentru uzul garnizoanei cetăţii, adosată ansamblului princiar, a relevat existenţa unui zid din piatră cu grosimea de 0,65 m., tencuit pe partea estică. Un alt zid, care a putut fi cercetat până la adâncimea de 2,80 m. a aparţinut unui ansamblu mai vechi, imposibil de corelat însă cu alte clădiri, datorită suprapunerii altor edificii şi a irelevanţei stratigrafiei[293].

În secţiunea S XII, după dezafectarea palatului episcopal, a fost ridicată o construcţie din cărămidă, având lungimea de 11,80 m., grosimea zidurilor măsurând între 0,50 şi 0,65 m., cu compartimentări interioare şi pardoseală din acelaşi material. Pe baza monedelor şi ceramicii descoperite în nivelul stratigrafic aferent, clădirea a fost datată în secolul al XVIII-lea.

Aceleaşi caracteristici le-a avut o altă construcţie descoperită în secţiunea S XVIII, paralelă cu profilul de nord. Zidul din cărămidă a fost surprins pe o lăţime de 1,50 m., alături de o platformă alcătuită din acelaşi material, cărămizile fiind aşezate pe cant. Un al doilea tronson al podelei, lat de 1,20 m., avea câteva urme pe nivelul de călcare. Deasupra acestor podele, la 0,95 m. adâncime, a fost descoperită o nouă amenajare, constând de asemenea dintr-o podea din cărămidă, sub forma unei potcoave orientate spre sud, având o lăţime de 1,90 m. O vatră din cărămidă, cu dimensiunile de 0,70 x 0,60 m., a fost descoperită în acelaşi areal, la circa 1,30 m. adâncime. În sfârşit, un zid paralel cu palatul princiar, care traversa secţiunea S XVIII de la nord la sud, a fost delimitat la 1,70 m. de capătul de vest al secţiunii. Fundat la 1,85 m. adâncime, avea crepida de fundaţie la 0,85 m. adâncime faţă de actualul nivel de călcare, grosimea ei fiind cu 0,15 m mai mare decât a elevaţiei. Aceasta, păstrată pe o înălţime de 0,60 m., era alcătuită din piatră cu fragmente de cărămidă, toate prinse cu un mortar de bună calitate. Aparţinând cu siguranţă de construcţiile ridicate în prima parte a secolului al XVIII-lea de către garnizoana austriacă, ele au fost demolate la sfârşitul secolului al XIX-lea, odată cu ultimele modificări importante aduse cetăţii şi mai ales palatului interior.

[292] *Ibidem,* p. 66; vezi şi *Idem* (sub redacţia), *op. cit.,* p. 45.

[293] *Ibidem,* p. 62.

Stratigrafia ulterioară demolării palatului episcopal şi construirii noului ansamblu princiar, aferentă secolului al XVII-lea este relativ clară. Ea cuprinde nivele stratigrafice groase de circa 0,50 m., care corespund unui secol de depuneri arheologice. Fără a delimita foarte clar un nivel pandant exclusiv perioadei de funcţionare a paşalâcului de Oradea (1660 – 1692), deşi material arheologic, îndeosebi ceramică orientală şi monede turceşti au fost descoperite în număr semnificativ, a fost totuşi regăsită în mai multe secţiuni (S V, S X, S XI, S XIV, S XVIII) o palisadă ridicată probabil cu ocazia asediului cetăţii din anul 1692, când oştile austriece au alungat stăpânirea otomană. Interesantă este modalitatea de amplasare a palisadei, care ocolea la exterior palatul princiar, fiind probabil o ultimă încercare de fortificare intermediară a apărătorilor turci după ce asediatorii au reuşit să cucerească prima incintă, cea aparţinând cetăţii bastionare. În total au fost cercetate peste 20 de urme de bârne verticale, având diametrele cuprinse între 0,15 şi 0,30 m., distanţa dintre ele variind între 0,50 şi 0,70 m[294]. Urmele de arsură descoperite la unele dintre aceste bârne confirmă distrugerea violentă a palisadei prin incendiere, în timpul asediului din anul 1692. În acest nivel, dar şi în cel inferior legat de asediul din anul 1660, au fost descoperite numeroase fragmente de grenade şi ghiulele de calibre diferite, extrem de relevante pentru rolul artileriei de asediu în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. A fost cu siguranţă „cântecul de lebădă" al cetăţilor bastionare de tip italian, tehnica şi tactica războaielor schimbâdu-se tot mai mult. Noul stil Vauban va deveni de altfel, la începutul veacului al XVIII-lea, cel preferat în construirea cetăţilor în regiune.

În apropierea zidului de incintă al cetăţii, în secţiunea S I, a fost cercetată o locuinţă aparţinând tot perioadei paşalâcului otoman. Ridicată din lemn, ea a fost amenajată pe o fundaţie simplă, alcătuită din cărămizi şi pietre fără mortar. În exteriorul ei au fost descoperite două sobe: una, a cărei margini au fost alcătuită din cărămidă, cu dimensiuni de 0,90 x 0,70 m., o a doua avea dimensiuni ceva mai mari: 1,10 x 0,90 m. Monedele turceşti descoperite în acest nivel au confirmat datarea în a două jumătate a secolului al XVII-lea[295]. În secţiunea S XVII a fost delimitată o podea de circa 8 mp., aparţinând de asemenea perioadei turceşti. Mai multe gropi de scoatere a pietrei din preajma palatului episcopal, probabil pentru reparaţiile curente la incintă sau la fostul palat princiar, au fost delimitate în arealul amintitului ansamblu.

În sfârşit, în secţiunea S IX, alături de fundaţia turnului T 2, a fost cercetată o cisternă (fântână ?) dezafectată probabil după demolarea palatului episcopal. Ulterior, în groapa rămasă au fost aruncate cadavre de animale dar şi corpuri umane mutilate, provenite probabil de la asediile din anii 1660 şi 1692. În secolul următor groapa a fost umplută, locul fiind astfel pregătit pentru amenajarea unor cazărmi de către noua administraţie militară austriacă.

III.1.5. Cimitirele din Cetatea Oradea

Cercetările arheologice desfăşurate începând cu anul 1991 în cetatea orădeană au delimitat câteva orizonturi de înhumări care, prin caracteristici specifice, amplasare stratigrafică şi inventar, au fost împărţite în trei categorii distincte. În multe cazuri, datorită deranjărilor ulterioare şi a lipsei inventarului, nu s-a putut preciza cu exactitate căruia dintre orizonturile de înmormântare i-a aparţinut defunctul[296].

Cel mai vechi orizont de înmormântare descoperit în cetatea orădeană este cel care era legat de catedrala episcopală. Scheletele au fost descoperite cu predilecţie în pivniţa faţadei palatului princiar, în apropiere de latura de nord-vest (M 66, M 67, M 68, M 69, M 70, M 71, M 72, M 73, M 74, M 75, M 76, M 77), dar şi la sud-est

[294] *Idem* (sub redacţia), *op. cit.,* p. 59 - 60.

[295] *Ibidem*, p. 58.

[296] Vezi pe larg descrierea cimitirelor din cetate, fără cel din pivniţa faţadei palatului princiar în: *Ibidem*, p. 63 – 67.

de dispăruta catedrală (M 5, M 6, M 7) sau lângă turnul T 2, de lângă fostul palat episcopal (M 49, M 50). La nici unul dintre aceste schelete nu a fost descoperit vreun inventar. Orientarea defuncţilor este fără excepţie pe direcţia est-vest, la fel şi adâncimea la care au fost înhumaţi: 2,10 – 2,15 m., inclusiv cei din pivniţa palatului princiar, măsuraţi în adâncime absolută faţă de actualul nivel de călcare. Faţă de nivelul actual de călcare al pivniţei de sub faţada palatului princiar, adâncimile ocilează între 0,20 – 0,40 m[297].

În acest context, cercetarea unuia dintre schelete (M 67) ne-a oferit un nesperat termen *anteqvem* de datare. Descoperit în amintita pivniţă a faţadei palatului princiar, defunctul a fost tăiat de la partea superioară a coapselor de către unul dintre zidurile compartimentale interioare ale amintitei încăperi, cel dinspre est. Astfel, putem afirma cu siguranţă că în momentul construcţiei acelei aripi a palatului, în fapt faţada acestuia, meşterii care lucrau pe şantier nu mai cunoşteau amplasamantul cimitirului medieval din jurul catedralei episcopale, deja demolată[298]. În ciuda faptului că datarea aripii de vest, şi a însuşi momentului de debut al construcţiei palatului princiar, a născut unele polemici între istoricii de artă, fiind vehiculaţi anii 1618, 1620 sau 1622[299], în acel moment, repetăm, cimitirul medieval din jurul catedralei episcopale fusese deja uitat ca amplasament.

Cea mai bună analogie cu cimitirul medieval din cetatea orădeană este cel cercetat în localitatea Sălard, în judeţul Bihor, unde au fost cercetate 78 de morminte, cu un inventar relativ sărac. Înhumările aparţineau aceluiaşi orizont, în preajama mormintelor fiind descoperită o monedă datată în primii ani de domnie a regelui Ludovic cel Mare (1345 – 1347)[300], dar şi un capăt de curea din os, cu analogii în cimitirul medieval de la Cefa – La Pădure, la Oradea - P-ţa 1 Decembrie, în Transilvania, Ungaria şi Slovacia, datate larg în secolele XIV - XV[301]. Alte analogii cu cimitirul medieval din cetate aparţin orizontului târziu al cimitirului de la Sântion - Dealul Mănăstirii, localitate suburbană a Oradiei[302], cimitir aparţinând unei mănăstiri benedictine[303], câteva morminte din cimitirul cercetat în cadrul complexului monahal de la Voivozi, în Bihor[304], deja amintitul cimitir de la Cefa - La Pădure[305], dar şi cele cercetate în Banat: Berzovia - Pătruieni[306], Cârnecea - Dealul bisericii[307], Mehadia - Ulici[308], Sat Bătrân - Dealul bisericii[309], Ilidia - Obliţa[310] şi Reşiţa - Moroasa[311].

În ordine cronologică, un masiv orizont de înhumări, numărând 33 de morminte, aparţine asediului din anul 1598, când o puternică armată otomană a asediat cetatea Oradea, fără succes, şi secolului al XVII-lea. Majoritatea acestor înhumări au fost amplasate deasupra ultimei podele a aripii vechi a palatului episcopal, dar şi lângă turnul T 3 sau la îmbinarea celor două aripi ale amintitului palat. Deşi multe dintre schelete au fost descoperite răvăşite, sau cu părţi ale corpului lipsă, s-a putut stabili că în general înhumările aparţin unor creştini, orientarea est–vest fiind preponderentă. În câteva cazuri (M 18, M 28, M

[297] D. Marta, *Un cimitir medieval din Cetatea Oradea,* în *Crisia,* XXXVIII, 2008, p. 45 – 46; în articol numerotarea mormintelor din pivniţa palatului princiar a fost de la 1 la 12 (vezi şi planşa de la finele acestuia).

[298] *Ibidem,* p. 46 – 47.

[299] Vezi subcapitolul destinat special analizei palatului princiar.

[300] Gedai I., *Magyar uralkodók pénzeiken,* Budapest, 1991, p. 75.

[301] D. Marta, *Un cimitir medieval descoperit la Sălard (jud. Bihor),* în *Crisia,* XXXI, 2001, p. 66 – 68.

[302] Alexandrina D. Alexandrescu, *Săpăturile de salvare de la Sântion,* în *S.C.I.V.,* VI, 1955, nr. 3 – 4, p. 493 – 494.

[303] A. A. Rusu (coordonator), *Dicţionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş,* Cluj-Napoca, 2000, p. 231.

[304] R. Popa, D. Căpăţână, Lukács A., *op. cit.,* p. 72 – 73.

[305] Mulţumim şi pe această cale colegului dr. Ioan Crişan, conducătorul şantierului arheologic de la Cefa, pentru informaţia oferită.

[306] D. Ţeicu, *Cercetări arheologice la Berzovia,* în *Banatica,* 10, 1990, p. P. 269 - 272.

[307] *Idem, Biserica medievală de la Cârnecea,* în *Arheologia satului medieval din Banat,* Reşiţa, 1996, p. 57 – 59.

[308] *Idem, Necropole medievale (sec. X - XIV) din sudul Banatului,* în *Banatica,* 12/1, 1993, p. 238.

[309] *Ibidem,* p. 245.

[310] *Ibidem,* p. 237.

[311] *Ibidem,* p. 240.

29, M 47, M 48) mormintele aveau inventar. Astfel lângă M 18 a fost descoperit un lacăt, realitate care poate fi interpretată ca fiind legată de anumite practici vrăjitoreşti[312]; în cazul lui M 28 au fost descoperite un ac de păr cu ornamente şi două copcii din bronz, la M 29 au apărut 13 perechi de copcii tip „moş-babă" datate în secolele XVI - XVII, alături de un şirag de mărgele din os şi altele de culoare neagră; M 47 avea pe lângă corp şapte perechi de copcii din argint aurit având o datare similară, pe când în cazul lui M 48 au fost descoperite 18 perechi de asemenea copcii. În unele cazuri au fost descoperite urme de la sicrie. O bună analogie avem în cazul cimitirului descoperit la circa trei kilometri distanţă de cetate, spre sud-est, în aşezarea de la Oradea – Salca „Pepinieră" unde, alături de materiale arheologice din preistorie şi antichitatea târzie, au fost descoperite şase morminte înhumate în sicrie. În două cazuri inventarul consta în ace de păr din argint, cu bulb în partea superioară, şi închizători pentru veşminte, care funcţionau identic cu cele descoperite în cetate, pe principiul „moş-babă"[313].

Un ultim grup de înhumări, alcătuit din 27 de morminte, cuprinde pe cei căzuţi în urma asediilor din 1660, în urma căruia cetatea a fost ocupată de turci, fiind transformată în centru de paşalâc, şi 1692, când oştile austrice au ocupat la rândul lor fortificaţia. În cazul unora dintre schelete este foarte vizibil faptul că au fost mutilate de exploziile ghiulelelor. Este de asemenea interesant cazul altora, unde avem de-a face în mod sigur cu rămăşiţele unor soldaţi turci, prin orientarea şi înhumarea lor neglijentă (ex. M 63). În cazul lor decesul a survenit cu siguranţă la asediul austriac victorios, din anul 1692. Şi în cazul acestui orizont de înhumare nu a existat o zonă precis delimitată pentru cei morţi.

Interesantă rămâne şi stabilirea sexului şi a vârstei celor înhumaţi. Pentru prima categorie s-a putut stabili cu siguranţă că mormintele M 45, M 50 şi M 54 au aparţinut unor femei, lăţimea evidentă a bazinului conducând la această concluzie. În cazul a cinci înhumaţi, datorită dimensiunilor reduse a scheletelor, am opinat că ele au aparţinut unor copii. Nu au fost descoperite morminte comune, deşi în câteva cazuri distanţa dintre schelete a fost foarte mică. Faptul că numeroase dintre scheletele descoperite au avut o stare de conservare extrem de precară a constituit un impediment major în calea unor atribuiri exacte legat de sexul sau vârsta înhumaţilor.

Cimitirele cercetate acum în cetatea orădeană au constituit elemente aparte în contextul cercetărilor arheologice desfăşurate aici. Arealul, relativ periferic faţă de vechea catedrală medievală, unde au avut loc recentele descoperiri, nu au dus la rezultate spectaculoase din punct de vedere arheologic, faţă de cele petrecute în campaniile de la finele veacului al XIX-lea şi începutul celui următor. Cercetarea arheologică de atunci a vizat tocmai catedrala episcopală, descoperirea pietrelor tombale a doi dintre cei mai importanţi episcopi orădeni, Andreea Scolari şi Sigismund Thurzó, morţi la 1426 respectiv 1512, fiind de senzaţia pricinuită, a fost totuşi un deznodământ posibil de aşteptat..

Inventarul relativ sărac al mormintelor a făcut uneori dificilă încadrarea cronologică, bazată aproape exclusiv pe contextul stratigrafic, reuşindu-se totuşi delimitarea a trei orizonturi de înhumare: cel datat în secolele XIV – XV, aflat în jurul catedralei episcopale, cel de la finele secolului al XVI, legat de asediul din 1598 şi din secolul al XVII-lea, precum şi ultimul care se leagă de asediile turcesc şi austriac din anii 1660 şi 1692.

III.1.6. Ansamblul orădean la sfârşitul secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea

III.1.6.1. Cetatea bastionară

Transformările politice radicale din centrul Europei, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, au marcat profund şi arealul orădean. După interminabilele conflicte turco-austriece şi

[312] Cf. A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea.Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 67.

[313] S. Bulzan, C. Ghemiş, G. Fazecaş, *op. cit.*, p. 97.

redesanarea stăpânirilor acestora în spațiul fostului regat al Ungariei, Oradea a devenit, surprinzător poate pentru locuitorii săi dar și pentru căpitanii, vicecăpitanii și garnizoana din cetate, „cheia" apărării graniței de vest a tânărului principat al Transilvaniei. Pentru clasa politică ardeleană vecinătatea pașalâcurilor de Buda și Timișoara, alături de tendințele hegemoniste ale Casei de Habsburg, au reprezentat cu siguranță motive de îngrijorare mai mult decât suficiente pentru a reconsidera dispozitivul strategic al principatului. În acest context politic și militar trebuie inclus și imensul efort financiar al Transilvaniei pentru transformarea cetății orădene și aducerea ei într-un răstimp cât mai scurt la standardele militare ale momentului.

Secolul al XVI-lea a reprezentat din punct de vedere militar conflictul dintre „tun și cuirasă". Dincolo de această metaforă, în intervalul amintit, cu reverberații și în prima parte a secolului al XVII-lea, a avut loc un progres foarte rapid al armelor de foc, și în special al artileriei de asediu care, pentru o perioadă a rupt echilibrul dintre aceste arme și capacitățile defensive ale cetăților, mult rămase în urmă.

În Europa au apărut, încă de la sfârșitul secolului al XV-lea, preocupări pentru sporirea capacităților de rezistență a cetăților în fața puterii de foc crescânde a artileriei de asediu. Cu ascendență în Italia veacului al XV-lea, la începutul secolului următor s-au conturat câteva importante „școli de arhitectură militară", îndeosebi în spațiul german, în Franța și Țările de Jos. Fără a insista în mod deosebit asupra particularităților fiecăreia, credem totuși că o scurtă analiză va clarifica opțiunile principilor ardeleni pentru arhitecții italieni. Marea noutate a cetăților din amintitul interval a fost bastionul exterior incintei, care a avut nevoie de mai bine de o jumătate de secol pentru perfecționări, trecându-se succesiv de la un simplu val de pământ manșonat cu zidărie, la sistemul bastionar complex. Treptat s-a renunțat la planul circular, extrem de expus loviturilor artileriei, și s-a căutat eliminarea unghiurilor moarte, foarte avantajoase pentru asediatori.

Arhitecții italieni au avut meritul de fi primii care au căutat o soluție de contracarare a loviturilor tunurilor de asediu. Inițiatorul acestui proces nu a fost stabilit cu precizie. Unii istorici l-au socotit pe Francesco di Giorgio di Martini drept primul inginer militar care a conceput bastionul în formă de pică de mari dimensiuni, plin cu pământ și căptușit în exterior cu cărămidă, pentru a contracara impactul ghiulelelor, eveniment petrecut în intervalul 1491 - 1495[314]. Alte opinii s-au îndreptat spre arhitectul Sanmicheli, drept prim constructor al unui asemenea bastion în anul 1527, la cetatea de la Verona[315].

În Italia deceniilor următoare s-au construit cetăți bastionare la Torino, s-a terminat cetatea de la Verona[316], alături de reconstruirea celor din Roma, Florența și Mantova[317], care au convins multe capete încoronate ale Europei să solicite serviciile arhitecților militari din peninsulă. Aceștia s-au bazat pe două sisteme de fortificare. Primul, denumit „stilul italian vechi", consta din bastioane care aveau exclusiv doar linii drepte, având forma unei pene sau a unui romb cu jumătatea secționată. Vârful bastionului avea un unghi ascuțit, îndreptat spre șanțul de protecție, artileria fiind plasată pe flancuri. Al doilea sistem, care a reprezentat în fapt o perfecționare adusă primului, a purtat denumirea de „stil italian nou". Bastioanele au fost construite cu umerii rotunjiți, în formă de ureche, inovație care a avut menirea de a proteja cazematele așezate lateral, unde a fost amplasată și artileria de apărare[318].

Deși influența arhitecților militari italieni în epocă a fost omniprezentă pe continent, școlile

[314] Al. Avram, *Din contribuția maselor populare transilvănene la lupta antiotomană. Constructorii cetății Oradea în ultima treime a secolului al XVI-lea,* în *Studii și Comunicări. Muz. Brukenthal. Arh. Ist.,* 20, 1977, p. 50.

[315] Gh. Anghel, *Cetățile medievale din Transilvania,* București, 1972, p. 109.

[316] Al. Avram, *op. cit.,* p. 51.

[317] Maggioroti L. A., *A hadiépirészet magyarország történetében,* în *Hadtört. Közl.,* XXXVI, 1935, nr. 1 – 2, p. 31.

[318] Gh. Anghel, *op. cit.,* p. 110.

germană, franceză şi flamandă au avut fiecare contribuţii semnificative la întărirea capacităţilor defensive ale cetăţilor momentului. În Germania s-au construit îndeosebi bastioane care se flancau reciproc, acestea fiind perpendiculare pe incinte. Flamanzii, datorită specificului reliefului, au fost iniţiatorii şanţurilor de protecţie masive, umplute cu apă şi cu contraescarpe pe măsură, iar arhitecţii francezi au preferat în general bastioanele în unghi drept, de clasică inspiraţie italiană, având însă legătura cu incinta mai lată şi mult mai scurtă. Urechile bastioanelor erau lungi, în interior fiind amplasate cazematele şi artileria[319].

În Transilvania „monopolul" proiectului noului tip de cetate a aparţinut arhitecţilor italieni. Influenţa acestora, denumiţi în epocă cu termenul de *„fundatori"*, a fost covârşitoare la fel ca şi onorariile precticate. Un studiu consacrat arhitecţilor italieni care au lucrat în principat pe diferite şantiere, în cursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, enumeră nu mai puţin de 39 de personalităţi, cu contribuţii inegale ca importanţă şi valoare[320]. Noul val de construcţii militare a impus afirmarea spectaculoasă a breslelor de zidari (*muratori*) şi pietrari (*lapicidi*), Clujul având în acest compartiment întâietatea, primele menţiuni documentare datând din prima jumătate a secolului al XVI-lea[321].

Cetatea orădeană se înscrie şi ea pe lista cetăţilor ridicate sub îndrumarea arhitecţilor italieni. Iniţiatorul marelui şantier orădean a constituit în ultima perioadă un subiect pentru anumite controverse istorice, dilema oscilând în jurul persoanei ultimului mare episcop catolic orădean, Gheorghe Martinuzzi, şi cea a principelui Transilvaniei, Ioan Sigismund[322]. O analiză a surselor documentare poate lămuri însă foarte simplu această problemă. În primul rând, în cazul episcopului Martinuzzi, la cetatea încă episcopală s-au făcut doar lucrări de reparaţii, care s-au axat mai ales asupra palatului episcopal din interiorul ansamblului amintit, în fapt reşedinţa privată a înaltei feţe bisericeşti. Intervalul în care s-au desfăşurat aceste lucrări au fost anii 1541 – 1551, ultimii de fapt ai episcopului, asasinat mai apoi de către mercenarii generalului habsburg Castaldo în castelul său de la Vinţu de Jos. Interesante rămân contactele acestuia cu arhitectul veneţian Domenico da Bologna, care i-a frecventat curtea şi căruia i-au fost atribuite primele planuri ale cetăţii bastionare de la Oradea, realitate de altfel extrem de plauzibilă[323].

Primele menţiuni documentare sigure legate de începerea lucrărilor la noua cetate datează din primăvara anului 1569 când, la 7 mai, meşterul sibian Mathias Balogh a fost trimis, la porunca principelui Ioan Sigismund, la Miercurea pentru a tocmi trei meşteri zidari. În acelaşi an, pe şantierul orădean lucrau deja alţi patru zidari, alături de trei pietrari[324]. Două diete succesive, cele ţinute în ianuarie 1570 la Mediaş şi în mai, acelaşi an, la Turda, au stabilit cu exactitate cuantumul contribuţiilor băneşti ale ardelenilor la ridicarea noii cetăţi. Astfel, nobilii din Partium erau obligaţi la plata unui florin, pe când cei din Transilvania istorică şi secuii trebuiau să dea 20 de dinari. La Turda dieta a hotărât o suplimentare a obligaţiilor cu 15 dinari[325]. După cum am amintit deja, în intervalul 1573 – 1596, 19 diete ale principatului

[319] *Ibidem*, p. 111.

[320] Kovács A., M. Ţoca, *Arhitecţi italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea*, în *Studia. Historia*, XVIII, 1973, fasc. 2, *passim*.

[321] G. Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renaşterea*, Bucureşti, 1987, p. 63.

[322] Pentru prima personalitate înclină îndeosebi Gh. Sebestyén, *op. cit.*, p. 133 – 134 şi parţial Kovács A., *L'architteto del'anno 1570 della fortezza di Oradea*, în *Omaggio a Dinu Adameşteanu*, Cluj-Napoca, 1996, p. 253 – 254 (să amintim că anul 1570 episcopul orădean era deja mort); documentele vorbesc însă foarte clar de debutul şantierului orădean în anul 1569, alături de horărârile a nu mai puţin de 19 diete ale Transilvaniei în intervalul 1573 – 1596, unde susţinerea financiară a construcţiei cetăţii a fost principalul subiect al dezbaterilor; pentru detalii vezi L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *op. cit.*, p. 123 – 124.

[323] L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *op. cit.*, p. 122.

[324] Al. Avram, *op. cit.*, p. 54.

[325] *Ibidem*, p. 55.

au avut ca principală preocupare asigurarea surselor de finanţare şi a fluxului de meşteri către cetatea orădeană.

Este extrem de interesant de urmărit creşterea continuă, cu anumite sinuozităţi, a cuantumului acestor obligaţii, de la cei 20 de dinari, hotărâţi la Mediaş în ianuarie 1570, la 35, în dieta de la Turda din acelaşi an, ca apoi să crescă la 50 de dinari în 1573, în urma hotărârii dietei de la Cluj, urmate de o scădere semnificativă, la 25 de dinari, aprobaţi de dieta din acelaşi oraş în luna octombrie 1578, pentru ca numai trei ani mai târziu, tot la Turda, dieta să ridice obligaţiile la 99 de dinari. Suma a reprezentat apogeul cuantumului contribuţiilor obligatorii, adunările de stări din anii următori limitând suma la 50 de dinari. De fiecare dată s-au luat măsuri concrete şi pentru clarificarea obligaţiilor în muncă[326].

În condiţiile prezenţei la Oradea, după vizita principelui Ioan Sigismund din iarna anului 1569, a nu mai puţin de 17 meşteri zidari, 24 de cărămidari şi patru pietrari, veniţi de la Sibiu, Mediaş, Cincu şi Sebeş, munca la primul bastion era deja terminată în anul următor, acesta primind numele de Crăişorul, în cinstea principelui ardelean[327].

Moartea acestuia, survenită prematur un an mai târziu, nu a încetinit munca la cetate, locul său fiind luat de fostul căpitan al fortificaţiei orădene, principele Ştefan Báthory, care cunoştea perfect marile slăbiciuni ale vechii incinte circulare, mult expusă în cazul unui asediu tunurilor exterioare de mare calibru. În acest context, numai doi ani mai târziu a fost finalizat bastionul Aurit, denumit astfel după blazonul familiei Báthory, care i-a decorat partea superioară, operă a doi meşteri aurari veniţi special de la Sibiu[328]. În anii următori, la 1580 şi 1584, au fost terminate bastioanele Ciunt şi Roşu, alături de amplele lucrări desfăşurate pentru finalizarea lucrărilor la incinte şi ridicarea unui nou bastion al porţii.

La comanda principilor ardeleni, un mare număr de arhitecţi italieni s-au perindat pe şantierul orădean. Primul venit a fost veneţianul Ottavio Baldigara, în 1579, an în care a inspectat cetatea, revenind mai apoi în anii 1583 şi 1584 pentru a cerceta lucrările realizate între timp. Arhitectul avea deja experienţa muncii la cetăţile de la Tokaj, Kisvárda, Eger şi Nové Zámki, ca angajat al curţii imperiale.

În acelaşi interval, ca şi în anii imediat următori, la Oradea mai sunt menţionaţi încă cinci arhitecţi, toţi italieni: Domenico Ridolfini da Camerino, trimis în februarie 1581 de la Varşovia la Oradea de către principele Transilvaniei şi rege al Poloniei, Sigismund Báthory, fraţii Fulvio şi Simone Genga, ultimul prezent la Oradea în anii 1585 şi 1587, mult apreciat de către principele Báthory, care i-a oferit 900 de taleri în locul celor 600 promişi iniţial, Achille Tarducci da Carinaldo, care a lucrat la Oradea în anul 1596 şi bolognezul Giovan Marco Isolano, ultimul surprins în cetate de asediul turcesc din anul 1598, de altfel prima încercare militară a noii fortificaţii, încă neterminate, pe care a trecut-o cu succes, pagubele înregistrate fiind totuşi importante[329].

În intervalul 1574 – 1575, de altfel cel mai prolific pentru ritmul de muncă la construcţia cetăţii, în zonă erau prezenţi 75 de meşteri pietrari, zidari şi cărămidari, alături de sute de salahori, proveniţi în majoritate din satele limitrofe oraşului, perioadă care a coincis în fapt cu apogeul domniei principelui Ştefan Báthory, urcat în anul 1575 concomitent cu demnitatea deţinută în principat şi pe tronul regatului polon[330].

După anul 1585 urmează o perioadă de relativă stagnare a ritmului construcţiilor, probabil şi datorită izbucnirii în acel an în arealul orădean a unei cumplite epidemii de ciumă. Ulterior, probabil şi datorită costurilor enorme, au fost preferaţi tot mai mult meşterii specializaţi din Oradea şi împrejurimi. Astfel, locuitorii din Haieu

[326] L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *op. cit.*, p. 123.

[327] Al. Avram, *op. cit.*, p. 55.

[328] *Ibidem*, p. 57.

[329] Kovács A., M. Ţoca, *op. cit.*, p. 22 – 25.

[330] Al. Avram, *op. cit.*, p. 58.

şi Hidişel aveau obligaţia de a arde varul pentru cetate, cei din Ghighişeni se ocupau de aprovizionarea cu lemne, iar locuitorii Suplacului, alături de alte îndatoriri, se ocupau şi cu cărăuşitul. Foarte interesantă este menţionarea locuitorilor din Măgura şi Chişcău, care erau obligaţi să confecţioneze arme pentru garnizoana cetăţii, mărturie care atestă funcţionarea acolo a unor fierării[331].

Faimoasele stampe de la sfârşitul secolului al XVI-lea ne înfăţişează starea cetăţii[332]. Astfel, faza ei bastionară ne dezvăluie faptul că în acel moment erau finalizate bastioanele Ciunt, Aurit, Roşu şi Crăişorul, alături de poarta de acces, toate ridicate din piatră şi căptuşite cu cărămidă. Bastionul Porţii era ridicat doar sub forma unei palisade, lucrările la acest obiectiv fiind finalizate abia sub domnia principelui Gabriel Bethlen în anul 1618. De altfel, dieta de la Alba Iulia a alocat sumele necesare finalizării lucrărilor, care au început în vara acelui an prin evacuarea apei din şanţul de protecţie, făcând astfel posibilă intervenţia şi la structurile inferioare ale acestui bastion. Botezat cu numele ctitorului său, a fost decorat pe faţa de nord-vest cu o frumoasă inscripţie, admirată de principe în timpul inspecţiei acestuia în cetate, în anul 1619[333]. Această cronologie a finalizării lucrărilor la diferitele părţi ale cetăţii bastionare, bazată pe surse documentare, a fost completată cu date punctuale într-un interesant studiu bazat exclusiv pe analiza comparativă a semnelor de meşter de pe blocurile de piatră încastrate în zidurile cetăţii. Astfel, începând cu poarta acesteia, şi mergând în ordinea acelor de ceasornic, a datat prima incintă în anul 1573. Incinta imediat alăturată, spre nord-vest, a fost terminată în intervalul 1600 – 1603, latura de vest a bastionului Ciunt în anii 1574 – 1580, vârful bastionului la 1599, latura sa de nord fiind contemporană cu cea de vest. Incinta de nord a fost datată în anii 1580 – 1581, bastionul Aurit fiind ridicat omogen în anii 1572 – 1573, asemenea incintei de est, în anii 1582 – 1583. Bastionul Roşu a fost construit în două etape: exteriorul la 1584 iar interiorul în intervalul 1588 – 1597, răstimp contemporan şi cu finalizarea incintei din partea de sud-est. Construcţia bastionului Crăişorul a fost cea mai complexă. Astfel, laturile de sud-est şi sud-vest au fost ridicate concomitent în anii 1569 – 1570 iar urechea de nord-est, precum şi vârful acestuia, au fost construite în anul 1586. În sfârşit, incinta de sud-vest a fost finalizată în intervalul 1600 – 1603, iar bastionul Bethlen în anii 1618 – 1619. Aceste detalii, de altfel extrem de interesante, au fost cercetate acum mai bine de două decenii şi jumătate, când starea de conservare a cetăţii era infinit mai bună, semnele de meşter de o varietate copleşitoare, fiind mult mai vizibile[334]. O verificare a acestor datări printr-o nouă cercetare a semnelor de meşter, care să confirme sau să oblige la anumite reconsiderări este astăzi aproape imposibilă datorită degradării extreme a exteriorului incintelor şi bastioanelor.

În cazul tuturor bastioanelor, la nivelul median al înălţimii zidurilor, au fost penetrate ample deschideri, folosite ca loc de amplasare al artileriei de apărare. Datarea lor este dificilă, putem doar opina că sunt ulterioare anilor 1598 – 1599, când pe stampele lui Houfnagel şi Cesare Porta nu se disting.

Finalizarea şantierului cetăţii bastionare orădene a oferit contemporanilor un edificiu militar de excepţie, având dimensiuni cu adevărat impresionante. Perimetrul cetăţii măsura 1141 m., dimensiunile bastioanelor pe laturi, urechi şi unghiurile de vârf fiind următoarele: bastionul Ciunt are lungimea laturilor de 68 şi 74 m.,

[331] *Ibidem*, p. 65 – 66.

[332] Să amintim recentul studiu al Irinei Baldescu care se ocupă tocmai de cei doi fraţi Houfnagel (Hoefnagel), dintre care primul, Georg (Joris) a fost autorul celei mai cunoscute stampe a cetăţii orădene, realizate la 1598: *Joris e Jacob Hoefnagel, artiste e viaggiatori: Territorio e vedute di citta in Civitates Orbis Terrarum, Liber Sextus (Köln 1617 – 1618)*, în *Studia Patzinaka*, 6, 2008, p. 7 – 35.

[333] Balogh Jolán, *Vég Várad várad*, Koloszvár, 1947, p. 24.

[334] I. Emödi, *Contribuţii la cunoaşterea istoriei construcţiei cetăţii renascentiste din Oradea*, în *Crisia*, XXIX, 1999, p. 59 – 118.

urechile fiind egale, măsurând fiecare 5,75 m., vârful având 88°, bastionul Aurit are atât laturile cât şi urechile de dimensiuni egale: 70 m., respectiv 7,50 m., unghiul din vârf fiind de 75°, bastionul Roşu măsoară 87 şi 101 m. pe laturi, 9,50 şi 13,30 m. la aripi, unghiul având 70°, fiind în fapt cel mai mare bastion al cetăţii, bastionul Crăişorul are dimensiunile laturilor de 57 şi 62 m., ale urechilor de 7,50 şi 4,75 m., unghiul vârfului fiind de 88° şi în sfârşit, dimensiunile bastionului Bethlen sunt de 89 şi 99 m. pe laturi, 9,50 m. pentru ambele urechi, unghiul fiind de 72°. Gâturile bastioanelor au de asemenea dimensiuni diferite, oscilând între 16 şi 46 m. lăţime. Pentru a organiza o apărare optimă a cetăţii, garnizoana trebuia să numere circa 2800 – 2900 de soldaţi de o excelentă pregătire, cifră niciodată atinsă[335].

Pătrunderea stilului bastionar în centrul Europei a avut loc în jurul anului 1530[336]. În Transilvania acest eveniment s-a petrecut aproape concomitent, prima cetate ridicată în stilul italian vechi fiind cea de la Gherla, începută spre finalul domniei lui Ioan Zápolya, în jurul anului 1540, şi finalizată câteva decenii mai târziu prin strădaniile succesive ale episcopului orădean Gheorghe Martinuzzi, în a cărui posesie a şi fost la un moment dat, şi ale principelui Ioan Sigismund. Planul cetăţii de la Gherla a fost elaborat de către arhitectul italian Domenico da Bologna, nimeni altul decât cel care a schiţat şi pe cele ale fortificaţiei orădene[337]. Cetatea avea o formă patrulateră, cu bastioane scunde pe colţuri, având unghiuri ascuţite în formă de pană şi lipsite de urechi. Zidurile aveau grosimea de trei metri, interioarele bastioanelor fiind prevăzute cu cazemate. Curtinele drepte, cu metereze, alături de şanţul cu apă lat de circa 40 m. întregesc acest prim model al arhitecturii militare bastionare de influenţă italiană din principat[338].

Alte cetăţi ridicate în acelaşi stil au fost cele de la Carei (jud. Satu Mare) şi Săcuieni (jud. Bihor), azi dispărute[339], alături, se pare, de cetăţuia Braşovului[340]. Cetatea de la Săcuieni a fost proiectată de către arhitectul Giacomo Resti, prezent ulterior la curtea principelui Gabriel Bethlen, la comanda căruia va executa palatul princiar din cetatea orădeană. Din Italia amprenta stilului peninsular, de tip italian vechi, este purtat de cetăţile de la Gyula, proiectată de către arhitectul Paolo Mirandola, Önöd, Sárvár, Szigetvár, având-l ca proiectant pe austriacul Matthias Zündt, precum şi cea de la Szendrő, extrem de interesantă prin unicitatea combinării ambelor stiluri italiene, cel vechi şi cel nou[341].

Analogii cu stilul bastionar de tip italian nou, în care a fost construită şi cetatea de la Oradea, în fond o derivată îmbunătăţită a celui vechi, există atât în Transilvania cât şi în Ungaria, ceva mai numeroase în ultimul areal. În primul caz trebuie amintită cetatea, azi dispărută, de la Satu Mare, ridicată începând cu anul 1573, arhitect fiind Nicolo Anglielimi, având, potrivit stampelor păstrate, o formă aproape identică cu cea de la Oradea[342]. O interesantă informaţie documentară legată de cetatea de la Satu Mare, îl aminteşte drept colaborator la lucrări şi pe Cesare Baldigara, fratele lui Ottavio Baldigara, arhitectul deja menţionat ca participant pe şantierul de la Oradea[343]. De asemenea, trebuie amintite cetăţile de la Făgăraş şi prima cetate din Arad, cea de pe insula Mureşului. În cazul primeia, chiar dacă este mai târzie, fiind începută sub domnia principelui Gabriel Bethlen în anul 1623 şi terminată de Gheorghe Rákoczy I în anii 1642 – 1644, are o formă rectangulară neregulată, cu patru bastioane inegale pe colţuri, trei având unghiul

[335] Gyalókai J., *op. cit.*, p. 82 – 83.

[336] Domokos Gy., *Az olasz várépitészet és alkalmaszása a magyar végvári rendzes kiépitésében*, în *Hagyomány és korszerüség a XVI – XVII században*, Eger, 1997, p. 64.

[337] Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *Arhitectura renaşterii în Transilvania*, Bucureşti, 1963, p. 40.

[338] Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 114 – 115.

[339] L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *op. cit.*, p. 122.

[340] Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 116.

[341] Domokos Gy., *op. cit.*, p. 194, 198, 199, 200, 201.

[342] Burai A., *Despre cetatea de tip italian de la Satu Mare*, în *Studii şi Comunicări. Satu Mare*, I, 1969, *passim*.

[343] Klára P.Kovács, *Planimetria cetăţii de la Satu Mare în contetul european*, în *Ars Trans.*, XIX, 2009, p. 30 – 31.

de vârf ascuţit iar unul obtuz, urechile sunt din zidărie plină iar curtinele din cărămidă, au fost de fapt ziduri paralele umplute în interspaţiul rămas gol cu pământ[344]. Cetatea de la Arad a fost ulterior transformată de către inginerii militari austrieci, la începutul secolului al XVIII-lea, în stilul Vauban, realitate prezentă şi în cazul vechii cetăţi de la Alba Iulia, la fel modificată în acelaşi stil sub administraţia austriacă[345].

Pentru Alba Iulia, foarte interesante rămân stampele care înfăţişează cetatea la finele secolului al XVII-lea: cea realizată de L. F. Marsigli, în anul 1687, şi stampa din anul 1711, datorată lui G. M. Visconti, ambele fiind anterioare momentul de debut al şantierului noii fortificaţii Vauban[346]. Potrivit documentelor, primele demersuri pentru ridicarea unei cetăţi bastionare în stil italian au avut loc în intervalul ocupaţiei habsburgice asupra Transilvaniei, între anii 1551 – 1556. Planurile ambiţioase ale generalului Castaldo au fost, poate şi datorită timpului scurt avut la dispoziţie, doar parţial fructificate[347]. Prolificul principe Gabriel Bethlen a fost cel care a ridicat în fapt cetatea bastionară de la Alba Iulia, motivat şi de distrugerile suferite în anii 1600 – 1603. După mai multe etape de construcţie, în anii 1626 şi 1627, au fost terminate doar două din cele patru bastioane care ar fi trebuit să flancheze cetatea de formă patrulateră: bastionul Principelui, aflat pe colţul de sud-vest, şi bastionul Saşilor, ridicat în sud-est. Meşterii italieni şi-au adus şi aici masiv contribuţia la ridicarea acestei cetăţi[348]. Să mai amintim doar că fortificaţia avea două porţi: cea de pe mijlocul laturii de vest purta numele patronului catedralei catolice, Sf. Mihail, a doua, aflată pe latura de est, purta numele Sf. Gheorghe. Distrugerile masive din răstimpul asediului turcesc din anul 1658, dar şi atacurile din anii 1661, 1662[349], precum şi cele din anul 1704, legate de răscoala antihabsburgică de sub comanda lui Francisc Rákoczi, au afectat grav atât cetatea propriu-zisă cât şi clădirile interioare[350]. Aceste distrugeri au fost probabil cauza cea mai importantă a deschiderii, începând cu anul 1715, a marelui şantier Vauban de la Alba Iulia, care va transforma radical vechea fortificaţie. În fapt, capitala principatului, recent alipit la coroana habsburgică, avea nevoie de un nou tip de cetate, în conformitate cu normele strategice ale vremii[351].

În Ungaria tipul de cetate italiană de tip nou îl găsim la Eger, ridicată aproape concomitent cu cea de la Oradea, în perioada 1572 – 1596, de către arhiectul Ottavio Baldigara, prezent de asemenea şi pe şantierul orădean, la Ersekújvár, ridicată sub direcţia aceluiaşi arhitect, la Györ, Nagykáló şi Kanisza, ultima fiind foarte asemănătoare cu cetatea Oradea, la Casovia (azi Kosice), Kisvárda, Komárom, avându-l pe arhitectul Giulio Turco drept constructor şi la Sárospatak cu planurile aparţinând lui Nicolo Anglielimi[352].

Cetatea bastionară de la Oradea a reprezentat cu siguranţă, în primul rând prin dimensiunile sale excepţionale, o culme a arhitecturii de acest tip din întreaga arie central - europeană. Apărută ca o necesitate strategică absolută, această cetate de margine a principatului a beneficiat în timpul construcţiei de resurse umane şi materiale de excepţie, mobilizând sub ordinele principilor transilvăneni pe cei mai de seamă arhitecţi italieni ai momentului, alături de pricepuţii meşteri zidari, pietrari şi cărămidari ai oraşelor săseşti. Populaţia supusă din întregul comitat a fost de asemenea obligată la diverse salahorii, condiţiile dificile de muncă fiind cauza fugii de pe şantier, inclusiv a unor meşteri cu un statut oarecum special, în ambele cazuri amenzile şi bătaia fiind aplicate drept pedepse fără de apel[353].

---

344 Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 124.
345 Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 37.
346 Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 23 – 24.
347 *Ibidem*, p. 23.
348 *Ibidem*, p. 25.
349 Gh. Anghel, *Fortificaţiile medievale în piatră din secolele XIII – XVI*, Cluj-Napoca, 1986, p. 77.
350 *Ibidem*, p. 78.
351 În câteva locuri, cercetările arheologice recente de la Alba Iulia au atins şi cetatea Vauban: vezi Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 171, 515, pl. 7.
352 Domokos Gy., *op. cit.*, p. 192, 193, 195, 196, 197.
353 Al. Avram., *op. cit.*, p. 54.

Noul stil arhitectonic, promovat iniţial în Transilvania de către generalul Giovanni Castaldo, italian aflat în slujba Casei de Habsburg, cunoscător din ţara natală a avantajelor defensive şi de protecţie contra artileriei de asediu a bastioanelor, a „prins", fiind ulterior comandat de către principii ardeleni şi în cazul altor cetăţi[354]. Cea de la Oradea, în noua sa înfăţişare, a rezistat cu succes marelui asediu turcesc de la 1598, la fel în anul 1658, cucerirea de mai târziu din anul 1660, de către aceleaşi armate otomane, fiind rezultatul unei trădări care a permis golirea şanţului protector de apă şi nu slăbiciunii fortificaţiei propriu-zise.

Sfârşitul secolului al XVII-lea a adus însă noi modificări calitative artileriei de asediu, care prin bătaia sa tot mai lungă le-a permis asediatorilor austrieci ai cetăţii să folosească cu succes dealurile aflate la numai un kilometru nord de fortificaţie, care prin înălţime dominau cetatea. Planurile noilor cuceritori de a aplica şi la Oradea ultima inovaţie în materie de cetăţi, stilul Vauban, s-a lovit iniţial de lipsa resurselor financiare şi mai apoi, în secolul al XVIII-lea, de schimbarea modului de purtare al războiului, care a atras după sine, implicit şi scăderea rolului cetăţilor, realitate valabilă şi în cazul celei orădene. Devenită o cetate de interior în secolul al XVIII-lea, odată cu avansul spre sud-estul continentului a oştilor austriece, Oradea a devenit treptat doar o simplă garnizoană de interior, fondurile investite aici mărginindu-se doar la refacerea stricăciunilor prilejuite de asediul din anul 1692.

III.1.6.2. Palatul princiar

Ultima construcţie importantă ridicată în secolul al XVII-lea în interiorul cetăţii orădene a fost palatul princiar, cetatea interioară după cum a fost denumită de către contemporani. Desfiinţarea episcopiei catolice orădene de către noua autoritate religioasă reformată, la mijlocul secolului al XVI-lea, a atras şi ruinarea treptată a somptuosului palat episcopal aflat în interiorul cetăţii, operă colectivă, ridicată sub îndrumarea mai multor străluciţi episcopi orădeni, care a purtat amprenta goticului dar şi a renaşterii timpurii. Soarta edificiului a coincis cu cea a catedralei episcopale din vecinătate, ambele intrând într-un lung dar continuu proces de ruinare accentuat, de stricăciunile pricinuite de asediile din anii 1556 – 1557, 1598, 1606 dar şi de câteva cutremure care au avut loc în primii ani ai secolului al XVII-lea.

Chiar dacă nevoia de somptuozitate, manifestată de către foştii stăpâni clericali, nu a mai fost aceeaşi în veacul al XVII-lea, principii ardeleni nu au neglijat câtuşi de puţin şi acest aspect. Iniţiativa construirii unui palat interior a aparţinut principelui Gabriel Bethlen (1613 – 1629), iniţiatorul se pare al marilor demolări a vechilor ansambluri interioare. Principele, un mare mecena al construcţiilor renascentiste din Transilvania, s-a implicat şi în marea politică europeană, prin participarea activă la Războiul de 30 de ani, răstimp în care nu a neglijat nici capacitatea defensivă a principatului, un bun exemplu rămânând tocmai finalizarea, în anii 1618 – 1619, lucrărilor la ultimul bastion neterminat din cetatea orădeană, care i-a purtat ulterior şi numele.

Momentul debutului lucrărilor de construcţie a noului ansamblu interior nu a foat stabilit cu precizie, specialiştii în istoria artei oscilând între anii 1618[355], 1620[356] şi 1622[357]. Documentele confirmă că arhitectul care a proiectat şi a început construirea palatului, a fost veronezul Giacomo Resti, un preferat al principelul Gabriel Bethlen. Italianul a executat, în intervalul 1618 – 1621, schiţele noului edificiu, începând probabil şi lucrul la fundaţii[358], concomitent cu demolarea vechiului palat episcopal. Principiul arhitectonic al noii construcţii a fost respectarea formei cetăţii exterioare, cea bastionară, un pentagon, cu înjumătăţirea axelor şi

[354] Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 36 - 37

[355] Kovács A., M. Ţoca, *op. cit.*, p. 26.

[356] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 25.

[357] Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 106.

[358] Kovács A., M. Ţoca, *op. cit.*, p. 26.

repetiția paralelă a bastioanelor exterioare, rezultatul fiind un ansamblu complet independent față de cetatea propriu-zisă.

La ordinul principelui, pe noul șantier orădean au fost aduse însemnate cantități de materiale de construcție, alături de cărăușii care trasportau piatra, cărămida și scândurile fiind prezenți meșterii pietrari, zidari, sticlari, care lucrau cu „discuri de sticlă", precum și sobarii brașoveni, care și-au adus materia primă cahlele, direct din orașul de reședință. Documentele vremii atestă folosirea pietrelor semiprețioase, îndeosebi a alabastrului pentru unele dintre decorațiile interioare[359]. Până la moartea principelui Gabriel Bethlen, survenită în anul 1629, au fost terminate două dintre laturile viitoarei clădiri, istoricii de artă nefiind nici în această problemă unanimi în a le desemna. O ipoteză susține că în intervalul amintit, au fost terminate laturile de vest, paralelă cu incinta dintre bastioanele Bethlen și Ciunt, în fapt fațada edificiului, alături de latura de sud, paralelă cu incinta dintre bastioanele Bethlen și Crăișorul. Dintre cele trei bastioane aferente acestor laturi, doar cele din colțurile de sud-vest și nord-vest au fost finalizate sub domnia principelui amintit, clădirea devenind treptat viitoarea reședință particulară a principilor ardeleni în timpul vizitelor la Oradea[360].

O altă părere, confirmând că sub domnia principelui Gabriel Bethlen au fost terminate doar două dintre laturile palatului, le localizează în partea de sud între bastioanele Bethlen și Crăișorul și sud-est, respectiv între bastioanele Crăișorul și Roșu[361]. Despre turnurile aflate la îmbinarea fiecărei laturi ale palatului, se crede că doar unul singur a fost terminat sub domnia amintitului principe.

Coroborând informațiile documentare, înclinăm către prima ipoteză. În anul 1628, la comanda principelui Bethlen, una dintre cele mai mari săli din interior, cu dimensiuni de 10,50 m.lungime, 7,80 m. lățime și o înălțime de 4,40 m., a fost decorată cu basoreliefuri reprezentând un adevărat program iconografic. Astfel, ansamblul cuprinde doi cerbi, unul lopătar și altul carpatin, un grifon cabrat, doi lei heraldici rampați, un cal și un unicorn. Ca decorații secundare enumerăm o ghirlandă cu frunze atârnate de două inele, la capete fiind decorată cu anghinare iar la mijloc cu un mănunchi de fructe conținând rodii, smochine și struguri, un ghepard și un elefant de vânătoare încălecat de un bărbat care poartă turban și o suliță, ansamblul fiind terminat de o pasăre aflată în planaj. Întreaga compoziție se înscrie în tradiția heraldică renascentistă europeană, cu bune analogii în spațiile italian, francez, german, flamand dar și central - european[362]. Lucrarea a fost realizată de către „stucatorii principelui", Mathias Halász și Konradus Fünk, originari din Casovia (azi Kosice), aflați pe șantierul din Oradea începând cu data de 28 septembrie 1628[363]. Faptul că acest basorelief a fost amplasat pe latura de vest a palatului, fațada acestuia în fapt, poate sugera că aici au avut loc primele lucrări la palat, latura și implicit sala care va fi decorată cu grifoni fiind terminată în anul 1628. O ipoteză legată de construcția laturilor următoare se centrează pe succesiunea celor din partea nord-vest și a celei de nord-est, toate fiind realizate sub domnia lui Gabriel Bethlen[364].

După moartea principelui, urmașul său, Gheorghe Rákoczy I (1630 – 1648), a continuat lucrările la palat. Dacă la începutul domniei, din cauza situației politice tulburi, s-au efectuat doar intervenții de întreținere, în ultimul deceniu de domnie, când însuși fiul său, viitorul principe Gheorghe Rákoczy al II-lea a fost numit căpitan suprem al cetății, lucrările au continuat într-un ritm susținut. A fost terminat turnul porții palatului, care la indicațiile diacului Sárdi Imre a

[359] M. Ţoca, *Contribuții la cunoașterea palatului în stil renaștere de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea*, în *Biharea*, IV, 1976, p. 204. Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 32.

[360] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 32.

[361] Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 106.

[362] M. Ţoca, *op. cit.*, p. 208.

[363] *Ibidem*, p. 209.

[364] *Ibidem*, p. 202.

primit o *„notă ardelenească”*, cu o *loggia* şi balcoane de strajă, asemănătoare cu ale turnului cetăţii de la Valcău[365]. Au fost de asemenea continuate lucrările pentru terminarea laturii de sud-est, între curtina care unea bastioanele Crăişorul şi Roşu, finalizată în anul 1648, precum şi a bastioanelor de colţ.

Atenţia acordată finalizării construcţiei este dovedită de suma impresionantă, de 100.000 de florini lăsaţi pentru acest scop prin testament, de către văduva principelui Gheorghe Rákoczy I, Susana Lorántfy, moartă în anul 1569[366]. În timpul domniei lui Gheorghe Rákoczy al II-lea, sub conducerea arhitectului Agostini Serana, au continuat lucrările de finisare ale palatului, fiind terminate şi grajdurile aflate pe latura nord-vestică. Cu experienţa proiectării Colegiului reformat din Cluj şi contribuţii la ridicarea castelelor de la Gilău şi Iernut, veneţianul Serena a fost unul dintre arhitecţii favoriţi ai noului principe ardelean[367].

Palatul avea o curte interioară, faţadele din interior fiind decorate cu arce cu diametrul egal şi goluri cu diametre diferite, dispuse alternativ, dar în mod inegal la parter şi la cele două nivele. În spatele arcelor se găsesc lungi galerii care facilitează accesul în încăperile construcţiei[368].

Palatul princiar, sau cetatea interioară, cum a mai fost denumită uneori, a stârnit admiraţia contemporanilor. Cronicarul bihorean Ioan Szálardi l-a descris ca având forma cetăţii exterioare, la fiecare colţ fiind prevăzut cu un turn puţin mai înalt decât aripile, toate fiind dotate cu cazemate. Turnurile din dreptul bastioanelor Ciunt şi Bethlen au fost construite pe bolţi, etajele fiind tăvănite. Acoperişul laturilor palatului era plat. Turnul ridicat deasupra porţii de pe faţada de vest, al şaselea al ansamblului, era acoperit cu tablă, având un ceasornic şi un clopot. În interior, deasupra încăperii boltite de pe latura de nord, se găsea o altă încăpere, de mari dimensiuni, prevăzută cu coloane, folosită îndeosebi, după mărturia cronicarului, pentru petreceri[369].

Clădirea a suferit ample distrugeri în timpul asediului turcesc din anul 1660, cel mai mult de suferit având turnul porţii, alături de latura de nord-est şi de acoperişul clădirii, parţial devastat de un puternic incendiu. În fapt, turnul porţii nici nu a mai fost reparat[370].

Asediul austriac din anul 1692 nu a pricinuit distrugeri masive clădirii. Artileria de asediu a avariat semnificativ doar acoperişul clădirii, care a ars parţial, fiind repede refăcut de noua administraţie imperială. În secolul al XVIII-lea administraţia austriacă a adus o serie întreagă de modificări palatului, îndeosebi în partea interioară a laturilor sale. Astfel, aripii vestice i-au fost adosate noi încăperi, fiind demolată partea nordică a bastionului de nord-vest. În a doua jumătate a secolului amintit, mai precis în anul 1775, a fost terminată biserica de pe latura de est, ridicată în stil baroc, care a dat o nouă înfăţişare ansamblului. Modificări radicale au fost şi cele de la sfârşitul secolului al XIX-lea, când trei dintre cele cinci bastioane de colţ ale palatului au fost demolate, rămânând în picioare doar cel din partea de sud-est şi o jumătate din cel din colţul nord-estic. Tot atunci, aripa de vest a palatului a fost la rându-I parţial demolată, fiind înlocuită cu o nouă construcţie de proporţii similare, ridicată exclusiv din cărămidă.

Palatul princiar din interiorul cetăţii orădene are câteva bune analogii în spaţiul transilvănean. În primul rând trebuie amintit palatul princiar de la Alba Iulia, distrus la începutul secolului al XVI-lea, în timpul conflictelor dintre tabăra prohabsburgică şi cea prootomană din Transilvania, şi reconstruit sub domnia principilor Gabriel Bethlen şi Gheorghe Rákoczy I. Primul dintre principii amintiţi a remodelat clădirea, extinzând-o spre est[371]. Palatul, descris cu admiraţie de cronicarul

[365] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 33.
[366] Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 106.
[367] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 35.
[368] Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 107.
[369] M. Ţoca, *op. cit.*, 220.
[370] Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 38 – 40.
[371] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 25.

Ioan Szálardi, a mobilizat, aidoma celui orădean, numeroase resurse financiare şi umane ale principatului ardelean. Realizat după planurile arhitecţilor italieni Giovanni Landi şi Agostino Serana, ultimul prezent şi pe şantierul orădean, palatul avea bastioane la colţuri prevăzute cu cazemate, săli de mese, sala Dietei, a tribunalului, săli de audienţe, alături de apartamentele private ale principelui, încălzite cu ajutorul unor frumoase sobe de cahle. Parterul a fost amenajat pentru funcţionarea a 12 prăvălii. Pe şantier au fost prezenţi cei mai buni meşteri pietrari de la Cluj, din acelaşi oraş fiind aduşi şi meşteri sticlari şi tinichigii. Un pictor originar din Casovia (azi Kosice), asemeni *„stucatorilor principelui"* care au lucrat la palatul orădean, a fost de asemenea prezent pe şanţierul albaiulens. Palatul a fost grav avariat, în cursul lungului conflict antiotoman din anii 1658 – 1662, de către o incursiune prin surprindere a unei unităţi de călăreţi tătari[372].

În acelaşi context al Renaşterii târzii trebuie încadrate şi castelele de la Iernut, reamenajat de către principele Gabriel Bethlen cu ajutorul aceluiaşi arhitect veneţian Agostino Serana, având o formă patrulateră, cu bastioane la colţuri şi o *loggia* pe latura sudică[373], cel de la Medieşu Aurit, ridicat în intervalul 1620 – 1657, cu bastioane în formă de pană la colţuri şi un turn de poartă octogonală[374], precum şi cel de la Vinţu de Jos, fostă mănăstire domonicană. Transformat într-o primă etapă decătre episcopul Gheorghe Martinuzzi, înainte de anul 1551, când a fost asasinat, edificiul a fost amplificat de către principele Bethlen, având o formă rectangulară neregulată, cu patru bastioane fără urechi la colţuri[375]. Alte analogii sunt castelul de la Blaj, azi mult modificat faţă de înfăţişarea avută în secolul al XVII-lea[376], şi castelul Mikó de la Miercurea Ciuc, ridicat începând cu anul 1613[377].

În arealul bihorean există două monumente, azi aproape dispărute, dar care, pe baza unor vechi relevee dar şi a urmelor păstrate şi a datării, pot fi socotite drept analogii cu palatul orădean, chiar dacă dimensiunile lor au fost mult inferioare. În lipsa unor cercetări arheologice, în cazul ruinei castelului familiei Tholdy, aflat în apropierea localităţii Sânnicolau Român, la 25 km. sud-vest de Oradea, este greu de stabilit planul exact. Din puţinele urme vizibile la suprafaţa solului, castelul avea o formă patrulateră, fiind ridicat din cărămidă şi protejat cu un şanţ lat de aproximativ cinci metri. Construcţia, în forma finală, datează din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, fiind grav avariată cu prilejul campaniei otomane din 1598. Moartea lui Ştefan Tholdy, în anul 1603, şi pierderea de către văduva acestuia a domeniului, a dus la ruinarea în timp a castelului, concomitent cu dispariţia satului din apropiere. Stilul în care a fost ridicată această construcţie a fost probabil renaşterea timpurie, el precedând cu câteva decenii palatul din interiorul fortificaţiei de la Oradea[378].

La Pomezău, o localitate aflată la 40 km. sud-est de Oradea, a fost ridicat un castel, din care azi se păstrează doar un fragment de zid, având o lungime de 25 m., grosimea sa fiind de circa un metru. La baza acestui zid, dar şi încastrate în pereţii unor locuinţe din comună, au fost descoperite câteva piese din piatră renascentiste, între care se remarcă ancadramentele unei uşi decorate cu un şir de rozete, ghirlande şi scoici, alături de un colţ de cornişă. Un releveu întocmit la finele secolui al XIX-lea, când starea de conservare a ruinelor era ceva mai bună, înfăţişează o formă patrulateră cu patru mici bastioane la colţuri[379]. Datarea acestui monument,

[372] Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 110 – 111.

[373] *Ibidem*, p. 109.

[374] *Ibidem*, p. 108 – 109.

[375] *Ibidem*, p. 99 – 100; în ultimii ani arealul a fost intens cercetat arheologic: A .A. Rusu, *Gotic şi Renaştere la Vinţu de Jos. Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII – XVI, Catalog.*, Cluj-Napoca – Satu Mare, 1998, *passim*.

[376] Kovács A., *Szabályos alaprajzú olaszbásztyás várkastélyok Erdélyben*, în *Müvelödéstörténeti tanulmánzok*, Bukarest, 1980, p. 228.

[377] *Ibidem*, p. 86.

[378] I. Crişan, *Aşezări, monumente şi descoperiri feudale timpurii şi feudale din hotarele comunelor Cefa, Nojorid şi Sântandrei (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 138.

[379] I. Emödi, *Fragmentele arhitectonice renascentiste de la Pomezău*, în *Crisia*, XVI, 1986, p. 505.

azi ruinat, a oscilat între sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui următor, meşterii aflaţi pe şantierul de construcţie fiind socotiţi de origine italo - dalmată, pe baza unor analogii cu fragmentele renascentiste descoperite aici. Aflat iniţial în proprietatea familiilor Telegdi şi Kornis, castelul a fost ocupat în anul 1660 de către turci, fiind transformat în sediu de sândgeac, subordonat centrului de paşalâc de la Oradea[380].

În anul 1991, cu prilejul trasării primei secţiuni pe şantierul orădean, o transversală, care a unit incinta din dreptul bastionului Crăişorul cu exteriorul aripii sudice a bastionului de sud-est a palatului princiar, a apărut posibilitatea de a cerceta modul de construcţie a zidului clădirii, fiind realizat în fapt un studiu de parament. Astfel, fundaţiile au fost construite din blocuri din piatră fasonată de mari dimensiuni, provenite cu siguranţă de la ansamblul episcopal demolat, alături de fragmente de cărămizi şi pietre de mici dimensiuni, inclusiv de râu, care au fost introduse în locurile rămase goale între bolovanii principali. De altfel, ancadramente provenite de la ansamblul medieval sunt prezente în zidurile tuturor ansamblurilor cetăţii: incinta, bastioanele şi palatul princiar. Fundaţia prezintă două retrageri succesive, prima la 0,80 m. adâncime faţă de actualul nivel de călcare, cu circa 0,25 m., iar a doua la 1,80 m. adâncime faţă de acelaşi nivel, cu circa 0,45 m. Cercetările arheologice au coborât până la 2,80 m., fără a putea atinge partea inferioară a fundaţiei din cauza unei alte fundaţii din cărămidă aflată la numai un metru de cea a palatului.

Purtând amprenta renaşterii transilvănene, atât de mult influenţată de arhitecţii italieni, omniprezenţi în principatul transilvan începând cu mijlocul secolului al XVI-lea, palatul princiar de la Oradea a finalizat un enorm travaliu, început în anii 1569 – 1570 cu cetatea bastionară şi terminat abia în jurul anului 1650 cu amintitul monument. Copiind fidel, la scara ½ cetatea bastionară, palatul s-a încadrat armonios în ansamblu, reprezentând cu siguranţă unul din cele mai frumoase dar şi impozante construcţii renascentiste din Transilvania, ridicat, asemeni altora, la iniţiativa harnicului principe Gabriel Bathory.

Destinul cetăţii şi al complexelor interioare s-a schimbat radical în următoarele decenii. Cucerirea treptată de noi teritorii, până în anul 1718, de către Imperiul Habsburgic, a modificat poziţia strategică de avanpost imperial avută iniţial de cetatea orădeană. Treptat, ea a devenit o simplă garnizoană militară, planurile întocmite de către arhitecţii austrieci, imediat după cucerirea din anul 1692, de transformare în stil Vauban a fortificaţiei fiind abandonate, iniţial datorită lipsei unor resurse financiare, ulterior din mai sus amintita scădere a importanţei sale strategice[381].

III.2. Materialul arheologic descoperit în Cetatea Oradea. Analiză şi analogii

III.2.1. Materialul ceramic

III.2.1.1. Ceramica de construcţie. Fragmente de frescă şi stucatură.

Ceramica de construcţie descoperită în cetatea orădeană în cursul recentelor săpături arheologice, reprezintă o categorie de materiale mai puţin intrată în atenţia arheologilor români; cu toate acestea în ultimii ani a văzut lumina tiparului prima micromonografie dedicată ţiglelor şi olanelor din Transilvania şi vecinătăţile ei[382]. Am inclus în

[380] *Ibidem*, p. 501.

[381] M. Georgiţă, *Evoluţia lucrărilor de construcţii şi renovări în cetatea Oradea în primul secol de dominaţie habsburgică*, în *Heredibus. Anuarul Sesiunii de Comunicări Ştiinţifice al Cetăţii Oradea*, nr. I – II, 2005 – 2006, p. 63 – 65.

[382] A. A. Rusu, *Ţigle şi olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania şi vecinătăţile ei)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, II, 2002, p 21 – 40; vezi şi consideraţiile aceluiaşi autor legate de descoperirile de la Oradea: A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 117 – 121.

categoria ceramicii de construcţie cărămizile, ţiglele şi olanele, fiecare fiind delimitate prin forme, mărimi şi moduri de prelucrare diferite.

Pe şantierul arheologic orădean au fost descoperite două principale categorii de cărămizi: cele uzuale, folosite ca material de construcţie propriu-zis, care în funcţie de contextul stratigrafic şi analogii, au putut fi uneori delimitate cronologic şi cele ornamentale, piese care se disting printr-o formă specială dar şi prin folosirea lor doar în locuri precis delimitate.

Cele mai vechi cărămizi descoperite la Oradea provin de la primul ansamblu episcopal găzduit de cetate, cel romanic. Piesele, majoritatea fragmentare, au apărut în secţiunea S I, într-un context stratigrafic nu foarte clar; credem că pot fi datate în secolele XII – XIII. Cărămizile descoperite în arealul amintit sunt de o calitate medie, unele având o ardere incompletă, pasta are culoarea roşie iar degresantul folosit a fost mica sau mici fragmente de piatră sfărâmată. Dimensiunile acestor cărămizi sunt cele ale unor piese comune: 26,5 x 12 x 7,5 cm.[383]. Folosirea cărămizilor în construcţiile de factură romanică din Transilvania a fost un fapt uzual. Dincolo de a fi doar o simplă modă, astfel de elaborări întâlnim atât în cazul unor biserici, exemplele de la Herina şi Acâş fiind printre cele mai sugestive[384], dar şi cel al mănăstirii de lângă satul medieval dispărut Herpály, azi Berettyóújfalu în Bihorul unguresc, nu departe de frontiera cu România[385], alături de unele fortificaţii caracteristice perioadei: donjonul de la Ciacova, din Banat, datat în deceniul şapte al secolului al XIII-lea, fiind de asemenea un bun exemplu[386]. În arealul zonei de câmpie din bazinul Crişurilor, densitatea monumentelor ridicate din cărămidă se explică prin lipsa relativă a pietrei în regiune. O simplă enumerare a acestora include în categoria monumentelor ecclesiastice basilica de la Tămaşda[387], cu cărămizi măsurând 29 x 14 x 5,5 cm.[388], turnul - clopotniţă de la Sânnicolau de Beiuş[389] şi biserica de la Şişterea, unde cărămizile aparţin primei faze de funcţionare a monumentului şi anume a doua jumătate a secolului al XIII-lea, piesele avînd dimensiunile de 28,5 x 15 x 5,5 cm.[390]. Arhitectura militară este şi ea generoasă cu folosirea cărămizii în acest areal. Distingem astfel donjonul cetăţii Adrian aflat lângă localitatea Sălard[391], dar şi pe cel de la Cheresig, foarte bine conservat, unde cărămizile măsoară 25 x 15 x 5 cm.[392]. Pentru completare amintim şi dimensiunile cărămizilor folosite la construcţia primului palat episcopal de la Alba Iulia, datat la finele secolului al XII-lea: 28 x 15 x 5,5 cm[393].

În contextul folosirii cărămizilor în arhitectura romanică la Oradea, dar şi în Bihor, credem că aici este nevoie de o observaţie. Comparând piesele de la Oradea cu cele de la Adrian, dar mai ales de la Cheresig, am sesizat folosirea în ultimele două cazuri a unor cărămizi de foarte bună calitate, cu o formă uşor aplatizată, caracteristice romanicului târziu[394], cele din cetatea orădeană având mai degrabă dimensiunile unor piese comune, care vor fi întâlnite şi în perioadele următoare[395].

Arhitectura gotică a folosit mult mai puţin cărămida, materialul preferat fiind evident piatra. În

[383] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 117.

[384] V. Drăguţ, *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească*, Bucureşti, 1976, p. 85.

[385] Módy Gy., *Berettyóújfalu. A herpály Csonkatorony*, Budapest, 1993, *passim*.

[386] N. Săcară, *Turnul medieval din Ciacova*, în *Tibiscus*, 1, 1971, p. 157 – 172; A. A. Rusu, *Donjoane din Transilvania*, în *A.M.N.*, XVII, 1980, p. 185; există şi datări mai largi ale cetăţii, în secolele XIII – XIV.

[387] Al. Avram, *Arhitectura romanică din Crişana*, Oradea, 1969, p. 16 – 22.

[388] Emödi J., *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, Nagyvárad, 1999, vol. I, p. 124.

[389] Al. Avram, *În memoriam Radu Popa: săpăturile arheologice de la Sânnicolau de Beiuş – locul „La Turn". Consideraţii asupra bisericilor – sală romanice cu absidă semicirculară din Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 67 şi urm.

[390] *Ibidem*, p. 75.

[391] *Idem, Arhitectura romanică din Crişana*, Oradea, 1969, p. 8.

[392] D. Marta, *Donjonul de la Cheresig (jud. Bihor): istoric şi propuneri de restaurare*, în *Crisia*, XXXIX, 2009, p. 84.

[393] Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail" şi Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 129.

[394] Al. Avram, *op. cit.*, p. 13.

[395] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 117.

cetatea orădeană, în perioada goticului, cărămizile au fost uzitate doar în poziţie secundară, îndeosebi la incinta ridicată la finele secolului al XIII-lea, având rolul de umplere a unor goluri prea mari rămase în asizele alcătuite din pietrele de construcţie, pentru a fi suplinite doar cu mortar. Marea majoritate a acestor cărămizi sunt fragmentare, ele putând fi fracţionate de meşterii care au lucrat la incintă. Este posibil de asemenea ca multe dintre cărămizi să provină din clădirea palatului episcopal romanic sau de la basilica contemporană, după dezafectarea lor în urma distrugerilor provocate de invazia tătară de la 1241.

Cercetările arheologice efectuate în arealul palatului episcopal au relevat folosirea intensă a cărămizii, mai ales în cazul unor compartimentări interioare dar şi a unor reamenajări târzii; locul predilect a fost în aripa veche, de sud-est a ansamblului, precum şi în zona de racord a celor două componente ale clădirii. A fost descoperită o podea din cărămidă aşezate pe cant, care pornea de la umărul unui nivel de amenajare unde a fost descoperită o monedă bătută în anul 1553.

Ridicarea cetăţii bastionare de la Oradea, începând cu anul 1569, şi cererea enormă de cărămidă pentru a căptuşi incintele şi cele cinci bastioane a noii fortificaţii oferă şi primele menţiuni documentare despre „importul" acestora în urbea de pe Crişul Repede. Sunt amintite astfel transporturi venind de la Bistriţa, în anii 1571 – 1580, din Năsăud, la 1571 – 1572 şi Sibiu, în 1572. În anul 1573, patru meşteri cărămidari din Bistriţa erau prezenţi pe şantierul orădean[396]. Cărămizile de la bastioanele Crăişorul (1569 – 1572), Aurit (1572) şi Roşu (1584 – 1597) au fost măsurate, dimensiunile variind între 26 – 28 x 13 – 15 x 5 – 6 cm.[397]. Este interesant de observat, în cazul bastioanelor Aurit şi parţial al Crăişorului, că ele au fost căptuşite, probabil în majoritate, cu cărămizi provenite din Bistriţa, Năsăud şi Sibiu. Avem confirmată relatarea cu privire la faptul că, în general, cărămizile erau pregătite cu un an înainte de a fi utilizate în construcţia propriu-zisă, probabil pentru o uscare desăvârşită[398]. Dimensiunile cărămizilor din Transilvania se „clasicizează" tocmai în secolele XV – XVI, dimensiunile preferate fiind de 28 – 30 x 14 – 16 x 5 – 6 cm.[399]

Folosirea masivă a căptuşelilor de cărămidă la incintele şi bastioanele ridicate la finele secolului al XVI-lea dar şi la începutul celui următor a avut drept cauză o reacţie defensivă împotriva puterii tot mai mari al artileriei de asediu. Cărămida, mult mai puţin dură decât piatra, a atenuat în bună măsură forţa de izbire -sporită a ghiulelelor de mari dimensiuni trase din mortiere. Exemple contemporane cu Oradea avem la Târgu Mureş şi la Sibiu; se pare că acest tip de protecţie, de sorginte italiană, a fost util, cetăţile târzii ridicate de austrieci la finele secolului al XVII-lea şi în decada de început a veacului următor, la Alba Iulia[400] şi Arad[401], abordând aceeaşi strategie de construcţie.

Cărămizile pavimentale nu au fost folosite la palatul episcopal orădean, constructorii preferând utilizarea celor comune dar amplasate pe cant, realitate care nu exclude complet o ipotetică prezenţă a lor. În cazul palatului princiar orădean, ridicat în prima jumătate a secolului al XVII-lea, distrugerile interioare masive la nivelul de călcare ne obligă la prudenţă. Legat de acest interval, există o informaţie documentară interesantă, privins *Magna Curia* de la Deva, datată în anul 1613: o scrisoare a principelui Gabriel Bethlen, iniţiatorul ridicării şi a palatului princiar de la Oradea, către meşterii cărămidari din Sibiu, de unde înaltul demnitar comandă cărămizi de paviment pentru ansamblul din oraşul de p Mureş[402].

---

[396] *Ibidem*, p. 118.

[397] Emödi J., *op. cit.*, p. 135.

[398] I. Codrea, *Şantierul de construcţii medieval din Transilvania – secolele XIII – XVI„* în *Sargetia*, XXXI, 2003, p. 353.

[399] *Idem, Meşterii constructori din Transilvania – secolele XIII – XVI„* în *Sargetia*, XXXIII, 2005, p. 284.

[400] V. Drăguţ, *op. cit.*, p. 85 – 86.

[401] A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Cetăţi medievale din judeţul Arad*, Arad, 1999, p. 31 – 36, cu bibliografia.

[402] K. András, *Magna Curia din Deva. Contribuţii la istoria construcţiilor*, în *Ars Trans.*, III, 1993, p. 155.

Cărămidarii care au lucrat în perioada de funcționare a episcopiei catolice de Oradea, sub directa patronare a acesteia, au fost mulți dintre ei iobagi pe domeniul aferent instituției. După desființarea episcopiei, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ei au devenit supuşi pe domeniul cetății, pentru ca după cucerirea austriacă din 1692, să revină la statutul anterior. Oricum, apariția la începutul secolului al XVIII-lea a primelor manufacturi specializate în acest tip de producție va elimina rapid pe micii producători individuali[403].

O categorie specială a cărămizilor sunt piesele de formă trapezoidală, cu unul dintre capete semicircular, mai lat decât corpul, şi smălțuit în culorile brun, gălbui sau verde. Majoritatea acestor piese au fost descoperite în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal, dar fără un context stratigrafic clar. Folosirea lor se orienta de obşte spre brâurile ornamentale de pe fațadele clădirilor; fiind aşezate pe cant, iar partea semicirculară şi smălțuită era amplasată firesc la exterior, restul fiind încastrat în grosimea zidurilor. Uneori astfel de piese erau folosite şi pe post de parcane de uşi şi ferestre. Literatura de specialitate a semnalat puține analogii, ele fiind datate în secolele XV - XVII[404]. O descoperire provine de la Tileagd, nu departe de Oradea unde, în preajma bisericii gotice aparținând familiei nobiliare Télégdy a fost descoperită o cărămidă ornamentală[405]. Datarea propusă este largă, secolul al XV-lea. Piese de acest tip au apărut şi la est şi sud de Carpați, datate în secolele XVI - XVII[406], între acestea remarcându-se cele descoperite la Curtea Domnească de la Târgovişte[407].

Țiglele au reprezentat o importantă categorie a ceramicii de construcție descoperită în cetatea orădeană, cu bune analogii în întreg spațiul românesc[408]. Palatul episcopal, în faza sa gotică şi renascentistă, a fost acoperit cu țigle; o piesă interesantă, smălțuită, cu terminație semicirculară şi muchie teşită, având dimensiunile de 21 x 18 x 1,8 cm., a fost descoperită tocmai în nivelele stratigrafice aparținând amintitului edificiu[409]. În miniatura cetății orădene, unde este înfățişată catedrala episcopală gotică de la Oradea, edificiul apare acoperit cu țigle, se pare nesmălțuite[410]. Datarea lor este largă înglobând secolele XIV – XVI.

Olanele pentru învelitoare au fost la rându-le descoperite în număr mare. Sunt piese lucrate dintr-o pastă de bună calitate, de culoare roşiatică, folosind uneori ca degresant mica; dimensiunile oscilează între 24 şi 27 cm, una dintre piese având o dungă subțire de smalț. Unele olane aveau la unul dintre capete un mic cep de prindere[411]. Analogiile cu olanele descoperite la Oradea sunt numeroase, ele cunoscând o mare răspândire atât în centrul Europei dar şi în arealul de la sud şi est de Carpați, în Țara Românească, Moldova[412] şi Dobrogea[413]. Să mai

[403] Emödi J., *op. cit.*, p. 131.

[404] A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 119.

[405] Emödi J., *op. cit.*, p. 122.

[406] Dana Mihai, *Archaeological documented buildind materials and techniques used for civil and religious monuments in Wallachia, XVI – XVII centuries*, în *CercArch.*, XI/partea a II-a, 1998 – 2000, p. 525; piesele descoperite provin de la mănăstirea Strehaia.

[407] N. Constantinescu (coordonator), *Târgovişte: reşedința voievodală (1400 – 1700) – Cercetări Arheologice (1961 – 1986)*, Târgovişte, 2009, pl. 75/1.

[408] O analiză completă a țiglelor medievale la A. A. Rusu, *Țigle şi olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania şi vecinătățile ei)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, II, 2002, p. 30 – 38. Autorul a revenit recent asupra subiectului într-o monografie purtând acelaşi titlu, care credem că pentru o bună bucată de timp, a epuizat acest capitol al culturii materiale medievale din Transilvania şi împrejurimi. Studiul a fost publicat în volumul: A. A. Rusu, *Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 267 – 290. Parcurgerea studiului mai sus amintit relevă numeroasele analogii cu descoperirile de la Oradea, care acoperă întreg spațiul Țărilor Române.

[409] *Ibidem*, p. 31.

[410] *Idem*, (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 119.

[411] *Ibidem*, p. 120.

[412] Paraschiva Victoria Batariuc, *Acoperişurile bisericilor din secolele XV – XVI din Moldova*, în *Ars Trans.*, XIV – XV, 2004 – 2005, p. 13 – 22.

[413] O analiză completă a olanelor medievale la A. A. Rusu, *Țigle şi olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra*

amintim că în cetatea Oradea au fost folosite şi conducte de aducţiune a apei. Piesele s-au păstrat fragmentar: una dintre ele are o lungime păstrată de 17 cm cu diametrul de 8 cm, a doua piesă are lungimea de 10,5 cm, cu un cep de racordare la un capăt. Analogii cu astfel de piese găsim atât în Transilvania, la Sighişoara, Sibiu şi Codlea, în Ţara Românească, la Oraşul de Floci[414], la curţile domneşti de la Târgovişte[415] şi Iaşi[416], dar şi în Ungaria, la Buda şi Visegrad, deşi până târziu în secolele XVII –XVIII, au continuat să fie folosite şi conductele din lemn. Trebuie menţionat şi faptul că folosirea aducţiunilor de apă prin conducte ceramice nu a eliminat folosirea fântânilor interioare din cetatea orădeană; una dintre acestea apare foarte clar în curtea exterioară a palatului episcopal pe stampa datorată lui Georg Houfnagel datată în anul 1598[417].

În ansamblu, folosirea acestui evantai al ceramicii de construcţie denotă, pe de o parte înscrierea ansamblului orădean în vastul areal arhitectonic european, care a folosit la un moment dat una sau alta dintre piesele analizate anterior, iar pe de altă parte prin întrebuinţarea cărămizilor ornamentale, un anumit rafinament artistic, specific secolelor XIV – XV.

În contextul descoperirilor timpurii din cetatea orădeană, un loc distinct este ocupat de puţinele şi extrem de fragmentarele bucăţi de frescă, apărute în poziţie secundară în nivelul de amenajare al palatului episcopal gotic, dar care cronologic aparţin fazei romanice a ansamblului orădean. Analiza lor permite doar diferenţierea unor combinaţii cromatice de albastru, galben, brun, ocru, portocaliu şi negru, având la rându-le nuanţe diverse. Din păcate, fragmentarea excesivă (cea mai mare suprafaţă de frescă descoperită nu depăşeşte 9 cmp.[418]) a făcut imposibilă decuparea unor motive figurative. În cazul a trei fragmente s-au distins câteva linii curbe trasate paralel. Un eventual repertoriu al frescelor timpurii datate în secolele XII – XIII din Transilvania este imposibil de alcătuit pentru simplul motiv al rarităţii şi al fragmentării excesive al puţinelor exemplare descoperite. În acest context ne limităm la două analogii, cele de la Dăbâca[419] şi Voivozi[420].

În fine, trebuie amintite şi două fragmente de stucatură descoperite în nivelul stratigrafic pandant secolelor XVI – XVII, ambele în secţiunea S VIII[421]. Stucaturi extrem de valoroase s-au păstrat în palatul princiar din cetate, fiind realizate de către „stucatorii principelui" Gabriel Bethlen: Mathias Halász şi Konradus Fünk, originari din Casovia (azi Kosice), aflaţi la Oradea începând cu data de 28 septembrie 1628, care au amenajat faimoasa „Sală cu grifoni" din cadrul aripii de vest a ansamblului amintit[422].

III.2.1.2. Ceramica de factură bizantină

Între piesele ceramice descoperite în cursul săpăturilor arheologice din cetatea orădeană se numără şi o duzină de fragmente cu o plasare stratigrafică şi caracteristici de prelucrare oarecum speciale[423].

monumentelor religioase din Transilvania şi vecinătăţile ei), în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, II, 2002, p. 26 - 30. Autorul a revenit de curând asupra subiectului cu un studiu exhaustiv: vezi supra nota nr. 26.

414 Anca Păunescu, Elena Renţa, *Cuptoare medievale de ars ceramică descoperite la Oraşul de Floci, judeţul Ialomiţa*, în *Cerc. Arh.*, XI/partea I, p. 186.

415 N. Constantinescu (coordonator), *op. cit.*, p. 128.

416 A. A. Rusu (sub redacţia), p. 120 – 121.

417 Printre alte numeroase reproduceri vezi: *Varádi kótórédekék*, Budapest, 1989, p. 301, fig. 1.

418 A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 85.

419 Şt. Pascu şi colab., *Cetatea Dăbâca*, în *A.M.N.*, V, 1968, p. 169 – 171.

420 R. Popa, D. Căpăţână, Lukács A., *Cercetările arheologice de la Voivozi. Contribuţii la istoria Bihorului în secolele XII – XV*, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 72.

421 A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 177.

422 M. Ţoca, *Contribuţii la cunoaşterea palatului în stil renaştere de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea*, în *Biharea*, IV, 1976, p. 209.

423 Subiectul a fost tratat pe scurt în articolul publicat de D. Marta, *Ceramica de factură bizantină descoperită în Cetatea Oradea*, în *Adevărul omeneşte posibil pentru rânduirea binelui.*

Astfel, în secțiunea S V, trasată în anul 1991 la o adâncime de circa trei metri, au apărut primele fragmente ceramice cu smalț, deosebite de cele clasice ale secolelor XVI – XVII. Aflându-ne la începutul cercetărilor arheologice din cetate, fragmentele ceramice au fost privite cu circumspecție, deşi era foarte clar, în ciuda faptului că erau puține şi atipice, că nu erau simple „accidente" rezultate din interferența cu alte niveluri stratigrafice față de cel unde au fost descoperite. Un alt semnal l-a constituit descoperirea în secțiunea VIII, la o adâncime de patru metri, a unui fragment de perete de vas decorat cu cerculețe imprimate la distanțe constante de circa doi centimetri. Suprafața vasului era acoperită cu o peliculă de smalț de slabă calitate, având culoarea verde-oliv. Descoperirea altor fragmente ceramice cu caracteristici ale smalțului asemănătoare, în secțiunile S XV şi S XVI, iar mai târziu şi în secțiunile S X şi S XVIII, în condiții stratigrafice identice, a conturat definitiv existența unei serii ceramice cu o vechime considerabilă, chiar în comparație cu mult mai numeroasele dar şi mai cunoscutele căldări de lut, găsite oarecum în acelaşi context stratigrafic. Orizontul ceramicii vechi smălțuite se situa imediat deasupra sterilului arheologic, putând fi socotit cel mai vechi din cetatea orădeană. Ne grăbim totuşi să precizăm faptul că ponderea lor în materialul ceramic timpuriu de la Oradea nu depăşeşte procentul de 1 %, cea mai mare cantitate descoperită fiind în interiorul locuinței L 4 din secțiunea S XVIII[424].

Pasta din care a fost lucrat acest tip ceramic este de foarte bună calitate, folosind ca degresant nisipul, bine arsă, culoarea predominantă fiind cenuşiul. Există însă şi câteva fragmente cu pastă uşor grosieră, de calitate medie. Un singur fragment are pasta negricioasă, fiind cu siguranță efectul unei arderi secundare. Smalțul, care în cele mai multe cazuri nu acoperă uniform întreaga suprafață a fragmentelor ceramice, are culoarea verde-oliv sau verde-gălbui. Smălțuirea a avut ca loc predilect partea superioară a vaselor, buzele îndeosebi, fiind practicată exclusiv pe exterior. Fără a fi în măsură să operăm cu reconstituiri precise, datorită fragmentării ceramicii analizate, opinăm că majoritatea vaselor aveau lățimea maximă în partea mijlocie, putând fi oale - borcan sau ulcioare.

Deranjările extreme petrecute în arealul cercetat arheologic de cele două mari şantiere ale ansamblului orădean, cel din secolele XIII – XIV/XV, respectiv XVI – XVII, împiedică efectuarea unor observații precise legate de stratigrafia aferentă ceramicii analizate. O analiză comparativă a materialului arheologic provenit din prima fază de funcționare a cetății orădene relevă totuşi o anterioritate a orizontului de ceramică smălțuită față de cel cu căldări de lut şi ceramică de uz comun decorată cu unghia sau cu banzi de linii în val sau paralele, chiar dacă această diferenţiere este minoră iar alteori aproape imposibil de detectat.

Faptul că, în general, arheologii au socotit că pătrunderea căldărilor de lut în arealul transilvănean a avut loc la sfârşitul secolului al XI-lea[425], deşi putem înclina mai degrabă spre începutul celui următor, denotă că aceste datări pot reprezenta un argument pentru datarea ceramicii smălțuite analizate în intervalul cronologic imediat anterior, a doua jumătate a secolului al XI-lea, deşi, repetăm, contextul stratigrafic ne obligă la prudență.

Ceramica de factură bizantină de la Oradea are câteva analogii în arealul bazinului Crişurilor, dar şi în aria intracarpatică şi în Banat. Astfel, la Biharea, în imediata apropiere a Oradiei, au fost descoperite mai multe fragmente ceramice smălțuite în verde-oliv. Autorul descoperirilor le-a considerat importuri bizantine sau imitații locale. Trebuie menționat faptul că între pisele descoperite la Biharea se remarcă câteva fragmente cu o calitate deosebită a smalțului, provenite cu siguranță din

Omagiu profesorului Sever Dumitraşcu la 65 de ani, Oradea, 2001, p. 383 – 386.

[424] A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 134.

[425] Este posibil ca în zona de la vest de Munții Apuseni acest tip de piese ceramice să fie ceva mai timpurii, datând probabil imediat după mijlocul veacului al XI-lea; apud *Ibidem*, p. 135.

atelierele sud-dunărene[426]. Şi în cazul pieselor de la Biharea, aidoma celor din cetatea orădeană, în orizontul ceramicii de factură bizantină nu au fost descoperite fragmente ale unor căldări de lut sau vase cu gât canelat, ambele categorii fiind datate ulterior ceramicii smălţuite de factură bizantină[427]. Cronologic, aceste descoperiri au fost încadrate în a doua jumătate a secolului al X-lea şi la începutul veacului următor[428].

În acelaşi areal bihorean au mai fost semnalate astfel de descoperiri la Sânnicolau de Beiuş[429] şi Voivozi[430], datate în ambele cazuri cu un secol mai târziu decât ceramica similară descoperită la Biharea. La Sânnicolau de Beiuş, alături de fragmentele ceramice smălţuite, a fost descoperit şi un fragment de amforă de factură bizantină târzie. La Voivozi avem de-a face cu o parte dintr-un ulcior, lucrat la roată rapidă, din pastă omogenă, bine arsă, de culoare cenuşie, smalţul de culoare verde-oliv fiind aplicat pe exteriorul piesei. Un fragment ceramic canelat, lucrat din pastă de culoare cenuşie, fină, socotit a fi de factură bizantină, a fost descoperit la Sânnicolau Român, în contextul funcţionării în zonă a unui mare centru de producţie al ceramicii[431].

În Transilvania descoperiri ceramice de factură bizantină au fost semnalate la Bratei, în cimitirul nr. 2, constând dintr-un ulcior cu gât cilindric[432], la Dăbâca, unde alături de ceramica bizantină, de foarte bună calitate, importată probabil direct de la oficinele sud-dunărene sau dobrogene, au fost descoperite şi fragmente de o calitate mai modestă, smălţuite în verde-oliv, probabil imitaţii locale, în importantul centru de la Cluj – Mănăştur[433], dar şi la Hunedoara[434], Iernut[435] şi Vinţu de Jos, unde fragmentul ceramic a fost lucrat dintr-o pastă devenită cenuşie după ardere, culoarea smalţului fiind roşiatic-portocaliu. Descoperirea a fost făcută într-o locuinţă[436]. Din zona de graniţă a Crişanei cu Transilvania, din cetatea de pământ de la Ortelec, provine un fragment dintr-un recipient de mici dimensiuni, realizat la roată rapidă. Pasta era degresată cu nisip fin, având după ardere o culoare cărămizie. Smalţul păstrat pe suprafaţa exterioară avea culoarea verde-oliv[437].

Valea Mureşului, cu importanţa sa excepţională în evul mediu timpuriu, nu putea fi ocolită de astfel de descoperiri. Un prim grup de piese provin de la Alba Iulia. Cercetările arheologice mai vechi din interiorul cetăţii au dus la descoperirea unui vas smălţuit în culoarea verde-oliv. Piesa a fost datată în secolul al XII-lea[438]. Amplele cercetări arheologice demarate în anul 2000 în preajma catedralei romano – catolice şi a palatului episcopal din acelaşi oraş, au dus la descoperirea unui nou lot de ceramică de factură bizantină, smălţuită verde-oliv. Pasta ceramicii a fost bine arsă, arderile fiind atât redundante cât şi oxidante. Au rezultat vase realizate din pastă fină dar şi de calitate medie. Roata la care au fost lucrate piesele era cea rapidă. Datarea propusă este destul de largă, acoperind

[426] S. Dumitraşcu, *Biharea I. Săpăturile arheologice din anii 1973 - 1980,* Oradea, 1994, p. 200.

[427] *Ibidem,* p. 204.

[428] *Ibidem,* p. 205.

[429] R. Popa, N. Chidioşan, Lukács A., *O reşedinţă feudală din secolele XI – XIII la Sânnicolau de Beiuş,* în *R.M.M.M.I.A.,* XV, 1984, nr. 2, p. 39, fig. 2/b; R. Popa, N. Chidioşan, *O reşedinţă feudală din secolele XI – XIII la Sânnicolau de Beiuş, pe Crişul Negru,* în *M.C.A.,* XVI, 1986, p. 231, fig. 6/b.

[430] R. Popa, D. Căpăţână, Lukáca A., *Cercetările arheologice de la Voivozi. Contribuţii la istoria Bihorului în secolele XII - XV,* în *Crisia,* XVII, 1987, p. 96 – 97.

[431] S. Dumitraşcu, I. Crişan, *Cuptoare de ars oale descoperite la Sânnicolau Român, judeţul Bihor,* în *Crisia,* XVIII, 1988, p. 55.

[432] Eugenia Zaharia, Ligia Bârzu, C. Ittu, *Săpăturile arheologice de la Bratei (jud. Sibiu),* în *M.C.A,* XVI, 1980, p. 190.

[433] P. Iambor, *Aşezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII),* Cluj – Napoca, 2006, p. 213.

[434] *Ibidem,* p. 213.

[435] Informaţie amabilă de la dr. C. Cosma, arheolog la Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj – Napoca.

[436] N. M. Simina, *Contribuţii la cunoaşterea feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei Vinţu de Jos (jud. Alba),* în *A.M.N.,* 32/I, 1995, p. 476, pl. VIII, fig. 7.

[437] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul României în secolele VIII – X d.H.,* Cluj – Napoca, 2002, p. 112 şi pl. 182/1.

[438] R. Heitel, *Săpăturile arheologice din aşezarea de la Alba Iulia,* în *M.C.A.,* XV, 1983, p. 448.

secolele X - XIII[439]. În aşezarea de la Zăbrani – Sătuţ, într-o locuinţă, a fost descoperit un fragment ceramic smălţuit în negru, decorat cu motive în relief, pasta fiind de o calitate superioară comparativ cu piesele găsite la Oradea[440]. Descoperiri ceramice de factură bizantină au fost făcute şi în cetatea de pământ de la Arad - Vladimirescu[441]. La Frumuşeni – Bizere, în judeţul Arad, unde în ultimii ani, cercetările arheologice la mănăstirea de acolo au dus la descoperiri arheologice excepţionale[442], au apărut şi fragmente ceramice de factură bizantină, inclusiv piese de calitate superioară[443].

Cele mai numeroase descoperiri de ceramică de factură bizantină provin din Banat, cu precădere din sudul acestuia. Ceramica descoperită în acest areal, aflat mult mai aproape de influenţa imperială, avea în general pasta de culoare roşu-cărămiziu sau brun-cenuşiu, degresantul folosit fiind nisipul şi mai puţin mica. Motivele decorative sunt cercurile concentrice, alături de figuri geometrice incizate, în relief sau aplicate pe corpul vaselor. Se observă deja din această descriere particularităţi stilistice întâlnite foarte rar în nord; este totuşi o realitate că ceramica timpurie din zonă s-a răspândit ceva mai târziu şi în principalele centre urbane ale Ţării Româneşti[444]. Tipurile de vase cele mai întâlnite sunt ulcioarele, cănile cu o toartă şi străchinile[445].

Locurile unde au fost făcute descoperirile variază: de la locuinţe, în cazul celor de la Gornea - Ţărmuri[446], Moldova Veche şi Ilidia – Sălişte, la fortificaţii, în cazul Mehadiei şi Ilidiei[447] şi într-un singur caz într-o necropolă, la Gornea – Ţârchevişte, în mormântul nr. 49, unde piesa a fost un ulcior păstrat aproape întreg[448], toate localizate în judeţul Caraş – Severin. Alte descoperiri ale acestui tip ceramic au fost făcute la Drobeta-Turnu Severin şi Orşova, ambele în Mehedinţi, alături de Socolari şi Gherteniş, localităţi din Caraş - Severin[449]. Datările propuse variază de la secolele XI – XII, în cazul pieselor de la Ilidia – Sălişte, la un interval mai larg, secolele XI – XIII, pentru ceramica descoperită la Moldova Veche[450].

Provenienţa acestui tip ceramic, în cazul importurilor, sau sursa de inspiraţie, în cazul imitaţiilor locale, a fost îndeosebi regiunea Dunării de Jos, unde stăpânirea bizantină s-a reinstalat începând cu finele secolului al X-lea, continuând să fie prezentă până cel puţin în ultimul sfert al secolului al XII-lea. În fapt, primul interval de timp mai sus menţionat, secolul al X-lea, a fost socotit şi momentul pătrunderii şi începutul circulaţiei acestui tip ceramic în arealul analizat[451]. De exemplu, la Dinogeţia vasele smălţuite în verde-măsliniu reprezintă circa două treimi din ceramica smălţuită. Lucrată la roată rapidă, din pastă de culoare cenuşie, arsă uniform, avea ca formă, într-o majoritate covârşitoare ulciorul, de mărimi diferite[452]. Acelaşi tip de descoperiri au fost făcute şi în cetatea de la Păcuiul lui Soare[453]. În afara graniţelor Imperiului Bizantin, în spaţiul mai sus analizat, singurul atelier cercetat arheologic şi dovedit că a produs ceramică smălţuită de imitaţie bizantină a fost cel de la Gornea – Zomoniţa,

[439] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 219; 576, pl. 68/11, 653, pl. 145/3, 654, pl. 146/3.

[440] V. Boroneanţ, *Sondajul arheologic privind feudalismul timpuriu de la Zăbrani – „Sătuţ"*, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 59, 66, fig. VII.

[441] P. Iambor, *op. cit.*, p. 213.

[442] Ileana Burnichioiu, A. A. Rusu, *Mozaicurile medievale de la Bizere*, Cluj – Napoca, 2006, *passim*.

[443] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 135.

[444] D. Ţeicu, *Opinii în legătură cu producerea şi răspândirea ceramicii smălţuite medievale în regiunea Dunării de jos apusene*, în *Studii istorice*, Timişoara, 2003, p. 155 – 160.

[445] *Idem*, *Ceramica de factură bizantină descoperită în sud-vestul României*, în *S.C.I.V.A.*, XXXIV, 1983, nr. 3, p. 276 – 278.

[446] I. Uzum, *Locuirea medieval - timpurie de la Gornea – Ţărmuri*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 218 – 219.

[447] D. Ţeicu, *op. cit.*, p. 275.

[448] D. Ţeicu, Gh. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat din clisura Dunării*, Reşiţa, 1996, p. 92.

[449] D. Ţeicu, *op. cit.*, p. 275 – 276.

[450] *Ibidem*, p. 280 – 282.

[451] Corina Nicolescu, *Ceramica smălţuită din sec. X – XIV în lumina noilor cercetări arheologice*, în *S.C.I.A.*, II, 1959, p. 88 – 104.

[452] Gh. Ştefan, I. Barnea şi colab., *Dinogeţia*, Bucureşti, vol. I, 1967, p. 230.

[453] P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare*, Bucureşti, vol. I, 1972, p. 89.

produsele de aici răspândindu-se în întregul Banat şi poate şi la nord de Mureş.

Datarea acestui tip ceramic nu a fost întotdeauna foarte clară, intervalul general acceptat fiind secolele XI – XII, uneori şi prima parte a secolului al XIII-lea, cu excepţia pieselor descoperite la Biharea, unde datările propuse sunt mai timpurii cu un secol. Şi în cazul Oradiei credem că datarea propusă, finele secolului al XI-lea şi începutul secolului următor, se încadrează în contextul general al folosirii acestui tip ceramic în arealele analizate. Este de asemenea uşor de observat că multe dintre descoperirile ceramicii de influenţă bizantină, din zona cercetată, au fost făcute în mediile elevate ale unor importante centre de putere sau ecclesiastice: Biharea, Oradea, Sânnicolau de Beiuş, Dăbâca, Cluj – Mănăştur, Arad – Vladimirescu, Ortelec, Bizere, buna calitate a pieselor făcându-le probabil mai puţin accesibile în mediile comune ale veacurilor XI – XII.

III.2.1.3. Căldările de lut

O categorie specială a ceramicii descoperite în cetatea orădeană este reprezentată de căldările de lut. Apărute într-un nivel stratigrafic bine determinat, căldările de lut sunt cu siguranţă printre cele mai timpurii piese ceramice descoperite la Oradea[454]. Căldările de lut provin din contexte stratigrafice aflate imediat deasupra sterilului arheologic, împletindu-se cu „orizontul" altui tip ceramic timpuriu, cel al ceramicii de factură bizantină. Majoritatea descoperirilor de fragmente de căldări au fost făcute în preajma sau în interiorul locuinţelor, deşi piese disparate au fost localizate şi în arealul cuptoarelor cercetate, aparţinând aceluiaşi nivel arheologic timpuriu, dar şi în secţiuni unde nu au fost delimitate complexe arheologice propriu-zise.

Căldările de lut au, în privinţa pastei cel puţin, caracteristici extrem de asemănătoare. Bine arsă, nisipoasă, are ca degresant mica, uneori fiind întâlnite şi mici particule de pietricele cu dimensiuni milimetrice. Culoarea după ardere variază de la roşu la cărămiziu-deschis şi cărămiziu-închis. În cazul majorităţii fragmentelor descoperite se observă şi o ardere secundară. Dacă pentru căldările arse secundar doar în exterior avem de-a face cu o folosire propriu-zisă în procesul de preparare al hranei, cele arse pe ambele feţe trădează existenţa unui incendiu, mai ales în cazul celor descoperite în interiorul unor locuinţe. Toate piesele, cu o singură excepţie, au buzele lăţite atât în interior cât şi spre exterior, găurile de prindere, în perechi, fiind spre interior. În dreptul lor buza este mai lată şi uneori mai groasă, pentru a oferi o rezistenţă mai mare amintitelor locuri de prindere. Pereţii căldărilor au în general o grosime apreciabilă, care poate atinge 1,5 – 2 cm. în partea superioară.

Majoritatea covârşitoare a căldărilor descoperite în cetatea orădeană nu au vreun decor pe corp sau buze. Doar două piese au pereţii exteriori decoraţi. Astfel, o căldare a fost decorată cu benzi de linii paralele incizate, care alternează câte două, aflate la mică distanţă, cu o alta, individualizată. Ambele tipuri de incizii sunt foarte subţiri. A doua piesă este decorată cu registre de linii incizate vălurite, care se întretaie succesiv la intervale regulate.

Analiza corpului căldărilor a relevat faptul că, în funcţie de modul în care au fost lucrate, putem deosebi mai multe categorii: piese cu corpul cilindric, care sunt în majoritate, dar şi căldări tronconice sau sferoidale. Această realitate confirmă înscrierea descoperirilor din cetatea orădeană, din punct de vedere tipologic, în arealul mai larg al Crişanei, Transilvaniei şi Banatului[455]. Un singur

[454] O variantă a acestui subcapitol a fost publicat în D. Marta, *Căldările de lut descoperite în Cetatea Oradea*, în *Studii de istorie medievală şi premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române,* Cluj-Napoca, 2003, p. 67 – 74.

[455] D. A. Băcuieţ, *Observaţii privind tipurile de căldări de lut din Transilvania, Crişana şi Banat,* în *An. Ist.Cerc.Socio-Umane,* III, 1996, p. 43 – 46 şi planşele.

fragment descoperit la Oradea este atipic, apropiindu-se totuşi, prin caracteristicile formei, de tipul „găleată”[456]. Căldările au fost lucrate, fără excepţie, la roata de picior cu turaţie înceată. Prin caracteristicile lor speciale, după aprecierea majorităţii specialiştilor, utilitatea acestor piese se concentra în primul rând spre prepararea hranei, servind uneori şi drept vase de provizii[457].

Descoperirile de căldări de lut sunt extrem de numeroase, acoperind practic întreg arealul Europei centrale şi de sud-est. Fără a avea pretenţia de exhaustivitate, în câteva studii a fost analizată răspândirea acestui tip ceramic la nivelul unor teritorii apreciabile, putând oferi premisa unor concluzii cu relativă pretenţie de generalizare. Vechi deja de două decenii şi jumătate, studiul lui Lukács Antal rămâne totuşi ultima abordare la scara întregii ţări a acestui tip ceramic, lista descoperirilor înglobând aproape 200 de localităţi[458]. La nivel regional abordările nu au lipsit, arealul Crişanei oferind un mare număr de locuri cu descoperiri[459]; la rândul său judeţul Arad a beneficiat de un studiu dedicat acestui tip ceramic[460], ca de altfel şi întreg Bazinul Carpatic[461]. Foarte recent, o abordare a unor piese timpurii descoperite la Cenad într-o locuinţă a prilejuit o nouă cercetare regională, de astă dată a căldărilor de lut descoperite în Banat[462]. Să mai amintim doar că au fost catalogate 41 de localităţi cu descoperiri, dintre care 29 în Banatul românesc şi 12 în cel sârbesc[463]. Elementul comun al acestor studii, dincolo de nota statistică, a fost şi analiza locului unde căldările au fost descoperite: predomină locuinţele, cuptoarele, cu bune analogii la Oradea, dar şi gropile de provizii. În foarte multe cazuri căldările de lut au fost asociate cu ceramica de uz comun, în principal cu atât de răspânditele vase cu corpul având circumferinţa maximă în treimea superioară a piesei, uzual numite vase-borcan.

O analiză a arealului bihorean relevă şi pentru acest spaţiu existenţa a numeroase puncte cu descoperiri de căldări de lut[464]. Fără a beneficia de o tratare separată, Bihorul, şi firesc Cetatea Oradea, au fost alipite cercetării mai largi care a vizat întregul teritoriu al Crişanei[465]. O analiză a repertoriului publicat de către arheologul orădean Ioan Crişan relevă în cazul Bihorului, decupat repetăm din mai vastul areal al Crişanei, existenţa a 27 de localităţi unde au fost descoperite căldări, în unele cazuri (Oradea, Râpa) existând mai multe puncte cu descoperiri[466]. Ca analogii cu căldările de lut descoperite în Cetatea Oradea putem aminti atât localităţi cu importanţă deosebită în evul mediu timpuriu în regiune: Biharea[467], Sânnicolau de Beiuş[468], Voivozi[469] sau Cefa – La Pădure[470], dar şi aşezări cu o alonjă ceva mai modestă: Ateaş[471],

[456] *Ibidem*, p. 45, pl. III.

[457] P. Diaconu, *Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X – XIII)*, în *S.C.I.V.*, VII, 1956, nr. 3 – 4, p. 428.

[458] Lukács A., *Observaţii privind răspândirea căldărilor de lut pe teritoriul României*, în *S.C.I.V.A.*, 34, 1984, nr. 4, p. 320 – 330.

[459] I. Crişan, *Aşezări rurale medievale din Crişana (secolele X – XIII)*, Oradea, 2006, p. 105 – 226; în mai lunga listă de aşezări analizate, căldările de lut au apărut în 63 dintre acestea.

[460] M. Blăjan, E. Dörner, *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldăruşelor de lut (sec. XI – XIII) descoperite pe teritoriul judeţului Arad*, în *Ziridava*, X, 1978, *passim*.

[461] Takács Matilda, *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*, Budapest, 1986, *passim*.

[462] Daniela Tănase, *Căldări din lut descoperite la Cenad (jud. Timiş)*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistriţa – Cluj-Napoca, 2008, *passim*.

[463] *Ibidem*, p. 36 – 37.

[464] Ne rezumăm la a oferi unele amănunte doar asupra Bihorului în principal prntru a evidenta apropiere a descoperirilor de aici cu cele de la Oradea, dar mai ales din imposibilitatea de a analiza la scara întregii ţări acest tip de descoperiri, care se numără cu sutele. Vezi şi analiza lui P. Iambor în: *Aşezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII)*, Cluj – Napoca, p. 214 – 215.

[465] I. Crişan, *op. cit.*, p. 105 – 226.

[466] *Ibidem*, *passim*.

[467] S. Dumitraşcu, *op. cit.*, p. 355, 358, pl. XIV, XV.

[468] R. Popa, N. Chidioşan, Lukács A., *op. cit.*, p. 39 – 40.

[469] R. Popa, D. Căpăţână, Lukács A., *op. cit.*, p. 95.

[470] I. Crişan, *O locuinţă medieval timpurie descoperită la Cefa (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXI, 1991, p. 299, pl. III, fig. 4.

[471] I. Crişan, D. Marta, C. Ghemiş, *Cercetări arheologice de teren pe raza localităţii Ateaş (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXVI – XXVII, 1996 – 1997, p. 34.

Cadea[472], Cheresig[473], Inand[474], Petreu[475], Tăutelec[476] sau Văşad[477].

Discuţiile în jurul acestui tip ceramic au fost numeroase, în multe cazuri polemice, uneori cu evidentă tendinţă de atribuire etnică a materialului. În istoriografia românească, după primele abordări micromonografice de la jumătatea anilor '60, când căldările de lut au fost socotite ca venite pe o filieră nord-caucaziană[478], fiind de tipul cu fundul bombat şi care s-au răspândit ulterior, în secolele XI - XII în centrul Europei, s-a revenit, revendicându-se, în ciuda recunoaşterii primatului pecenegilor sedentarizaţi asupra producerii şi răspândirii lor, alături de evidenta largă răspândire în întreg arealul nord-balcanic dar şi central european, cu punctarea firească a prezenţei căldărilor pe întreg spaţiul românesc şi pierderea foarte devreme a apartenenţei etnice a acestor piese, copiile realizate de populaţia locală apărând foarte repede.

Un alt punct de dispută istoriografică este legat de faptul că arheologii unguri au revendicat exclusiv pentru triburile maghiare, eventual în colaborare cu alţi migratori, ca ismaeliţii bösörmeni de exemplu, primatul răspândirii căldărilor de lut în centrul Europei[479], ipoteză care a fost adoptată şi de o serie de cercetători din România[480]. Trebuie de asemenea menţionat faptul că şi arheologii bulgari au revendicat la rându-le primatul bulgarilor în folosirea căldărilor de lut în regiunea Dunării de Jos[481].

Un element la care specialiştii au ajuns la un consens este originea răsăriteană a acestora, în spaţiul culturii Saltovo - Majaţc[482]. S-a arătat, pe bună dreptate, că direcţia de pătrundere a căldărilor de lut a fost de la est spre vest[483]. O propunere, bazată pe descoperirile arheologice făcute în cetăţile bizantine de la Dunărea de Jos, la Capidava, Dinogeţia şi Păcuiul lui Soare, a fost cea potrivit căreia cea mai timpurie datare a căldărilor de lut din arealul sud-estic şi central european este secolul al X-lea, pentru ca la sfârşitul secolului următor ele să dispară din spaţiul amintit, fiind reîntâlnite masiv în Transilvania şi Ungaria; datările propuse pentru descoperirile amintite sunt legate cel mai devreme de a doua jumătate a secolului al XI-lea, poate numai spre sfârşitul intervalului amintit[484].

Răspândirea căldărilor de lut în întregul areal transilvănean s-a făcut într-un interval relativ scurt, foarte repede meşteşugul producerii lor fiind preluat de populaţia locală. Pierderea rapidă a caracterului „etnic" al acestui tip ceramic explică convingător faptul că descoperirile au fost făcute în condiţii extrem de diferite, uneori chiar inedite, dacă ar fi să amintim doar piesele îngropate ritual sub altarul bisericii ortodoxe de la Streisângiorgiu[485]. Piesele descoperite în cetatea orădeană se înscriu, din punct de vedere cronologic, în al doilea interval de funcţionare a acestui tip ceramic în regiune, în secolele XII – XIII, o datare mai strânsă fiind deocamdată imposibilă.

O ultimă observaţie se referă la ponderea acestor piese în ansamblul materialului ceramic datat în secolele XII – XIII. În cazul cetăţii orădene procentul nu depăşeşte 5 %, fiind comparabil cu

[472] I. Crişan, *Aşezări rurale medievale din Crişana (secolele X – XIII)*, Oradea, 2006, p. 125.
[473] *Ibidem*, p. 131.
[474] *Idem*, *Aşezări, monumente şi descoperiri feudale timpurii şi feudalc în hotarele comunelor Cefa, Nojorid şi Sântandrei (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 135.
[475] M. Blăjan, *Cercetări arheologice pe teritoriul satelor Petreu (jud Bihor) şi Ady Endre (jud Satu Mare)*, în *Crisia*, III, 1973, p. 27.
[476] S. Dumitraşcu, *Ceramica românească descoperită în Crişana*, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 80.
[477] I. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Carei*, Bucureşti, 1999, p. 43.
[478] P. Diaconu, *op. cit.*, p. 429.
[479] I. Fodor, *Der uhrsprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel*, în *A.A.H.*, XXIX, 1977, nr. 3 – 4, p. 331; despre ismaeliţii bösörmeni vezi mai nou: Hajdú Zs., Nagy Emese Gyöngyvér, *A nyiri izmaeliták központjának. Bözsörmény falunak régészeti leletei II*, în *A Hajdúsági Múz.Évk.*, IX, 1999, p. 55.
[480] Vezi discuţia la P. Iambor, *op. cit.*, p. 214 - 215.
[481] P. Diaconu, *Din nou despre căldările de lut*, în *Recenzii şi discuţii arheologice*, Călăraşi, 1994, vol. I, p. 156.
[482] P. Iambor, *op. cit.*, p. 215.
[483] P. Diaconu, *op. cit.*, p. 160.
[484] Lukács A., *op. cit.*, 324.
[485] R. Popa, *Streisângiorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI – XIV în sudul Transilvaniei*, în *R.M.M.M.I.A.*, XLVII, 1978, nr. 1, p. 26; *Idem*, *La începuturile evului mediu românesc. Ţara Haţegului*, Bucureşti, 1988, p. 66 – 68.

cel de la Voivozi[486], dar extrem de redus față de cel de la Sânnicolau de Beiuș, care urcă până la 50 %[487]. Să mai amintim doar că toate cele trei localități se află în același areal geografic și sunt relativ asemănătoare ca importanță instituțională, de unde și greutatea tragerii unor concluzii definitive asupra locului lor în ansamblul ceramicii timpurii din regiune.

Extinderea cercetărilor arheologice, pandante de intervalul cronologic amintit, va aduce cu siguranță noi informații statistice, cu o mai mare putere de generalizare la scara întregului areal central și sud-est european. Publicarea, de exemplu, a ceramicii timpurii descoperite în perioada cercetărilor arheologice de la Dridu – „La Metereze", o importantă stațiune arheologică aflată în județul Ialomița și a cărui nume s-a substituit unui alt faimos tip ceramic, a relevat în privința căldărilor de lut existența unui procentaj asemănător cu cel de la Sânnicolau de Beiuș, fără ca între ele, în mod evident, să existe cel mai neînsemnat element de legătură[488].

Căldările de lut au fost intens folosite în intervalul secolelor XI – XIII. Dispariția lor la finele veacului al XIII-lea s-a datorat probabil rapidei răspândiri a roții cu turație rapidă, forma ceramicii din intervalul cronologic al secolelor XIII – XIV, evoluând treptat spre piese mai simple, de tipul celor cu lățimea maximă a corpului în partea mediană sau treimea superioară, având buza evazată, pregătită să primească în perioada imediat următoare capacul, element extrem de necesar pentru protecția proviziilor din interior.

III.2.1.4. Ceramica de uz comun, semifină și fină, nesmălțuită

Fără îndoială, materialul ceramic cel mai însemnat cantitativ, descoperit în cetatea orădeană în cursul ultimelor campanii arheologice, a fost ceramica de uz comun. Analiza acestui material se va baza pe criteriul cronologic, începând cu piesele cele mai vechi, datate în secolele XII – XIII și cele încadrate în aceeași categorie dar datate în secolele XVI – XVII. În această delimitare cronologică, rolul stratigrafiei dar mai ales al analogiilor a fost extrem de important, în lipsa unei catalogări cronologice foarte strânse a acestor categorii de piese.

Analiza ceramicii de uz comun se va face paușal, în cadrul aceluiași subcapitol, delimitând în mod firesc, acolo unde este cazul, diferitele tipuri și categorii ale acestui extrem de abundent material arheologic. Vor fi făcute de asemenea detalieri la fel de necesare în privința modalităților de preparare a pastei, al arderii acesteia și a modalităților de decorare.

În câteva dintre secțiunile trasate pe latura de sud – est a palatului episcopal, în ciuda unor deranjări punctuale cauzate de penetrarea fundațiilor ansamblului amintit, nivelul timpuriu de la Oradea a reușit să fie surprins nederanjat. Materialul arheologic recoltat în aceste puncte a fost relativ omogen, permițând astfel o anumită delimitare cronologică. Ceramica de care ne ocupăm a fost descoperită preponderent în arealul unor locuințe de suprafață sau semiadâncite și în preajma unor instalații de foc. Astfel, ceramica de uz comun cea mai veche din cetatea orădeană a apărut în compania căldărilor de lut, foarte bine delimitate cronologic în secolele XII – XIII.

Deși cantitatea acestor piese nu este mare comparativ cu masa ceramicii descoperite în cetate (cca. 10 %), se pot delimita deja unele categorii distincte. Din punct de vedere al pastei avem o primă categorie unde, alături de arderea incompletă, în cuptor reductant, ceea ce le conferă o culoare cenușiu – închisă, observăm că degresantul folosit au fost scoicile pisate și mici particule de pietricele. A doua categorie cuprinde piese lucrate în același mod, din pastă arsă incomplet dar oxidant, ceea ce le-a conferit o culoare cărămizie în exterior. Degresantul folosit a fost mica, dând astfel pastei un aspect ceva mai îngrijit, comparativ cu ceramica cenușie. În cazul ambelor tipuri există fragmente cu urme de ardere secundară, cauza fiind folosirea lor la prepararea hranei.

---

[486] R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 91.
[487] R. Popa, N. Chidioșan, Lukács A., *op. cit.*, p. 30.
[488] A. Ioniță, *La céramique du Haut Moyen Áge de Dridu – „La Metereze" (dep. de Ialomița)*, în *Dacia n.s.*, XL – XLII, 1996 – 1998, p. 342 – 378.

Fără excepție, acolo unde forma a putut fi reconstituită, vasele au corpul bombat, cu extensia maximă în treimea superioară sau la mijloc, fiind de asemenea lipsite de toarte. Literatura de specialitate le-a catalogat drept oale – borcan. Toate au fost modelate la roata de mână cu turație medie. Buzele vaselor sunt răsfrânte, profilatura exterioară fiind în general semicirculară, teşită, dar şi cu un mic prag în partea inferioară. Gâtul este uşor subțiat față de corp, fiind extrem de scurt. Fundul este plat, diametrul său fiind în toate cazurile o fracțiune din cel al gurii. Pe baza diametrului buzelor, prin analiza extensiei pereților şi prin analogii, am socotit înălțimea acestor vase ca oscilând între 12 – 15 cm. în cazul celor mici şi până la 20 – 25 cm. pentru cele mai mari. Grosimea pereților oscilează între 0,5 – 0,8 cm. În acest context capacitatea celor mari nu depăşea doi – trei litri.

Un procent semnificativ, de aproximativ 70 %, al ceramicii de uz comun timpurii nu are corpul decorat. Informaţia statistică de la Oradea nu trebuie totuşi utilizată ca o concluzie definitivă, multe dintre aceste fragmente ceramice păstrând doar porţiunile inferoare nedecorate.

La celelalte piese decorul este relativ variat. Deosebim asfel o primă categorie de vase decorate cu benzi de linii paralele, subţiri, incizate în pasta moale înainte de ardere. Alte fragmente sunt decorate în aceeaşi manieră, inciziile fiind mai late şi aflate la o distanţă mai mare pe corp. În sfârşit, păstrând aceeaşi tehnică, distingem câteva fragmente decorate cu linii paralele incizate dar vălurite. În toate cele trei cazuri decorarea vaselor s-a făcut în timpul prelucrării pe roata manuală. Un mic procent a fost decorat cu piaptănul cu trei dinţi. Decorul astfel obţinut marchează benzi de linii paralele sau în val, apropiate şi mai adânc incizate decât în precedentele cazuri. Fără excepţie, acest tip de decorare nu elimină pasta excizată, ea aglomerându-se pe marginile decorului sub forma unor mici proeminenţe paralele. Uneori apar registre decorative distincte, alcătuite din benzi de linii paralele alternate cu benzi de linii vălurite. Un ultim tip de decor este marcat de impresiunile alveolate, făcute „cu unghia", registrul fiind singular, înconjurând vasul sub buză. În fapt, în mare majoritate decorul vaselor a fost aplicat tot în acel loc, doar în cazul decorurilor ceva mai complexe fiind revendicate şi părţile mediane.

Analogiile cu ceramica de uz comun descoperită la Oradea sunt extrem de numeroase, în contextul preluării unui tip mai vechi, cel al oalei – borcan, prezent şi în secolele X – XI, dar şi al uniformizării acestui model pe arii extrem de vaste. De obicei arheologii au încadrat aceste materiale larg în secolele XI – XIII. În acest context, s-a constatat, mai ales în cazul descoperirilor din complexele închise, o anumită diferenţiere cronologică. Astfel ceramica decorată cu model alveolar (unghia), dar şi cea care prezenta modele imprimate cu piaptănul au fost socotite ceva mai vechi, databile în secolele XI - XII[489]. Ceramica decorată cu benzi de linii paralele, indiferent de grosimea lor pare să fie ceva mai târzie, cu datări în secolele XII – XIII. Deocamdată aceste consideraţii cronologice trebuie totuşi privite cu o oarecare reţinere, până la publicarea unor serii consistente dintre aceste materiale ceramice provenite pe cât posibil din complexe închise. Intervalul, mai ales ultima lui parte, are şi o altă semnificaţie. A fost cu siguranţă momentul de estompare, până la dispariţie a caracterului „etnic" al ceramicii, cauza fiind tocmai generalizarea roţii rapide a olarului, avansarea procesului de asimilare materială cel puţin a ultimilor migratori din regatul maghiar, veniţi uneori cu anumite tipuri specifice de ceramică, dar şi un posibil început de „standardizare" al producţiei ceramice realizată în ateliere tot mai mari, o parte a acesteia fiind deja destinată schimburilor comerciale.

---

[489] P. Iambor, *op. cit.*, p. 216; vezi şi I. M. Ţiplic, S. Cociş, V. Voişian, *Descoperiri medievale timpurii în Cluj – Napoca, str. V. Deleu*, în *Rev.Bistriţei*, XVIII, 2004, p. 204 care propun aceeaşi cronologie. Să mai menţionăm doar că şi arheologii din Ungaria datează ceramica decorată cu „unghia" tot în intervalul secolului al XII-lea. Printre ultimele contribuţii: Irásné Katalin, *Régészeti kutatásokza M 0 autópálya EK-i szakaszán elhelyezkedő 11 – 13 százada falu területén*, în *Bud. Rég.*, XLI, 2008, p. 150 – 152.

În arealul apropiat Oradiei găsim ceramică identică la Sânnicolau de Beiuş[490], Voivozi[491], Cefa – La Pădure[492], alături de alte circa 40 de aşezări, unele cu mai multe puncte cu descoperiri, toate localizate numai în judeţul Bihor[493]. Descoperirile arheologice de pe teritoriul comunei Vinţu de Jos, în judeţul Alba[494], au prilejuit căutarea unor alte analogii şi pentru Transilvania istorică, cele găsite confirmând din nou răspândirea acestui tip ceramic. În preajma catedralei episcopale romano – catolice şi a palatului episcopal medieval de la Alba Iulia a fost descoperită în cantităţi apreciabile, ceramica fiind decorată în toate modalităţile mai sus amintite[495]. La Cluj – Napoca, str. V. Deleu, au fost descoperite fragmente ceramice decorate cu rotiţa, datate în secolele XII – XIII, dar şi piese decorate cu „unghia"[496]. Mai amintim din regiune doar descoperirile de la Moreşti, Moldoveneşti şi Dăbâca[497], alături de vasele găsite la Bistriţa[498], Archiud[499] şi Vermeş[500]. În Banat, la Cenad, Cuvin şi Vukovar, ultimele două în Banatul sârbesc, ceramica de acest tip a fost decoperită în fortificaţii timpurii[501]. Aceluiaşi areal i se pot alătura descoperirile din regiunea Pancevo[502], dar şi cele de la Orşova[503] şi Timişoara – Piaţa Libertăţii[504]. Pentru zona central – europeană punctăm doar descoperirile făcute la Sopron[505], Mezökeresztes – Cethalom[506], Dombovár – Gólyvár, Felsónána - Ónána[507], Bratislava şi Praga[508].

Materialul ceramic timpuriu de uz comun descoperit în cetatea orădeană a apărut în combinaţie cu căldările de lut, asemeni celor mai multe dintre siturile arheologice situate cronologic în intervalul secolelor XII – XIII. O interesantă observaţie este legată de lipsa vaselor cu gât canelat la Oradea, spre deosebire de situri similare cronologic la un moment dat, unde au fost descoperite astfel de piese: Dăbâca, Cluj – Mănăştur sau Cefa – La Pădure[509]. Explicaţia poate fi legată de originea locală exclusivă a ceramicii orădene, fiind cunoscută filiera orientală a vaselor cu gât canelat.

Ceramica secolelor XIII – XIV reprezintă o altă categorie importantă a materialului arheologic

[490] R. Popa, N. Chidioşan, Lukács A., *op. cit.*, p. 30 – 32.

[491] R. Popa, D. Căpăţână, Lukács A., *op. cit.*, p. 91 – 96.

[492] I. Crişan, *Complexe gospodăreşti descoperite în anul 1994 în aşezarea Cefa – La Pădure, judeţul Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 54 – 56. Printre ultimele descoperiri ale acestui tip de ceramică, în acelaşi areal geografic: *Idem, Un cuptor din vatra satului medieval Rădvani*, în *Banatica*, 18, 2008, p. 122, pl. II.

[493] *Idem, Aşezări rurale medievale din Crişana (secolele X – XIII)*, Oradea, 2006, p. 105 – 226.

[494] N. M. Simina, *op. cit.*, cu notele şi bibliografia aferentă

[495] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 217 – 218, 642, pl. 134/16, 643, pl. 135/5, 653, pl. 145, 654, pl. 146, 655, pl. 147; vezi şi *Idem, Catedrala romano – catolică şi palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie şi istorie (catalog de expoziţie)*, Alba Iulia, 2009, p. 261, 262, 264.

[496] I. M. Ţiplic, S. Cociş, V. Voişian, *Descoperiri medievale timpurii în Cluj – Napoca, str. V. Deleu*, în *Rev.Bistriţei*, XVIII, 2004, p. 195, 201, 203, fig. 5, 204, fig. 6.

[497] P. Iambor, *op. cit.*, p. 216.

[498] C. Gaiu, *Vestigii medievale timpurii din Bistriţa*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistriţa – Cluj-Napoca, 2008, p. 172, fig. 1; p. 173, fig. 2; p. 174, fig. 3.

[499] *Idem, Vestigii feudale timpurii pe teritoriul localităţii Archiud (jud. Bistriţa – Năsăud)*, în *Marisia*, XXVII, 2003, p. 73 – 89.

[500] Gabriela Rădulescu, *O locuinţă timpurie de la Vermeş. Jud. Bistriţa – Năsăud*, în *Rev. Bistriţei*, VIII, 1993, p. 109 – 113.

[501] Bóna I., *Az Árpadok korai várai*, Debrecen, 1998, p. 117 – 118, 169.

[502] V. Djordjevic, Jelena Djordjevic, D. Redicevic, *New medieval archaeological researches in the region of Pancevo*, în *Banatica*, 17, 2005, p. 272, fig 6 – 14.

[503] C. Cosma, *Ceramica prefeudală şi feudală timpurie de la Orşova*, în *Eph. Nap.*, II, 1992, p. 232 – 233.

[504] Zsuzsanna Kopeczny, *Ceramica medievală locală (sec. XIV – XVII)*, în Fl. Draşoveanu, C. Feneşan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopeczy, Hedy M – Kiss, R. Şeptilici, Niculina Dinu, *Timişoara în amurgul evului mediu. Rezultatul cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, Timişoara, 2007, p. 90.

[505] Bóna I., *op. cit*, p. 136.

[506] Simony Erika, *Adatok a 10 – 13. századi kerámiakészitéshez*, în *A Hermann Ottó MúzÉvk.*, XLIV, 2005, p. 44.

[507] Miklós Zsusza, *Tolna megye várai*, Budapest, 2007, p. 178, fig. 165, p. 212, fig. 199.

[508] Bóna I., *op. cit.*, p. 141 – 142, pentru descoperirile de la Praga vezi şi V. Huml, *K vyzkumu predmestskych osad Prahy 12- 15. Stoleti – Vysocam a Kobylis*, în *Arch.Hist.*, 4, 1979, p. 206, pl. 15/1 – 5.

[509] P. Iambor, *Vase cu gât canelat descoperite în aşezările feudale timpurii din Transilvania*, în *A.M.N.*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 589 – 598.

din cetate. Comparativ cu ceramica timpurie, unde în cel puţin trei secţiuni contextul stratigrafic a fost foarte clar, fiind puţin deranjat de construcţiile ulterioare, ceramica secolelor amintite se afla tocmai în nivelurile de construcţie al primelor mari ansambluri arhitectonice locale: palatul episcopal gotic, cetatea din piatră dar şi catedrala episcopală. În acest context putem spune că cele mai puţine informaţii stratigrafice clare din situl orădean sunt tocmai cele legate de intervalul analizat, secolele XIII – XIV, cu o anumită extensie punctuală şi pentru începutul secolului al XV-lea.

Materialul ceramic de uz comun din secolele XIII – XIV, aflat într-o pondere sporită (cca. 25 %) faţă de cel timpuriu, nu reflectă schimbări notabile faţă de cel anterior. Conservatorismul meşterilor olari este surprinzător, fiind uşor de constatat atât în cazul formelor vaselor cât şi a modului de tratare al profilaturii buzelor şi al preparării pastei, numeroase similitudini cu ceramica mai veche. Totuşi trebuie semnalat în cazul buzelor prezenţa mai numeroasă a şănţuirilor interioare, sub muchie. Să mai remarcăm renunţarea la o mare parte dintre decorurile perioadei anterioare: s-au păstrat îndeosebi benzile de linii paralele incizate, cu grosimi diferite. Într-un procent de circa 80 % vasele au rămas nedecorate. Progresele tehnice se observă îndeosebi în privinţa roţii olarului unde, mai ales la finele perioadei analizate, se generalizează roata de mână perfecţionată, alături de cea de picior. Vasele au dimensiunile ceva mai mari dar şi pereţii mai groşi, devenind mai utile în păstrarea în cantităţi mari a alimentelor dar şi mai rezistente. Trebuie de asemenea subliniat faptul că ceramica secolelor XIII – XIV nu este unitară calitativ, cea mai timpurie păstrând unele din mai vechile caracteristici ale vaselor lucrate în secolele XII – XIII. Astfel avem vase cu pasta arsă incomplet, atât în cuptoare reductante, ceea ce le-a conferit o culoare cenuşie, cât şi în cele cu ardere oxidantă, rezultatul fiind culoarea cărămizie şi roşiatică. Ca degresant s-a folosit mica şi rareori scoicile pisate şi micile particule de pietricele. Forma o conservă pe cea a oalelor – borcan fără toartă. Fundul este inferior ca diametru faţă de gură, lipsind mărcile de olar. În multe cazuri s-a constatat şi aici o ardere secundară pronunţată, semn al folosirii vaselor la prepararea hranei.

O a doua categorie a ceramicii de uz comun a secolelor XIII – XIV cuprinde vasele cu buza răsfrântă, partea superioră având o mică supraînălţare de 0,5 – 0,7 cm. În rest forma este asemănătoare, corpul fiind totuşi mai puţin bombat. Alături de vasele de mărime mijlocie apar şi cele mici, denumite uneori în literatura de specialitate oale – cană. Capacitatea lor nu depăşeşte 1 – 1,5 litri. Compoziţia pastei şi modalitatea de ardere sunt identice. La două dintre aceste vase s-au observat pe fund semne de meşter: cruci cu braţele aproximativ egale, excizate.

În cazul unei singure piese putem deosebi tipul clasicului vas de provizii. Buza este uşor evazată, tratarea părţii inferioare fiind cea de îngustare succesivă. În interior există o teşitură pentru capac. Vasul a fost lucrat într-un cuptor cu ardere reductantă, culoarea rezultată fiind cenuşiul. În conţinutul pastei se observă particule de pietricele alături de mică. O reconstituire a vasului i-a oferit dimensiuni apreciabile, înălţimea depăşind 70 cm. Pereţii sunt groşi de 1,2 cm, fiind complet lipsiţi de decor. Lipsesc de asemenea urmele de ardere secundară, un alt argument în favoarea folosirii lui drept vas de provizii.

În final, putem deosebi încă o categorie ceramică, intercalabilă din punct de vedere cronologic, spre finele intervalului analizat sau chiar în prima parte a secolului al XV-lea. În principal, deosebirea faţă de ceramica analizată este marcată de calitatea superioară a pastei. Deşi continuă să fie arsă uneori incomplet, prepararea ei i-a dat un plus de fineţe prin renunţarea la la degresantul din particule de pietricele în favoarea exclusivă a micii. Culoarea este în majoritate cărămiziul, deşi apar şi piese care au slipul albicios, pasta fiind neagră. Buzele sunt uşor evazate, în partea superioară având uneori o supraînălţare. La

unele dintre aceste vase se observă teşitura pentru capac. Unele au corpul bombat, pornind direct din partea inferioară a buzei. Decorul, puţin prezent, constă în benzi de linii paralele, late, incizate şi în cazul unui singur fragment din registre alternative alcătuite din benzi de linii paralele foarte subţiri. Au fost semnalate şi piese decorate cu pieptenele sau rotiţa, dar în număr foarte mic.

Analogiile ceramicii datate în secolele XIII – XIV cu categoriile mai sus delimitate sunt şi ele extrem de numeroase, cu o răspândire mai mult decât generală pe arii extinse din centrul şi sud – estul Europei. Piesele comune, vasul – borcan în special, au bune analogii în aşezările de lungă durată de la Sânnicolau Român[510], Cefa – La Pădure[511], Cefa – Strada Mare[512], Ateaş[513] sau Berechiu[514], toate aflate nu departe de Oradea. În regiune alte analogii le consemnăm la complexul monastic de la Voivozi[515], la Cadea[516], Văşad[517], toate în judeţul Bihor, precum şi la Şimleul Silvaniei – Măgură Cetate[518], în judeţul Sălaj, la Şiclău[519] şi Şicula, ambele în judeţul Arad, unde materialul ceramic este foarte bogat[520], şi în localitatea sătmăreană Crucişor[521]. În Transilvania istorică şi Banat, descoperiri de acest tip au fost semnalate printre altele la Sighişoara – Casa „Vlad Dracul"[522], în castelul de la Lăzarea din judeţul Harghita[523], în Sibiu[524], la Cluj - Napoca[525] şi, mai recent, descoperirile din centrul aceluiaşi oraş de pe strada Victor Deleu[526], la Alba Iulia[527] şi Sopor - Iacobeni[528], în cetatea episcopală de la Floreşti[529], în cetatea Haţegului[530] dar şi în centrul Timişoarei[531]. În Moldova piese de acest tip au fost descoperite în Cetatea de Scaun de la Suceava[532] dar şi la Siret, unde ea a fost strâns datată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Vasele descoperite aici erau decorate clasic, cu benzi de linii paralele aplicate în pasta moale, buzele fiind îngroşate şi evazate[533]. Menţionăm de asemenea descoperirile

---

510 I. Crişan, *Sondajul arheologic de la Sânnicolau Român (jud. Bihor)*, în *Analele Univ.Oradea*, I, 1991, p. 32 – 35, pl. IV – V/5.

511 *Idem, Săpăturile arheologice din anul 1993 de pe şantierul Cefa – La Pădure, judeţul Bihor*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p. 27.

512 *Idem,Cefa. De la Începuturi până în secolul al XVII-lea*, Oradea, 2007, p. 51.

513 I. Crişan, D. Marta, C. Ghemiş, *op. cit.*, p. 25.

514 I. Crişan, *Aşezări, monumente şi descoperiri feudale timpurii şi feudale în hotarele comunelor Cefa, Nojorid şi Sântandrei (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 129.

515 R. Popa, D. Căpăţână, Lukács A., *op. cit.*, p. 97.

516 I. Crişan, *Aşezări rurale medievale din Crişana (secolele X – XIII)*, Oradea, 2006, p. 125.

517 *Ibidem*, p. 217.

518 H. Pop, *Observaţii de topografie arheologică la Şimleul Silvaniei. Cetatea feudală timpurie*, în *Sargeţia*, XXI – XXIV, 1988 – 1991, p. 707, 709 – 713.

519 *** *Repertoriul arheologic al Mureşului inferior (judeţul Arad)*, Timişoara, 1999, p. 121.

520 D. Băcueţ, L. Bordi, *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Şicula*, în *Ziridava*, XIX – XX, 1996, p. 95; D. Băcueţ, *Contribuţii la repertoriul arheologic al localităţii Şicula (jud. Arad)*, în *Ziridava*, XXI, 1998, p. 58.

521 N. Iercoşan, *Săpăturile arheologice din judeţul Satu Mare (1971 – 1990)*, în *Satu Mare St.Com.*, IX – X, 1992 – 1993, p. 87.

522 Gh. Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighişoara*, în *Marisia*, IX, 1979, p. 95, pl. L/1 – 4.

523 Şt. Molnar şi colab., *Însemnări pe marginea cercetărilor de la castelul feudal din Lăzarea*, în *A.M.P.*, II, 1978, pl. XIX/6, XX/2 – 3, XXI/1; trebuie menţionat faptul că destinaţia vaselor descoperite aici este greşit interpretată de descoperitori.

524 P. M. Beşliu, *Le bâtiment – monument historique de Sibiu, Rue d'Ocna, 22. Etude arhaeólogique*, în *Brukenthal Acta Mus.*, II/1, 2007, p. 167, 185, pl. XIV.

525 Gh. Arion, *Contribuţii la cunoaşterea ceramicii feudale clujene*, în *Studia Univ.Babeş – Bolyai*, II, 1965, pl. I/6 – 7.

526 I. M. Ţiplic, S. Cociş, V. Voişian, *op. cit.*, p. 207, fig. 9.

527 Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 221 – 225, 661 – 663, pl. 152 – 155.

528 Viorica Pintea, *Cu privire la aşezarea feudală dela Sopor – Iacobeni*, în *A.M.N.*, IV, 1967, p. 530 – 531.

529 A. A. Rusu, A. Rustoiu, *Die Bischofsburg in Floreşti (kr. Klausenburg)*, în *Bischofliche Bürgen und Residenzen im Mittelalter*, Pecs, 1999, p. 139 – 141.

530 A. A. Rusu, *Cetatea Haţegului. Monografie istorică şi arheologică*, în *Sargeţia*, XVI – XVII, 1982 – 1983, p. 356, fig. 10/a.

531 Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 119.

532 Elena Busuioc, *Ceramica locală de uz casnic din secolul al XIV – lea de la Suceava (partea II-a)*, în *S.C.I.V.*, XV, 1964, nr. 2, p. 211.

533 V. Spinei, *Generalităţi privind geneza oraşelor medievale din Moldova*, în *Arh. Med.*, I, 1996, p. 47 – 49; Paraschiva V. Batariuc, Fl. Hău, *Necropola medievală de la Siret – Punctul C.E.C.*, în *Suceava*, XXIX – XXX, 2002 – 2003, vol. I, p. 373, 394 – 396, fig. 4, 5, 6.

de la Horodnic (jud. Suceava)[534] şi Negoeşti (jud. Neamţ)[535].

În Europa centrală avem de asemenea numeroase analogii. În Ungaria le putem aminti, printre numeroase alte descoperiri, pe cele făcute în castelul regal de la Buda[536], în cetăţile de la Dombóvár - Szigeterdő[537], Váralya - Várfö[538] şi Dobozi - Sámson[539] unde au fost găsite oale – borcan, la Felsőzsalka - Várdomb[540] şi Hajdúböszörmény[541]. Interesante sunt şi descoperirile făcute cu prilejul refacerii pieţei centrale din Varşovia, loc unde au fost descoperite unele vase asemănătoare cu cele de la Oradea[542].

Materialul ceramic de uz comun din secolele XIV – XV se va diversifica, apărând noi tipuri de vase, alături de folosirea unei paste de mai bună calitate. Se menţin vasele cu extensia maximă în treimea superioară a corpului (oalele – borcan) cu o deja „venerabilă" tradiţie. Totuşi se observă şi aici o anumită îngustare oblică spre interior a buzelor, în formă de streaşină, având în partea superioară o mică teşitură, probabil pentru capac. Deşi continuă să existe vase arse în cuptoare reductante, rezultând o ceramică de culoare cenuşie, alături de cele arse oxidant, culoarea fiind cărămizie, în ambele cazuri pasta este mai bine arsă, folosind în marea majoritate a cazurilor ca degresant mica. Pereţii vaselor sunt mai subţiri, iar acolo unde există un decor el este la fel de simplu ca la piesele din secolele XIII – XIV, benzi de linii paralele, late. O inovaţie este gulerul care apare imediat sub buze, în fapt o proeminenţă realizată în pasta moale. Dispar cu totul mărcile de olar, cel puţin în cazul veselei de la Oradea.

O inovaţie sunt vasele cu toartă. Forma lor o conservă în general pe cea a pieselor lipsite de acest accesoriu. Pereţii sunt şi mai subţiri, coborând de la 0,5 la 0,2 – 0,3 cm. grosime. În privinţa pastei şi a decorului nu apar deosebiri notabile. Mânerul porneşte din buză, partea inferioară reunindu-se cu corpul în părţile sale bombate. Capacitatea lor este foarte variată: de la numai doi – trei litri, la recipiente de peste 10 litri. Ulcioarele nu sunt nici ele străine acestei perioade. O gură de ulcior realizată dintr-o pastă de bună calitate, de culoare cenuşie, găsită în cetate, avea şi o mică teşitură spre interior[543].

Analogii cu vasele fără mâner datate în secolele XIV – XV găsim la Berechiu[544], Cadea[545], Cefa – Strada Mare[546], Voivozi[547], Vaida[548], Şiclău[549], Loman[550], în cetatea de la Şimleul Silvaniei[551], precum şi în cea de la Haţeg[552]. Foarte interesante, şi în mare parte cu analogii şi la Oradea, sunt loturile ceramice descoperite în cetatea de la Târgu - Mureş[553]. Remarcăm răbdarea autorului studiului de

[534] Lia Bătrâna, A. Bătrâna, *Cercetările arheologice de la Horodnic (jud. Suceava)*, în *Suceava*, V, 1978, p. 175, fig. 2/1 – 19.

[535] Rodica Popovici, *Negoeşti, un sat din zona Neamţ în secolele XIV – XVII*, în *Arh. Med.*, IV, 2002, p. 42, fig. 7/2, 3, 7.

[536] I. Holl, *Közepkori cserépedények a budai várpalotából XIII – XV szazadik*, în *Bud.Rég.*, XX, 1963, p. 335 – 394.

[537] Miklos Zsuzsa, *op. cit.*, p. 188, fig. 176.

[538] Ibidem, p. 348, fig. 330.

[539] Liska A., *A dobozi Sámson*, în *Arch. Ért.*, 133, 2008, p. 244, fig. 7.

[540] Simonyi Erika, *Előtes jelentés a Felsősalka - Várdombi ásatásról (1992 – 2001)*, în *Hermann Ottó Múz.Évk.*, XLII, 2003, p. 127, fig. 19.

[541] Hajdú Zs., Nagy Emese Gyöngyvér, *op. cit.*, p. 59 – 61.

[542] J. Kruppe, *Studia nad ceramika XIV wieku ze starego miasta w Warszawie*, Warszawa, 1964, fig. 2 – 5, 16 – 17, 25.

[543] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 142.

[544] I. Crişan, *Aşezări, monumente şi descoperiri feudale timpurii şi feudale în hotarele comunelor Cefa, Nojorid şi Sântandrei (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 129.

[545] *Idem*, *Aşezări rurale medievale din Crişana (secolele X – XIII)*, Oradea, 2006, p. 125.

[546] *Ibidem*, p. 129

[547] R. Popa, D. Căpăţână, Lukács A., *op. cit.*, p. 94, fig. 15/a.

[548] E. Tamás, D. Marta, *O planimetrie inedită: „rotonda" de la Vaida (jud. Bihor)*, în *Arh. Med.*, V, 2002, p. 65, fig. 7/1 – 10, 12.

[549] *** *Repertoriul arheologic al Mureşului inferior (judeţul Arad)*, Timişoara, 1999, p. 121.

[550] O. Ghenescu, *Materiale arheologice medievale din colecţia „Dorin Vlad" provenite de la Loman (com. Săsciori, jud. Alba)*, în *Terra Sebus. Acta Mus. Seb.*, I, 2008, p. 138.

[551] H. Pop, *op. cit.*, p. 711, fig. 8 – 10.

[552] A. A. Rusu, *Cetatea Haţegului. Monografie istorică şi arheologică*, în *Sargeţia*, XVI – XVII, 1982 – 1983, p. 356, fig. 10/b.

[553] Győrfi Z., *Contribuţii privind vesela ceramică medievală de la Târgu – Mureş Cetate (sec. XIV – XV)*, în *Vasaria*

a separa volumetric numeroasele fragmente ceramice descoperite[554]. O recentă descoperire a unei locuinţe la Alba Iulia, datată cu o monedă de la Ludovic cel Mare, emisă în anii 1373 – 1382, a oferit un apreciabil lot de ceramică provenită dintr-un complex închis datat în secolul al XIV-lea[555]. În Ungaria, piese de acelaşi fel au fost descoperite în castelul de la Sárospatak[556], precum şi în cursul cercetărilor arheologice desfăşurate pe traseul viitoarei autostrăzi M 3 din nord – estul ţării, în localitatea Muhi, pe „Dealul Bisericii"[557]. Să mai amintim şi vesela descoperită în săpăturile arheologice din regiunea Pancevo, în Banatul sârbesc[558]. Vasele cu mâner au de asemenea numeroase analogii, o tipologie completă fiind realizată pe baza numeroaselor piese descoperite în timpul îndelungatelor cercetări arheologice desfăşurate în târgul medieval de la Baia, în Moldova, unde contribuţia la întemeiere a ardelenilor a fost extrem de importantă, inclusiv prin prisma rolului meşteşugarilor în general, al celor olari în special[559].

Secolele XV – XVI sunt intervale cronologice în care, pe de o parte se conservă anumite tipuri ceramice din trecut (oala – borcan cu şi fără mânere, cănile), cu o pastă relativ zgrunţuroasă, dar apar şi noi moduri de tratare a pastei, rezultând piese de o calitate superioară. În primul caz putem aprecia că dincolo de provenienţa locală a acestei ceramici, cantitatea ei este destul de însemnată, depăşind procentul de 25%. A fost descoperită în toate secţiunile în nivelul stratigrafic pandant intervalului amintit. Ca analogii putem enumera descoperirile de la Baia Mare, constând în vase de culoare cenuşie şi roşcată, cu degresant constând din nisip[560], cele din cetatea de la Tabla Buţii (jud. Prahova)[561], alături de Komlóska – Pusztavár[562], unde apar şi piese decorate cu benzi de linii paralele şi cetatea de la Füzér[563], ambele în Ungaria.

Un tip ceramic datat, cel puţin în cazul Oradiei, în a doua jumătate a secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea, este cel lucrat din pastă care a avut ca degresant nisipul fin, culoarea fiind cenuşiu – închis, uneori cu nuanţe de negru. Pasta nisipoasă este foarte densă. Uneori în alcătuirea ei se observă şi particule foarte fine de mică. Forma vaselor diferă, de la oale cu extensia maximă în partea mediană, în fapt o anumită continuare a modelelor tradiţionale, la ulcioare de mari dimensiuni, cu gâtul prelung şi corpul bombat. În cazul unui exemplar a fost sesizat pe partea inferioară a pântecului un decor realizat prin linii incizate. În ambele cazuri vasele au fundul mult îngustat. Lipsesc mărcile de olar. În cazul cănilor, gura acestora este tubulară, mai lată decât partea superioară a gâtului. De la baza gurii porneşte, la majoritatea pieselor, un mâner lat, decorat cu şănţuiri succesive pe întreaga suprafaţă. În cazul oalelor simple, buzele sunt drepte sau gulerate, având în exterior o proeminenţă inelară. Două castroane, având gurile de mari dimensiuni (Ø = 33, respectiv 46 cm), completează tipologia formelor acestui tip ceramic[564]. În mod surprinzător, cel puţin piesele descoperite până acum în cetatea orădeană, nu au teşitură pentru capac. Exteriorul

medievalia, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistriţa – Cluj-Napoca, 2008, p. 224 – 246.

554 *Ibidem,* p. 232 – 233.

555 Dana Marcu Istrate, *op. cit.,* p. 225, 557 – 573, pl. 49 – 65.

556 J. Dankó Katalin, *A sárospataki castellum kutatása,* în *Castrum Bene,* 2, 1990, p. 226, fig. 5.

557 *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régeszeti leletmentései,* Budapest, 1997, p. 199, fig. 2, 3.

558 V. Djordjevic, Jelena Djordjevic, D. Redicevic, *op. cit.,* p. 270, fig. 6 – 10.

559 Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *Oraşul medieval Baia în secolele XIV – XVII,* Iaşi, vol. I, 1980, p. 111, 216 – 217.

560 A. Istrate, Szőcs. P. L., *Cercetări arheologice la casa „Vulturul Negru". Documente de civilizaţie urbană la Baia Mare din secolele XV – XVIII,* în *Marmaţia,* 7/1, 2003, p. 356.

561 D. Căpăţână, E. S. Teodor, A. Ioniţă, B. Ciupercă, Al. Bădescu, *Cetatea de la Tabla Buţii (com. Ceraşu, jud. Prahova) – campaniile arheologice 1995 – 1996, 1998,* în *M.C.A.s.n.,* IV, 2008, p. 163, fig. 10, 11.

562 Gal M. V., *Komlóska – Pusztavár régészeti feltásának eredményei,* în *Hermann Ottó Múz.Évk.,* XLVI, 2007, p. 108, fig 12.

563 S. Zoltán, *A Füzéri vár a 16 – 17. században,* Miskolc, 2000, p. 208, fig. 65, p. 212, fig. 69.

564 A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.,* p. 137.

vaselor este lustruit. Se pare că scopul acestei tratări a fost dublu: pe de o parte pentru a asigura o mai bună impermeabilitate, dar şi pentru a oferi piesei un aspect cât mai îngrijit[565]. Alături de lustru, apar rar benzi de linii paralele, foarte subţiri, excizate.

Foarte bune analogii cu ceramica lustruită de la Oradea apar în situl de la Voivozi, unde autorii cercetărilor arheologice le-au datat în prima jumătate a secolului al XV-lea[566]. Alte analogii sunt vasele descoperite la Cluj – Napoca, strada V. Deleu, cu singura deosebire că acolo au apărut şi câteva fragmente având pe fund mărci de olari. Credem că datarea propusă, secolele XIV – XV, este prea timpurie; optăm pentru jumătatea ultimului interval[567]. La Alba Iulia au fost de asemenea descoperite fragmante ceramice de culoare cenuşie, datate în secolul al XV-lea[568]. La final trebuie precizat că datarea acestei ceramici şi în prima jumătate a secolului al XV-lea este susţinută prin faptul că piesele găsite la Voivozi, ansamblu monastic distrus la jumătatea intervalului amintit, provin din ultimul nivel de locuire.

Ceramica de culoare brun – roşiatică, lucrată într-o pastă relativ fină, cu degresant din mică, cunoaşte o mare răspândire în secolul al XVI-lea, cu atestări probabile şi în veacul următor. Multe dintre vase au fost decorate cu linii incizate localizate la îmbinarea gâtului cu începutul bombat al corpului. În cazul oalelor apar uneori şi impresiuni realizate cu degetul. Să mai remarcăm buzele simple, perpendiculare spre exterior, uneori drepte, cu gulere succesive. Deşi multe piese au teşituri interioare pentru capac, numărul acestora a fost descoperit în cantităţi mult mai mici. Capacele au forma unei calote circulare, uşor bombate în centru, spre mânerul de prindere. Cănile au în general o singură toartă, plasată în partea superioară a corpului. În cazul ulcioarelor se păstrează piesele cu gâtul înalt, mâner divizat printr-o şănţuire, decorul constând uneori în linii paralele vopsite. Gurile au profilaturi simple, rotunjite. În toate cazurile ceramica de acest tip are pereţi subţiri Analogiile cu piesele de la Oradea sunt numeroase, atât în Transilvania[569], Banat[570], dar şi în Moldova[571] şi Ţara Românească[572].

Ceramica locală din pastă caolinică este o categorie specifică materialului târziu de la Oradea. Materia primă provine din zona Vadu Crişului, localitate aflată la cca. 40 km. est de Oradea, pe una din cele mai importante artere comerciale care lega Transilvania de spaţiul central - european[573]. Lutul alb provenea din amestecul a trei tipuri de argile, după ardere rezultând o pastă albă, luminoasă. Vasele de acest tip au fost produse masiv şi în atelierele orădene, având bune analogii cu cele de la Vadu Crişului[574].

Predomină astfel ulciorele şi cănţile pentru purtat şi ţinut apa, majoritatea acestora fiind nesmălţuite. Ulcioarele aveau gura circulară, uneori bilobată. Gâtul, relativ subţire, era scurt, corpul fiind bombat, cu extensia maximă în zona mediană. De obicei, ulcioarele aveau un singur mâner, care pornea din partea inferioară a buzei, prelungindu-se până în partea mediană a corpului. Un element caracteristic este prezenţa unui filtru, plasat între locul de demarcaţie dintre gât şi gura propriu-zisă. Găurelele sunt dispuse circular, diametrul lor fiind de circa 0,2 – 0,3 cm. Pereţii vaselor erau de grosime medie. Analiza fragmentelor ceramice de acest tip, descoperite în cetate, permite reconstituirea şi a altor forme: cana

565 R. Popa, D. Căpăţână, Lukács A., *op. cit.*, p. 98.
566 *Ibidem*, p. 94.
567 S. Cociş, V. Voişian, Adela Paki, M. Rotea, *Raport preliminar privind cercetările arheologice din strada Victor Deleu în Cluj – Napoca. I. Campaniile 1992 – 1994*, în *A.M.N.*, 32/I, 1995, p. 639.
568 Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 230.
569 A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 142.
570 Zsuzsanna Kopeczny, *passim*.
571 Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 123 – 124.
572 Anca Păunescu, *Oraşul de Floci. Un oraş dispărut din Muntenia medievală*, Târgovişte, 2005, p. 12.
573 D. Marta, C. Ghemiş, *Note privind „Vama Sării" de la Vadu Crişului (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXVIII, 1998, p. 197 – 204.
574 F. B. Florescu, Tereza Mozes, *Ceramica populară din regiunea Crişana*, Oradea, 1967, p. 173 – 174.

simplă sau cu un mâner, strachina sau vasele în formă de ghiveci.

O constantă a acestui tip ceramic este decorarea exterioară, prin pictarea vaselor cu motive geometrice şi vegetale. Primele au fost de regulă aplicate în registre succesive pe gât şi în partea superioară a corpului. Motivele vegetale decorează de obicei vasele de mai mici dimensiuni, cănile de exemplu, pictura umplând întreaga suprafaţă. Culoarea vopselei este în covârşitoare majoritate moroul deschis şi brunul, foarte puţine fragmente fiind pictate în albastru – închis. Baza vopselelor este huma albă, amestecată cu diferiţi coloranţi.

Datarea ceramicii caolinice pictată, descoperită în cetatea orădeană este largă. Deranjarea extremă a sitului arheologic în partea superioară a amestecat în mod ireversibil diferitele straturi, permiţând cu greu o delimitare exactă. Ceramica a apărut împreună cu lulele turceşti, cu vase de factură orientală şi monede turceşti, toate foarte bine datate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Cu siguranţă că ceramica albă, caolinică, a fost intens folosită şi în secolul următor, fiind descoperită în compania monedelor Casei de Habsburg, care după anul 1692 a ocupat cetatea orădeană.

Perieghezele şi cercetările arheologice întreprinse în arealul bihorean, la Ateaş, Cefa – La Pădure, Beiuş, Tileagd, Sânmartin de Beiuş, Săcuieni – „Horo”[575], au dus la descoperirea în arătură, sau în primul nivel al săpăturii arheologice, unde aceasta a existat, unor cantităţi impresionante de astfel de ceramică. Târgurile atât de numeroase în întreg arealul comitatului bihorean şi poate o producţie locală au dus la descoperirea ceramicii caolinice pictate în comitatele vecine, Clujul[576] şi Sătmarul[577]. Să mai amintim doar că descoperiri de acest fel, decorate cu motive geometrice, au fost făcute şi în Ungaria[578].

III.2.1.5. Ceramica smălţuită

Un capitol important al ceramicii descoperite în cetatea orădeană este cel al ceramicii smălţuite. Descoperită sporadic în prima campanie arheologică din vara anului 1991, cu precădere în secţiunea magistrală S I, odată cu avansarea lucrărilor au putut fi făcute şi primele observaţii asupra acestui material. Cea mai la îndemână a fost aceea referitoare la diversitatea sa remarcabilă, atât din punct de vedere al formelor, dar şi al pastei şi al smalţului. Fragmentele ceramice smălţuite au fost descoperite cu precădere în nivele arheologice superioare, datarea lor fiind totuşi dificilă datorită, pe de o parte cantităţii relativ mari a materialului, dar şi deranjării ulterioare a nivelelor arheologice. Obţinerea smalţului a reprezentat un progres tehnologic remarcabil în arta meşterilor olari, fiind necesare ingenioase combinaţii ale oxizilor de plumb şi cupru. Astfel, pentru a obţine smalţul de culoare verde, mult răspândit, cu derivaţiile de nuanţe aferente se foloseau oxizii mai sus amintiţi; în cazul smalţului maro, oxidului de plumb i-au fost adăugate caolin şi oxid de mangan[579]. Facem precizarea că prezentul subcapitol va analiza doar ceramica smălţuită locală, cea de import central – european sau venită prin intemediul negustorilor orientali, beneficiind de un subcapitol aparte.

Cele mai multe vase smălţuite aparţin, din punctul de vedere al formelor, categoriilor „tradiţionale” prezente şi în cazul celor fără smalţ. Întâlnim astfel oale fără toartă, care sunt piesele cele mai numeroase ale ceramicii smălţuite găsite în cetate. Gura acestora avea dimensiuni medii (diametrul de 12 – 15 cm.) comparativ cu

---

[575] Mulţumesc şi pe acestă cale colegilor arheologi dr. Ioan Crişan, dr. Sorin Bulzan, Călin Ghemiş, toţi la Muzeul Ţării Crişurilor din Oradea şi dr. Călin Cosma de la Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj – Napoca, împreună cu care am întreprins o parte din cercetările amintite şi care ne-au pus cu amabilitate la dispoziţie acest tip ceramic.

[576] F. B. Florescu, Tereza Mozes, *op. cit.*, p. 177.

[577] A. Istrate, Szöcs. P. L., *op. cit.*, p. 353.

[578] S. Zoltán, *op. cit.*, p. 218, fig. 75; 219, fig. 76; 220, fig. 77; 222, fig. 79.

[579] I. Godea, *La céramique*, Timişoara, 1995, p. 29.

dimensiunile corpului, care are extensia maximă în partea mediană. Fundul acestor vase are diametrul egal sau puţin inferior gurii. Buzele sunt uşor evazate, cu o margine lăţită în partea superioară, gâtul fiind, de regulă, foarte scurt şi puţin îngustat faţă de deschiderea gurii. Decorul lipseşte în cazul majorităţii acestor vase. Modalitatea de preparare a pastei, foarte bine arsă, este îngrijită, compactă, degresantul folosit fiind mica. Arderea s-a făcut atât în cuptoare fără oxigen, rezultând astfel o culoare cenuşiu – închisă, dar şi în cele cu ardere oxidantă, culoarea pastei devenind astfel cărămizie sau roşiatică. Smalţul, aplicat de obicei atât în interiorul cât şi în exteriorul pieselor, este de calitate medie, puţin strălucitor. Culoarea smalţului variază de la verdele cu nuanţe extrem de diferite, la maro şi galben – roşiatic. În cazul vaselor smălţuite doar în interior, exteriorul este în general decorat cu motive geometrice, în special benzi de linii paralele, incizate în pasta moale. Există de asemenea numeroase fragmente smălţuite doar parţial, în special în partea superioară a gurii, în majoritatea cazurilor pe ambele feţe. În cantităţi relativ mari au fost descoperite şi vasele cu mâner. Capacitatea lor era medie de trei – cinci litri. Gura lor, comparativ cu cele fără mâner, este mai mare; mânerul porneşte de sub buză intersectându-se cu corpul în treimea superioară. Pereţii sunt relativ subţiri, de circa 0,5 cm. Aceste piese fac „trecerea" de la oala simplă spre cană, cu precizarea că în privinţa calităţii ultimului tip de piese avantajul este de partea lor. Toate piesele au fost lucrate la roata de picior cu turaţie rapidă.

Cănile au fost descoperite în majoritatea secţiunilor trasate în preajma vechiului palat episcopal şi nu numai, cu menţiunea că în S XIII, S XV şi S XVI contextul stratigrafic a fost mai clar, deranjările ulterioare nefiind semnificative. Astfel, în secţiunea S XIII, la o adânime de 1,70 m. faţă de nivelul actual de călcare, a fost descoperită refacerea palatului episcopal prin funcţionarea unei podele, datată cu o monedă bătută la 1553. În nivelul stratigrafic adiacent a fost descoperită, alături de alte materiale, o mare cantitate de ceramică smălţuită, dintre care, din păcate, doar o mică parte a putut fi reîntregită. Ea aparţine tipologic celei descrise anterior, putând fi foarte bine încadrată cronologic celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea dar şi la începutul celui următor. Demolarea palatului episcopal în deceniul al doilea al secolului al XVII-lea ne poate sugera chiar un termen *ante quem* pentru ceramica smălţuită descoperită acolo. Un alt context stratigrafic, relativ clar, a fost cel al cisternei (?) cercetate în secţiunea S IX, de unde a fost culeasă din nou o mare cantitate de ceramică smălţuită, cu caracteristici tipologice şi de calitate asemănătoare cu ceramica descrisă mai sus. Datarea ceramicii descoperite în cele două locuri se întinde cronologic şi mai târziu, datările propuse anterior fiind favorizate doar de un context stratigrafic dintre cele mai clare.

Tot acum punctăm observaţia, deja înserată anterior, a „rezistenţei" diverselor forme ceramice de-a lungul unor intervale cronologice extrem de lungi. Formele comune (oale cu sau fără toartă, căni, ulcioare) au fost preluate dintr-o tipologie deja tradiţională, progresele incontestabile venind pe filiera calităţii. Marcăm astfel generalizarea roţii de olar rapide de picior, folosirea unor cuptoare ceva mai moderne, apariţia smalţului care, inevitabil, a mărit capacitatea vaselor de conservare a produselor cărora le-au fost destinate. În acest context, o datare foarte strânsă a ceramicii smălţuite găsite în cetate, cu excepţia celei bizantine sau de import, rămâne încă un deziderat, apariţia posibilităţii de a folosi un nivel stratigrafic clar, ca cel mai sus menţionat, creând astfel premisa necesară dar nu şi suficientă pentru amintita operaţiune[580].

[580] Să amintim doar concluzia amară, legată de neglijarea repetată a vaselor ceramice, mai ales a celor nesmălţuite, dar nu numai, de către arheologii medievişti, la care a ajuns unul dintre puţinii cercetători ai ceramicii secolelor XVI – XVII: vezi Szőcs P. L., *Probleme privind cronologia şi datarea ceramicii din secolele XVI – XVII din Transilvania,* în *Arh. Med.*, III, 2000, p. 5 – 10; *Idem, Vase ceramice din secolele XVI – XVII în oglinda documentelor scrise şi izvoarelor arheologice,*

Analogiile acestei ceramici sunt numeroase, datarea lor fiind însă foarte largă, cu precădere în secolul al XVI-lea. În cetatea din Haţeg, ceramica smălţuită timpurie a fost descoperită în cantităţi limitate[581], la fel ca în târgul de la Baia, în Moldova, unde se remarcă totuşi varietatea tipologică: castronul, cana, ulciorul, strachina – bol şi paharul[582]. Ceramică smălţuită cu caracteristici asemănătoare a fost descoperită şi la Baia Mare, piesele constând în pahare, ulcioare şi căni cu mâner, smălţuite în general în verde cu nuanţe maronii[583]. În Ţara Românească, în timpul vechilor cercetări arheologice desfăşurate la Curtea Domnească de la Curtea de Argeş de către arhitectul V. Drăghiceanu, a fost descoperită o însemnată cantitate de ceramică smălţuită[584]. Să amintim şi descoperirile din localitatea Muhi, din Ungaria, unde pe traseul autostrăzii M 3 a apărut o mare cantitate de ceramică smălţuită, o parte fiind datată în secolul al XVI-lea[585].

Un lot important al ceramicii smălţuite găsită în cetatea orădeană aparţine secolului al XVII-lea. Ea a fost descoperită în cantităţi apreciabile în toate secţiunile trasate, în nivelele superioare dominând cu autoritate din punctul de vedere procentual. În privinţa formelor distingem categorii extrem de diverse. În primul rând se disting oalele de mari dimensiuni, folosite la păstrarea apei, laptelui sau altor lichide. Gura are un diametru mic faţă de masivitatea corpului. Acesta este bombat, cu extensia maximă în partea mediană. În majoritatea cazurilor fundul are un diametru asemănător cu cel al gurii, dublat totuşi de un inel circular îngroşat, care oferă o stabilitate sporită oalei. Buza este lăţită în partea superioară, îngustându-se oblic spre bază. Sub ea există un inel îngroşat, de unde pornesc cele două mânere ale vaselor. Pasta este de bună calitate, semifină, folosind ca degresant mica. În majoritatea cazurilor arderea s-a făcut în cuptoare cu ardere oxidantă, rezultând culoarea cărămizie; apar însă şi piese arse în cuptoare fără aerisire, pasta primind astfel o nuanţă cenuşie. Smalţul lor este de calitate medie, fiind aplicat atât în interiorul cât şi în exteriorul oalelor. Culoarea acestuia este în majoritate absolută verdele şi maroul, paleta nuanţelor fiind diversă. Capacitatea acestor recipiente nu depăşeşte şase până la zece litri. Pereţii vaselor sunt de grosime medie, oscilând între 0,7 – 0,9 cm., roata perfecţionată cu turaţie rapidă, fiind cea folosită exclusiv la producerea lor.

Alte forme descoperite sunt cănile şi paharele. În ambele cazuri, în afara grosimii inferioare a pereţilor, tehnica de prelucrare, culoarea smalţului şi calitatea pastei sunt identice cu cele ale oalelor. Farfuriile reprezintă o altă categorie distinctă a ceramicii smălţuite din secolul al XVII-lea. Lucrate simplu, au platoul central circular, marginile fiind puternic supraînălţate. Partea superioară a marginilor are o nouă supraînălţare. O particularitate o reprezintă micul mâner (inel) exterior care permitea agăţatul lor în cui. Unele piese au smalţul policrom, decorul fiind motivele vegetale. Se disting de asemenea tigăile cu trei picioare şi mâner gros de prindere, o formă ceramică ce debutează în secolul al XVII-lea, dar continuă să fie produsă masiv şi în veacul următor[586]. Capacele vaselor au formă circulară, mijlocul fiind terminat cu un mic *„umbo”* pentru prindere. În partea inferioară unele capace au buze perpendiculare, pentru o mai bună etanşare a vasului acoperit.

Un vas special de provizii a fost descoperit în cisterna (?) cercetată în secţiunea S IX, săpată în partea de est a aripii de sud - est a palatului episcopal. Iniţial au fost recuperate peste 100 de fragmente

---

în *Vasaria medievalia,* (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistriţa – Cluj-Napoca, 2008, p. 19 – 24.

581 A. A. Rusu, *Cetatea Haţegului. Monografie istorică şi arheologică,* în *Sargeţia,* XVI – XVII, 1982 – 1983, p. 340.

582 Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.,* p. 117 – 118.

583 A. Istrate, Sz. P. Levente, *op. cit.,* p. 355.

584 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeş,*în *B.C.M.I.,* X – XVI, 1917 – 1923, p. 249, fig. 302.

585 *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régeszeti leletmentései,* Budapest, 1997, p. 147 – 148.

586 Benda Judit, *Fazekasműhely a 18. századi Vizivárosban,* în *Bud. Rég.,* XL, 2006, p. 308.

aparţinând acestui vas, iar după o migăloasă muncă de restaurare a rezultat o piesă cu o capacitate de circa 20 litri, având gura cu diametrul foarte mic, corpul bombat şi două mânere. Fundul, pentru stabilitate, are diametrul superior gurii. Pereţii au grosimea de aproximativ un centimetru[587]. Este interesantă şi tehnica de realizare a acestui vas. La el au lucrat simultan trei meşteri olari, fiecare producând o parte a întregului: gura şi mânerele, partea mediană şi partea inferioară. La final, înainte de introducerea în cuptor, cele trei părţi au fost „asamblate", locul de îmbinare fiind întărit suplimentar în interiorul piesei. Era extrem de important ca cei trei meşteri olari să aibă o coordonare cât mai exactă a muncii, orice întârziere majoră putând duce la compromiterea produsului final, prin uscarea mai accentuată a părţii care a fost terminată prima[588]. Trebuie semnalată şi o altă descoperire interesantă, un mic bol, păstrat fragmentar, care se distinge prin calitatea deosebită a pastei şi prin pereţii extrem de subţiri, a căror grosime abia atinge 0,2 cm. Smalţul, folosit doar la exterior, are culoarea verde. Să mai amintit şi un fragment de cană lucrată din pastă arsă oxidant, de bună calitate, cu smalţ exterior de culoare verde. Pe pereţii exteriori ai vasului sunt, pe post de decor, mici bobiţe în relief, la rândul lor smălţuite. O bună analogie pentru vasul de la Oradea avem în cetatea de la Tabla Buţii[589].

În fine, trebuie să menţionăm şi un văscior de foarte mici dimensiuni (h = 5, 2 cm.), lucrat din pastă arsă oxidant, smălţuit în verde numai în interior. Prin dimensiunile sale, care conservă totuşi forma unui pahar, credem că era menit pentru păstrarea unor ingrediente încă rare în secolul al XVII: piperul, enibaharul, etc.

Analogiile cu descoperirile analizate anterior sunt numeroase. În fapt, ele sunt o expresie a meşteşugului olăritului în întreg spaţiul central şi sud - estic european. Este posibil ca meşterii care lucrau în acest areal, analizând şi motivele decorative de pe unele vase, să fi suferit o importantă influenţă din partea tehnicilor orientale, prin intermediul negustorilor din acele zone, veniţi în număr mare în regiune, aflată sub dominaţia otomană. În acest context se poate explica foarte uşor similitudinea multora dintre vasele ceramice de producţie locală din Transilvania, Ungaria, Moldova şi Ţara Românească.

La Oradea existau ateliere care produceau aceste modele ceramice, în întreg oraşul. Astfel au fost făcute descoperiri în zona noii maternităţi, la nord – est de cetate, pe locul vechiului târg medieval al Velenţei[590], pe B-dul Decebal, în aşezarea de lungă durată de la Oradea – Salca. Mai amintim de asemenea descoperirile de la Cefa – La Pădure[591], cele din cetatea de la Şiria[592], ceramica găsită în perioada restaurării castelului de la Lăzarea[593], pe cea de la Alba Iulia[594], Sibiu[595], alături de piesele descoperite la Baia[596], în Moldova şi Târgul de Floci, în Muntenia, unde se remarcă marele număr de

[587] Trebuie subliniat efortul depus în acest sens de către restauratorul şantierului orădean, dr. Olimpia Mureşan de la Muzeul Ţării Crişurilor din Oradea, căreia i se datorează în fapt restaurarea unei părţi consistente dintre materialele arheologice descoperite aici, multe fiind şi valorificate ştiinţific prin publicare.

[588] Mulţumim şi pe această cale dr. I. Godea pentru extrem de interesantele informaţii oferite despre fascinanta lume a olarilor.

[589] D. Căpăţână, E. S. Teodor, A. Ioniţă, B. Ciupercă, Al. Bădescu, *op. cit.*, p. 178, fig. j – n.

[590] Emödi J., *op. cit.*,vol. II, pl. XXXVI/3.

[591] I. Crişan, *Aşezări, monumente şi descoperiri feudale timpurii din hotarele comunelor Cefa, Nojorid şi Sântandrei (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 134.

[592] O. Greffner, *Cetatea Şiriei. Contribuţii monografice*, Arad, 1976, p. 39; vezi mai nou cu comentariile de rigoare: A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *op. cit.*, p. 75.

[593] Şt. Molnar şi colab., *op. cit.*, pl. XXII.

[594] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 232 – 234; pentru tigăile cu trei picioare: p. 237, 614, pl. 106/4; vezi şi *Idem*, *Catedrala romano – catolică şi palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie şi istorie (catalog de expoziţie)*, Alba Iulia, 2009, p. 285, fig. 303 – 304.

[595] T. C. Roman, *Cercetări arheologice la casa parohială romano – catolică, Sibiu, 2006*, în *A.M.N.*, 41 – 44/II, 2007, fig. 31- 32.

[596] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*,vol. II, p. 228.

fragmente de farfurii, smălţuite în galben – oliv şi galben deschis[597]. Între descoperirile din Ungaria trebuie amintită cantitatea impresionantă a acestei ceramici, descoperită pe ductul primului tronson al autostrăzii M 3, care leagă Budapesta de Bratislava, publicată doar parţial[598]. Piese foarte interesante, multe perfect identice cu cele de la Oradea, au fost descoperite şi în cursul unora dintre săpăturile arheologice de salvare din Buda[599]. În Slovacia, cercetările arheologice de la biserica fortificată de la Kremnica au relevat faptul că între materialul arheologic recoltat există şi ceramică smălţuită cu bune analogii la Oradea[600].

O ultimă categorie a ceramicii smălţuite cuprinde piesele realizate din pastă caolinică, de foarte bună calitate. Ca forme distingem în principal cănile de dimensiuni medii, o parte fiind smălţuite doar în exterior, altele având smalţul aplicat în interior. Modul de execuţie este cel clasic, cu buzele evazate, uneori mult lăţite şi chiar şănţuite în partea superioară, gâtul scurt şi corpul bombat. Mânerul porneşte din partea superioară a buzelor spre zona mediană a corpului. În cazul pieselor smălţuite în interior, există exemplare decorate prin pictare pe exterior, cu motive geometrice de culoare maro, în buna tradiţie a ceramicii nesmălţuite de Vadu Crişului, mai sus analizată. Semnalăm de asemenea existenţa ulcioarelor pentru apă, având gura trilobată, alături de farfurii. În cazul unei piese se remarcă, îmbinarea tuşurilor de smalţ, prin alternarea în „pete" bine studiate, a verdelui deschis cu maroul închis. Şi în cazul acestei farfurii există pe spate un mic mâner pentru prinderea în cui.

Sunt interesante de analizat două dintre caracteristicile comune a primelor două categorii de vase smălţuite: cele datate în secolul al XVI-lea şi cele datate un veac mai târziu. Prima constă în prezenţa unei surprinzător de mari cantităţi de rebuturi. Greşelile făcute în procesul de aplicare a smalţului se regăseau îndeosebi în dispunerea lui neuniformă, precum şi în curgeri de smalţ, atât în interiorul pieselor dar şi pe exterior. Aici se cuvine însă o precizare. Costurile unui vas smălţuit sunt net superioare unuia comun. Meşterii care cunoşteau acestă tehnică pretenţioasă nu erau probabil nici ei foarte numeroşi. În aceste condiţii, este posibil ca, măcar o parte dintre vasele care la prima vedere par a fi rebuturi, să fie totuşi un articol de comerţ, destinate mai cu seamă acelor orăşeni modeşti din punct de vedere economic; chiar şi în condiţiile achiziţionării unui asemenea produs, el era superior calitativ unuia nesmălţuit, de calitate inferioară. A doua caracteristică este folosirea, în ambele intervale cronologice, a ceramicii smălţuite doar pe interior, în principal la fieberea sau încălzirea mâncărurilor sau lichidelor. Din această cauză, de multe ori faţa exterioară a acestui tip de veselă a fost arsă secundar.

Treptat, cantitatea şi ponderea ceramicii smălţuite de producţie locală creşte. Dincolo de a deveni o necesitate, ea devine probabil şi o „modă", iar posibilităţile financiare ale garnizoanei cetăţii, de exemplu, permiteau probabil, achiziţionarea lor în cantităţi apreciabile. Deşi este dificil de stabilit ponderea ceramicii smălţuite în totalul ceramicii secolelor XVI – XVII, ea este importantă, fiind în creştere în a doua parte a intervalului.

III.2.1.6. Ceramica de import

Între ceramica de diverse tipuri descoperită în cetatea orădeană, o pondere relativ mică, dar perfect distinctă tipologic, o reprezintă piesele de import[601]. Într-o primă categorie se remarcă o serie de piese lucrate în pastă caolinică, foarte bine arsă, fină. Predomină fragmentele de pahare, alături de un fragment de castron. Forma lor este oarecum specială, piciorul fiind îngust iar corpul lăţit, foarte

[597] Anca Păunescu, Elena Renţa, *op. cit.*, p. 185.

[598] Vezi volumul deja amintit: *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régeszeti leletmentései*, Budapest, 1997, *passim*.

[599] Bertalan Vilmosné, *XV – XVII századi diszedények Óbudáról*, în *Bud. Rég.*, XXXII, 1998, p. 216 – 217.

[600] J. Hoss., *Archeologicky vyscum hradu sasov a zamku v Kremnici*, în *Arch. Hist.*, 6, 1981, p. 459.

[601] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 138 – 140.

bombat, uşor disproporţionat faţă de restul piesei. Buzele prezintă o evazare pronunţată iar pereţii sunt extrem de subţiri, de numai 0,2 – 0,3 cm. Unele piese sunt decorate prin vopsire cu motive geometrice de culoare roşie. Datarea acestui tip ceramic este dificilă, majoritatea covârşitoare a pieselor fiind păstrate extrem de fragmentar. O mare parte a fragmentelor au fost descoperite în secţiunea S XX, trasată în partea de est a laturii de sud – vest a palatului episcopal, unde contextul stratigrafic a fost unul dintre cele mai neclare. Apelul la analogii apare astfel ca extrem de necesar.

Cercetările arheologice desfăşurate la sud – vest de biserica Sf. Sigismund din Buda, au dus la descoperirea, alături de numeroase piese de arhitectură, a unor fragmente ceramice, între care şi pahare, relativ asemănătoare cu cele găsite la Oradea[602]. Cercetările arheologice recente, din castelul Martinuzzi din Vinţu de Jos, în judeţul Alba, au dus la descoperirea unor fragmente ceramice analoage cu cele din cetatea orădeană[603]. Datarea pieselor de la Buda este largă, secolul al XIV-lea. În acest context putem asocia datarea descoperirilor de la Oradea în acelaşi interval, eventual prelungit şi în secolul al XV-lea. Menţionăm între piesele de import şi o mic grup de ceramică fină roşiatică, căreia i-a fost subliniată filiera atelierelor săseşti[604].

Alte câteva fragmente ceramice de import, unele unicate, ne atrag atenţia. Distingem astfel un fragment de cupă (poate un castronaş) lucrat din pastă foarte fină, de culoare cenuşie. Decorul ştampilat prin excizarea unui motiv în formă pătrată, a fost amplasat sub inelarea aflată sub gura vasului. Smalţul, de culoare maro – închis, este de o calitate excepţională. A fost descoperit în secţiunea S XXII, în nivelul aferent secolului al XV-lea. Importul provine, se pare, din Europa occidentală, venit pe o filieră germano - austriacă[605], purtând denumirea *„Dreihausen keramik"*. Piese asemănătoare au fost semnalate şi în Ungaria, în palatul regal al Budei, în mănăstirea de la Pilis şi la Monostorsáp[606]. Acelaşi tip ceramic a mai fost descoperit în Ţările Baltice, în Suedia, Finlanda dar şi în Polonia, datat în secolul al XV-lea[607]. O cauză a răspândirii în secolul al XV-lea a ceramicii ştampilate, de calitate superioară, a fost socotită şi concurenţa veselei din sticlă şi din metal[608].

Un alt fragment ceramic singular este reprezentat de o parte dintr-o tavă lucrată din pastă de calitate inferioară, cu mâna. Partea exterioară este uşor înălţată. Utilitatea ecestei piese este cea pentru servirea hranei. Provenienţa acestei ceramici extrem de arhaice, care la prima vedere nu se deosebeşte cu nimic de ceramica preistorică, este Bosnia, mai precis zonele sale montane, foarte greu accesibile. Locuitorii acestor regiuni au rămas de-a lungul secolelor extrem de izolaţi, fiind aproape complet în afara contactelor cu lumea civilizată a văilor, ca porţi de acces şi schimburi comerciale. Se pare că abia în secolul al XVII-lea, ocupanţii turci ai regiunii i-au silit pe localnici, datorită contactelor acestora cu haiducii locali, să-şi părăsească locurile de baştină. O parte a lor au ajuns, se pare, în regiunile mlăştinoase, mai puţin locuite ale Ungariei sudice de azi, unde au fost descoperite, în situri clar aparţinînd intervalului de timp amintit, mai multe astfel de fragmente de tăvi. Este probabila filieră prin care singurul fragment ceramic de acest tip descoperit la Oradea a ajuns aici[609].

În fine, trebuie menţionat un mic fragment ceramic, provenit se pare de la un bol, lucrat dintr-o pastă grosolană, având ca degresant fragmente de pietricele, păstrându-se în pastă mici bule de

[602] Veres Szilvia Edit, *Kerámialeletek a Szent Zsigmond templom szobortöredékei*, în *Bud. Rég.*, XXXIII, 1999, p. 72, fig. 5/1, 2.

[603] Mulţumim şi pe această cale dr. A. A. Rusu, conducătorul şantierului arheologic de la Vinţu de Jos pentru informaţiile oferite.

[604] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 138.

[605] *Ibidem*, p. 138.

[606] Holl I., *Külföldi kerámia Magyarországon. III. (14 – 17 század)* în *Bud. Rég.*, XL, 2006, p. 258 – 259, 277, fig. 13/1 – 3.

[607] *Ibidem*, p. 259.

[608] Bencze Ünige, *Date preliminare privind ceramica ştampilată din Transilvania. Secolele XIV – XVI*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistriţa – Cluj-Napoca, 2008, p. 81.

[609] Informaţie amabilă a dr. Simon Zoltan, arheolog la Direcţia Monumentelor Istorice de la Budapesta.

pastă de sticlă. Un vas asemănător a fost descoperit în localitatea Labe s'Jizerou, nu departe de Praga, areal unde au fost probabil produse aceste recipiente[610].

Ceramica de factură orientală reprezintă un capitol distinct al descoperirilor arheologice din cetatea orădeană. A apărut într-un context stratigrafic extrem de deranjat de construcţiile ridicate în cetate în ultimele două secole, alături de amenajările pentru aducţiunea apei curente. În cadrul acestui tip ceramic se includ categorii de vase care permit gruparea lor în funcţie de folosire. Un prim lot de piese este format din ceşti de mărimi diferite, având totuşi două elemente comune: fundul inelar care sprijină cu eleganţă arcuirea corpului propriu-zis şi marginile decorate, drepte sau uşor evazate. Trei dintre piese sunt realizate dintr-o pastă caolinică extrem de fină, cu uşoare nuanţe gălbui. Restul ceştilor sunt din porţelan de culoare albastru deschis. Decorul acestora, extrem de variat ca realizare artistică, prezintă exclusi motive vegetale. Una dintre piese este decorată cu benzi de linii albastre pe fond alb, alături de motive florale de culoare mov închis şi deschis, precum şi galben. Celelalte ceşti din pastă caolinică sunt de mai mici dimensiuni, diametrele fundului inelat măsurând 3,1 respectiv 2,8 cm. Înălţimea acestor piese nu depăşeşte 7 – 8 cm. O altă piesă este smălţuită la exterior în maro, interiorul fiind alb, iar partea inferioară a acesteia decorată cu motive florale (crizanteme?) tratate liniar, de culoare albastră. În sfârşit, o altă ceşcuţă este decorată la exterior, pe o angobă cenuşie, cu motive florale extrem de stilizate (lalele?) de culoare roşie, galbenă, verde şi neagră. Piesele din porţelan sunt de asemenea decorate cu motive florale. Este posibil ca unele dintre aceste ceşcuţe să fie, dacă nu produse originale chinezeşti, cel puţin piese imitate după vestitele ateliere extrem - orientale[611].

A doua importantă categorie ceramică de factură orientală o alcătuieşte farfuriile. Fragmentele decoperite sunt lucrate din pastă caolinică de foarte bună calitate, forma şi decoraţiile fiind diferite. Câteva farfurii, decorate cu motive florale şi geometrice, au în partea superioară a corpului un decor în relief de forma unei borduri vălurite, ori un brâu lat, vălurit de asemenea, ornamentat cu incizii rotunde. Alte fragmente au fundul plat, corpul arcuit, şi un mic mâner exterior de prindere în cui. Acestor piese li se adaugă câteva fragmente atipice, cu smalţ galben şi decoraţii vegetale de culoare verde, maro şi neagră. Un alt fragment prezintă, pe fondul uni smalţ galben, motive florale succesive, extrem de stilizate. Un ultim fragment de farfurie este lucrat dintr-o pastă caolinică extrem de fină. Smalţul alb „îmbracă" fragmentul pe ambele feţe. Motivul decorat, prezent de asemenea pe ambele feţe, constă dintr-o lalea executată în manieră naturalistă, având culoare mov deschis, cu bulbul galben. Petalele, de culoare albastră, sunt foarte stilizate. Străchinile, găsite în număr relativ mic, au în partea superioară marginea supraînălţată. Decorul vegetal este stilizat, smalţul având culoarea verde[612].

Analogiile cu piesele de la Oradea sunt numeroase, ocupând un vast areal. Analizând regiunea Balcanilor, cercetătoarea Kovács Gyöngyi, din Ungaria, stabileşte o posibilă sinteză locală, cu aporturi bizantine şi turceşti din Asia Mică, ultima cu un aport decisiv. A fost subliniat rolul excepţional al marilor centre de producţie din Anatolia, la Iznik, unde deja în secolul al XVI-lea funcţionau peste 300 de ateliere, alături de cele de la Kutahya, mai târzii cu un secol[613]. Expansiunea otomană din aceste secole propagă ceramica otomană atât la curţile domneşti din Ţara Românească (Târgovişte, Bucureşti) şi Moldova

[610] Z. Holzbauer, J. Spacek, *Stredoveke osidlenisoutoku Labe s Jizerou*, în *Arch. Hist.*, 4, 1979, p. 226, fig. 1/9.

[611] În acest context trebuie amintite descoperirile făcute în Ungaria, la Buda şi Eger, centre de paşalâc extrem de importante din Europa centrală. Vezi: Holl I., *op. cit.*, p. 288, pl. 30/2, 293, fig 38/1 – 4, 294, fig. 39/1 – 4.

[612] Pentru detalii vezi D. Marta, *Ceramica de factură orientală descoperită în Cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p. 405 – 416.

[613] Kovács Gyöngyi, *Török kerámia Szolnokon*, Szolnok, 1984, p. 136 – 137.

(Suceava, Hârlău, Iaşi)[614], unde apare şi marfa orientală de lux, dar şi în zonele central – europene, direct ocupate de turci: Timişoara, unde au fost descoperite frumoase exemplare de ceşti şi boluri[615], Eger, Pecs şi Buda[616]. Analiza ceramicii din Ungaria relevă o scădere calitativă a vaselor secolului al XVII-lea faţă de cea produsă în veacul anterior. Dacă în secolul al XVI-lea pasta caolinică era de o fineţe extremă şi foarte bine arsă, în secolul următor apar piese cu pasta de culoare cenuşie. În general a dominat motivul floral şi geometric, tipologia formelor fiind comună: ceşti, farfurii, boluri, străchini etc.

Materialul arheologic oriental de la Oradea se încadrează cronologic în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Argumentele sunt de ordin istoric, stratigrafic şi tipologic. Între anii 1660 – 1692, cetatea Oradea a fost capitală de paşalâc. Devine astfel posibil ca ca o parte a ceramicii de factură orientală descoperită în cetate, anume cea de calitate inferioară, să fie un produs local. Piesele de lux proveneau cu siguranţă din marile centre ceramice din Asia Mică, existând chiar şi importuri extrem orientale (China) în cazul ceşcuţelor din porţelan. Recentele cercetări arheologice din centrul Timişoarei au dus la descoperirea unor piese de acest tip, cu bune analogii la Oradea[617]. Ceşti asemănătoare au fost descoperite în cursul cercetărilor arheologice din Buda[618]. Să mai remarcăm faptul că Oradea a avut în perioada paşalâcului unul dintre cele mai mari târguri din regiune, focalizând săptămânal interesul unui număr extrem de mare de negustori[619].

[614] Corina Nicolescu, *La ceramique ottomane des XVIe et XVIIe siecles dans les pays roumains*, în *S.A.O.*, 5 – 6, 1967, p. 245.
[615] Niculina Dinu, *Ceramica de import*, în Fl. Draşoveanu, C. Feneşan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopeczy, Hedy M – Kiss, R. Şeptilici, Niculina Dinu, *op. cit.*, p. 133, fig. 80, 134, fig. 81.
[616] Kovács Gyöngyi, *op. cit.*, p. 134 – 135.
[617] Niculina Dinu, *op. cit.*, p. 137, fig. 83, p. 141..
[618] Holl I., *op. cit.*, p. 264 – 266.
[619] *** *Călători străini despre ţările române*, Bucureşti, vol. I, 1976, p. 664 – 665.

III.2.1.7. Pipele

Între piesele descoperite în cetatea orădeană, un loc distinct este ocupat de numărul foarte mare de pipe din material ceramic, apărute practic în toate secţiunile trasate. Nivelul stratigrafic în care au fost descoperite este unul dintre cele mai clare, adâncimea fiind relative constantă, variind în 1,15 şi 1,60 m. Alături de pipe, în acelaşi context stratigrafic, au fost descoperite numeroase monede otomane, precum şi ceramică specific orientală. Tot în acest context a fost descoperit un orizont de înhumări, unde în multe cazuri avem de-a face în fapt cu rămăşiţele pământeşti ale oştenilor turci căzuţi la asediul austriac din anul 1692. Astfel, o bună parte dintre pipele descoperite în cetate pot fi încadrate chronologic în perioada paşalâcului turcesc din intervalul 1660 – 1692.

Piesele găsite în cetatea Oradea cuprind pipe lucrate în maniere diferite. O problemă trebuie lămurită de la început. Analiza noastră cuprinde doar exemplarele cu specific oriental sau inspirate după modelul acestora, datate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, alături de câteva piese de inspiraţie occidentală, olandeză mai precis, datate în aceeaşi perioadă. Subliniem acest lucru în contextul descoperirii în cetate a numeroase exemplare târzii, bine datate în secolul al XVIII-lea şi chiar în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Marea majoritate a acestor piese târzii au fost produse în manufacturi specifice, părăsind astfel din punct de vedere cronologic analiza noastră, care se încheie cu finele secolului al XVII-lea. O parte dintre piesele târzii au înscris, într-un mic cartuş realizat în pasta moale, numele oraşului unde au fost produse (de exemplu N. Várad, Chemnitz) sau al proprietarului manufacturii (Klein, Anton Partsch, Bodkics).

Pipele datate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea sunt, aşa cum am amintit deja, lucrate în maniere diferite, îndeosebi din punctual de vedere al pastei. Distingem astfel, în majoritatea cazurilor, pasta de culoare roşiatică, fină, de bună calitate. Au fost descoperite şi câteva exemplare lucrate în pastă de culoare cenuşie, arsă inoxidant, alături de câteva

piese din pastă neagră, de foarte bună calitate, dar şi un număr redus de pipe lucrate în pastă caolinică. Deosebirile dintre forma pipelor sunt puţine, legate mai ales de modul de tratare a capului cilindric şi a dimensiunilor acestora. Alte tipologii pot fi realizate pe baza deosebirilor existente la dimensiunea gâtului, şi a muştiucului de terminare. Există de asemenea pipe care sunt decorate cu rotiţa dinţată, rezultând şiruri de mici adâncituri, având forma pătrată sau rotundă, precum şi foarte puţine exemplare decorate prin ştampilare, locul preferat fiind gâtul (găvanul) acestora.

Cei care au studiat acest tip de material arheologic au încercat să ofere şi tipologii, bazate de mai sus amintitele deosebiri ale formelor acestor piese. Se acceptă pentru exemplarele lucrate în cuptoare oxidante, din pastă arsă la roşu, că sunt aduse în Europa fie direct din atelierele turceşti, fie de la cele din Balcani, aflate în fapt tot sub stăpânirea efectivă a turcilor. Sunt în general piese cu ascendenţă încă din sacolul al XVI-lea. Compararea lor cu piesele datate în veacul următor dovedeşte un surprinzător "conservatorism", formele rămânând aproape identice. Pipele, denumite generic "ungureşti", sunt lucrate în aceeaşi tehnică a arderii oxidante, deosebirile mărginindu-se doar la forma muştiucului şi uneori la grosimea gâtului. Cele lucrate în pastă caolinică, cenuşie sau neagră sunt, se pare, de influenţă occidentală, probabil olandeză[620].

Tehnica de producere a pipelor este extreme de interesantă, existând meşteri care se ocupau special de aceste produse, bine vândute în târgurile din întreaga Europă centrală, intrată de la jumătatea secolului al XVI-lea sub directa stăpânire otomană. Manual, din lut era lucrat un cilindru, care ulterior era introdus într-o matriţă specială, unsă în prealabil cu ulei pentru ca lutul să nu se prindă la ardere. Ultima operaţiune era realizată în cuptoare asemănătoare celor folosite la arderea ceramicii. Cele două părţi ale matriţei erau prinse cu un mic cârlig, pentru a evita desfacerea în timpul procesului de ardere. Matriţa avea, firesc, forma negativă a pipei. În cazul când acestea erau decorate, procedeul propriu-zis era făcut înainte de ardere, în pasta moale[621].

Arheologii care au făcut săpături la monumente sau situri datate în secolul al XVII-lea, nu au fost generoşi cu publicarea acestui tip de material. Câteva analogii cu pipele descoperite în cetatea orădeană sunt totuşi posibile. Pe traseul autostrăzii Transilvania, în localitatea Ciuleşti din judeţul Bihor, într-o periegheză, au fost găsite câteva piese[622]. Din acelaşi areal bihorean, dar din sudul său, provin de asemenea câteva pipe turceşti[623]. La Alba Iulia[624] dar şi la Timişoara[625], cercetări arheologice recente au dus la descoperirea unor pipe turceşti. Amintim şi câteva dintre descoperirile din Moldova: cele de la Baia[626] şi Iaşi[627]. Câteva pipe interesante, datate mai timpuriu decât cele de la Oradea, provin de la Varna, datate în secolul al XVI-lea[628], şi de la Belgrad, socotite a fi produse un secol mai târziu[629]. Din cetatea de Eger, din Ungaria de nord, fost paşalâc turcesc, provin pipe datate în secolele XVI - XVII[630], la fel ca cele descoperite în cetatea de la Lenti, aflată în comitatul Zala, unde au apărut şi exemplare "olandeze" şi "ungureşti", datate în secolul al XVII-

[620] Kovács B., *A Dobó István vármuzeum cseréppipái*, în *Az Egri Muz. Évk.*, I, 1963, p. 251.

[621] *Ibidem*, p. 237 - 238.

[622] Periegheză realizată în iarna anului 2004 de către arheologii orădeni D. Marta şi G. Fazecaş. Piesele sunt inedite.

[623] D. Marta, *Descoperiri arheologice medievale din comuna Olcea*, în *Istorie, etnologie, artă. Studii în onoarea lui Ioan Godea*, Oradea, 2009, p. 53, 56, pl. 2.

[624] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 249, 705, pl. 197/7 - 9.

[625] Al. Rădulescu, Daniela Tănase, Zsuzsanna Kopeczny, *Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timişoara - castelul Huniazilor, 2007*, în *Banatica*, 18, 2008, p. 154, pl. V, fig. 6.

[626] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 128, 247, fig. 4, 5, 6.

[627] Al. Andronic, Eugenia Neamţu, *Cercetări arheologice pe teritoriul oraşului Iaşi între anii 1956 - 1960*, în *Arh. Mold.*, II - III, 1964, p. 427, fig. 14/1, 2.

[628] Mihailova Stanceva, *Koleckcijata ot luli viv varnenskija muzej*, în *Izv.Narod. Muzej Varna*, VIII (XXIII), 1972, p. 81 - 99.

[629] G. Majanovici, *Kuca iz druge polovine XVII. Veka otkopana u utvrcenom podracu Beogradskog grda - Donjem gradu*, în *Godisnak grada Beograda*, XX, 1973, p. 214, fig. 22.

[630] Kovács B., *op. cit.*, p. 44.

lea[631]. Alte pipe din material ceramic provin din cetatea Buda[632]. Şi în acest caz, autoarea studiului aminteşte, alături de piesele de factură turcească, pe cele "olandeze" şi "ungureşti". Un studiu care trece în revistă pipele din colecţiile muzeului din oraşul Szekszárd, oferă numeroase analogii cu descoperirile de la Oradea[633]. În sfârşit, o micromonografie, în fapt o adevărată sinteză dedicată pipelor din material ceramic, care înglobează o uluitoare diversitate de tipuri şi subtipuri, a fost dedicată pieselor descoperite la Buda – Felsö Vizivárosból[634].

Fumatul a pătruns în Europa prin intermediul marinarilor întorşi din coloniile spaniole din America Centrală, informaţiile episcopului Las Casas despre acest obicei al băştinaşilor fiind extreme de interesante: frunzele de tutun erau răsucite şi abia apoi fumate[635]. În Europa sud – estică şi centrală turcii au fost cei care au răspândit acest obicei, folosind pipele. Odată cu ocuparea de către oştile Semilunii şi transformarea Oradiei în centru de paşalâc, în intervalul 1660 – 1692 fumatul, sub forma lui de tutun mărunţit fin şi introdus într-o pipă, s-a răspândit vertiginos, fiind preluat cu siguranţă şi de către localnici prin intermediul negustorilor de tutun şi pipe, mult apreciate şi de garnizoana turcească din cetate.

III.2.1.8. Sfeşnicele din material ceramic

O parte importantă a vieţii cotidiene umane, inclusive în evul de mijloc, l-a reprezentat fără îndoială iluminatul, pentru asigurarea în mod eficient al acestuia făcându-se apel, printre alte soluţii şi la sfeşnicele din material ceramic. Cercetările arheologice din cetatea orădeană au dus, din păcate, la puţine descoperiri de această factură; în fapt, dacă excludem o piesă foarte deteriorată, unde este relativ dificilă reconstituirea, neajunsul fiind dublat şi de descoperirea ei într-un nivel arheologic relativ neclar, suntem obligaţi a ne mărgini la o singură piesă de acest tip, care permite o descriere ceva mai amănunţită.

Primul sfeşnic are o talpă circulară, piciorul fiind inelat. Pe corpul lucrat în pastă caolinică a fost aplicat un smalţ de culoare verde – gălbui. Sfeşnicul a fost datat în secolul al XVI-lea[636]. A doua piesă, mai bine conservată, se păstrează începând cu orificiul de fixare al lumânării, pe o lungime de 10 cm., având o protuberanţă specială, pentru a reţine scurgerile de ceară şi două caneluri în extremităţi, unde dealtfel piesa se îngustează. Sfeşnicul este lucrat dintr-o pastă de bună calitate, arsă la roşu, fără impurităţi. Este interesant de semnalat faptul că nu apar urme de folosire prin ardere secundară. Contextul stratigrafic în care a fost descoperit ne îndeamnă la a-l încadra, la fel ca primul, în secolul al XVI-lea.

Studiile dedicate acestui tip de sfeşnice sunt puţine în istoriografia românească[637], ca de altfel şi analogiile, nereuşindu-se realizarea unei tipologii[638]. Astfel, literatura de specialitate menţionează piciorul unui sfeşnic, descoperit în timpul cercetărilor arheologice efectuate în preajma palatului episcopal gotic de la Alba Iulia, sfeşnic a cărui datare este foarte

---

[631] Závodi Szilvia, *A lenti vár kerámiaanyaga*, în *Comm. Arch. Hung.*, 2003, p. 195, fig. 15/1 (cu toate că autoarea o socoteşte de tip unguresc; pipe de tip olandez în fig. 15/5 – 7 şi de tip unguresc în fig 15/3.

[632] Kovács Gyöngyi, *Cseréppipák a 17 – 18 századból*, în *Bud. Rég.*, XXXVIII, 2004, p. 129, pl. 1/1 – 5, 130, pl. 2/7 – 10, 131, pl. 3/12 – 16.

[633] G. Attila, *Hódottságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében*, în *A Wosinsky Mór Múseum évkönyve*, XXVI, 2004, p. 259 – 295.

[634] Kondorosy Sz., *Cseréppipák a budai Felsö Vizivárosból*, în *Bud. Rég.*, XLI, 2008, p. 269 – 280.

[635] *Ibidem*, p. 235 – 236.

[636] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 130.

[637] Vezi în acest sens micromonografia publicată de C. C. Rusu, care analizează pe larg iluminatul în evul mediu transilvănean: *Iluminatul artificial în Evul Mediu. Transilvania – secolele XI – XVI*, în *Med. Trans.*, II, 1998, nr. 1, p. 71 – 102; un studiu recent, care trece în revistă sfeşnicele medievale din muzeul din Suceava, oferă bibliografia la zi a problemei: Paraschiva V. Batariuc, *Mijloace de iluminat medievale păstrate în colecţiile Complexului Muzeal Bucovina din Suceava*, în *Arh. Mold.*, XXXI, 2008, p. 91 – 95 (pentru piesele din material ceramic).

[638] *Ibidem*, p. 87.

timpurie, în secolul al XIV-lea[639], alături de un altul (nesigur), datat în veacul următor, la care se adaugă şi câteva opaiţe[640]. În curtea casei "Vlad Dracul", din Sighişoara, a fost descoperit un sfeşnic datat în secolul al XV-lea[641]. Dintre cele trei sfeşnice descoperite în pivniţa unei locuinţe medievale din oraşul Cristuru Secuiesc, unul, având forma unui gât de vas, cu un guler contra scurgerilor de ceară şi caneluri în jurul corpului, este o bună analogie cu piesele de la Oradea, fiind datat în secolul al XVI-lea[642]. Reabilitarea clădirii Teatrului Municipal din Sibiu (Sala Thalia) a prilejuit efectuarea unor cercetări aheologice în strada Cetăţii, loc unde au fost descoperite urmele a două cuptoare medievale de ars ceramica. În acest context a fost amintit şi un opaiţ lucrat din material ceramic[643]. Cuptoarele descoperite la Sibiu au fost datate în secolul al XV-lea sau în prima jumătate a secolului al XVI-lea[644]. Cercetările arheologice recente din strada Turnului, tot la Sibiu, au dus la descoperirea altor fragmente de opaiţe[645]. Menţionăm de asemenea o altă analogie cu sfeşnicul orădean, cel descoperit în Moldova, la Baia, într-un mediu cu importante influenţe transilvănene, datat în secolul al XIV-lea de autorii săpăturilor[646], dar socotit mai târziu, din secolul al XVI-lea de către alţi arheologi[647]. În sfârşit, să menţionăm şi lotul de sfeşnice şi opaiţe descoperite la Brăila, datate în secolele XV - XVI[648].

Prezenţa unor semnalări arheologice în număr mic a acestor tipuri de sfeşnice trenează tragerea unor concluzii definitive. În cazul piesei orădene, descoperirea ei în arealul palatului episcopal ne obligă la a o lega funcţional de acest edificiu, locuinţă a unora dintre cei mai bogaţi prelaţi catolici ai Ungariei medievale. Trebuie subliniat faptul că episcopii amintiţi au apelat şi la mijloace de iluminat mai pretenţioase, şi de ce nu, mai sofisticate. Demn de semnalat în acest sens este prezenţa unui vas ceramic prevăzut în exterior cu mici tuburi pentru susţinerea lumânărilor, lucrat din pastă bine arsă, semifină, de culoare cărămizie, având în dreptul tuburilor exterioare urme de afumare, dovadă a unei intense folosiri.

III.2.1.9. Cahlele

Capitolul cahlelor descoperite în cetatea Oradea reprezintă, fără îndoială, unul dintre cele mai interesante din paleta întregului material arheologic găsit aici. Dacă nu atât cantitatea pieselor descoperite impresionează, diversitatea acestora, alături de caracterul de excepţie a unor cahle, evidenţiază un meşteşug devenit foarte repede o adevărată artă.

În privinţa locului de descoperire, majoritatea pieselor provin din zona palatului episcopal, realitate firească dacă ţinem seama că o mare parte a cercetărilor arheologice au fost efectuate în acea zonă, alături de sigura funcţionare în clădirea menţionată a unor sobe. Analiza cahlelor din cetatea orădeană va încerca să le ofere o cronologie, alături de necesarele analogii. Am socotit de asemenea că succesiunea cronologică a acestui materialul arheologic poate oferi o anumită coerenţă prezentului subcapitol. Un atu în favoarea stabilirii amintitelor caracteristici este faptul că o parte din piese au putut fi cel puţin parţial recuperate, prin migăloase procese de restaurare.

În contextul istoriografiei problemei, ne-au fost de un mare avantaj amplele monografii zonale care au tratat pe larg subiectul: cele dedicate

[639] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 229, 665, pl. 157/9.
[640] *Ibidem*, p. 231, 583, pl. 75/10, autoarea descoperirii lasă deschisă ipoteza ca piesa să fie un simplu picior de la o cupă; 683, pl. 175/4.
[641] Gh. Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighişoara*, în *Marisia*, IX, 1979, p. 96, pl. LII, fig. 4.
[642] Benkö E, Demeter I, Székely A., *Középkori mezöváros a Székelyföldön*, Koloszvár, 1997, pl. 26, fig. 1, 2, 3.
[643] P. M. Beşliu, *Urmele a două cuptoare medievale de ceramică descoperite în Sibiu*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistriţa – Cluj-Napoca, 2008, p. 204.
[644] *Ibidem*, p. 205.
[645] *Idem*, *Cercetări arheologice din Sibiu, str. Turnului, numărul 7*, în *Brukenthal Acta Mus.*, III/1, 2008, p. 222.
[646] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 241, fig. 89/4.
[647] C. C. Rusu, *op. cit.*, p. 88.
[648] I. Cândea, *Brăila. Origini şi evoluţie până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995, p. 302 – 303, fig. 76 – 77.

Transilvaniei[649] şi Moldovei[650], alături de succesiunea micromonografiilor dedicate pieselor din Transilvania de către arheologul clujean Adrian A. Rusu şi de către omologul său maghiar Holl Imré pentru cahlele din Ungaria.

Cele mai vechi fragmente de cahle descoperite în cetatea orădeană pot fi datate larg în secolele XIV - XV, aparţinând nivelului de funcţionare al palatului episcopal ridicat în stil gotic. O primă piesă este o cahlă – placă cu picior, decorată cu rozetă în şase colţuri, înscrisă într-un cerc. Pasta este cenuşie iar smalţul are culoarea galben - muştar[651]. Piesa a fost încadrată în categoria nr. 17 a decorurilor cahlelor transilvănene şi bănăţene, fiind datată în secolele XV – XVI[652] deşi, în cazul analizei realizate în cadrul monografiei dedicate palatului episcopal de la Oradea, ea au fost socotită mai timpurie, în principal pe baza analogiilor şi stratigrafiei[653]. Între analogii putem cita o cahlă – placă descoperită în apropierea palatului episcopal de la Alba Iulia, cu rozeta aflată în centrul circular al piesei. Smalţul cahlei este multicolor[654]. O altă cahlă de acest tip provine de la Cristuru Secuiesc[655], unde rozeta este înscrisă într-un cerc perlat, la fel la Cluj – Napoca[656], alături de cea găsită în castelul de la Lăzarea, deşi aici piesa cuprinde o compoziţie de două rozete şi este datată în secolul al XVI-lea[657], şi Zlatna[658]. O bună analogie din Moldova provine de la curţile de la Cotnari, piesa fiind datată în secolul al XV-lea[659]. Cahle decorate cu rozete au fost descoperite şi în Ungaria, la Diósgyőr şi în Slovacia, la Filakowo, datate la începutul secolului al XVI-lea[660].

Între piesele socotite timpurii, din cetatea orădeană, sunt şi alte două cahle - placă ce cuprind ca decor lujeri de viţă de vie, alături de frunze, într-un caz păstrându-se şi ciorchinele[661]. Datarea a fost a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Pasta cahlelor este de bună calitate, arsă la roşu, având ca degresant mica. Smalţul este de asemenea de calitate superioară, culoarea fiind verde, cu nuanţe de muştar şi maroniu. O foarte bună analogie găsim la Alba Iulia, descoperită în stratigrafia pandantă turnului rotund care flanca palatul episcopal, datată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea[662], alături de o alta, găsită în acelaşi oraş, care a fost datată ceva mai târziu[663]. Să mai amintim şi cahla descoperită la Cluj – Napoca – Piaţa Libertăţii nr. 47, încadrată cronologic în secolul al XV-lea[664]. Se pare că acest model de decorare a cahlelor a fost unul popular, rezistent în timp, o piesă descoperită în castelul de la Lăzarea fiind datată în secolul al XVI-lea[665].

---

[649] Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj – Napoca, 2004, *passim.*

[650] Paraschiva Victoria Batariuc, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV – XVII)*, Suceava, 1999, *passim.*

[651] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 121, pl. LXXVIII/c.

[652] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 108.

[653] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 121, 122. Să mai menţionăm doar că în catalogul publicat la sfârşitul monografiei dedicate cahlelor din Transilvania şi Banat, autoarea respectă cronologia propusă de către conducătorul ştiinţific al şantierului orădean dr. Adrian A. Rusu.

[654] Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică şi palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie şi istorie (catalog de expoziţie)*, Alba Iulia, 2009, p. 68, 304, nr. 367.

[655] *Idem*, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj - Napoca, 2004, p. 377, pl. 39/2C.

[656] *Idem*, *Cahle medievale din Transilvania. Colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj – Napoca*, în *Satu Mare. St. Com. Seria arheologie*, XXVII – XXI/1, p. 127, 167, pl. IV/1.

[657] Kémenes Mónika, *Kályhacsempék Csik-, Gyergyó- es Kászonszékből 14 – 18. század*, Koloszvár, 2005, 144, pl. 17/1.

[658] Daniela Marcu, A. A. Rusu, *Cahle din secolele XV - XVII descoperite la Zlatna, jud. Alba*, în *Arh. Med.*, III, 2000, p. 233,pl. 4/1,2.

[659] Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 212, fig. 15/1.

[660] I. Holl, *Renaissance Öfen. Mittelalterliche Ofencahlen in Ungarn - V*, în *Acta Arch.*, XLV, 1993, fasc. 1 – 4, p. 252, fig. 11 – 14.

[661] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 121, pl. LXXVI/b, c.

[662] Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail" şi Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 603, pl. 95/2.

[663] A. A. Rusu, *Cahle din Transilvania (I)*, în *Ziridava*, XIX – XX, 1996, p. 145, fig. nr. 3.

[664] Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj – Napoca, 2004, p. 205, 359, pl. 21/B 1.

[665] Kémenes Mónika, *op. cit.*, p. 145, pl. 19/11. Autoarea volumului se întreabă dacă decorul nu reprezintă un fruct de ananas.

O cahlă de colţ (margine), socotită una dintre cele mai vechi descoperite în cetate, a oferit din nou prilej de datări sensibil diferite. Este vorba de o piesă lucrată din pastă roşiatică, bine arsă, folosind ca degresant mica. Smalţul este verde şi incolor. Decoraţia cahlei constă în două frunze de acant, înconjurate de propriul peduncul. Cahla a fost datată în prima jumătate a secolului al XV-lea[666]. Aceeaşi piesă a fost apreciată în mai sus amintita monografie dedicată cahlelor din Transilvania şi Banat ca datând din secolele XV - XVI[667], deşi contextul stratigrafic unde a fost găsită, în zona aripii vechi a palatului episcopal, ne îndeamnă la a o încadra în intervalul din prima jumătate a secolului al XV-lea. Analogiile sunt extrem de puţine: a fost oferită una, descoperită în castelul de la Buda[668]. Piese decorate cu frunze de acant, dar mult mai târzii (secolele XVI – XVII) şi cu totul diferite ca şi ornamentistică, au fost descoperite şi în spaţiul românesc: la Cluj - Mănăştur[669], ca şi în numeroase localităţi din Moldova: Baia, Cotnari, Criveşti, Galaţi, Hotin, mănăstirile de la Humor, Pătrăuţi, Probota, la Piatra Neamţ şi Suceava, toate încadrate în categoria standard IX D, cea a cahlelor dreptunghiulare, cu picior de montare rectangular scurt[670].

Câteva piese, păstrate din păcate extrem de fragmentar, întregesc materialul cahlelor timpurii. O cahlă – placă nesmălţuită, decorată cu un motiv torsadat, încadrat într-un chenar uşor ridicat, a fost descoperită în secţiunea S XX, aflată în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal; în acest context stratigrafic, datat de altfel şi cu monede, piesa poate fi încadrată înaintea mijlocului secolului al XV-lea[671]. Câteva colţuri de cahle – oală sunt de asemenea încadrabile în acest context cronologic. Una dintre ele păstrează chenarele succesive, proeminente, care scad în înălţime spre interiorul care nu s-a păstrat; este cazul identic al unei alte piese care are păstrat doar o mică parte din chenarul interior, de formă circulară[672]. Un alt colţ de cahlă – oală este mai eleborat. Între marginea relativ groasă şi câmp, unde se regăseşte din păcate doar un decor ilizibil, la rându-i încadrat de o margine rectangulară, sunt plasate succesiv motive vegetale stilizate sau baghete de dimensiuni inegale[673]. Unui fragment de cahlă – oală i s-a păstrat doar puţin din partea laterală: o margine groasă şi ridicată care încadrează o altă margine de formă semicirculară[674]. În sfârşit, să mai amintim câteva mărunte fragmente de cahle – placă în nişă şi cahle – oale, smălţuite în verde – oliv şi decorate cu motive vegetale şi geometrice stilizate[675], cu posibile analogii la Feldioara[676] şi Micăsasa, piesa de aici fiind însă nesmălţuită.[677]. În privinţa decorului chenarului de margine al cahlei de colţ, descoperită în secţiunea S I, care a traversat latura nouă a palatului episcopal orădean, datată în secolul al XV-lea[678], analogii ceva mai târzii (secolul XVI) provin din cetatea de la Făgăraş[679] şi din localitatea Geoagiu - Băi[680].

Cahlele – oală cu gura cvadrilobată reprezintă piese de sobă descoperite destul de rar în săpăturile arheologice. În secţiunea S XX, care a delimitat partea de racord a celor două aripi ale amintitei clădiri, loc unde de altfel au fost descoperite importante cantităţi de cahle, a apărut şi o piesă cu gura cvadrilobată. Locul descoperirii îndeamnă a o încadra în marja inferioară a cronologiei acestui tip

[666] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 122, pl. LXXIX/a.

[667] Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj – Napoca, 2004, p. 247, nr. 28.

[668] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 122, nota nr. 1.

[669] Daniela Marcu Istrate, *Cahle medievale din Transilvania. Colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj – Napoca*, în *Satu Mare. St. Com. Seria arheologie*, XXVII – XXI/1, 2000 – 2004, p. 150, 177, pl. 14/5.

[670] Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 156 – 185.

[671] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, 178 – 179.

[672] *Ibidem*, pl. LXXVI/d, e.

[673] *Ibidem*, pl. LXXVII/h.

[674] *Ibidem*, pl. LXXVII/f.

[675] *Ibidem*, pl. LVXXVII/a, b, d, f, g.

[676] Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj – Napoca, 2004, p. 423/15.

[677] A. A. Rusu, *Cahle din Transilvania (II)*, în *Arh. Med.*, I, 1996, p. 133, 148, fig. 13/b.

[678] Vezi supra nota nr. 287.

[679] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 417, pl. 79/208.

[680] Paraschiva Victoria Batariuc, E. Pescaru, *Cahle descoperite la Germisara (Geoagiu – Băi, jud. Hunedoara)*, în *Sargeţia*, XXVI, 1995 – 1996, 1, p. 402, fig. 4/6.

de cahlă: jumătatea scolului al XV-lea. Lobii părţii suprioare sunt egal arcuiţi, corpul fiind uşor tronconic, şănţuit şi îngroşat spre partea superioară. Piesa este nesmălţuită[681]. În tipologia oferită pentru Transilvania, acest tip de piese au fost incluse în categoria A.a.2: cahle de formă concavă, cahle – oală cu deschiderea cvadrilobată şi corp tronconic (cilindric). Cahlele cu gura cvadrilobată au fost datate larg, din ultima treime a secolului al XIV-lea până la jumătatea secolului al XVI-lea[682]. Analogiile din Moldova au fost la rându-le incluse în categoria (tipul) IV B: cahle cu deschidere cvadrilobată şi picior de montare tronconic. Pieselor cu picior mai scund li s-a spus uneori şi cahle – castron. Datarea propusă a fost secolele XIV - XV[683]. Cahlei cvadrilobate din cetatea Oradea i-am găsit în Transilvania doar o singură analogie foarte apropiată ca formă: cea provenită din cetatea de la Lita (jud. Cluj), chiar dacă piesa de acolo are fundul de dimensiuni mai mici, fiind denumită cahlă – castron. Datarea piesei a fost propusă pentru secolele XV – XVI[684]. O altă cahlă cu oarecare asemănări, provine de la Pecica, din judeţul Arad, fiind datată în secolele XV - XVI[685]. Olarii moldoveni au fost mult mai harnici în producerea acestui tip de cahle. Astfel la Suceava, în zona Şipot, într-o locuinţă de orăşeni, alături de numeroase alte cahle, a fost găsită şi una cu gura cvadrilobată[686]. Amplele cercetări arheologice din târgul de la Baia întregesc seria descoperirilor cu încă două piese, datate în secolele XIV – XV, chiar dacă corpul tronconic este mai scurt[687], alături de piesele descoperite în oraşul Orheiul Vechi şi în cetatea Hotinului[688]. O ultimă semnalare în Moldova provine de la Mănăstirea Humorului[689]. Abundentele descoperiri de cahle făcute aici au permis şi o foarte interesantă reconstituire a unei întregi sobe, loc unde se poate uşor observa că întreaga sa parte inferioară, în fapt locul de ardere, era ocupată exclusiv de cahle cu deschiderea cvadrilobată[690]. Din Ungaria să semnalăm două piese găsite la Szentkirály – Felsőszentkirálypuszta, în comitatul Bács - Kiskun[691].

Pieselor timpurii descoperite în cetatea orădeană le aparţin şi câteva exemplare traforate. Vom începe descrierea lor cu o cahlă – oală cu centrul decupat de formă treflată. Marginile păstrate sunt subţiri şi uşor supraînălţate faţă de corp. Decorul constă în succesiuni de mici *„umbo"*-uri, legate între ele cu cu tije în relief. Cahla este smălţuită în culoarea verde – oliv, fiind descoperită în secţiunea S XX, în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal. Piesa a fost datată în secolul al XV-lea[692]. Lotul de cahle traforate, datate în acelaşi interval, cuprinde alte câteva exemplare. Un gragment de cahlă de coronament constă într-o margine supraînălţată, căreia i s-au alăturat mici decupaje sub formă de unghie spre interior şi motive florale circulare, din care s-a păstrat doar jumătatea uneia. O cahlă – nişă, cu margine groasă şi decupaje geometrice (?), o includem în aceeaşi serie[693].

---

[681] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, pl. LXXIX/b.

[682] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 57 – 58.

[683] Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 85.

[684] Daniela Marcu Istrate, *Cahle medievale din Transilvania. Colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj – Napoca,* în *Satu Mare. St. Com. Seria arheologie,* XXVII – XXI/1, 2000 – 2004, p. 164, pl. I/6.

[685] Fl. Mărginean, *Cahle medievale târzii din colecţia muzeului Arad,* în *Analele Banatului. Arh – Ist.,* XV, 2007, p. 145, 147, pl. I/4.

[686] Paraschiva Victoria Batariuc, *Cahle descoperite în locuinţe de orăşeni la Suceava,* în *Arh. Med.,* I, 1996, p. 108, fig. 2/6. Să menţionăm că autoarea studiului a oferit atunci un alt sistem de grupare tipologică a cahlelor descoperite în Moldova, piesa noastră fiind inclusă în tipul III.

[687] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 134, fig. 107/1, vol. II, p. 234, fig. 106/8.

[688] P. Bârnea, Paraschiva Victoria Batariuc, *Cahle descoperite în Moldova dintre Prut şi Nistru,* în *Arh. Mold.,* XVII, 1994, p. 281 – 282, fig. 1/3, 2/3 – 5 pentru Orheiul Vechi; p. 286, fig. 3/3 pentru cetatea Hotinului.

[689] Elena Busuioc, *Noi date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului,* în *Suceava,* 5, 1978, p. 187, fig. 2/4.

[690] Elena Busuioc, Monica Mărgineanu Cârstoiu, *Mittelalterliche Kachelofenarten in den rumanischen Fürstentümerns (XIV – XV Jarhhunderts),* în *Dacia n.s.,* XXIII, 1979, fig 25.

[691] *** *Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázók. Feudályskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről,* Gyula, 2002, p. 76, fig. 12.

[692] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 179.

[693] *Ibidem,* pl. LXXVIII/a, e.

Două fragmente de cahle prezintă margini torsadate. Uneia dintre cahlele – nişă, alături de torsada marginală, i se alătură un motiv floral, încadrat într-un cerc. Piesa este smălţuită în verde. O alta, are partea torsadată mai subţire, decorul interior, păstrat extrem de fragmentar, putând fi unul geaometric[694]. Cahle decorate cu torsade au apărut în număr relativ mare în Transilvania. Amintim astfel de piese la Alba Iulia – Palatul Apor: o cahlă – nişă cu torsadă aplicată marginal, datată în secolele XV - XVI[695], la Orăştie, unde avem acelaşi tip de torsadă marginală, cahla având fund semicircular, fiind o piesă de colţ[696], la fel ca cele din colecţia muzeului din Hunedoara[697] şi din cetatea de la Mălăieşti, în judeţul Hunedoarala[698], la Vad în acelaşi areal, de unde s-a păstrat doar torsada[699], şi Zlatna, unde piesa a fost datată în secolul al XV-lea[700].

Cahlele – nişă cu deschidere semicirculară, deşi nu foarte numeroase la Oradea, îmbogăţesc la rându-le orizontul pieselor datate în secolul al XV-lea. Între cele câteva se remarcă o cahlă cu deschiderea gurii în unghi obtuz, smalţul fiind de culoare brun - gălbui[701].

Cu siguranţă că piesele cu decor gotic sunt printre cele mai fumoase decoperite în cetate. Între ele se distinge o cahlă ce reprezintă o parte din ampla deschidere a unui portal de catedrală gotică, alături de care se păstrează, de asemenea fragmentar, deschiderea unei intrări secundare, alăturate primeia. O încercare de reîntregire a cahlei sugerează, pe bună dreptate, o soluţie de tratare artistică similară şi pe partea opusă[702]. Intrarea principală are montanţii trataţi prin retrageri succesive spre fanta propriu-zisă a portalului, specific stilului gotic. Şănţuirile montanţilor sunt redate extrem de precis. Arcul de descărcare, tratat specific, prin forma sa frântă, este decorat în partea superioară cu mici ciubuce. În cazul intrării secundare se mai poate observa o fleşă. Conturul ambelor intrări este bine delimitat de margini îngroşate faţă de dimensiunile retragerilor propriu-zise. Pasta în care a fost lucrată cahla este de o calitate superioară, arsă oxidant până la un roşu aprins, spre deosebire de smalţul verzui, cu inflexiuni argintii, de o calitate ceva mai modestă. Piesa poate fi datată în secolul al XV-ea.

Cahle care înfăţişează portaluri de catedrale gotice sunt extrem de numeroase, mai ales în arealul central – european. Din păcate, în cazul piesei de la Oradea nu s-a păstrat nimic din decoraţia părţii inferioare, care ar fi putut foarte uşor să ne indice tipologia sa exactă. În condiţiile date apelăm la studiile arheologului maghiar Holl Imré, care s-a ocupat îndeaproape de acest subiect. Analiza sa, extrem de complexă în privinţa cahlelor gotice târzii din arealul mai sus amintit, nu oferă totuşi nici o analogie convingătoare; putem doar apela la o piesă care a fost inclusă schematic în categoria 6 S, descoperită în palatul regal din Buda, mai precis lângă capela acestuia. Cu ajutorul monedelor găsite în preajmă, arheologul maghiar a datat cahla între anii 1430 – 1468/1471, socotind-o ca aparţinând „epocii lui Sigismund de Luxemburg"[703]. Să mai spunem doar că în cazul cahlei descoperite la Buda maniera de tratare a părţilor laterale deschiderilor gotice este tratat mai simplu, fără ca montanţii să prezinte retrageri succesive. În zona de sud a Transilvaniei, în cetatea de la Feldioara, a fost descoperit un fragment de cahlă – placă, fără picior, care redă partea laterală a unei ferestre (portal ?)

---

[694] *Ibidem*, pl. LXXIX/g, h.

[695] *Idem*, *Cahle din Transilvania (I)*, în *Ziridava*, XIX – XX, 1996, p. 145, fig. 4.

[696] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 444, pl. 105/5.

[697] Daniela Marcu, Gh. Petrov, *Cahle din secolele XV – XVII în colecţiile muzeelor din Deva şi Hunedoara*, în *Ars Trans.*, III, 1993, p. 100.

[698] V. Eskenasy, A. Rusu, *Cetatea Mălăieşti şi cnezatul Sălaşului (sec. XIV – XVII)*, în *A.I.I.A. Cluj – Napoca*, XXV, 1982, p. 70, fig. 10/a.

[699] Daniela Marcu, *Cahle medievale descoperite la Vad (jud. Hunedoara)*, în *Ars Trans.*, IV, 1994, p. 164, fig. 5/d.

[700] Daniela Marcu, A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 242, pl. 13/1.

[701] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, pl. LXXX/g.

[702] *Ibidem*, pl. LXXX/a.

[703] I. Holl, *Spatgotische Ofenkacheln. I. Werke einer mitteleuropaischen Ofenhafnerwerkstatt. II. Ein bömischer Ofen am ende des 15. Jahrhunderst*, in *Acta Arch.*, L, 1998, fasc. 1 – 3, p. 183.

gotic, cu o oarecare asemănare cu piesa de la Oradea[704]. Alte mici fragmente de piese de factură gotică, unele traforate, întregesc acest tip de descoperiri, datările lor fiind în secolul al XV-lea[705]. O bună analogie pentru aceste piese gotice avem dintr-o cercetare arheologică efectuată în castelul medieval târziu de la Hahót – Buzád – Sárkánysziget, în comitatul Zala din Ungaria[706].

Un fragment de cahlă - placă lucrat dintr-o pastă de bună calitate, arsă la roşu, are un smalţ de culoare verde închisă. Decorul păstrat aparţine probabil părţii centrale, axul fiind decorat cu nervuri. Una din părţile cruţate ale decupajului constă dintr-un un mic ciubuc. Un alt fragment lucrat în pastă caolinică, conservă marginea uşor supraînălţată a piesei, alături de o decupare mărginită de trei nervuri teşite. Bune analogii cu cahlele amintite găsim în cetatea de la Buda, datate la începutul secolului al XV-lea[707].

În continuare vom analiza alte trei piese de excepţie descoperite la Oradea. O cahlă cu figură de profet reprezintă deocamdată o descoperire singulară din acest areal. Marginile cahlei, de formă dreptunghiulară, sunt uşor supraînălţate, intervalul dintre ele şi câmpul propriu-zis reprezentând alternative ale unui motiv decorativ torsadat (probabil o colonetă înconjurată cu vrejuri), cu alte margini rectangulare, care se retrag succesiv spre interiorul piesei. Din figura profetului (David?) se păstrează doar mâna stângă, care ţine o filacteră unde se pot distinge cifrele „78". Cahla este arsă oxidant, smalţul având culoarea verde închis. Datarea este secolul al XV-lea[708]. Analogiile cu cahla de la Oradea sunt dificile datorită descoperirii sale fragmentare. Dacă avem într-adevăr de-a face cu o cahlă cu reprezentarea profetului David, putem doar aminti descoperirile din Moldova, de la Baia[709], şi cea de la Suceava[710], ambele datate în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Trebuie menţionat faptul în cazul cahlei orădene cu profet lipseşte mantia prelungă şi vălurită, accesoriu valabil pentru piesele din Moldova. În acest context, rămâne deocamdată o surpriză faptul că într-un mediu episcopal bogat ca cel de la Oradea, avem doar această singură piesă cu subiect religios descoperită[711].

O a doua piesă unicat este o cahlă având ca model o scenă de vânătoare. O margine groasă flanchează câmpul, păstrat doar fragmentar; se distinge partea inferioară a vânătorului, costumat cu o tunică scurtă, faldată la bază şi prinsă în centură. Câinele de vânătoare, aflat lângă stăpân, urmăreşte prada aflată într-un arbore, din care s-a păstrat doar partea inferioară a tulpinii. Cahla este lucrată din pastă de bună calitate, arsă la roşu în interior, cenuşiu – negriciasă la exterior. Smalţul este de culoare verde, strălucitor, de foarte bună calitate. Piese asemănătoare au fost descoperite la Curtea Domnească din Vaslui, datate la finele secolului al XV-lea[712]. O piesă mai veche, dar nesmălţuită, datată din a doua jumătate a secolului al XIV-lea a fost descoperită în urma cercetărilor arheologice efectuate la abaţia de la Vértesszentkereszti în Ungaria. Surprinde asemănarea izbitoare a costumaţiei vânătorului de pe cahla amintită cu cea din piesa găsită în cetatea orădeană[713].

[704] Daniela Marcu Istrate, *Feldioara/Marienburg, in the last Middle Age. Archaeological contributions to the history of the settlement in the 15th – 16th centuries*, în *În memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizaţiei româneşti în context european*, Cluj – Napoca, 2003, p. 328, pl. 11/1.

[705] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, pl. LXXVII/c, LXXX/f, LXXXI/b (în cazul acestui mic fragment avem în fapt o cahlă de coronament) şi posibil LXXVIII/b.

[706] Simon Bernadett, *Hahót – Buzád – Sárkánysziget lelőhely középkori kerámiaanyaga*, în *Arch. Ért.*, 128, 2003, p. 244, pl. 10/5.

[707] Boldizsar P., *Gótikus kályhacsempék az budavári ásatás leletanyagából*, în *A Móra Ferenc Múz. Évk.*, 1988/1, p. 104 – 106.

[708] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, pl. LXXX/b.

[709] Eugenia Neamţu, *Cahle cu reprezentarea profetului David descoperite la Baia*, în *S.C.I.V.A.*, 25, 1974, nr. 3, p. 473 şi urm.

[710] Paraschiva Victoria Batariuc, *Cahle cu subiecte religioase descoperite în Moldova*, în *Ars Trans.*, IV, 1994, p. 117.

[711] A. A. Rusu, *Cahle din Transilvania (V). Contribuţii la cultul provincial al sfinţilor*, în *Idem*, *Investigări ale culturii medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 233.

[712] R. Popescu, *Cahle din timpul lui Ştefan cel Mare cu motive animaliere descoperite la Curtea Domnească din Vaslui*, în *Mem. Antiq.*, IV – VI, 1975 – 1976, *passim*.

[713] Mezösine K. Éva, *A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi II*, în *Com.Arch.Hung.*, 1984, p. 189.

În sfârşim, să amintim şi ultima piesă unicat timpurie din cetate: este o cahlă – fială care înfăţişează un personaj feminin. A fost lucrată în pastă caolinică de bună calitate, smalţul fiind de culoare verde – deschis, de o calitate medie.

Seria cahlelor decorate cu flori sau motive vegetale reprezintă una dintre cele mai substanţiale cantitativ, dar şi calitativ, tip de descoperiri din cetatea Oradea. Nu avem de-a face în nici un fel cu o excepţie: acest tip de piese a cunoscut o răspândire enormă în întreg arealul central şi sud – est european, cunoscând variante tehnice şi cromatice dintre cele mai diverse. Secolul al XVI-lea a fost îndeobşte socotit ca cel în care motivele vegetale, în general, şi cele florale, în special, au pătruns în decorul cahlelor[714]. Între piesele decorate cu motive florale, care au putut fi întregite prin desen, se numără câteva cahle – placă remarcabile ca design.

O cahlă – placă cu picior scurt are câmpul decorat cu o vază de formă bitronconică, rotunjită la mijloc. Floarea, reprezentată stilizat, ocupă câmpul central în proporţie de două treimi. După forma bulbului se pare că avem în faţă o lalea. Întreaga compoziţie florală este încadrată de un chenar, înconjurat la rându-i de o împletitură şi un alt chenar dublu. Reconstituirea piesei de formă tronconică oferă dimensiuni remarcabile: 23 x 17,5 cm. Să mai amintim faptul că piesa este nesmălţuită, având însă puternice pete de var pe decor şi o pastă bine arsă. Datarea propusă a fost în secolele XVI - XVII[715]. În privinţa descrierii decorului specialiştii au oferit soluţii diferite. Pe de o parte cahla a fost socotită ca fiind un model tipic al *„vazei italiene”*, la fel ca alte cahle găsite la Oradea[716]. O altă propunere leagă tipul acesta de cahlă de cele decorate cu vase cu flori realizate în stil popular, sugerând faptul că există unele deosebiri în maniera lor de realizare[717]. În privinţa datării acestor cahle, ambii autori au propus aceeaşi soluţie: secolele XVI – XVII. Între piesele de acelaşi tip amintim pe cea de la Oradea, provenită probabil din vechile săpături arheologice din cetate, efectuate la finele secolului al XIX-lea şi începutul celui următor[718], alături de cele de la Cecheşti[719], din castelul de la Lăzarea[720], ambele în judeţul Harghita, Cluj – Napoca – Casa Bocskay[721] şi Turda[722]. În Moldova cahle de acest tip, deşi uşor diferite ca şi compoziţie a ornamentului, au fost descoperite la Iaşi, Baia, Cotnari şi Suceava[723]. Din Ungaria avem o bună analogie în cetatea de la Füzér[724].

Secolul al XVII-lea cunoaşte o adevărată „explozie” a cahlelor decorate cu plante stilizate încadrate de semicercuri întretăiate. De la Oradea avem un fragment dintr-o astfel de piesă, nesmălţuită, cu urme de var pe placă[725]. Dintre analogiile extrem de numeroase cităm doar câteva: Lăzăreşti, cele din cetatea Mikó din Miercurea Ciuc, şi din castelul din Lăzarea[726], în Secuime la fel, în castelul din Bonţida, în judeţul Cluj[727], la Cluj - Napoca[728], Alba Iulia[729],

[714] Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700,* Cluj – Napoca, 2004, p. 102. Să mai amintim doar că autoarea volumului a identificat nu mai puţin de 10 tipuri de astfel de cahle cu vase cu flori, cu subtipurile cifra dublându-se!.

[715] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, pl. LXXXI/d.

[716] *Ibidem*, p. 183; pentru alte piese asemănătoare vezi planşa nr. LXXXI/e, unde totuşi decorul chenarului diferă, fiind o succesiune de baghete afrontate.

[717] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 104.

[718] Balogh Jolán, *Varadinum. Várad vára,* vol. I, Budapest, 1982, fig. 153.

[719] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 185, nr. 11, p.354, pl. 16/11.

[720] Kémenes Mónika, *op. cit.*, pl. 50/4.

[721] Daniela Marcu Istrate, *Cahle medievale din Transilvania. Colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj – Napoca,* în *Satu Mare. St. Com. Seria arheologie,* XXVII – XXI/1, 2000 – 2004, p. 175, pl. 12/2.

[722] *Idem, Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700,* Cluj – Napoca, 2004, p. 483, pl. 144/10, 11.

[723] Paraschiva Victoria Batariuc, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV – XVII),* Suceava, 1999, p. 104.

[724] Simon, Z., *op. cit.*, p. 177, pl. 33/5.

[725] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, pl. LXXXIV/h.

[726] Kémenes Mónika, *op. cit.*, pl. 58/5, 7, 59/3, 4, 5.

[727] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 351, pl. 13 A/27, 28.

[728] *Ibidem*, p. 358, pl. 20/21, 24.

[729] *Idem, Catedrala romano – catolică şi palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie şi istorie (catalog de expoziţie),* Alba Iulia, 2009, p. 308, pl. 381/1, 381/2.

Sibiu[730] şi Târgovişte[731]. Este posibil să fie o piesă de tip haban. În Ungaria, printre descoperirile similare amintim pe cele de la Pácin – Kastély, datate în secolul al XVII-lea[732]. Tot din acest areal, pentru cetatea de la Füzér, s-a încercat o reconstituire a unei întregi sobe alcătuită din astfel de cahle. Ea s-a plasat în palatul cetăţii, fiind socotită de către cercetătorul monumentului de influenţă habană[733].

O cahlă – placă de formă pătrată, cu trei borduri succesive pe margine şi câmp circular, lasă în fiecare colţ un spaţiu triunghiular, care a fost decorat simetric cu un grup de trei frunzuliţe, unite prin pedunculi. Pasta cahlei este bine arsă, smalţul fiind verzui[734]. O piesă identică a fost descoperită la Cluj – Napoca – Palatul Telefoanelor[735]. Două cahle – placă, păstrate în mici fragmente, au ca decor frunze (vrejuri ?) stilizate. În cazul uneia s-a păstrat şi un colţ bordat succesiv. Piesele au fost datate în secolele XVI – XVII. O altă cahlă, smălţuită verzui, are în centru o creangă ramificată ce susţine mici bobiţe în relief, pe post de fructe[736]. Faptul că pentru ultima cahlă posibile analogii sunt câteva piese descoperite în perioada campaniilor arheologice de la castelul Martinuzzi, din Vinţu de Jos, în judeţul Alba, ne poate îndreptăţi să afirmăm că avem de-a face cu o cahlă de tip haban[737].

În cetate au fost descoperite şi câteva cahle cu decor geometric, un motiv foarte răspândit în întreg secolul al XVII-lea. Din păcate, nici în acest caz nu avem piese întregi sau întregibile. Să enumerăm un fragment decorat cu linii curbe şi faldate, un altul decorat cu un romb terminat cu un pătrat pe muchie, care înglobează un cerc, care poate fi şi o piesă de coronament, dar şi o cahlă - placă cu bordură, care pe colţ are un cerc alcătuit din şase perle care înconjoară încă una aflată în centru. De sub perla inferioară porneşte o şănţuire paralelă cu marginea cahlei[738]. La cahlele decorate cu motive geometrice se adaugă alte două piese târzii: prima având un mic pătrat iar lateral o inimă, în treimea superioară a cadrului central, iar o a doua cu un decor rectangular terminat cu un semicerc aplatizat la mijloc. Calitatea pastei este mediocră în ambele cazuri, faţa fiind văruită. Pentru datare a fost propus secolul al XVIII-lea[739]. Un mic fragment a unei cahle, decorate în margine cu o pasăre stilizată, finalizează grupul artefactelor târzii de la Oradea. Ca analogie putem numi o cahlă găsită la Vâlcele, în judeţul Cluj[740].

Între cahlele de coronament reţinem două piese interesante. În primul rând amintim o cahlă – oală cu fund semicircular, având un decor alcătuit din baluştrii înconjuraţi de vrejuri; cahla este lucrată din pastă de culoare cenuşie, nesmălţuită. Analogii, dar şi propuneri de datare în secolele XVI – XVII, au sosit de la descoperirile făcute în exteriorul cetăţii, pe locul fostei mănăstiri a franciscanilor conventuali, în vechiul cartier medieval al Velenţei[741]. O altă piesă similară, dar smălţuită în verde şi arsă în cuptor oxidant, completează acest tip de piese. Să spunem că în cazul ultimei s-a reuşit reconstituirea coronamentului propriu-zis, lucrat sub forma unor creneluri şi merloane, cu partea superioară teşită oblic în exterior, în fapt o copie fidelă a părţilor superioare a unui zid de castel medieval. Din Ungaria avem o descoperire similară la Mezőberény – Főtér, în comitatul Békés, unde cahla a fost datată în secolele XVI - XVII[742].

[730] *Idem, Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700,* Cluj – Napoca, 2004, p. 475, pl. 136/22.

[731] N. Constantinescu (coordonator), *op. cit.,* pl. 97.

[732] *** *Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázók. Feudályskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről,* Gyula, 2002, p. 76, fig. 12.

[733] Simon, Z., *op. cit.,* p. 155, pl. 11.

[734] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.,* pl. LXXXI/c.

[735] Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700,* Cluj – Napoca, 2004, p. 359, pl. 21/8.

[736] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.,* pl. LXXXIII/c, d, LXXXV/c.

[737] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.,* p. 501, pl. 162/105, 108, 109a.

[738] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.,* pl. LXXXV/a, b, LXXXIII/a.

[739] *Ibidem,* pl. LXXXIV/g, i.

[740] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.,* p. 485, pl. 146/C 1.

[741] Emödi, T., *Mănăstirea franciscanilor conventuali din Oradea,* în *Ars Trans.,* VII, 1997, p. 72, fig. 6/1, 2, 82.

[742] *** *Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázók. Feudályskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről,* Gyula, 2002, p. 107/191, vezi şi planşa cu acelaşi număr din catalog.

Un lot masiv de cahle descoperite în cetate, în aproape toate secțiunile trasate, este al cahlelor – oală și al cahlelor – ceașcă, tip care este cu siguranță unul comun, dar dintre cele mai răspândite în întreaga Europă. Simplitatea pieselor, faptul că o sobă alcătuită din astfel de cahle putea fi relativ ușor ridicată chiar în medii sociale mai modeste, a fost motivul remarcabilei lor „popularități", dar și a unei longevități de invidiat. Astfel în secțiunea S XVIII, al cărei capăt sudic depășea arealul aripii noi a palatului episcopal, într-un nivel târziu, aflat la cca. 1,50 m. adâncime, au fost descoperite circa 20 de astfel de cahle, o parte întregibile, aparținând fără îndoială aceleași sobe. Majoritatea acestora au gura circulară și corpul cilindric, îngustat spre bază. Un inel median înconjoară aproximativ la jumătate partea cilindrică. O parte din cahle au gura mărginită de o buză lată, decorată cu șănțuiri circulare. Doar două sunt smălțuite, una în galben, cealaltă în verde – deschis. Majoritatea prezintă urme de ardere secundară și în câteva cazuri de var. Alături de cahlele cu gura circulară, au fost descoperite și piese cu gura pătrată. Să amintim descoperirea, într-un context arheologic diferit, a unei cahle cu gura pătrată, decorată cu impresiuni alveolare digitale la bază[743]. Pe baza nivelului stratigrafic unde au fost descoperite aceste cahle, ele se datează la finele secolului al XVI-lea sau începutul veacului următor.

Datarea generală a acestui tip de cahle este foarte largă, începând cu a a doua jumătate a secolului al XIV-lea până în pragul epocii moderne, datare la care au subscris atât cei care au studiat cahlele din Transilvania[744], cât și aceia care s-au ocupat de descoperirile din Moldova[745]. Analogiile pentru aceste piese găsite la Oradea sunt extrem de numeroase, provenite din medii foarte diferite. Enumerăm doar câteva: Salonta, în Bihor[746], Dobârca, în județul Sibiu[747], Cluj – Napoca – Palatul Telefoanelor[748], Miecurea Ciuc – cetatea Mikó[749], Deva și Hunedoara[750], Alba Iulia[751], Cuhea în Maramureș[752], Șimand[753], Ineu și Pâncota, toate în județul Arad[754], la Timișoara[755], dar și în Moldova la Trotuș[756] și Baia[757]. În Ungaria amintim pe cele descoperite în săpăturile arheologice din castelul cetății Ozora[758], în cetatea Lenti[759] sau în castelul medieval târziu de la Hahót – Buzád – Sárkánysziget, în comitatul Zala[760], în cel din Sárospatak[761] dar și pe cele de la Almár – Páloskolostor, în comitatul Heves[762], sau din cetatea de la Gyula[763].

743 A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXXIV/a – f, LXXXV/d.

744 Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 55.

745 Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 83 – 84.

746 I. Crișan, I. Zuh, *Cercetările arheologice de la Salonta*, în *Crisia*, XXXI, 2001, p. 59 și fig. 3/6.

747 Daniela Marcu Istrate, *Cahle medievale din colecția muzeului din Sebeș (sec. XV – XVI)*, în *Sub zodia Vătășianu. Studii de istoria artei*, Cluj - Napoca, 2002, p. 93, pl. I/1.

748 *Idem*, *Cahle medievale din Transilvania. Colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj – Napoca*, în *Satu Mare. St. Com. Seria arheologie*, XXVII – XXI/1, 2000 – 2004, p. 165, pl. 2/6, 7, 3/1 – 4.

749 Kémenes Mónika, *op. cit.*, pl. 32 – 33.

750 Daniela Marcu, Gh. Petrov, *Cahle din secolele XV – XVII în colecțiile muzeelor din Deva și Hunedoara*, în *Ars Trans.*, III, 1993, p. 94.

751 Gh. Anghel, *O locuință din secolul al XVII-lea descoperită la Alba Iulia*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 368, pl. II/4, 6.

752 R. Popa, *O sobă cu cahle – oală din secolul al XIV-lea la Cuhea – Maramureș*, în *S.C.I.V.*, 24, 1973, nr. 1, p. 671 și urm.

753 P. Hurezan, Szatmari I., *Colecția de cahle și ochiuri de cahlă din evul mediu târziu a muzeului din Arad*, în *Ziridava*, XXI, 1998, p. 119.

754 Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 147, pl. I/2, 3.

755 Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 103, fig. 70/6.

756 Al. Artimon, *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV – XVII. Geneză și evoluție*, Bacău, 2003, p. 155 și fig. 38/4.

757 Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 255, fig. 4, 6.

758 Feld. I., și colab., *Újjab késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból*, în *Comm. Arh. Hung.*, 1989, p. 195, fig. 18/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

759 Závodi Szilvia, *op. cit.*, p. 190, fig. 13/1.

760 Simon Bernadett, *op. cit.*, p. 242, pl. 9/1.

761 J. Danko Katalin, *A sárospataki Castellum kutatása*, în *Castrum Bene*, 2, 1990, Budapest, p. 225.

762 *** *Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázók. Feudályskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*, Gyula, 2002, p. 83, fig. 55

763 *Ibidem*, p. 108, fig. 199, 109, fig. 202, 204, 205.

Cahla reprezintă una dintre cele mai interesante dar şi longevive produse meşteşugăreşti ale evului mediu, a perioadelor premodernă şi modernă[764]. Apariţia lor în arealul transilvan a fost legată, se pare, de mediul săsesc al Sighişoarei, unde au fost datate la finele veacului al XIII-lea[765]. În mediul românesc al arealului, cahle timpurii provin din cercetările arheologice desfăşurate la reşedinţa Bogdăneştilor de la Cuhea în Maramureş, datate în prima jumătate a secolului al XIV-lea[766]. Succesul noilor tipuri de sobe din cahle a fost cu siguranţă mare, potentaţii vremii, mai întâi în palatele lor din incintele cetăţilor, şi să nu uităm că doar în Transilvania avem atestate cel puţin 24 de astfel de construcţii în secolul al XIV-lea, inclusiv cel din cetatea orădeană[767], iar nu mult mai târziu şi în mediul orăşenesc, adoptând cu entuziasm noul mod de a trece de iernile cele lungi şi friguroase. Cercetările arheologice din cetatea orădeană au dat la iveală un set relativ consistent de cahle care, cu unele excepţii, au punctat tipologic şi cronologic întreg intervalul secolelor XIV – XVIII. S-au remarcat îndeosebi cahlele traforate, mai ales cele de factură gotică, dar şi piesele decorate cu figuri umane, animale, cu motive florale şi geometrice. Cahlele mai târzii, fără decor, s-au remarcat doar prin număr. Interesante din punct de vedere documentar rămân informaţiile din secolul al XVII-lea (1626 şi 1642), când la Oradea sunt „importate" trei, respectiv şase, care cu cahle produse special pentru palatul princiar din cetate de către meşterii braşoveni şi habanii din Vinţu de Jos[768].

[764] Pentru cahlele secolelor XVIII şi XIX vezi extrem de interesantele consideraţii ale etnografului orădean Ioan Goman: *Cahle din Crişana,* Oradea, 2007, 162 p.

[765] R. Popa, Gh. Baltag, *Documente de cultură materială orăşenească în Transilvania din a doua jumătate a secolului al XIII-lea,* în *S.C.I.V.A.,* 31, 1980, nr. 1, p. 40, 44, fig. 5/g – i.

[766] R. Popa, *op. cit., passim.*

[767] A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică. Fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV),* Cluj – Napoca, 2005, p. 202.

[768] *Idem* (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal,* Oradea, 2002, p. 128.

Producerea cahlelor avea nevoie de cuptoare speciale. Acestea aveau un postament astfel modelat încât arderea să se facă oxidant, aerului fiindu-i oferită astfel o bună circulaţie interioară. Prelucrate în general din pastă de bună calitate, în cazul celor dcorate s-a folosit tiparul, realizat în majoritate din argilă, uneori din lemn sau ghips. Pentru smălţuire tehnica era similară cu a vaselor ceramice, materia primă fiind oxizii diferiţi pentru fiecare culoare în parte[769].

Cercetările arheologice din cetate nu au confirmat până în prezent funcţionarea unor cuptoare de ars cahle în interior, deşi în perimetrul oraşului au fost făcute astfel de descoperiri. O cercetare arheologică de salvare în zona Pieţei Unirii, în centrul actual al Oradiei, în faţa clădirii primăriei, în fapt pe arealul vechii urbe medievale atestată documentar la data de 7 august 1285, cu numele de *Nova Villa* (Oraşul Nou)[770], a dus la descoperirea resturilor a trei cuptoare de ars ceramică, dintre care cel puţin unul (cuptorul nr. 3) a fost folosit la producerea pieselor amintite[771]. În afara descoperirii aici a unui tipar pentru producţia cahlelor decorate cu grifoni[772], au apărut în număr mare şi cahle – oală cu gura rotundă şi rectangulară, alături de o foarte interesantă şarjă – rebut, alcătuită din acelaşi tip de piese arse până la vitrifiere[773]. În acest context, este foarte probabil ca cel puţin o parte din producţia acestui cuptor (cuptoare ?) să fie destinată palatului din interiorul cetăţii orădene, mai ales că analogii cu ultimele tipuri de cahle descoperite în preajma cuptoarelor din *Nova Villa* (Oraşul Nou) au fost descoperite în număr mare în cetatea orădeană.

[769] Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.,* p. 68 – 80.

[770] L. Borcea, *Configuraţia oraşului: târguri, vămi, privilegii (secolele XIII – XIV),* în L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *Istoria oraşului Oradea,*ed. II, Oradea, 2007, p. 96.

[771] Doina Ignat, D. Marta, *Cuptoare medievale de ars ceramică descoperite în Oradea – Piaţa Unirii,* în *Crisia,* XXXIV, 2004, p. 88.

[772] A. A. Rusu, *Cahle din Transilvania (II),* în *Arh. Med.,* I, 1996, p. 126, 137, fig. I.

[773] Doina Ignat, D. Marta, *op. cit.,* p. 94, pl. I, fig. 1, 2, VI, 1 – 4, VIII, 1 – 6.

III.2.2. Piesele din metal: aur, argint, bronz, fier

III.2.2.1. Bijuteriile. Alte piese din metal prețios

Surprinzător pentru un centru episcopal de bogăția celui orădean, în sediul său din cetatea orădeană au fost descoperite relativ puține piese speciale încadrabile în categoria bijuteriilor, situația neschimbându-se foarte mult nici în următorul secol şi jumătate după desfiinţarea acesteia.

Cele mai valoroase piese din metal prețios, descoperite în cetatea orădeană, sunt două inele din aur, având monturi pentru pietre prețioase. Ambele au fost descoperite în secțiunea S XV, într-un nivel de amenajare care suprapune vechea fortificaţie cu val şi palisadă distrusă de tătari la 1241, şi reprezintă tocmai rezultatul preparativelor de demarare a ridicării aripii vechi a palatului episcopal în stil gotic. Menționăm că în apropiere nu a fost descoperite schelete de care eventual să poată fi legate inelele. Faptul că ele cântăreau fiecare sub un gram le recomandă a fi fost purtate de femei. Cele două inele fac parte din categoria pieselor cu montură, subgrupa cu montura sudată pe o verigă cu secțiune semicirculară, conținând pietre de rubin. Montura este simplă, alcătuită din patru mici fațete din aur, de formă aproximativ trapezoidală, uşor îndoite spre interior, ansamblul monturii primind astfel o formă piramidală care permitea o mai bună fixare a rubinului. Unul dintre inele are la montură şi patru mici gheare în partea superioară, aplecate peste rubin, o măsură suplimentară pentru evitarea desprinderii pietrei prețioase. Veriga uneia dintre piese este decorată cu mici frunze palmate, alături de infime proeminențe de forma unor lobi stilizați. Acest tip de inele au avut o longevitate deosebită, cu exemplare datând încă din secolul al X-lea, deşi uneori acolo avem un tip diferit de montură[774]. O analogie cu piesele orădene avem în cazul unui inel din aur descoperit în localitatea Buda din județul Buzău, într-un mormânt. Inelul are veriga cu secțiune circulară, decorat cu mici motive vegetale. Montura, de formă piramidală, conține însă nu rubine ci un topaz tăiat în formă ovală[775].

Două mici petlițe, realizate din bronz aurit, au fost descoperite în secțiunea S XXII, trasată la sud de poarta principală de acces în cetate, într-un nivel stratigrafic datat în secolul al XVII-lea. Lucrate din bandă, au fost prevăzute la extremități cu două mici proeminențe de forma unor bulbi. Modul de ornamentare, alături de contextul stratigrafic, ne pot sugera o influență orientală. Piese asemănătoare au fost descoperite în Ungaria, la Györ – Gabonavásártéri, într-un cimitir datat în secolele XVI - XVII[776].

Meşteşugul aurăritului a avut, firesc, datorită bogatelor resurse native, o strălucită tradiție în Transilvania, Oradea intrând, deşi târziu, în selecta galerie a celor câteva oraşe unde a fost atestată documentar această nobilă şi pretențioasă îndeletnicire. Primul statut al breslei aurarilor din Oradea datează din anul 1600, deşi încă din anul 1563 a existat o înțelegere cu valoare de uniune între breslaşii aurari din Cluj, extrem de avuți şi influenți economic, cu meşterii din Oradea şi Debrețin. Printre prevederile înțelegerilor s-a numărat şi cel al folosirii doar a aurului de 18 - 20 de karate la producerea bijuteriilor[777].

Inelelor din aur li se adaugă încă două piese, una din argint, cealaltă fiind doar argintată[778]. Inelul din argint este o piesă cu adevărat remarcabilă. Montura inelului are formă octogonală, marginile înguste fiind decorate cu un mic şănțuleț, alături de incizii fine. În profil montura are forma a două

[774] M. M. Popescu, *Podoabe medievale din Țările Române*, Bucureşti, 1970, p. 29.

[775] *Ibidem*, p. 61.

[776] Mithay S., *A györ – gabonavásártéri XVI – XVII. Századi temető*, în *Com. Arch. Hung.*, 1985, p. 188, fig. 4, nr. 3, 189, 5, 1, 2, 4.

[777] Şt. Pascu, *Meşteşugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1954, p. 202, 215.

[778] Piesele din argint au fost restaurate de dr. Olimpia Mureşan şi valorificate ştiinţific în: *Cetatea Oradea redivivus: artefacte metalice între descoperire şi restaurare*, Oradea, vol. I, 2009, p. 61 – 63.

trapeze, partea lungă fiind cea comună. Marginea superioară a profilului este decorată cu mici motive florale, partea din spate fiind la rându-i străbătută de patru mici şănţuiri care se întretaie sub forma unor raze. Montura conţine o piatră de carneol, care conţine un text incizat în limba arabă întins pe trei rânduri aproximativ egale ca lungime, paralele, distanţele dintre liniile textului fiind de asemenea egale. Întreg textul este înconjurat cu un model vegetal alcătuit din vrejuri şi flori. Partea inelară a fost sudată, fiind ruptă din vechime, aproape de montură. Scrisul oriental şi contextul stratigrafic al descoperirii plasează inelul într-un orizont cronologic foarte clar: anii 1660 – 1692, când cetatea a fost sediu de paşalâc. Deşi nu am reuşit deocamdată descifrarea textului, credem că inelul putea aparţine fie unui laic, poate unuia dintre cele 15 paşale care au condus paşalâcul în cei 32 de ani de existenţă, dar de ce nu unuia dintre muftii care au slujit în moscheea ridicată imediat după ocuparea cetăţii, în urma asediului victorios din anul 1660[779]. Analogii cu inelul oriental de la Oradea găsim în Ungaria, la Buda şi Eger, datate tot la jumătatea secolului al XVII-lea, când cele două cetăţi erau demult, la rându-le, importante centre de paşalâc[780]. Inelul argintat este o piesă de mici dimensiuni, cu o mică montură de formă dreptunghiulară, veriga fiind circulară în profil. Piesa a fost descoperită în acelaşi nivel stratigrafic ca inelul oriental, putând fi astfel datată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Unul dintre puţinele inventare găsite asupra scheletelor descoperite în cetate este un frumos ac de păr sau de voal, lucrat din argint aurit. Capul acului de păr are o secţiune pătrată, corpul păstrat fragmentar fiind circular în profil. Piesa a fost descoperită în dreptul craniului scheletului M 28, în secţiunea S XI, într-un context stratigrafic care-l poate plasa, cu rezerve, în vremea asediului turcesc din anul 1598. După dimensiunile oaselor, defuncta putea fi un copil.

[779] L.Borcea, *Contribuţii la istoria oraşului Oradea în timpul stăpânirii otomane*, în *Crisia*, XI, 1981, *passim*.
[780] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 86, nota nr. 6.

Analogii cu acul de păr descoperit în cetate avem nu foarte departe: în aşezarea de lungă durată de la Oradea – Salca „Pepinieră", aflată la circa trei kilometri distanţă de cetate, spre sud-est, unde alături de materiale arheologice din preistorie şi antichitatea târzie, au fost descoperite şase morminte înhumate în sicrie. În două cazuri inventarul consta în ace de păr din argint, decorate cu un mic bulb în partea superioară. Piesele au fost datate în secolele XVI – XVII[781]. Un alt ac de păr, asemănător cu cele de la Oradea, dar cu un cap uşor romboidal, a fost descoperit în Muntenia, la Retevoieşti, nu departe de Curtea de Argeş, fiind datat larg, în secolele XV - XVI[782]. Tot din arealul muntean provin alte două piese, descoperite de asemenea în morminte, apropiate ca formă de cea de la Oradea[783].

În alte două morminte au fost găsite copcii de prindere a hainelor, de tip moş – babă. Astfel, în cazul lui M 47, acesta avea pe lângă corp şapte perechi de astfel de copcii, lucrate din argint aurit, pe când în cazul lui M 48 au fost descoperite 18 perechi de asemenea piese. Contextul stratigrafic ne îndeamnă la a le lega de acelaşi asediu turcesc de la finele secolului al XVI-lea, deşi se pare că acest tip de încopciere a hainelor era mai timpuriu[784]. Ca analogii le repetăm pe cele de la Oradea – Salca „Pepinieră"[785], la care se adaugă o piesă găsită la Alba Iulia[786].

În sfârşit, să mai amintim încă două podoabe din argint aurit. Primul este un mic cercel trilobat,

[781] S. Bulzan, C. Ghemiş, G. Fazecaş, *Săpăturile de salvare de la Oradea - Punctul Salca "Pepinieră"*, în *Crisia*, XXX, 2000, p. 97.
[782] M. M. Popescu, op. cit., p. 23.
[783] Ecaterina Ţânţăreanu, P. Mirea, *Cercetările arheologice din incinta fostei mănăstiri Aluniş - Plăviceni, jud. Teleorman*, în *Argeş. St. Com.*, XIV, 2005, p. 253, fig4/8 – 9.
[784] Vezi în acest sens descoperirile de copcii tip moş – babă din argint din mormântul cu nr. 44 din cimitirul medieval timpuriu, medieval şi premodern de la Szöged – Sajószöged, în Ungaria, datate cu un denar de la Sigismund de Luxemburg (1390 - 1427): Szörény G. A., *Sájószöged középkori temetői*, în *Arch. Árt.*, 133, 2008, p. 267, fig. 9.
[785] S. Bulzan, C. Ghemiş, G. Fazecaş, *op. cit.*, p. 97.
[786] Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano - catolică „Sfântul Mihail" şi Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 - 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 695, pl. 187/25.

terminat cu o tijă de fixare în ureche. Piesa fost descoperită sub podeaua de cărămidă a aripii vechi a palatului episcopal, fiind astfel anterioară mijlocului secolului al XVI-lea. O bună analogie cu cercelul de la Oradea găsim la Suceava, provenit din descoperirile arheologice de la Curtea Domnească[787]. O brățară, lucrată din argint, este compusă din două părți cu profil semicircular, ambele decorate cu mici incizii geometrice. Cele două părți mobile ale brățării sunt prinse la un capăt cu ajutorul unui nit legat de mici balamale. Piesa a fost descoperită în nivelele aflate deasupra straturilor de dărâmătură ale fostei aripi noi a palatului episcopal, fiind probabil de proveniență orientală[788].

Un mic fragment, al unei piese din argint aurit, are ca decor o bordură îngustă, decorată cu mici incizii: modelul de pe câmp ese ilizibil. În cazul ei a fost lansată ipoteza unui colțar de carte, devenind astfel singura descoperire din metal prețios care nu intră în categoria bijuteriilor. A fost datată în secolul al XVII-lea[789]. Un colț de carte, asemănător ca dimensiuni cu cel din cetate, a fost găsit într-o locuință medievală cercetată în Buda. Piesa avea un mic *„umbo”* într-un colț, decorul fiind alcătuit din linii vălurite și excizate, fiind cu un secol mai timpurie decât cea orădeană[790].

Fără a fi numeroase, dar nici măcar foarte spectaculoase, cu excepția inelului de factură orientală, bijuteriile și piesele din metal prețios din cetatea orădeană reprezintă totuși un mic capitol distinct din ponderea marii cantități de material arheologic descoperit în săpăturile de aici.

III.2.2.2. Monedele

Descoperirile monetare reprezintă un capitol important în capitolul arheologic din cetatea Oradea. Fiind printre puținele artefacte care permit datări exacte, aceste piese au putut fi folosite, mai mult decât altele, la încadrarea cronologică a unor complexe, mai ales când stratigrafia era neclară. Să menționăm faptul că cel puțin în două cazuri descoperirile monetare au permis o detaliere care a putut da o coerență cronologică unor complexe sau ansambluri de mult dispărute[791].

Piesele numismatice găsite în cetatea orădeană au putut fi împărțite în patru mari grupe, celei mai numeroase aparținându-i dinarii maghiari, care au apărut în 37 de cazuri, urmați de crăițarii austrieci și mangârii otomani, fiecare cu 12 piese, groșii polonezi cu 5 piese, alături de o monedă de o jumătate de gros Suedia – Riga, la care se adaugă un număr de 11 piese neidentificabile[792].

Cele mai vechi monede descoperite în cetate au fost doi denari ungurești bătuți sub regii Geza al II-lea (1141 - 1162) și Andrei al III-lea (1290 - 1301). Prima monedă a fost descoperită în secțiunea S XV, în umplutura unei locuințe, aparținând primei faze de funcționare a cetății de la Oradea, înaitea invaziei tătare din anul 1241. Într-un alt caz, un dinar bătut în anul 1553, sub domnia împăratului Ferdinand I de Habsburg (1526 – 1564), a fost descoperit deasupra unei podele din cărămidă, într-o depunere de pământ bătătorit în arealul aripii vechi a palatului episcopal. Cu ajutorul ei a putut fi delimitat momentul când și această aripă a palatului a suferit transformări

[787] M. M. Popescu, *op. cit.*, p. 56, categoria 82.

[788] A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 87.

[789] *Ibidem*, pl. LIII/i.

[790] Bertalan Vilmosné, *Középkori házak a Budai Káptalan területén*, în *Bud. Rég.*, XXIX, 1992, p. 208, fig. 42.

[791] Capitolul referitor la monedele descoperite în săpăturile arheologice din cetatea Oradea prezent în monografia dedicată acesteia: A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 94 – 96, a fost alcătuit de către cercetătorii dr. Ana Maria Velter și dr. Ernest Oberlander – Târnoveanu. În acest context socotim că contribuția noastră la acest subcapitol este minimă, ea punctând doar unele legături între piesele numismatice descoperite și o serie de complexe care au putut fi datate mult mai exact datorită acestor descoperiri numismatice. Să mai adaugăm doar că toate monedele au fost restaurate de colega noastră de la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, dr. Olimpia Mureșan, fiind valorificate științific în studiul: *Problematica monedelor provenind din cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXVIII, 1998, p. 205 – 213; vezi și *Idem*, *Cetatea Oradea redivivus: artefacte metalice între descoperire și restaurare*, Oradea, 2009, vol. I, p. 63 - 76.

[792] A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 94.

importante, la jumătatea veacului al XVI-lea[793]. Foarte interesante rămân şi piesele numismatice turceşti, în ciuda numărului lor relativ mic. Să nu uităm că la Oradea, centru de paşalâc după anul 1660 se desfăşurau importante târguri care atrăgeau negustori din arealul tuturor regiunilor ocupate de turci în regiune (Buda, Eger, Timişoara etc.), cel mai important fiind organizat la 40 de zile după terminarea sărbătorilor pascale. Probabil că dincolo de schimbul produse contra bani, un rol major l-a jucat şi trocul.

Cercetările arheologice de până acum au reuşit într-un singur caz să descopere piese tezaurizate. Astfel, în secţiunea S IX, în cisterna (fântâna ?) cercetată aici, deasupra unor oasede animale, au fost descoperite nouă monede lipite în fâşic, din păcate extrem de deteriorate. A putut fi restaurată doar o piesă: un dinar bătut în anii 1613 – 1619 sub domnia lui Matia al II-lea (1608 – 1619)[794]. Să mai amintim doar că sub domnia primului angevin, regele Carol Robert de Anjou (1308 – 1342), la Oradea a funcţionat o monetărie şi că între piesele numismatice găsite în cetate avem şi câteva falsuri: un dinar bătut sub regele Vladislav al II-lea, alături de trei piese târzii, crăiţari falsificaţi după monede bătute sub împăraţii austrieci Leopold I şi Francisc al II-lea[795].

III.2.2.3. Piesele din bronz

Piesele din bronz reprezintă un capitol special între materialele găsite în cetate. De o varietate impresionantă, ele permit o structurare pe baza criteriilor utilitare, în primul rând. Am recurs uneori şi la observaţii stratigrafice dar mai ales la analogii, realitate care a permis o datare cât mai aproape de realitate credem noi, a acestui tip de artefacte[796].

[793] Pentru detalii vezi subcapitolul dedicat palatului episcopal (III.3.3).
[794] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 164.
[795] *Ibidem*, p. 95 – 96.
[796] Pentru detaliile restaurării pieselor din bronz şi cupru: Olimpia Mureşan, *op. cit.*, p. 59 – 61.

Deschidem seria pieselor din bronz cu accesoriile vestimentare. De la început facem precizarea că prima surpriză relevată în urma cercetării cimitirelor din cetate, care au dat la iveală un număr destul de însemnat de schelete, este relativa „sărăcie" a inventarului acestora, observaţie valabilă pentru tipul de piese acum analizate. În mormintele notate M 47 şi M 48, cercetate în secţiunea S X, într-un context stratigrafic aflat deasupra fundaţiilor aripii vechi a palatului episcopal, a fost descoperit nasturi globulari şi semisferici (nasturi – bumbi), unii având păstrată mica gaică de prindere, alături de mai multe copcii de închidere a hainelor, de tip „moş – babă", unele sub forma unor mici cârlige, majoritatea având însă forma unei lire. Reamintind orizontul stratigrafic al decoperirii celor două schelete, dar şi modul de înhumare, am ajuns la concluzia că ambele au aparţinut secolului al XVII. Analogiile cu piesele noastre sunt numeroase. Astfel, în aşezarea de la Oradea – Salca au fost descoperiţi, în cadrul unei mici necropole, câţiva nasturi globulari şi semisferici, alături de copcii pentru încheiat haina, datate de către autorii săpăturii arheologice în secolul al XVII-lea[797]. Să mai consemnăm o altă descoperire provenită de la Alba Iulia, din preajma palatului episcopal[798], dar şi la Sibiu, în Piaţa Huet[799], şi Geoagiu de Jos, în Hunedoara[800]. Alte descoperiri au fost semnalate în Oraşul de Floci, în întinsa necropolă a oraşului dispărut[801], la Brăila[802], Baia[803] şi Fântâna Mare, în

[797] Mulţumim şi pe această cale colegilor arheologi dr. S. Bulzan, conducătorul şantierului, G. Fazecaş şi C. Ghemiş, pentru informaţiile oferite.
[798] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 695, pl. 187/25.
[799] Maria – Emilia Crîngaci – Ţiplic, *Obiectele speciale*, în Daniela Marcu Istrate, *Sibiu. Piaţa Huet. Monografie arheologică. I.*, Sibiu, 2007, p. 103, fig. 142, 104, fig. 143.
[800] Gh. Petrov, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval dela Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara*, în *A. M. N.*, 33/1, 1996, p. 408.
[801] L. Chiţescu şi colab., *Cercetările arheologice de la Piua Petrii (Oraşul de Floci)*, în *M.C.A.*, XV, 1983, p. 489.
[802] I. Cândea, *op. cit.*, p. 307, fig. 81/6 – 13.

Moldova, unde la curtea aparținând boierului Giulea, într-un mormânt au apărut un grup de piese[804]. Din același areal, de la Bătinești, provin nasturi și copcii în formă de liră[805], iar de la Siret copcii tip „moș – babă"[806]. Printre descoperirile din Ungaria a nasturilor globulari și a copciilor tip „moș – babă" semnalăm piesele găsite în marele cimitir datat în secolele XIV – XVI de lângă biserica de la Homokmégy - Szentegyházpart[807]

Analiza acestui tip de accesorii relevă o surprinzătoare forță de penetrare a unei anumite „mode", pe un teritoriu larg și în medii diferite. Tipul de nasturi și copcii analizat se va perpetua cu o longevitate remarcabilă și în secolul al XVIII-lea dar și în prima jumătate a celui următor, dovada rămânând o serie de stampe și gravuri de epocă; abia ultimul interval cronologic menționat le va elimina treptat, odată cu trecerea la „moda germană", care a abandonat astfel de accesorii vestimentare.

Câteva catarame din bronz completează seria accesoriilor vestimentare. Contextul descoperirii le plasează în secolul al XVII-lea, cu o singură excepție. Aceasta este de formă elipsoidală, piesa find lucrată din placă bătută, având spin median și păstrând o parte din capătul curelei, realizată din bandă. La extremități are două mici orificii de prindere. O analogie provine din inventarele Muzeului Național Maghiar, chiar dacă a fost lucrată cu mai multă finețe în cazul capătului, având aici o mică inscripție cu caractere de tip gotic. Datarea propusă a fost a doua jumătate a secolului al XIV-lea[808]. O altă piesă asemănătoare cu cea de la Oradea a fost descoperită într-o mare necropolă cercetată la Săbăuani, în județul Neamț. Catarama a fost datată în secolul al XIV-lea[809]. Aceeași datare timpurie a fost propusă și pentru o catarama descoperită în interiorul primei incinte din cetatea de la Dăbâca[810].

Cataramele târzii sunt piese comune, având, cu o singură excepție, formă dreptunghiulară. Analogiile le găsim în așezarea medievală dispărută de la Rădvani, în vestul Bihorului[811], la Alba Iulia[812] și Baia[813]. Se detașează o piesă în formă de liră, deși mult stilizată, contextul stratigrafic plasând-o în secolele XVI – XVII. Seria cataramelor se încheie cu o frumoasă limbă de curea, realizată prin turnare, descoperită în secțiunea S XI, într-un context stratigrafic care o plasează în secolul al XVII-lea. Decorul incizat redă motive florale, de posibilă influență orientală. Descoperirea la Eger și la Buda a unor astfel de piese, declarate ca aparținând perioadei pașalâcurilor turcești de acolo, o poate include și pe cea orădeană în a doua jumătate a secolului mai sus amintit[814]. Să mai adăugăm la seria accesoriilor și câteva aplice de curea, dintre care una s-a dovedit realizată cu mult gust artistic[815].

Un mic grup dintre piesele din bronz le putem include în categoria podoabelor. Remarcăm în

[803] Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 247, pl. XIII/9.

[804] Lia Bătrâna și colab., *Cercetările arheologice de la Fântâna Mare, com. Vadu Moldovei, jud. Suceava*, în *Cerc. Arh.*, VII, 1984, p. 171, fig. 5/3.

[805] A. Paragină, V. Bobi, *Așezarea medievală rurală de la Bătinești, jud Vrancea*, în *M.C.A.*, XVII/2, 1993, p. 503, fig. 8/1, 3, 5.

[806] V. Spinei, *Données préliminaires concertant les fouilles de la ville mádiévalle de Siret (1992 – 1995)*, în *St. Antiqua et Arch.*, III - IV, 1996 – 1997, p. 150, fig. 6/13.

[807] Lantos Andreea, *Középkori templom és temetőrészlet Homokmégy – Szentegyházpart*, în *Arch. Ért.*, 134, 2009, p. 272, fig. 14/8 – 12, 22 – 23.

[808] Zsuzsa Lovag, *Mittelalterliche bronze – gegenstande des Ungarischen National Museum*, Budapest, 1999, p. 92, 232, fig. 243.

[809] *** *Cronica cercetărilor arheologice 1983 – 1992*, București, 1997, p. 90, pl. XXXVII.

[810] P. Iambor, *op. cit.*, p. 385, pl. LVI/14.

[811] I. Crișan, *Piese de podoabă și de vestimentație din așezarea medievală Rădvani (jud. Bihor)*, în *Arh. Med.*, V, 2005, p. 97, pl. IV/2.

[812] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 697, pl. 189/4.

[813] Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 196, fig. 44/8, 10.

[814] Gerelyes Ibolya, *Oszmán – török fárfiöv az Esterházy – gyűjteménből*, în *Fol. Arch.*, XXXIX, 1988, p. 234.

[815] Restaurarea cataramelor descoperite în cetatea Oradea a fost făcută de colega noastră dr. Olimpia Mureșan și valorificate științific în articolul: *Piese restaurate provenind din cetatea Oradea. Catarame*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 393 – 404.

primul rând un lănţişor de mână, având o bună analogie cu un exemplar descoperit la Sibiu, în Piaţa Huet[816], alături de trei inele. În cazul ultimelor trebuie menţionată lucrătura extrem de simplă: două au fost decupate dintr-o bandă din bronz, un altul fiind lucrat din sârmă împletită. Contextul stratigrafic ne îndeamnă la o încadrare cronologică în secolele XVI – XVII. Inele din bronz, lucrate din bandă dar şi din sârmă împletită, provin din săpăturile arheologice effectuate în zona palatului episcopal de la Alba Iulia[817] şi de la Sibiu, din Piaţa Huet[818]. Un alt inel realizat din bandă de bronz, asemănător cu cele din cetatea orădeană, a fost găsit într-o săpătură arheologică din localitatea Jászberény, în Ungaria[819]. O mică brăţară, din care s-a păstrat o jumătate de la balama până la sistemul de prindere, are o datare similară, secolele XVI – XVII. Lotul pieselor de podoabă este completat de un grup de 19 ace de păr şi de prins marama, 16 fiind descoperite în secţiunea S XVI, într-un context stratigrafic aparţinător secolului al XVII-lea. Majoritatea sunt decorate în partea superioară cu mici gămălii sferice sau semisferice, fiind ascuţite la vârf. Ca decor mai amintim mici şănţuiri ale gămăliilor. Menţionăm că acele nu au fost descoperite lângă vreun schelet. Bune analogii găsim în aşezarea de la Oradea – Salca, în cimitirul medieval târziu cercetat acolo[820], la Sibiu, în Piaţa Huet[821], dar şi în Muntenia la Oraşul de Floci[822] şi în Moldova, la Siret[823].

Printre obiectele remarcabile din bronz găsite la Oradea, amintim două piese sculpturale reprezentând *Corpus Christi* şi câteva fragmente de la un clopot. Să începem cu primele. Un mic exemplar, păstrat fragmentar, l-a reprezentat pe Mântuitor crucificat, fiind păstrată doar mâna stângă, în extensie, capul, pieptul şi o mică parte din abdomen. Al doilea *Corpus Christi* este cu siguranţă o piesă de excepţie. Fiind iniţial aurită, s-au păstrat mici pelicule de foiţă din nobilul metal doar în zona gâtului şi în partea posterioară a capului. Maniera de tratare este naturalistă, suferinţa răstignirii fiind expresiv redată pe chipul lui Isus. Capul este înclinat spre stânga, părul, care curge pe umeri, este redat prin linii paralele, ieşite în relieful metalului; frizura este cărarea pe mijloc; braţelor deschise (anvergura fiind de 6,7 cm.) le lipsesc extremităţile, unde existau orificii de fixare; trunchiul este gol, pieptul este schiţat prin două cercuri concentrice, iar coastele prin linii paralele incizate; mijlocul se îngustează uşor, buricul fiind redat, asemeni pieptului, printr-un cerc incizat. Faldurile îmbrăcăminţii acoperă partea mijlocie a corpului, până la genunchi; picioarele se împreunează în partea inferioară, sugerând răstignirea; la capătul picioarelor *Christul* are o mică prelungire de formă pătrată, unde există un orificiu pentru fixare. Lungimea piesei atinge 13,3 cm., fiind descoperită în secţiunea S XXI, trasată în zona de vest a cetăţii, la o adâncime de 3,15 m. Am insistat asupra descrierii tocmai datorită caracterului ei de excepţie[824].

Un studiu recent a dezbătut pe larg *Corpus Christi*-ul de la Oradea, într-o micronografie consacrată special acestui tip de piese medievale, epuizând subiectul şi oferind analogii din întreg spaţiul central – european[825]. Să mai spunem doar că piesa a fost datată la jumătatea secolului al XIV-lea, fiind destinate unor cruci de procesiune, de altar, crucifixe, cruci de devoţiune, cruci de la

[816] Maria – Emilia Crîngaci – Ţiplic, *op. cit.*, p. 105, fig. 147.
[817] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 695, pl. 187/4 – 6.
[818] Maria – Emilia Crîngaci – Ţiplic, *op. cit.*, p. 108.
[819] Parádi N., *A jászberény – tetemházi ásatás*, în *Fol. Arch.*, , XLII, 1991, p. 214, 204, fig. 3/2.
[820] Mulţumim şi pe această cale colegilor arheologi dr. S. Bulzan, conducătorul şantierului, G. Fazecaş şi C. Ghemiş, pentru informaţiile oferite.
[821] Maria – Emilia Crîngaci – Ţiplic, *op. cit.*, p. 104, fig. 144/1, 3.
[822] L. Chiţescu şi colab., *op. cit.*, p. 489.
[823] V. Spinei, *op. cit.*, p. 150, fig. 6/12.
[824] Pentru problemele de restaurarea piesei vezi: Olimpia Mureşan, *Christ (sec. XIV) şi fragmant de inel (sec. XVII). Conservare*, în *Crisia*, XXIX, 1999, p. 305 – 315.
[825] A. A. Rusu, *Corpus Christi din cetatea Oradea. Despre stadiul de cunoaştere al unui tip de inventar liturgic din secolul al XIV-lea*, în *Idem*, *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 53 – 67.

relicvare sau în inventare de morminte[826]. Este evident că piesa de la Oradea este intim legată de bogata episcopie romano – catolică de aici. Ca o ultimă observaţie: parcurgerea repertoriului celor găsite în Transilvania relevă tocmai raritatea acestora[827].

Mai multe fragmente de clopot au fost descoperite într-un perimetru aflat în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal; între acestea se pot aminti un fragment de coroană de clopot, decorat cu un cap de *putti*, alături de un alt fragment unde pot fi sesizate două registre: unul în partea superioară, decorat cu motive florale, şi altul inferior, unde dintr-o inscripţie mai mare s-a păstrat efectiv doar un coligat alcătuit din trei litere întregi: *ALI*. Într-un al doilea rând al inscripţiei s-au păstrat doar trei haste ale unor litere. Piesele descoperite, în ciuda fragmentării, au putut oferi sugestii pentru o foarte veridică reconstituire[828]. Clopotul a fost datat la începutul secolului al XVI-lea, în contextul în care la Oradea a funcţionat un atelier de clopotari dar care, spre jumătatea intervalului amintit, primiseră deja cu totul alte comenzi, acelea de a turna tunuri. Descoperirea unui fragment relativ masiv de bronz, cu o alonjă sferică, pare să confirme informaţiile documentare şi noile îndeletniciri a mai vechilor clopotari orădeni[829].

Câteva sfeşnice din bronz deschid categoria ceva mai generoasă numeric a ustensilelor. În cazula a două dintre sfeşnice s-a putut observa buna lor conservare. În cazul primeia, i s-a păstrat manşonul de fixare al lumânării, de formă alungită, prevăzut cu o fantă dreptunghiulară, lucrată pe lungimea piesei, având rolul de extragere a mucului deja ars al lumânării. În partea inferioară remarcăm începutul tijei de susţinere, cu secţiune pătrată. Sfeşnicul a fost datat în secolele XV – XVI, găsindui-se o foarte bună analogie la Székesfehérvár, încadrată cronologic în secolul al XV-lea[830]. A doua piesă, socotită a fi de factură orientală, are corpul tubular alungit, decorat cu benzi şi caneluri orizontale. A fost datată în secolul al XVII-lea, lucru firesc ţinând cont de funcţionarea după anul 1660 a paşalâcului de Oradea. În acest context, credem că datarea piesei deja în secolul al XVI-lea este prea timpurie[831]. Tipologia acestui tip de sfeşnice le-a încadrat în grupul pieselor cu suport pentru lumânare de tip manşonat, individualizat, distinct de braţul de susţinere. Au fost socotite ca fiind cel mai bine ilustrate între sfeşnicele din metal descoperite în Transilvania[832]. Un alt sfeşnic fragmentar, dar totuşi suficient conservat pentru a fi analizat, are o tijă îndoită şi uşor ascuţită la capătul liber şi trei mici proeminenţe pentru fixarea lumânării. Modul de confecţionare ne îndeamnă la a-l încadra în categoria pieselor pentru fixat în perete sau în cea a sfeşnicelor fixate într-un suport. Analogii, deşi nu foarte fidele cu piesa de la Oradea, găsim în Transilvania la Vinţu de Jos, în castelul Martinuzzi, cercetat arheologic şi în cetatea de la Lita, nu departe de Cluj[833]. Din Moldova, de la Baia, provine de asemenea o piesă asemănătoare[834]. Acest tip de sfeşnice din metal, cele mai simple în cadrul acestei categorii de piese medievale, a fost datat larg în secolele XV – XVI. Să amintim doar faptul că în lista inventarului cetăţii orădene din anul 1600, în casa fostului provizor al cetăţii, *Martinus Literatus*, exista un candelabru[835].

Instrumente indispensabile vieţii cotidiene, sfeşnicele din metal au reprezentat un apanaj al meşterilor bronzieri şi cositorari. Negoţul cu astfel

[826] *Ibidem*, p. 55.

[827] *Ibidem*, p. 67.

[828] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, pl. LVII/a – e.

[829] *Ibidem*, p. 90.

[830] C. C. Rusu, *op. cit.*, p. 92; pentru analogii vezi şi studiul recent publicat de către Paraschiva V. Batariuc, *Mijloace de iluminat medievale păstrate în colecţiile Complexului Muzeal Bucovina din Suceava*, în *Arh. Mold.*, XXXI, 2008, p. 96 – 102.

[831] *Ibidem*, p. 92.

[832] *Ibidem*, p. 91.

[833] *Ibidem*, p. 90.

[834] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 213 – 214, 221, fig. 4/3, 6.

[835] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, vol. II, 1967, p. 821.

de produse a fost important, fiind fără îndoială unul dintre articolele scumpe în nomenclatorul produselor duse sau aduse în Transilvania[836]. În acest context nu trebuie omisă nici producţia de seu pentru lumânări, apanajul unor sate de pe domeniul episcopal şi mai târziu de pe cel al cetăţii, dar şi a cerii adusă în mari cantităţi mai ales din Moldova şi Ţara Românească[837], alături de meşteşugul de confecţionare al lumânărilor, care de data aceasta era monopolul uneia dintre cele mai importante bresle din Transilvania[838].

În finalul analizei mijloacelor de iluminat trebuie menţionată şi o altă descoperire interesantă: o foarfecă de mici dimensiuni, cu lungimea de 12,5 cm., folosită la tăierea fitilelor de lumânări (mucarniţă). Având tăişurile lăţite, partea mânerului era uşor ridicată. Surprinde în primul rând fineţea execuţiei. Posibile analogii găsim la Muhi – Templodomb, în nord – estul Ungariei[839] şi la Klastrompusztá, unde piesa a apărut într-o mai veche cercetare arheologică, într-un mediu mănăstiresc[840].

Catalogul pieselor din bronz de la Oradea s-a îmbogăţit şi cu o frumoasă aplică de carte, folosită ca decor pe coperţile din lemn a acestora. Realizată în manieră gotică, reprezintă în fapt litera *A*, ornată cu motive florale. Este una dintre cele mai remarcabile piese din bronz găsite la Oradea[841]. O altă aplică având aceeaşi destinaţie, are forma unui umbo. Analogii, deşi inferioare calitativ, s-au găsit la Kralice, în Slovacia[842]. Să mai enumerăm şi un colţar de carte, decorat cu margini perlate. Piesa poate fi datată în al treilea sfert al secolului al XV-lea, cu analogii la Frumuşeni, Timişoara şi Târgu Mureş[843].

Amintim în continuare un mic cep de butoiaş, care prezintă ca decor un cocoş stilizat, cu largă răspândire în Europa dar nu la noi, datat în secolele XV – XVI şi o mică cheiţă cu urechea decorată cu trei cercuri[844]. În cazul cheiţei am găsit o bună analogie în cetatea de la Wartenberg, în landul Hessa; piesa a fost însă socotită mai timpurie decât cea de la Oradea, din secolul al XIII-lea[845]. Un mâner de sertar, din care s-a păstrat doar una dintre extremităţi, cu decor geometric (?), un alt mâner, folosit probabil în aceleaşi scopuri, un lacăt din fier dar înfoliat în bronz, o mică teacă (buterolă ?) decorată cu motive geometrice şi o serie de aplici completează seria pieselor din acest metal. În cazul tecii avem o bună analogie la Timişoara, într-o descoperire arheologică recentă, piesa fiind larg datată în secolele XV - XVII[846]. Dintre aplici să amintim o piesă care sugerează un animal (poate un cocoş) şi o alta care înfăţişează o floare cu şase petale răsucite. Analogii cu ultima avem în Bihor, în aşezarea dispărută de la Rădvani, în vestul judeţului, provenită dintr-un tezaur recent descoperit[847]. Într-un alt important tezaur medieval, provenit de la Schinetea, în judeţul Vaslui, avem de asemenea astfel de descoperiri, dar din metal nobil, datate la finele secolului al XIV-lea şi în cel următor[848].

La finele acestui subcapitol se cuvin câteva observaţii legate de piesele de veselă şi accesorii casnice. Amintim în primul rând o farfurie

---

836 C. C. Rusu, *op. cit., pasim.*

837 R. Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV – XVI)*, Bucureşti, 1965, *passim.*

838 Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 221.

839 *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régeszeti leletmentései*, Budapest, 1997, p. 198, fig. 10; piesa are 10,5 cm. lungime).

840 Kovalovszki Júlia, *A pálos remeték Szent Kereszt – kolostora (Méri István ásatása Klastrompusztán*, în *Com. Arch. Hung.*, 1992, p. 193, fig. 18.

841 A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 90.

842 J. Chaloupka, *Bronzova Kovani, Spony a Nektere Jine Nalezy z historicko – archeologickeho vyzkumu Kralicke Tvrze*, în *Casopis. Acta. Mus. Mor.*, LXXII, 1987, p. 152, fig. 1, 22.

843 Zsuzsanna Kopeczny, *Ferecături de cărţi medievale în descoperirile arheologice din Transilvania*, în *Arh. Med.*, VII, 2007, *passim.*

844 A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, pl. LVI/a – b.

845 N. Buthmann, *Das schnelle Ende der Burg Wartenberg ? Eine wissenschaftliche Hypotheze wird überprüft*, în *Burgen – Forschung in Hessen*, Marburg, 1996, p. 160.

846 Zsuzsanna Kopeczny, *Obiectele din metal*, în Fl. Draşoveanu, C. Feneşan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopeczy, Hedy M – Kiss, R. Şeptilici, Niculina Dinu, *op. cit.*, p. 143, 144, fig. 86/2.

847 I. Crişan, *op. cit.*, p. 96, pl. III/4.

848 Ruxandra Alaiba, *Tezaurul de la Schinetea, jud. Vaslui*, în *Arh. Med.*, IV, 2002, p. 171, fig. 12/25 – 34.

cositorită, cu un diametru de 15,8 cm., păstrată întreagă, alături de mai multe fragmente de alte farfurii, păstrate din păcate extrem de precar. Tot lotului de veselă îi aparţin două capace de ibrice şi posibil o toartă a unui asemenea vas, toate provenite cu siguranţă din perioada ocupaţiei otomane (1660 - 1692). O strecurătoare, alcătită din două părţi prinse lateral cu o mică balama, şi o bardă de mici dimensiuni, cu lama îndoită în partea superioară, completează acest lot de descoperiri. Analogii pentru ibrice avem de la Timişoara, la rându-i un mult mai vechi centru de paşalâc vis-a-vis de Oradea[849], dar şi din numeroase localităţi din Ungaria, aflate la rându-le sub aceeaşi stăpânire[850].

Aşa cum aminteam deja, piesele de bronz găsite la Oradea sunt relativ numeroase, unele, printre care amintim aplica de carte, realizată în manieră gotică sub forma literei *A*, micul cep de butoiaş, alături de fragmentele de clopot, reprezentând descoperiri arheologice de excepţie.

III.2.2.4. Piesele din fier

III.2.2.4.1. Arme şi accesorii militare. Muniţia pentru arme albe şi de foc

Cercetarea pe cale arheologică a unei cetăţi, mai ales în cazul celor cu existenţă şi folosinţă îndelungată, presupune, lucru absolut firesc, descoperirea unui număr însenat de arme, alături de muniţia aferentă. Cetatea orădeană nu a făcut nici ea excepţie. Trebuie menţionat totuşi faptul că rămâne surprinzător numărul relativ mic la armelor găsite, ţinând cont în primul rând de mărimea garnizoanei cetăţii, de importanţa acesteia în economia defensivă a domeniului episcopal, a regatului maghiar în ansamblu, dar mai ales în cadrul principatului transilvan, a cărui principală pavăză de hotar a devenit în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea. Pentru respectarea adevărului, trebuie menţionată în compensare, cantitatea uriaşă a ghiulelelor şi fragmentelor de ghiulele descoperite în aproape toate secţiunile trasate, realitate arheologică ce confirmă mărturiile documentare legate de puternicele asedii pe care ceteatea le-a suferit începând cu finele veacului al XVI-lea. Un alt aspect întâlnit, în cazul armelor în special, al tuturor obiectelor din fier în general, este corodarea lor, uneori excesivă în momentul scoaterii la lumină, realitate care se răsfrânge parţial, uneori chiar după restaurare, în atribuirea corectă a folosinţei piesei respective[851].

Piesele de armament descoperite în cetate aparţin în principal categoriei armelor albe: o spadă, un vârf de lance, mai multe vârfuri de suliţe, alături şi de două fragmente ale unor de arme de foc, ţevi de flinte. În privinţa spadei, descoperită în secţiunea S XII, alături de mai multe unelte şi ustensile din fier, în fapt singurul loc din cetate unde până acum s-a delimitat un posibil atelier de fierar, are lama dreaptă, cu două tăişuri, garda cu două braţe, perpendiculare pe lamă. Butonul spadei lipseşte. Lungimea ei atinge 50 cm., din care tăişul propriu-zis are 40,5 cm. Contextul stratigrafic o plasează în secolul al XVII-lea, deşi în acest interval spadelor li se adaugă, de obicei, unul sau două inele laterale pe gardă, care în cazul nostru lipsesc. Acest tip de spadă putea intra în dotarea atât a cavaleriei cât şi a pedestraşilor[852]. O analogie pentru spada de la Oradea o avem din cetatea de la Giurgiu, datată mai timpuriu, în secolul al XVI-lea[853], iar un mâner de spadă şi o gardă de la o altă piesă, ambele cu datări în secolele XVI - XVII, provin din cercetările arheologice desfăşurate recent în centrul vechi al Timişoarei[854].

[849] Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 144/1.

[850] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 87.

[851] Pentru restaurarea pieselor de armament, al celor din fier în general vezi: Olimpia Mureşan, *Cetatea Oradea redivivus: artefacte metalice între descoperire şi restaurare*, Oradea, vol. I, 2009, p. 55 – 58.

[852] Pentru detalii vezi: Cr. M. Vlădescu, *Încercări asupra periodizării şi tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV – XVIII) (I)*, în *S.M.M.I.M.*, 1, 1968, p. 77 – 99.

[853] D. Căpăţână, *Cercetări arheologice la cetatea medievală de la Giurgiu*, în *S.M.M.I.M.*, 16, 1983, p. 168.

[854] Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 151, fig. 88/5, 154, fig. 89/2.

Vârful de lance era prins de hastă cu ajutorul unui tub de înmănuşare de formă conică, ascuţişul are o formă filiformă iar între îmbinarea lui cu tubul de înmănuşare există o proeminenţă semicirculară. Descoperiri de astfel de arme sunt numeroase. Să amintim o frumoasă piesă descoperită în localitatea Călacea, în zona de sud a Bihorului[855]. Lănci asemănătoare au fost descoperite la Coconi[856], Buzău[857] şi Brăila[858] în Muntenia, alte descoperiri venind din Moldova, de la Baia[859] şi Bârlad[860]. Un exemplar a fost decoperit în cetatea Haţegului[861], iar un altul la Alba Iulia[862]. Toate descoperirile amintite au fost datate în secolul al XV-lea. Cercetările arheologice din Buda Veche au dus la descoperea unui vârf de lance identic cu cel din Oradea, datat în secolul al XVI-lea[863].

În categoria armelor de împuns se înscriu şi câteva fragmente de vârfuri de suliţă. Dintre ele se distinge o piesă păstrată aproape întreagă, având tub de înmănuşare şi tăişul foliform. Tubul era fixat de hasta din lemn cu mici nituri din metal. Bune analogii găsim la o piesă descoperită în apropiere de palanca de la Batăr, în sudul Bihorului, datată la mijlocul secolului al XVII-lea[864], în colecţiile Muzeului Militar Naţional „Regele Ferdinand I", cu datări în secolele XVI - XVII[865], precum şi la Buzău[866], Bârlad[867], dar şi în cetatea de la Őcsény – Oltovány, în comitatul Tolna din Ungaria[868].

Între armele de foc menţionăm două fragmente de ţevi de flinte. O piesă era manşonată cu lemn. Gradul ridicat al corodării face imposibilă o detaliere mai precisă a celor două piese. Cu posibile datări în veacul al XVII-lea, flintele de la Oradea au analogii foarte bine păstrate în colecţiile Muzeului Militar Naţional „Regele Ferdinand I"[869].

Muniţia pentru armele albe enumeră mai multe vârfuri de săgeţi şi bolţuri de arbaletă. În cazul primelor avem de-a face cu piese care se înmănuşau tubular pe hasta săgeţii. Datarea lor este dificilă, arcul şi săgeata fiind una din armele preferate ale evului de mijloc. Descoperirea lor în secţiunea S XV, într-un nivel stratigrafic inferior palatului episcopal, ne îndreptăţesc la o datare timpurie, în secolele XIII – XIV. Analogiile sunt extrem de numeroase; ne limităm a le aminti pe acelea din cetăţile Haţegului[870], Măgura Codlei[871], Cuhea[872] şi Crăciuna[873] din Ţările Române precum şi Váralya - Várfő[874] şi Váchartyán – Várhegy în Ungaria[875]. Acest tip de săgeată era folosită la arcul simplu, cu o bătaie de cca. 200 m; în tipologia pentru Slovacia propusă de A. Ruttkay, ele se încadrează în tipul de săgeată cu tub de înmănuşare, datate convenţional A 5 şi A 8, cu datare extrem de largă: secolele IX - XIII[876].

Treptat, începând cu secolul al XV-lea, arcurile cu săgeţi sunt abandonate parţial în

[855] D. Marta, *op. cit.*, p. 55, pl. I/c.

[856] N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân. Studiu arheologic şi istoric*, Bucureşti, 1972, p. 99, fig. XII/1.

[857] A. Paragină, *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaţilor în secolele X – XV*, Brăila, 2002, pl. XLIX,/9, LI/6.

[858] I. Cândea, *op. cit.*, p. 306, fig. 80/2.

[859] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 188, fig. 36/9.

[860] Cr. M. Vlădescu, *Tipuri de arme albe şi armuri la oştile române în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *S.M.M.I.M.*, 6, 1973, p. 61, fig. 4.

[861] A. A. Rusu, *Cetatea Haţegului. Monografie istorică şi arheologică*, în *Sargeţia*, XVI – XVII, 1982 – 1983, p. 340, fig. 11/10.

[862] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 369, nr. 50.

[863] Bertalan Vilmosné, *op. cit.*, p. 209, fig. 46.

[864] Piesă inedită, provenită dintr-o colecţie particulară.

[865] Cr. M. Vlădescu, C. König, *Arme de vânătoare din secolele XVI – XVII*, în *S.M.M.I.M.*, 9, 1976, p. 177 – 178, fig. 1.

[866] A. Paragină, *op. cit.*, pl. LI/1.

[867] Cr. M. Vlădescu, *op. cit.*, p. 61, fig. 2.

[868] Miklós Zsuzsa, *op. cit.*, p. 289, pl. 276/1.

[869] Cr. M. Vlădescu, C. König, *op. cit.*, p. 180 – 183.

[870] A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 340.

[871] Fl. Costea, *Obiecte metalice descoperite în cetatea de pe Măgura Codlei*, în *Cumidava*, 2, 1968, p. 80 – 81, 85 – 86.

[872] R. Popa, M. Zdroba, *Şantierul arheologic Cuhea*, Baia Mare, 1966, p. 21 – 22.

[873] Cr. M. Vlădescu, *op. cit.*, p. 81.

[874] Miklós Zsuzsa, *op. cit.*, p. 350, pl. 332/1.

[875] *Idem*, *Árpád – kori földvár Váchartyán – Várhegy*, în *Arch.Ért.*, 105, 1978, nr. 1, p. 103, fig. 11/6.

[876] A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9 bis zur 14 Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, în *Slov. Arch.*, XXIV/2, 1976, p. 327, pl. 54.

favoarea arbaletelor, cu performanţe de distanţă şi precizie superioare, deşi cu o cadenţă de tragere inferioară. Un alt avantaj era cel al puterii de penetrare a bolţului de arbaletă, masiv, cu patru muchii şi tub de înmănuşare tubular. Analogiile cu piesele de la Oradea sunt de asemenea numeroase mai ales în cetăţi: Haţeg[877], Tăuţi[878], Piatra Craivii[879] în Alba, Lita, în judeţul Cluj[880], Bran, în centrul vechi al Timişoarei[881], dar şi în mediul ecclesiastic de la Alba Iulia[882]. Pentru aria de răpândire a bolţurilor de arbaletă să amintim doar numeroasele piese găsite la Felsőnyék – Várhegy, în Ungaria[883], în Slovacia[884] dar şi în sudul Germaniei, în cetatea Finkelstein din Tausib[885].

Muniţia pentru armele albe este completată de o cantitate impresionantă de a muniţiei pentru armele de foc, în fapt bombardele şi ghiulelele de tun. Descoperite practic în toate secţiunile trasate, impresionează, alături de cantitatea deja amintită, prin diversitatea calibrelor, cu variaţii de la piesele destinate falcoanelor mici, a căror diametru măsoară 4 – 6 cm., până la proiectilele de mortiere, cu diametrul maxim de 26 cm. Greutatea acestor ultime ghiulele atinge 35 – 40 kg. Plasarea lor cronologică este între secolele XVI – XVII, fiind folosite practic la toate cele trei mari asedii ale cetăţii din acest interval: 1598, 1660 şi 1692.

Transformările radicale din punct de vedere defensiv suferite de cetatea orădeană începând cu ultima treime a secolului al XVI-lea, după cele mai avansate norme ale momentului, se datorează în mare parte tocmai progresului extraordinar făcut de artileria de asediu. Faptul că artileria de apărare a constituit una din componentele vitale ale sistemului defensiv al fortificaţiei este dovedit şi de interesul constant manifestat de căpitanii acesteia, de Dietele ţării, şi nu în ultimul rând de către însăşi autoritatea supremă în stat, principele. În ciuda acestei atenţii, lipsa mijloacelor băneşti şi uneori jocul politic, au făcut ca cetatea orădeană să nu beneficieze aproape niciodată de numărul optim de tunuri de apărare. Astfel, un inventar întocmit în anul 1632, număra 59 de mortiere, tunuri şi falcoane cu calibre dintre cele mai diferite. Muniţia aferentă număra 14.859 de ghiulele. Între falcoane se număra încă cel dăruit de domnul muntean Mihai Viteazul în anul 1600, cu prilejul drumului său spre Viena[886]. Alături de bombarde şi ghiulele au fost descoperite şi câteva grenade şi gloanţe pentru flinte.

În Transilvania pătrunderea armelor grele de foc a fost relativ timpurie. Deja la finele secolului al XIV-lea sunt amintite în mediile săseşti, la Sighişoara şi Sibiu, familii de armurieri care se ocupau cu turnarea tunurilor. Extinderea acestor preocupări a ţinut cont, pe de o parte de trebuinţele militare ale regatului maghiar şi mai târziu a principatului transilvan, dar şi de comenzile venite de la domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei, în urma creşterii pericolului otoman[887], ca un exemplu, putând fi amintite cantităţile însemnate de ghiulele de tun descoperite în campaniile arheologice din cetăţile de la Giurgiu[888] şi Neamţ[889].

Armele descoperite în cetatea orădeană, cu excepţia muniţiei de artilerie, nu impresionează, deşi rămân totuşi reprezentative pentru perioadele când au fost utilizate. Fiind totuşi obiecte de o anumită valoare pecuniară, era totuşi firesc să nu

[877] A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 340, 357, fig. 11/5 – 9.
[878] Gh. Anghel, I. Berciu, *Cetăţi medievale din sud – vestul Transilvaniei*, Bucureşti, 1968, p. 26, fig. 13/3 - 4.
[879] *Ibidem*, p. 31, fig. 16/3, 4, 7.
[880] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 109.
[881] Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 151/1.
[882] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 368, nr. 22, 369, nr. 49.
[883] Miklós Zsuzsa, *Tolna Megye várai*, Budapest, 2007, p. 226, pl. 214/6,7.
[884] A. Ruttkay, *op. cit.*, p. 326 – 327.
[885] M. Müller, *Die Turmburg Nürings bei Feinkelstein im Taunus*, în *Burgen – Forschung in Hessen*, Marburg, 1996, p. 156, pl. 2/1, 2.
[886] L. Borcea, *Contribuţii la istoria politică a Bihorului în epoca lui Mihai Viteazul (1598 – 1606)*, în *Crisia*, V, 1975, p. 112.
[887] C. König, *Scurt istoric al evoluţiei armelor de foc portative (secolele XIV – XVIII)*, în *S.M.M.I.M.*, 1, 1968, p. 66.
[888] D. Căpăţână, *op. cit.*, p. 168.
[889] Gh. Dumitroaia, *Muzeul Cetatea Neamţ*, Piatra Neamţ, 2009, p. 58, 70.

fie abandonate cu primul prilej. Deteriorarea lor în luptă sau timp nu a presupus neapărat rebutarea, ci mai degrabă reparaţia lor, acolo unde mai era posibil. Fără a fi un adevărat centru de producere a armelor, Oradea a avut totuşi, aşa cum mărturisesc documentele, cel puţin un atelier unde acestea au fost produse sau cel puţin reparate, atestat documentar în anul 1481[890].

III.2.2.4.2. Accesorii vestimentare şi de harnaşament, unelte şi ustensile meşteşugăreşti din fier

Categoriile enumerate în titlul subcapitolului prezent reprezintă o componentă importantă, cantitativ dar şi relevantă cronologic, a pieselor descoperite în cetatea orădeană. Relativa diversitate a pieselor din fier şi ne referim aici în primul rând la uneltele şi ustensilele meşteşugăreşti, sugerează şi câte ceva din economia internă „civilă" a cetăţii de la Oradea.

Accesoriile vestimentare şi cele pentru harnaşament sunt un prim grup distinct, cu un specific ce permite o datare relativ exactă. Un accesoriu extrem de important, de factură militară, cu o longevitate de invidiat a fost pintenul. În cetatea orădeană, cei câţiva găsiţi sunt târzii şi doar în două cazuri s-au putut reconstitui parţial în forma originală. Un prim exemplar are braţe late şi mult distanţate, cu nit fragmentar pentru fixarea pe cismă; spinul se termină cu o duriţă din care se mai păstrează ţepii, la rându-i fixată cu un nit pe partea inferioară a spinului. Unui alt pinten i s-au păstrat doar braţele şi o parte din spin; se remarcă pe partea interioară a unuia dintre braţe nitul de fixare la cismă, iar un alt nit se află la locul îmbinării braţelor laterale cu unul vertical, ce abia se distinge. Datarea prin analogii a pintenilor de la Oradea a fost secolele XVI – XVII, prin exemplarele păstrate în colecţia Muzeului Militar Naţional „Regele Ferdinand I"[891], cel descoperit în centrul vechi al Timişoarei[892], la Dăbâca[893] sau pintenul găsit la Holod, pe valea Crişului Negru, în Bihor[894]. Să menţionăm şi cele câteva potcoave de cisme, lucrate în bandă şi cu nituri de prindere la călcâi. Analogii găsim în acelaşi perimetru al Timişoarei[895] şi în cetatea Füzér, în Ungaria[896].

Accesoriile vestimentare sunt completate de câteva catarame din fier: trei dintre ele au formă dreptunghiulară, una fiind elipsoidală. În două cazuri s-a păstrat şi spinul sau limba de prindere la curea. Catarama de formă elipsoidală are şi o bară mediană. Datarea este dificilă; contextul stratigrafic le recomandă pentru secolele XVI – XVII. Analogiile pentru piesele de la Oradea sunt numeroase, în ciuda datărilor relativ diferite, realitate care poate presupune şi o perpetuare pe intervale cronologice lungi a unor forme tipologice. Amintim piesele de formă dreptunghiulară găsite la Coconi[897], Baia[898], Voivozi, în Bihor, unde două catarame dreptunghiulare au acul prins prin încolăcire, aidoma celor orădene, deşi datate mai timpuriu, în secolul al XV-lea[899], la Mâneşti – Buftea, lângă Bucureşti[900] şi Oraşul de Floci[901], cele dreptunghiulare şi catarama elipsoidală găsite într-o locuinţă din aşezarea dispărută, şi curtea feudală de la Remetea – Berzovia, în Banat[902], alături de

[890] I. Bogdan, *Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în secolele XIV – XV*, Bucureşti, 1905, p. 40.

[891] Cr. M. Vlădescu, *Încercări asupra periodizării şi tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV – XVIII) (II)*, în *S.M.M.I.M.*, 2 – 3, 1969 – 1970, p. 114.

[892] Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 151, fig. 88/2.

[893] P. Iambor, *op. cit.*, p. 221.

[894] I. Crişan, *Doi pinteni medievali descoperiţi pe valea Crişului Negru*, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizaţiei româneşti în context european*, Cluj – Napoca, 2003, p. 205, pl. II/1, a, b.

[895] *Ibidem*, p. 151, fig. 88/3, 4.

[896] Simon Z., *op. cit.*, p. 203, pl. 60/1 – 3.

[897] N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 243, fig. 1, 4, 5, 8.

[898] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 191, fig. 39/11.

[899] R. Popa, D. Căpăţână, Lukáca A., *op. cit.*, p. 82, fig. 6/i, k.

[900] A. Ştefănescu, *Cercetările arheologice de la Mâneşti – Buftea*, în *M.C.A.*, XV, 1983, p. 534 – 535.

[901] Anca Păunescu, *op. cit.*, p. 17, fig. 16.

[902] D. Ţeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timişoara, 1998, p. 263, fig. 101/1, 2, 5, 7, 8, 9.

descoperiri din Ungaria: la Örménykút[903], în cimitirul de la Sajószöged – Turnul geodezic, în mormântul cu numărul 83[904] şi la Váchartyán – Várhegy[905], unde au fost descoperite două catarame de formă elipsoidală cu bară mediană. Un mic inel completează seria accesoriilor vestimentare.

Prezenţa cailor în cetate este atestată de un lot relativ numeros de potcoave. Analiza acestora a reţinut doar faptul că cele mai late au fost folosite în anotimpurile ploioase. Enumerarea analogiilor cu piesele de la Oradea este aleatorie; faptul că sunt un accesoriu comun le plasează la distanţe considerabile. Pentru ilustrare am ales cele descoperite în cetatea de la Floreşti, lângă Cluj - Napoca[906], pe cele de la Budapesta - Kána[907] şi potcoavele din cetatea de la Kepkova, în Slovacia[908]. Piese legate de prezenţa cailor sunt şi cele două zăbale, dintre care una păstrată întreagă este dotată cu psalii, cealaltă fiind cu verigi. Analogii foarte bune pentru zăbalele cu psalii găsim la Baia, unde au fost descoperite nu mai puţin de şapte astfel de piese[909]. Zăbalele cu verigă, fiind piese de harnaşament comune, au fost descoperite în multe locuri, dintre care semnalăm: Alba Iulia[910], Dăbâca[911], într-un loc necunoscut din judeţul Satu Mare[912], în târgul Băii, unde au apărut 11 bucăţi[913], tot în Moldova la Băiceni[914], dar şi în Muntenia, în cetatea Crăciuna[915] şi la Buzău[916]. În toate analogiile menţionate, zăbalele au fost datate în secolele XIV – XV. Să mai amintim şi o serie de descoperiri din Ungaria, unde au fost descoperite şi câteva piese mai târzii[917].

Piesele din fier sunt completate de un mic grup de unelte agricole: un hârleţ, un fragment de săpăligă simplă şi una prevăzută cu o mică furcă în partea din spate, o seceră, o coasă şi un cârlig pentru tras fânul. Trebuie precizat faptul că uneltele enumerate sunt piese comune, poate cu excepţia coasei scurte, socotită a fi o piesă venită în regiune pe filieră balcanică, odată cu instaurarea dominaţiei otomane în regiune; bune analogii au fost descoperite şi în Ungaria, într-o serie de centre de paşalâc[918], dar şi în aşezarea de la Remetea – Berzovia, în Banat[919]. O unealtă asemănătoare provine din aşezarea de la Oradea – Salca „Pepinieră", deşi lungimea ei, de circa 55 cm., este superioară cu 10 cm. faţă de cea descoperită în cetate[920]. Pentru seceră să amintim o analogie provenită tot din Bihor, din micul depozit de unelte găsit în localitatea Şoimi, în sud - estul arealului amintit[921], dar şi din cetăţile de la Piatra Craivii şi Tăuţi din Alba[922], iar pentru hârleţ avem o descoperire la Sibiu – „Azilul de bătrâni"[923] şi în

903 Gábor Gabriella, *Középkori pártaövek Békés megyében*, în *A Békés Megyei Múz.Közl.*, 28, 2006, p., fig. 12/4.

904 Szörény G. A., *op. cit.*, 265, fig. 8.

905 Miklós Zsuzsa, *Árpád – kori földvár Váchartyán – Várhegy*, în *Arch.Ért.*, 105, 1978, nr. 1, p. 104, fig. 12/5, 6.

906 A. A. Rusu, *Cetatea medievală de la Floreşti (cercetări arheologice din anii 1990 – 1991)*, în *Eph. Nap.*, III, 1993, p. 168, fig. III/1, 2.

907 Terei Gy, Horváth Antónia, *Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II*, în *Bud. Rég.*, XLI, 2008, p. 192, fig. 21/13.

908 Zdenka Mekurova, *Kovove a kostene predmety z hradku Kepkova*, în *Casopis. Acta Mus. Morav.*, LXXI, 1986, nr. 1 – 2, p. 168, fig. III/1, 2.

909 Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 192, fig. 40/1, 6, 9, vol. II, p. 97, fig. 34/5 – 7.

910 Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 705, pl. 197/3. Să menţionăm că datorită degradării, piesa are o atribuire nesigură

911 P. Iambor, *op. cit.*, p. 221.

912 L. Marta, Szöcs, P. L. (coord.), *Muzeul Judeţean Satu Mare. Catalogul colecţiei de arheologie*, Satu Mare, 2007, p. 211.

913 Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit*, vol. I, p. 192, fig 40/10, vol. II, p. 97, fig. 34/1, 2, 8, 9.

914 Rodica Popovici – Baltă, *Cercetări arheologice în aşezarea din secolele XIV – XV de la Băiceni (jud. Iaşi)*, în *Arh. Mold.*, VIII, 1975, fig. 2/5.

915 Cr. M. Vlădescu, *Tipuri de arme albe şi armuri la oştile române în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *S.M.M.I.M.*, 6, 1973, p. 76, fig. 27.

916 A. Paragină, *op. cit.*, pl. L/9.

917 A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, 106 – 107.

918 *Ibidem*, p. 98 – 99.

919 D. Ţeicu, *op. cit.*, p. 263, fig. 101/12.

920 Informaţie amabilă dr. Sorin Bulzan, conducătorul şantierului de la Oradea – Salca „Pepinieră".

921 Emödi I., *Un depozit de unelte medievale descoperit la Şoimi (j. Bihor)*, în *Crisia*, X, 1980, p. 534.

922 Gh. Anghel, I. Berciu, *op. cit.*, p. 29, fig. 15.

923 P. M. Beşliu, *Azilul de bătrâni din Sibiu. Raport de cercetare arheologică 2004 – 2008*, în *Brukenthal Acta. Mus.*, IV/1, 2009, p. 197, pl. XXIX/A.

localitatea Muhi din Ungaria[924]. Aşa cum s-a subliniat deja, este foarte posibil ca multe dintre uneltele agricole mai sus amintite să fi fost folosite în fapt la întreţinerea cetăţii şi a şanţului protector[925], deşi există dovezi documentare şi despre funcţionarea în apropierea fortificaţiei a unei *„Grădini a cerbilor"*, e adevărat ceva mai timpurii, atestată documentar în anii 1374 - 1375[926].

Un mănunchi dintre obiectele din fier găsite în cetate se leagă în mod direct de construcţiile propriu - zise: sunt fie piese folosite la închiderea sau susţinerea uşilor şi ferestrelor clădirilor interioare, fie ferecături ori alte accesorii ale acestora. În ciuda faptului că lista nu este foarte lungă, putem enumera chei, lacăte, un zăvor, tâţâne, ferecături de uşă, piroane şi cuie de diverse tipuri şi dimensiuni precum şi bare provenite probabil de la zăbrelele de ferestre. Un prim grup de trei chei deschide seria pieselor legate direct de feroneria de construcţie. Dacă în două cazuri starea de conservare este mai mult decât precară, una dintre ele păstrează partea superioară, un romb aşezat cu un colţ pe tija cu secţiune circulară, uşor lăţită la bază. Ca analogii punctăm o cheie descoperită în Bihor, în complexul monahal de la Voivozi, datată în secolul al XV-lea[927], o alta descoperită la Alba Iulia[928], dar şi o piesă provenită din mediul breslaşilor braşoveni[929]. Din acelaşi areal provine o cheie descoperită în cetatea de pe Măgura Codlei[930]. Acest tip de cheie a fost însă răspândit în întreaga Europă centrală: în Ungaria, la Hejőkeresztúr - Vizekköze[931] şi Budapesta – Kána, unde au fost găsite câteva exemplare foarte bine păstrate, datate în secolele XII - XIII[932], Slovacia, la Kosice - Krásna[933] şi Germania, în cetatea de la Wartenberg[934]. Trebuie menţionat că aceste chei decorate cu romb au avut o evoluţie cronologică remarcabilă, începând cu secolul al XII –lea până spre finele veacului al XV-lea.

Existenţa cheilor presupune firesc şi prezenţa unor obiecte care să garanteze securitatea unui spaţiu închis. În acest context în cetate au fost descoperite mai multe lacăte. Unul dintre lacăte are o parte cilindrică în zona unde tija de închidere este fixă şi dreptunghiulară acolo unde aceasta se închide. Un alt lacăt are forma rectangulară, cu tija de închidere semicirculară şi orificiul pentru cheiţă protejat spre exterior de un cerc. În sfârşit, să mai amintim o piesă de aceeaşi formă, dar decorată cu inimioară sudată ulterior terminării lacătului. O bună analogie cu primul avem din aşezarea cercetată la Coconi, în Muntenia[935], un altul provenind din Moldova, din cetatea de la Bâtca Doamnei[936]. Este posibil ca şi o piesă găsită la Alba Iulia să se încadreze tipologic tot aici[937]. Un lacăt de formă dreptunghiulară a fost descoperit la Baia[938], dar şi în cetatea de la Kepkova, Slovacia, datat în secolul al XVI-lea[939]. Un zăvor în formă de manşon a fost descoperit în secţiunea S XVII, trasată în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal, unde stampa lui Georg Houfnagel, din anul 1598, arată o poartă din lemn[940], iar în cazul a două tâţâne găsite în preajma

[924] *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régeszeti leletmentései*, Budapest, 1997, p. 199, fig. 1, 19.
[925] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 97.
[926] *Idem, Castelarea Carpatică. Fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj – Napoca, 2005, p. 237.
[927] R. Popa, D. Căpăţână, Lukáca A., *op. cit.*, p. 86, fig. 9/a.
[928] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 700, pl. 192/1.
[929] Dorina Negulici, *Meşteşugari în Braşovul medieval*, în *Cumidava*, XIV, 1989, p. 334, gig. 58.
[930] Fl. Costea, *Obiecte metalice descoperite în cetatea de pe Măgura Codlei*, în *Cumidava*, II, 1968, fig. 9.
[931] *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régeszeti leletmentései*, Budapest, 1997, p. 196, fig. 16.
[932] Terei Gy, Horváth Antónia, *op. cit.*, p. 179, fig. 4/1, 2, 3, 5, 7.
[933] B. Polla, *Archaeologische Grabung in Kosice - Krásna. (Beitrag zur mittelalterlichen Geschichte der Ostslowakei)* în *Slov.Arch.*, XXXIV/2, 1986, p. 420, fig. 8/20.
[934] N. Buthmann, *op. cit.*, p. 160, fig. II/5.
[935] N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 94 – 95.
[936] C. Scorpan, *L'ensemble archeologique feodal de Bâtca Doamnei*, în *Dacia n.s.*, XV, 1971, p. 450, fig. 7/11.
[937] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 700, pl. 192/3.
[938] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 181, fig. 29/1 – 2.
[939] Zdenka Mekurova, *op. cit.*, p. 167, fig. II/7.
[940] * * * *Váradi kötöredekek*, Budapest, 1989, p. 301, fig. 1.

aceleiaşi construcţii, le găsim bune analogii la Alba Iulia[941] şi Baia[942].

Menţionăm diversitatea piroanelor şi cuielor, multe fiind folosite la partea de lemnărie a clădirilor; analogiile sunt mult prea numeroase, ne limităm doar la descoperirile de la Alba Iulia[943], Timişoara[944], cetăţile Floreşti[945], Haţeg[946] şi descoperirile de la Budapesta – Kána, în Ungaria[947]. Între piesele din fier aparţinând feroneriei de construcţie mai adăugăm ferecătura unei uşi, cu bune analogii la Alba Iulia[948] şi Budapesta - Kána[949], dar şi de fereastră. În cazul ultimei amintim o menţiune făcută în cuprinsul inventarului cetăţii din anul 1600, unde sunt menţionate ferecături sau grilaje de fereastră din fier (*fenestra cum ferris cancellis*)[950]. Analogii cu ferecăturile de ferestre găsim în acelaşi sit de la Budapesta - Kána[951], dar şi în cetatea de la Füzér, ambele în Ungaria. Să menţionăm că în cazul pieselor de la Füzér ele au fost datate în secolele XVI – XVII[952].

Un ultim grup al pieselor din fier găsite la Oradea este reprezentat de ustensilele casnice şi cele meşteşugăreşti, alături de o serie de unelte meşteşugăreşti. Între obiectele de uz casnic se disting patru cuţite, păstrate din păcate într-o stare de sonservare destul de precară. Se remarcă dimensiunile relativ apropiate, de 18 – 23 cm, mânerele în formă de spin şi mici nituri pentru prinderea prăselei. În cazul unui cuţit, restul de prăsea păstrată este din lemn, decorat cu mici şiruri de linii paralele şi câteva cercuri, fiind socotită a fi o piesă de tip haban, în fapt un import german, datat în secolele XVI - XVII[953]. Restul pieselor au aceeaşi datare. Analogii cu cuţitele descoperite la Oradea sunt relativ numeroase, piesa fiind un obiect casnic, şi nu numai, indispensabil. Amintim astfel cuţitele găsite în cetatea Haţegului[954], la Alba Iulia[955], Timişoara[956], Remetea – Berzovia, în Banat[957], Oraşul de Floci[958], Cătălui - Căscioarele[959], Negoeşti[960], în Muntenia şi Baia în Moldova[961]. Printre numeroasele descoperiri din Ungaria să amintim doar câteva piese găsite la Őcsény – Oltovány, în comitatul Tolna[962].

După cum lesne se poate observa, cuţitele au fost descoperite atât în mediul urban cât şi în cel rural; fiind un produs al atelierelor urbane, în sate fiind vândute de către negustori. Deşi pare doar un banal obiect de uz curent, în evul de mijloc a avut un rol economic deosebit în cadrul breslelor specifice fierarilor. În sprijinul acestei afirmaţii vine un extrem de interesant studiu care tratează meşteşugul producerii cuţitelor de Steyer şi Nüremberg, faimoase produse de import în întreaga Ungarie a secolelor XV – XVI, cu deosebire în vestul său. Cuţitele au prăselele din lemn sau os,

[941] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 699, pl. 191/17, 701, 193/3, 4, 6.

[942] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 176, fig. 24/12, 15.

[943] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 703, pl. 195/10 – 14, 21 - 24.

[944] Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 157, fig. 90/1, 3.

[945] A. A. Rusu, *Cetatea medievală de la Floreşti (cercetări arheologice din anii 1990 – 1991)*, în *Eph. Nap.*, III, 1993, p. 295, fig. 9.

[946] *Idem*, *Cetatea Haţegului. Monografie istorică şi arheologică*, în *Sargeţia*, XVI – XVII, 1982 – 1983, p. 340, 358, fig. 12.

[947] Terei Gy, Horváth Antónia, *op. cit.*, p. 186, fig. 12/1 – 49.

[948] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 702, pl. 194/9.

[949] Terei Gy, Horváth Antónia, *op. cit.*, p. 184, fig. 10/2, 7, 10, 12.

[950] Maria Bocşe, *Tradiţional şi contemporan în organizarea interiorului locuinţei bihorene (Zona văii superioare a Crişului Negru)*, în *Crisia*, XVI, 1986, p. 401.

[951] *Ibidem*, p. 180, fig. 5/3.

[952] Simon, Z., *op. cit.*, p. 171, pl. 27/3 – 4.

[953] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 103.

[954] *Idem*, *Cetatea Haţegului. Monografie istorică şi arheologică*, în *Sargeţia*, XVI - XVII, 1982 - 1983, p. 357, fig. 11/11.

[955] Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică şi palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie şi istorie (catalog de expoziţie)*, Alba Iulia, 2009, p. 53, nr. 258 - 261.

[956] Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 148, fig. 87/1 – 4.

[957] D. Ţeicu, *op. cit.*, p. 102, fig. 102/8 – 12.

[958] Anca Păunescu, *op. cit.*, p. 13, fig. 12.

[959] Gh. Cantacuzino, G. Trohani, *Săpăturile arheologice de la Cătălui - Căscioarele, jud. Ilfov*, în *Cerc. Arh.*, III, 1979, p. 300, fig. 21/8.

[960] Rodica Popovici, *op. cit.*, p. 45, fig. 11/1 – 4.

[961] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. II, p. 31/5 – 6.

[962] Miklós Zsuzsa, *op. cit.*, p. 290, pl. 277/2 – 3.

fiind fixate cu nituri de mânerul piesei. Decoraţiile constau în mici cerculeţe, aidoma uneia dintre prăselele găsite la Oradea. Harta descoperirilor indică în fapt că una dintre direcţiile de export ale acestui tip de cuţit mergea şi spre Transilvania şi Moldova[963]. Să mai menţionăm doar că prima menţiune documentară din Transilvania a meşterilor cuţitari datează din anul 1376[964].

Seria ustensilelor de uz casnic este completată de două tacâmuri: o furculiţă cu doi colţi, unul fiind păstrat fragmentar şi o lingură. Analogii cu furculiţa găsită la Oradea găsim la Timişoara – Oraşul vechi[965], în Oraşul de Floci, în Ţara Românească, de unde provine o frumoasă piesă cu un mâner decorat cu spire şi doi colţi lungi, care putea servi şi la întoarcerea cărnii fripte[966], dar şi în cetatea de la Füzér, în Ungaria[967]. Lingura din fier, cu mânerul rupt, este o piesă relativ rară în săpăturile arheologice. Analogii cu lingura de la Oradea găsim iarăşi în cetatea de la Füzér, datată în secolele XVI – XVII[968]. Tacâmurile din fier au fost folosite probabil de către soldaţii garnizoanelor cetăţilor; este greu de presupus, cel puţin pentru Oradea, că astfel de ustensile ar fi fost utilizate în restrânsul şi extrem de elevatul şi avutul mediu episcopal local. În fapt, unii arheologi au presupus chiar că astfel de linguri ar fi fost utilizate la stropirea cărnii cu untură sau la amestecatul mâncării în oală[969]. Să amintim tot aici, deşi nu avem de-a face cu o unealtă casnică propriu-zisă, toarta din fier a unei găleţi, cu bune analogii în aşezarea dispărută de la Rădvani – Cefa – „La Pădure", în vestul Bihorului[970], la Alba Iulia[971], Dragosloveni, în Moldova[972] şi Budapesta – Kána, în Ungaria[973].

Un mic grup de piese din fier sunt ustensile meşteşugăreşti. În primul rând amintim o foarfecă, care datorită corodării are lamele lipite, mânerul păstrat la rându-i fragmentar având o formă elipsoidală. Lungimea foarfecii, de 23 cm., ne îndeamnă la a o socoti ca folosită la croitorie. Foarfeci asemănătoare au fost descoperite la Voievozi[974] şi Şoimi[975], ambele în Bihor, Oraşul de Floci[976], la Ilidia – Sălişte, în Banatul montan[977], la Dăbâca[978], Brăila[979] dar şi la Őcsény – Oltovány[980], Felsőnyék - Várhegy[981] şi în cetatea de la Füzér, piesa fragmentară[982], ultimele trei localităţi fiind în Ungaria. Un brici cu lama lungă de 20,5 cm., descoperit în secţiunea S XVI, a fost datat în secolul al XVI-lea[983]. Studiul special care tratează acest tip de piese medievale din fier a găsit 14 locuri cu descoperiri în întreaga Românie, datările propuse variind între secolele XIV – XVI. Să mai amintim că bărbierii au îndeplinit concomitent şi munca de felcer, organizarea lor în breaslă debutând în anul 1562 la Bistriţa[984]. Între ustensile

[963] Holl I., *A középkori késesmesterség. (Régészeti adatok az ausztriai és nürnbergi kések elterjedéséhez)*, în *Arch. Ért.*, 121 – 122, 1994 – 1995, p. 159 – 188.

[964] Şt. Pascu, *op. cit.*, 67.

[965] Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 148, fig. 87/6.

[966] Anca Păunescu, *op. cit.*, p. 13, fig. 12.

[967] Simon, Z., *op. cit.*, p. 233, pl. 90/3.

[968] *Ibidem*, p. 233, pl. 90/4.

[969] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 104. O lingură din fier de mari dimensiuni (39 cm) a fost descoperită la Timişoara, în cursul cercetărilor din oraşul vechi. Autoarea studiului pieselor din fier descoperite acolo a presupus, pe bună dreptate credem noi, că lingura de la Timişoara servea la amestecul mâncărurilor în timpul preparării acestora: cf. Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 148 – 149, fig. 87/7.

[970] I. Crişan, *Complexe gospodăreşti descoperite în anul 1994 în aşezarea Cefa – La Pădure, judeţul Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 62, pl. XIII/14.

[971] Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail" şi Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 704, pl. 196/24.

[972] A. Paragină, *op. cit.*, pl. XXIV/11 – 20.

[973] Terei Gy, Horváth Antónia, *op. cit.*, p. 178, fig. 1/1 – 3.

[974] R. Popa, D. Căpăţână, Lukáca A., *op. cit.*, p. 84/b.

[975] Emödi I., *op. cit.*, p. 534.

[976] Anca Păunescu, *op. cit.*, p. 17, fig. 16.

[977] D. Ţeicu, *op. cit.*, p. 265, fig. 103/5.

[978] P. Iambor, *op. cit.*, p. 219.

[979] I. Cândea, *op. cit.*, p. 306, fig

[980] Miklós Zsuzsa, *op. cit.*, p. 290, pl. 277/1.

[981] *Ibidem*, p. 226/2.

[982] Simon, Z., *op. cit.*, p. 201, pl. 58/1.

[983] V. Mizgan, *Brice medievale descoperite în România*, în *Arh. Med.*, IV, 2002, p. 182, 187/f.

[984] *Ibidem*, p. 181 – 183.

se mai regăseşte un compas fragmentar, două mici toporaşe, dintre care unuia i s-a păstrat doar lama, o rindea cu lama aproape dreptunghiulară, extremele tăişului fiind uşor rotunjite, o bardă de formă dreptunghiulară, un dorn cu partea superioară de forma unei calote semisferice, vârful având forma tronconică şi secţiunea pătrată, şi un cuţit folosit de cismari. În general aceste ustensile au o lungă durată de formă şi folosinţă; pe baza locurilor de descoperire le putem data în secolele XVI – XVII. O daltă, cu partea inferioară dreptunghiulară, are bune analogii la Alba Iulia[985] şi Budapesta – Kána[986].

La final trebuie menţionate şi câteva unelte descoperite în cetate: două târnăcoape de formă dreptunghiulară, ambele cu partea superioară mult lăţită şi orificiul de prindere aflat la mijlocul pieselor, socotite a fi, cel puţin într-un caz, unelte pentru construcţii, având 30, respectiv 27 cm. lungime[987], ultimul găsind o bună analogia într-o descoperire făcută la Alba Iulia, în apropierea palatului episcopal[988]. Câteva doage de butoaie, de mărimi diferite, încheie aceste enumerări.

Obiectele din fier găsite în cetatea Oradea, chiar dacă nu foarte numeroase, sunt diverse: piese de armament şi muniţie, accesorii vestimentare, elemente de feronerie, ustensile casnice şi meşteşugăreşti, unelte. Fiind obiecte care necesitau fie o anumită standardizare, multe dintre ele suferind însă şi de un adevărat „conservatorism" ca tipologie a formelor, analogiile, aşa cum s-a observat deja, sunt foarte numeroase.

Piesele din fier din cetate au fost descoperite în majoritatea secţiunilor trasate, cu singura observaţie că, în cea care poartă numărul S XII, a apărut un mic depozit, de unde provin topoarele, o sapă, toarta de găleată şi câteva artefacte greu de identificat. Amenajarea unde au fost descoperite consta într-o mică platformă din cărămidă, probabil podeaua unui atelier de fierar, amplasat la sud de palatul princiar, terminat la jumătatea secolului al XVII-lea, şi la mică distanţă spre nord de brutăria construită în anul 1692 de către noii cuceritori austrieci; în acest context stratigrafic, datarea atelierului poate fi legată de ambele clădiri. Să mai spunem doar că depozitele de piese medievale din fier sunt relativ puţine: am amintit deja de cel găsit în localitatea Şoimi, la sud – est de Oradea, mai bogat decât cel din cetate[989], dar şi unul cu datare aproape identică, provenit din Ungaria, de la Törökszentmiklós – Rósza tér[990].

III.2.3. Piesele din os

În diferitele secţiuni arheologice trasate în cetatea Oradea au fost descoperite şi un grup important de piese din os, unele extrem de interesante din punct de vedere estetic, multe beneficiind şi de bune analogii. Spectrul funcţional a pieselor din os descoperite în la Oradea este larg, incluzând piese de uz casnic (ace, tuburi pentru ace, plăsele de cuţit şi mânere, un manşon), podoabe, un piaptăn, un cap de sfeşnic, un jeton pentru jocuri, o patină, alături de un număr mare de oase aflate în curs de prelucrare sau de rebuturi[991]. Să mai menţionăm diversitatea resturilor faunistice descoperite în cetate: acestea provin de la peşti (ştiucă, crap, sturion), păsări

985 Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 703, pl. 195/27.

986 Terei Gy, Horváth Antónia, *op. cit.*, p. 180, fig. 5/2, 5, 6.

987 A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 101.

988 Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică şi palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie şi istorie (catalog de expoziţie)*, Alba Iulia, 2009, p. 276, nr. 271.

989 Emödi I., *op. cit., passim.*

990 Kovács Gyöngyi, *A Töröszentmiklós – Rósza téri későközépkori vaseszkölelet*, în *Arch.Ért.*, 117, 1990, p. 242, fig. 2.

991 Menţionăm faptul că în cuprinsul unui studiu dedicat pieselor din os medievale din Transilvania, a fost înglobată şi întreaga gamă de obiecte din os descoperite în cetatea Oradea, alături de comentarii pertinente legate de modul de prelucrare al acestora Pentru a nu repeta cele scrise acolo, ne vom mărgini doar la puţine comentarii, iar trimiterile bibliografice vor fi axate în mare parte pe menţionare studiului amintit: A. A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *Prelucrarea osului şi cornului în Transilvania medievală (început de abordare tematică)*, în *Arh. Med.*, V, 2005, p. 113 – 158.

(găini, gâşte), mamifere domestice (boi, capre, porc domestic, cai, câini) şi sălbatice (porcul mistreţ, cerb)[992].

Majoritatea pieselor din os găsite în cetatea orădeană sunt ustensilele casnice. Astfel amintim un ac cu cap triunghiular, descoperit în secţiunile trasate în preajma porţii principale de acces în cetate. Analogii cu acest tip de ac cu capul triunghiular au fost descoperite la Vinţu de Jos, Dăbâca, ultimul datat în secolul al XIV-lea. Tot în acest compartiment se înscrie şi un tub de os pentru păstrarea acelor, cu analogii în localităţile Cefa – „La Pădure", în Bihor, la Frumuşeni – „Mănăstirea Bizere", în Arad şi în complexul medieval de la Ilidia, în Banat[993].

Prăselele reprezintă cele mai numeroase piese din os descoperite în cetate. Dintre cele patru artefacte, unul prezintă ca decor linii paralele incizate, aflate în diagonală faţă de mânerul de cuţit, prezentând şi un orificiu de prindere, iar alte două au fost confecţionate din oase de pasăre[994]. Datările propuse au fost secolele XVI – XVII. Analogiile pentru Transilvania sunt foarte numeroase, literatura de specialitate menţionând 51 de descoperiri în 13 localităţi[995]. La Baia, în Moldova, au fost descoperite piese analoage cu cele găsite la Oradea. Prăseaua de acolo a fost datată în secolul al XV-lea[996]. Pentru Ungaria studiul dedicat producerii şi comercializării cuţitelor de Steyer şi Nüremberg, deja amintit, oferă de asemenea numeroase analogii[997]. Să mai amintim în categoria ustensilelor mai multe mânere, manşoane şi o plăcuţă cu decor traforat, care la rându-le au bune analogii în Transilvania[998].

Ustensilele, accesoriile vestimentare şi podoabele sunt reprezentate de un mic grup de piese, dintre care se distinge un pieptene bipartit. Păstrat fragmentar, pieptenele a fost lucrat dintr-o singură bucată de os, cu dinţii de dimensiuni diferite. Piesa nu a fost decorată. Pe baza stratigrafiei a fost datată în secolele XVI - XVII[999]. Pe lângă cei câţiva piepteni similari din Transilvania, găsiţi la Cluj – Mănăştur, Vinţu de Jos, Sighişoara[1000], Sibiu[1001], găsim interesante analogii în Slovacia, la Bratislava şi Obisovce, singura deosebire fiind prezenţa în cazul unora a ornamentelor: mici cerculeţe incizate, afrontate, aplicate pe suportul pieptenilor. Datarea propusă este identică cu cel găsit la Oradea: secolele XVI – XVII. Să mai menţionăm faptul că, cel puţin în Slovacia acelor secole, existau ateliere specializate exclusiv în producerea pieptenilor din os, multe dintre piese fiind adevărate opere de artă[1002]. Încă un comentariu l-am socoti necesar vis-a-vis de pieptenii bilaterali din os: acest tip de piese reprezintă una dintre cele mai longevive ustensile personale. Cu oarecare analogii încă în secolele V - VI[1003], piesele de la Oradea au la fel de apropiate corespondenţe şi în evul mediu timpuriu, un bun exemplu fiind pieptenii descoperiţi în aşezarea de la Dinogeţia (Garvăn – Bisericuţa) în Dobrogea, dataţi în secolele XI - XII[1004]. Inserăm tot aici câteva fragmente de oase tăiate plat, din care au fost

[992] Tot în acest context subliniem faptul că prelucrarea materialului osteologic din cetate a revenit dr. Luminiţa Bejenariu, specialist din cadrul Universităţii Alexandru Ioan Cuza din Iaşi, contribuţia domniei sale văzând lumina tiparului în volumul dedicat palatului episcopal cercetat în cetatea Oradea: Luminiţa Bejenariu, *Date arheozoologice*, în A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 198 – 201.

[993] A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 135.

[994] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, pl. LXXIII/a, LXXII/b – c.

[995] A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 136 – 137.

[996] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 186, fig. 34/2.

[997] Holl I., *op. cit.*, *passim*.

[998] A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 137 – 138.

[999] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, pl. LXXII/f.

[1000] A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 138.

[1001] P. M. Beşliu, *op. cit.*, p. 197, pl. XXIX/C.

[1002] M. Slivka, *Parohova a kostena produkcia na Slovensku v obdobi feudalizmu*, în *Slov. Arch.*, XXXII, 1984, nr. 2, p. 413, pl. VIII/2 – 7.

[1003] Vezi de pildă volumul: *A Gepidák*, Gyula, 1999, p. 54, 68.

[1004] Gh. Ştefan, I. Barnea şi colab., *Dinogeţia*, Bucureşti, vol. I, 1967, p. 89, fig. 45/2, 3, 9.

decupați numeroşi nasturi. Au fost descoperite şi piese rebutate[1005]. Un mic tub sub forma unei mărgele purtată la baza gâtului, decorat cu incizii, se remarcă prin finețea execuției. Mai amintim şi un jeton folosit la jocuri, căruia i-au fost găsite câteva bune analogii la Dâbâca, Vințu de Jos şi Tălmaciu[1006]. Printre piesele din os cu caracter incert amintim un mic cap de sfeşnic, sau clopoțel, şi un instrument care se aseamănă foarte mult cu un mic călcător, având un orificiu în mijloc, folosit poate în locurile mai sensibile ale unei îmbrăcăminți cu pretenții[1007].

Între piesele din corn prelucrate se remarcă în primul rând o patină perforată la extremități cu două cuie din fier şi care prezintă urme clare de şlefuire pe o parte. O bună analogie găsim la sud de Oradea, în aşezarea de la Cefa – „La Pădure", piesă datată în secolul al XVI-lea[1008]. Patinele sunt accesorii care la rându-le au avut o longevitate remarcabilă, ele fiind descoperite de exemplu şi în aşezarea de la Dinogeția (Garvăn – Bisericuța) datate în secolele XI - XII[1009]. Mai amintim două coarne de bovideu şi unul de cerb. Analogii cu oasele de animale prelucrate găsim în Ungaria la Hejőkeresztúr, unde un corn de cerb a fost folosit pe post de sulă[1010], şi în Slovacia, la Bratislava şi Bogată, în sud – estul țării[1011].

Fără a fi un compartiment arheologic foarte spectaculos, piesele din os reprezintă cu siguranță obiecte arheologice interesante, iar informațiile primite pe baza cercetării osteologice a resturilor animale găsite, ne dau măcar o sugestie despre „meniul" acelor vremi.

III.2.4. Piesele din sticlă: sticlăria de construcție, vesela, podoabele

Capitolul sticlăriei medievale descoperite la Oradea impresionează în primul rând prin varietatea şi calitatea acestui tip de produse: avem astfel de-a face cu sticlărie de construcție, cu vesela din sticlă dar şi cu câteva podoabe din acelaşi material.

În prima categorie, cea a sticlăriei de construcție, se remarcă mai multe fragmente de ochiuri de geam descoperite în totalitate în secțiunile arheologice care au atins cele două aripi ale palatului episcopal. Datarea acestor fragmente de ochiuri de geam a fost largă: secolele XIV - XVII. Cele mai vechi dintre piese au marginile răsucite în partea exterioară, dimesiunile lor variind între 7,5 şi 12 cm. Alte ochiuri de geam, descoperite în nivele aparținând secolelor XVI – XVII, au marginea uşor ridicată fără a fi îndoite, dimensiunile variind între 10 şi 14 cm. Plasarea stratigrafică nu exclude să avem în față un material provenit din fazele timpurii ale palatului princiar[1012]. Este interesantă de amintit una dintre puținele mărturii documentare care atestă tocmai faptul că ferestrele clădirilor din interiorul cetății erau protejate în mai multe feluri, inclusiv cu sticlă. Documentul care reprezintă în fapt inventarul cetății, realizat în anul 1598, ne înşiră într-o formă scurtă dar precisă aceste realități: ferestrele de diferite forme au sticlă (*fenestre vitrae integrae*), burduf de vacă (*fenestre duas membrana bovina obductas*), hârtie (*fenestre papiro obducta*) sau grilaje din fier (*fenestre cum ferris cancellis*)[1013]. Tehnica de obținere a ochiurilor de geam era relativ simplă: suflarea unui glob de sticlă incandescentă şi aplatizarea ulterioară prin învârtire[1014].

[1005] Cercetări arheologice inedite efectuate în toamna anului 2000 în jurul palatului princiar aflat în mijlocul cetății bastionare, sub îndrumarea conducătorului de şantier dr. Adrian A. Rusu.

[1006] A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 139.

[1007] A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 117.

[1008] I. Crişan, *Săpăturile arheologice din anul 1993 de pe şantierul Cefa – La Pădure, județul Bihor*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p. 41.

[1009] Gh. Ştefan, I. Barnea şi colab., *Dinogeția*, Bucureşti, vol. I, 1967, p. 94.

[1010] *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régeszeti leletmentései*, Budapest, 1997, p. 196, fig. 21.

[1011] M. Slivka, *op. cit.*, p. 414, pl. IX/29, 416, XI/5 – 6.

[1012] A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 110 – 111.

[1013] Maria Bocşe, *op. cit.*, p. 401; vezi în acest sens şi informațiile despre inventar la Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. II, p. 107 – 127.

[1014] H. Hoffmann, *Contribuții la studiul glăjăriilor din sudul şi estul Transilvaniei*, în *Aluta*, I, 1970, p. 296.

Analogiile cu ochiurile de geam de la Oradea sunt relativ numeroase, ele fiind exhaustiv analizate într-o monografie dedicată sticlăriei medievale din Transilvania, apărută în urmă cu câţiva ani dar reluată şi îmbogăţită foarte de curând: mănăstirea dominicană şi castelul Martinuzzi de la Vinţu de Jos din judeţul Alba, Sibiu, castelul de la Hunedoara, Cluj – Napoca, casa canonicului Mezertius din Alba Iulia, mănăstirile de la Bizere – Frumuşeni în Arad, Teiuş şi Târgu Mureş sau bisericile parohiale de la Lupşa în Alba, Vaida în Bihor şi Ulieş în judeţul Harghita[1015]. Numeroase ochiuri de geam provin de asemenea din recentele cercetări arheologice desfăşurate în preajma palatului episcopal de la Alba Iulia[1016], dar şi din Cetatea de Scaun de la Suceava[1017]. Interesante mărturii documentare vorbesc de asemenea de un veritabil comerţ cu acest tip de produse, comenzile de la jumătatea secolului al XVI-lea venind din toate părţile Transilvaniei[1018]. Dintr-o comandă din anul 1550 pentru un meşter sticlar din Râşnov aflăm şi un preţ: pentru 2000 de ochiuri de geam i s-au plătit 8 florini[1019].

Cercetările arheologice din cetatea orădeană au dus la descoperirea unui singur fragment de vitraliu. Cauza este simplă: amintitele săpături arheologice nu au cuprins până în prezent arealul unde a funcţionat catedrala episcopală, locul firesc unde se găseau astfel de piese. Vechile cercetări de la finele secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, care s-au concentrat tocmai în zona amintită, nu au păstrat, dacă au fost descoperite, acest tip de artefacte. Nu poate fi exclusă nici ipoteza ca fragmentul de vitraliu să provină din capela palatului episcopal amintită documenatar în anul 1387 (*capella S. Andreae apostoli, in palatio episcopali sita*). Din textul documentului, dar şi prin coroborarea acestei informaţii cu rezultatele cercetărilor arheologice din arealul palatului, se poate presupune că respectiva capelă a fost ridicată sub păstorirea episcopului Andrei Báthory, care a inclus intervalul dintre anii 1329 - 1345[1020]. Pasta micului fragment de vitraliu este albicioasă, pelicula de suprafaţă fiind de culoare maro – închis. Decorul constă din motive geometrice: pătrăţele grupate în registre alternate de trei linii paralele.

Cele mai numeroase piese din sticlă descoperite în cetate aparţin veselei, conţinând în special fragmente de pahare, flacoane şi boluri[1021]. Astfel în cazul paharelor, printre cel mai vechi piese, datate în secolul al XV-lea, deosebim cele decorate cu „stropi", în fapt mici proeminenţe de diferite, forme aplicate pe corpul pieselor. Printre puţinele analogii, punctăm paharul descoperit în complexul monastic de la Voivozi, aflat în nord – estul Bihorului[1022], în locuinţa de sticlar cercetată în cursul săpăturilor arheologice de la palatul Apor, din Alba Iulia şi datată cu monede de la Sigismund de Luxemburg bătute în intervalul 1390 - 1427 [1023], la mănăstirea dominicană de la Vinţu de Jos, din Alba[1024], dar şi în Ungaria, în palatul regal de la Buda, unde au fost datate mai timpuriu, în secolul

[1015] Primul studiu a fost publicat în anul 1995: A. A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale şi documente arheologice*, în *Eph. Nap.*, V, 1995, p. 301 – 330. Cu acelaşi titlu dar cu bibliografia adusă la zi studiul a fost reluat în volumul: *Idem, Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 122 – 158; ochiurile de geam sunt analizate la paginile 146 – 149.

[1016] Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 81, nr. 463 – 466.

[1017] Paraschiva Victoria Batariuc, *Sticla medievală din colecţia Romstorfer*, în *Arh. Med.*, IV, 2002, p. 189 – 190, 195, fig. 1/1 – 12.

[1018] A. A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale şi documente arheologice*, în *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 127.

[1019] *Ibidem*, p. 128.

[1020] *Idem*, (sub redacţia), *op. cit.*, p. 47; un document din anul 1348 menţionează o capelă cu acelaşi patron.

[1021] Discutarea exhaustivă a acestor piese din sticlă la *Idem, Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale şi documente arheologice*, în *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 111 – 115. Nu vom relua inutil întreaga problematică, deja completă în subcapitolul amintit, ci ne vom mărgini la a sublinia unele detalii tehnice ale pieselor precum şi unele analogii.

[1022] R. Popa, D. Căpăţână, Lukács A., *op. cit.*, p. 85, 92, fig. 13/a.

[1023] A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 144.

[1024] *Idem, Gotic şi Renaştere la Vinţu de Jos*, Cluj-Napoca – Satu Mare, 1998, 103, fig. 56.

al XIII-lea[1025] şi la Diósjenő în comitatul Nógrád, datate la finele aceluiaşi secol[1026]. Să mai menţionăm că în ambele cazuri descoperitorii paharelor decorate cu „stropi" le-au socotit a fi importuri veneţiene. Tot între piesele timpurii, datate în secolul al XV-lea, enumerăm o buză de pahar evazată, lucrată din pastă translucidă, câteva tălpi de pahare, a căror margini sunt decorate prin uşoare văluriri (ghirlande), cu bune analogii la Baia[1027] şi Cetatea de Scaun a Sucevei[1028], dar şi un picior de pahar decorat prin faţetare cu „nervuri" ascuţite, care l-au împodobit până la deschiderea cupei[1029]. Un picior de pahar (cupă) asemănător a fost descoperit în preajma palatului episcopal de la Alba Iulia[1030]. Piesele târzii, datate în secolele XVI – XVII/XVIII, au în general piciorul foarte scurt, la bază având lăţimea cupei şi îngustându-se uşor la limita contactului cu cupa. Au fost descoperite şi pahare simple, fără picior (căni)[1031].

O altă importantă categorie a pieselor din sticlă descoperite în cetatea orădeană sunt flacoanele. Cu foarte puţine excepţii, acestor piese li s-a conservat doar gura, o parte din gât şi rareori părţi ale corpului. Flaconul cel mai vechi pare să fie o piesă căreia i s-a păstrat doar gura îngustă, de formă circulară. Buza este evazată, dreaptă în partea superioară şi semicirculară în locul de contact cu gâtul, care este drept în fragmentul conservat. Pasta este albicioasă, grosimea sticlei nedepăşind un milimetru. Flaconul (butelia) a fost datat în prima jumătate a secolului al XV-lea, fiind socotit un import, probabil veneţian[1032]. Două bune analogii cu piesa de la Oradea găsim la palatul episcopal de la Alba Iulia, dar datarea acestora în secolul al XVII-lea o socotim mult prea târzie[1033]. O piesă asemănătoare, dar care are gâtul ceva mai lat, datată în secolul al XV-lea, a fost descoperită la Baia[1034]. Aici merită amintite alte două flacoane interesante. Un prim fragment este un perete de culoare maroniu – închis, decorat cu mici motive geometrice excizate, dispuse în registre paralele; un alt fragment de flacon are gâtul decorat cu un mic manşon semicilindric care „şerpuieşte" în jurul acestuia. Ambele piese sunt datate în secolul al XVI-lea[1035]. O bună analogie cu peretele de flacon decorat cu motive geometrice găsim în Moldova, în Cetatea de Scaun a Sucevei[1036], dar şi la Sopron în Ungaria, cu singura menţiune că pasta acestuia avea culoarea verde[1037]. Să mai amintim un alt gât de flacon (butelie) bine păstrat, cu buza circulară şi cioc pentru turnat lichidul; corpul este zvelt, de formă tronconică. Din păcate nu s-a păstrat nici o parte din corp[1038]. Analogiile pentru acest tip de piese sunt numeroase în Transilvania[1039]. În Ungaria flacoanele (buteliile) din sticlă au fost datate larg, în secolele XIV – XV, multe fiind găsite în cursul cercetărilor arheologice din preajma palatului regal de la Buda[1040]. În final, să amintim şi faptul că unele flacoane aveau mânere, bune analogii găsind la Suceava, în interiorul cetăţii[1041].

[1025] Katalin Holl – Gyürki, *A magyarországi üvegművesség fellendűlése,* în *Com. Arh. Hung.,* 1989, p. 216, fig 4/1 – 2.

[1026] Holl Gyürki Katalin, Miklós Zsusza, *Középkori üveghuta a Nógrádi megyei Diósjenő közelében,* în *Arch. Ért.,* 119, 1992, nr 1 – 2, p. 84, fig. 17/c.

[1027] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.,* vol. I, p. 247, fig95/1.

[1028] Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.,* p. 199, fig. 9/1 – 6.

[1029] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.,* pl. LXIX/j.

[1030] Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail" şi Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002),* Alba Iulia, 2008, p. 706, pl. 198/6.

[1031] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.,* pl. LXXI/a – e.

[1032] *Ibidem,* pl. LXX/b.

[1033] Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică şi palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie şi istorie (catalog de expoziţie),* Alba Iulia, 2009, p. 79, nr. 438, 440.

[1034] Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.,* vol. I, p. 247, fig. 95/3.

[1035] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.,* pl. LXIX/c, h.

[1036] Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.,* p. 199, fig. 10/1 – 6, 200, fig. 11/1 – 5.

[1037] Katalin Holl – Gyürki, *The use of Glass in medieval Hungary,* în *Journal of Glass Studies,* 28, 1986, p. 81, fig. 20.

[1038] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.,* pl. LXIX/e.

[1039] *Idem, Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale şi documente arheologice,* în *Eph. Nap.,* V, 1995, p. 309, 322, 327 – 328.

[1040] Katalin Holl – Gyürki, *op. cit.,* p. 74, fig. 6/2.

[1041] Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.,* p. 201, fig. 13/1- 7.

Câteva fragmente de boluri, caracterizate în general prin grosimea mai mare a pereţilor, de circa doi – trei milimetri, şi tălpi cu bază inelară, având unul culoarea roşie cu nervuri negre şi aurii, iar altele maro şi verzui, alături de un mic recipient, înalt de trei centimetri, cu buza răsfrântă şi perpendicular pe gâtul cilindric, corpul fiind bombat (un recipient pentru parfum, o călimară?)[1042], completează seria veselei din sticlă.

Între piesele din sticlă din cetate distingem câteva care pot fi încadrate în categoria podoabelor. Deosebim astfel câteva fragmente de mărgele de forme diferite: rotundă, poliedrică şi bitronconică. Pasta lor este de asemenea diferit colorată în negru, portocaliu şi cenuşiu. Doar două dintre mărgele au fost găurite. Analogii cu mărgelele de la Oradea găsim nu departe, în localitatea Cefa, la sud de Oradea, într-o locuinţă datată în secolul al XVI din aşezarea dispărută de la Rădvani[1043], la Caransebeş, unde au fost datate în secolul al XVI-lea[1044], la Alba Iulia[1045] şi la Baia unde au fost datate în secolul al XVII-lea[1046]. Amintim şi o mică bilă din pastă cenuşie, opacă. Trei brăţări fragmentare completează seria podoabelor din sticlă. Secţiunea tuturor este dreptunghiulară, grosimea fiind de 0,3 – 0,5 cm. În toate cazurile culoarea pastei a fost verde – albăstruie sau doar albăstruie, peste care s-au depus straturi policrome de decor: brun – deschis, galben, albastru, maro alb şi alb – cenuşiu. Decorul este geometric, combinând aceste culori. Datarea acestor piese este a doua jumătate a secolului al XVII-lea, nivelele arheologice în care au fost descoperite pledând pentru originea lor orientală. Este interesant de subliniat că acest tip de brăţări de mână din sticlă au apărut în lumea bizantină încă în secolele X – XI, fiind descoperite şi la noi, în regiunea Dunării de Jos sau în Banat, reapărând în secolele XVII – XVIII printr-o filieră orientală. Piesele târzii sunt de o evidentă calitate inferioară, realitate dovedită şi de exemplarele provenite din Ţara Românească, unde apar în acest interval atât în necropole cât şi în centrele urbane[1047].

Producerea sticlei a reprezentat dintotdeauna o provocare pentru meşteşugarul evului mediu. Prepararea tehnică a sticlei cuprindea un amestec riguros măsurat de cuarţ, sodă şi calciu, la care se adăuga uneori şi potasiu, toate încălzite la 1100 - 1200° C. În atelierele unde era produsă sticla existau cuptoare speciale, supraetajate, în care era introdus amestecul mai sus amintit. Cuptoarele aveau fante laterale prin care erau introduse ţevile pentru suflat. Topirea propriu-zisă a pastei de sticlă incandescente se făcea în creuzete speciale.

Piesele din sticlă descoperite în cetatea orădeană reprezintă unul dintre cele mai interesante capitole de viaţă materială găsite aici. Este important de precizat faptul că deşi o parte a pieselor sunt de import, veneţiene sau orientale, Oradea a avut şi meşteri sticlari proprii încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea: o menţiune din anul 1515 aminteşte deja două generaţii de sticlari în persoana lui Ştefan şi a nepotului său Anton, pomenit ca *vitripar*[1048].

1042 A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, pl. LXIX/j.

1043 I. Crişan, *O locuinţă din secolul al XVI-lea din aşezarea medievală Rădvani (jud. Bihor)*, în *Arh. Med.*, II, 1998, p. 111, fig 5/6 -7. De curând în perimetrul aceluiaşi târg medieval dispărut Rădvani, au fost cercetate două morminte din cadrul unei necropole mai extinse, în interiorul cărora au fost descoperite câteva sute de „perle" din sticlă, care alcătuiau cununi ale defunctelor depuse acolo: vezi *Idem, Piese de podoabă şi de vestimentaţie din aşezarea medievală Rădvani (jud. Bihor)*, în *Arh. Med.*, V, 2005, p. 94 – 95.

1044 P. Bona, *Biserica medievală din Caransebeş*, Caransebeş, 1993, p. 73, 76, 78 – 82, 88.

1045 Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail" şi Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 304, nr. 116 – 117.

1046 Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 189.

1047 Ingrid Poll, Gh.M. Adameşteanu, *Brăţări de sticlă medievale descoperite în România*, în *Arh. Med.*, 1, 1996, p. 174 - 175.

1048 A. A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale şi documente arheologice*, în *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 136.

III.2.5. Piesele din piatră

III.2.5.1. Piese utilitare casnice şi de utilitate militară

Capitolul pieselor din piatră reprezintă unul dintre cele mai importante şi bogate în lungul şir al descoperirilor arheologice din cetatea Oradea. Structurarea lui a fost făcută în funcţie de utilitatea pieselor în două subcapitole: piese utilitare şi de utilitate militară şi piese de arhitectură.

Între piesele utilitare deosebim în primul rând mai multe cute din piatră folosite la ascuţitul uneltelor din fier. Toate au forma dreptunghiulară alungită, cu muchiile teşite şi urme de folosire. Una din piese era ruptă din vechime. Pe baza contextului stratigrafic unde au fost descoperite, cutele se datează în secolele XV – XVI. Analogii cu piesele de la Oradea găsim printre altele în aşezarea de la Cefa – „La Pădure", la sud de Oradea[1049], la Vinţu de Jos în Alba[1050], Siret în Moldova[1051], Coconi[1052] şi Brăila[1053] în Ţara Românească.

Cele mai numeroase piese de utilitate casnică din piatră găsite în cetate au fost râşniţele. Opt din cele nouă descoperiri fac parte din categoria râşniţelor de mână, o alta, de mari dimensiuni (diametrul atinge 115 cm.), putând fi manevrată doar cu ajutorul unui animal (bovină sau cal). În cazul a două dintre râşniţele de mână s-au putut face întregiri. Astfel, dincolo de forma circulară, caracteristică tuturor acestor piese, se remarcă şi orificiul central unde era introdus mecanismul care permitea învârtirea pietrei pe lespede, grăunţele fiind astfel zdrobite. Diametrul râşniţelor se înscrie între limitele a 32 şi 54 cm., orificiile centrale variind între 6 şi 10 cm. Râşniţele de mână au avut o răspândire deosebită, fiind ustensile de cea mai mare importanţă pentru prelucrarea unor cantităţi limitate de cereale. Analogiile alese remarcă similitudinea formelor şi extrema răspândirea acestora. Astfel, în aşezarea de la Oradea – Salca au fost descoperite două astfel de râşniţe cu diametrul de 35 cm[1054]. În peştera Lesiana (Ungurului) de la Şuncuiuş, în defileul Crişului Repede, unde cercetările arheologice din ultimii ani au scos la iveală numeroase vestigii începând din preistorie, au fost scoase la iveală şi câteva râşniţe de mână de mici dimensiuni (diametrul nu depăşeşte 15 cm.), posibil medievale, folosite de păstorii care îşi adăposteau turmele în gura extrem de largă a cavităţii[1055]. La Coconi a fost descoperită o râşniţă fragmentară, dar întregibilă[1056]. În Ungaria, în localitatea Kamut, în preajma unei biserici – sală, a fost descoperită o râşniţă de dimensiuni medii[1057]. În sfârşit, semnalăm o altă râşniţă de mână descoperită în Slovacia, în cetatea de la Reznovice, datată mai timpuriu decât piesele de la Oradea, în secolul al XII-lea[1058]. Informaţia arheologică despre râşniţe trebuie completată cu cea legată de funcţionarea în preajma cetăţii, atât pe Crişul Repede dar şi pe Peţa, a numeroase mori care măcinau mari cantităţi de cereale provenite din localităţile aflate în împrejurimi[1059].

1049 I. Crişan, *Complexe gospodăreşti descoperite în anul 1994 în aşezarea Cefa – La Pădure, judeţul Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 61, pl. XII/3, 4, 6.

1050 N.M. Simina, *op. cit.*, p. 488, fig. 8/4 – 5.

1051 V. Spinei, Elena Gherman, *Şantierul arheologic Siret (1993)*, în *Arh. Mold.*, XVIII, 1995, p. 235, fig. 3/13.

1052 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 238, pl. IV/9.

1053 I. Cândea, *op. cit.*, p. 304, fig. 78.

1054 Mulţumim şi pe această cale colegului arheolog dr. S. Bulzan, conducătorul şantierului, pentru amabilitatea de a ne semnala aceste descoperiri.

1055 Mulţumim şi pe această cale colegului arheolog C. Ghemiş, conducătorul şantierului, pentru amabilitatea de a ne semnala aceste descoperiri.

1056 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 73, fig. 39.

1057 Szatmári I., *Árpád – koritemplomok Kamuton*, în *Arch. Ért.*, 121 – 122, 1994 – 1995, p. 42, fig. 6.

1058 B. Novotny, *Archeologicky vyzkum hradu „Rotyten" na Morave z 11. Az prvni poloviny 12. Stoleti, jeho hradsky obvod a romansky dvorec Reznovice*, în *Arch. Hist.*, 6, 1981, fig. 11/1 – 2.

1059 Pentru amănunte legate de sistemul hidrografic al Oradiei medievale vezi: *Încercare de reconstituire a sistemului hidrografic defensiv al cetăţii şi oraşului Oradea în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Aletheia*, I, 1993, p. 30 – 38; autorul va reveni mai pe larg asupra subiectului într-un mic volum publicat în lb. maghiară: *Varadinul a vizek határolta város és vár*, Nagyvárad, 1999, *passim*.

Seria pieselor utilitare este completată cu un creuzet pentru turnat metale, păstrat fragmentar, ustensilă obligatorie într-un atelier de fierar. La aceasta adăugăm un cremene, păstrat de asemenea fragmentar.

Un artefact unicat, extrem de interesant, a fost descoperită în secţiunea S XXI, trasată în apropierea principalei porţi de acces în cetatea actuală, care suprapune aproape perfect vechea poartă a ansamblului medieval. Este vorba despre o lespede din piatră de o formă aproape pătrată (dimensiuni 43 x 41 cm.), având o parte şlefuită, unde cu ajutorul unui dorn metalic a fost zgâriat un joc de moară. Locul descoperirii ne sugerează un amănunt interesant legat de modul în care uneori, în lungile perioade de strajă, soldaţii din gardă şi-au „omorât" timpul.

Câteva piese de utilitate militară au fost descoperite în secţiunile trasate. Amintim un mic tipar din gresie folosit la turnarea plumbilor de mulinetă. Piesa are în acest scop două mici orificii semisferice. Lespedea cu care era acoperit tiparul, după turnarea metalului incandescent, nu a fost din păcate descoperită. Două proiectile de praştie, databile la mijlocul veacului al XV-lea, au fost descoperite în secţiunea S XX. Diametrul lor este de 6,5, respectiv 6,2 cm. Praştia, cunoscută încă din antichitate, a fost folosită şi în evul de mijloc până la finele secolului al XV-lea. Era confecţionată din piele. Modul de folosire presupunea aşezarea proiectilului de praştie, în căuacul din piele, rotirea cu viteză a acestuia, aruncarea bilei fiind făcută prin eliberarea unuia dintre capetele curelei[1060]. În sfârşit, menţionăm descoperirea a două ghiulele din piatră, cu diametrele de 21, respectiv 13 cm. Una din ghiulele este fragmentară. Acest tip de ghiulea era propulsat cu ajutorul unor mici catapulte, rolul principal fiind acela de spargere a porţilor cetăţilor, sau de sfărâmare, în faza finală, a resturilor incintelor deja minate şi aruncate în aer. Piese asemănătoare provin din mai multe cetăţi din Transilvania, fiind datate în secolul al XV-lea, deşi potrivit unor surse documentare au fost utilizate până târziu, la finele veacului al XVII-lea[1061].

III.2.5.2. Piese de arhitectură de factură romanică, gotică şi renascentistă. Dalele din marmură

Piesele de arhitectură reprezintă cel mai important compartiment al descoperirilor de obiecte din piatră din cetatea Oradea, fiecare campanie arhelogică ducând la identificarea a circa 15 – 30 de astfel artefacte[1062]. De la început ţinem să aducem câteva lămuriri legate de aceste piese. Pe de o parte, trebuie manţionat contextul în care au fost descoperite: fără excepţie au provenit din poziţii secundare. Cele descoperite în cadrul secţiunilor, ca de exemplu ancadramentele de factură renascentistă din partea de nord a secţiunii magistrale S I, au fost aruncate de-a valma, fiind probabil abandonate de către constructorii palatului princiar din imediata apropiere, ca fiind de prisos. Altele au fost refolosite într-un mod extrem de prozaic: ca rigole ale unui drum pentru căruţe, amenajat cânva în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, posibil după anul 1883, când palatul princiar a suferit câteva modificări, ocazie cu care au fost reamenajate şi împrejurimile. O altă serie de ancadramente gotice, dar mai ales renascentiste timpurii, au fost încastrate în zidurile de incintă ale cetăţii bastionare, ridicată în intervalul 1569 – 1618, şi ale palatului princiar, ridicat între anii 1618 – 1650. Ancadramentele proveneau atât de la vechea catedrală episcopală, cât şi de la palatul episcopal, ambele demolate. Menirea acestor piese de arhitectură refolosite a fost tocmai aceea de a umple şi consolida golurile unde piatra şi cărămida noilor zidiri, mai sus amintite, nu prezentau o îmbinare perfectă. În rândurile de mai jos ne vom referi însă doar la

---

[1060] Cr. M. Vlădescu, *Încercări asupra periodizării şi tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV – XVIII) (II)*, în *S.M.M.I.M.*, 2 – 3, 1969 – 1970, p. 134.

[1061] A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 84.

[1062] *Idem*, *Cercetări arheologice în Cetatea Oradea. Sinteza preliminară a anilor 1991 – 1993*, în *Crisia*, XXIII, 1993, p. 67.

piesele descoperite în secțiuni şi la cele recuperate din rigola amintitului drum[1063].

Rămăşiţele vechilor construcţii de factură romanică sunt cele mai văduvite ca număr între piesele de arhitectură. Explicația ține în primul rând de distrugerile provocate de invazia tătară din anul 1241, de vastele şantiere din secolele XIII – XIV/XV şi XVI – XVII, de locurile unde au fost desfăşurate cercetările arheologice, care au dus la descoperirea recentă a unui număr mic de astfel de artefacte. Totuşi, în secțiunea S VIII, în umplutura unei locuinţe care a funcţionat în primele decade în interiorul cetăţii, a fost descoperită o piatră fragmentară de formă circulară, cioplită sumar sub forma unei cununi împletite. Ca uz putea fi un tambur fixat pe un suport mai mare. O altă piesă, găsită în acelaşi context stratigrafic, pare să fi avut o funcționalitate asemănătoare. Ambele au fost datate în secolele XII - XIII[1064]. Vechile cercetări arheologice din cetate, cele de la finele secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, care s-au axat exclusiv pe cercetarea perimetrului vechilor catedrale, au dus la descoperirea unor baze de colonete romanice din piatră de culoare roşiatică, datate în secolul al XII-lea[1065]. Pentru acestea, posibile analogii sunt bazele de colonete romanice descoperite la abaţia de la Pâncota, în judeţul Arad, deşi piesele de aici sunt individuale şi nu duble pe postament ca cele de la Oradea[1066].

Piesele de factură gotică au fost descoperite într-un număr sensibil mai mare decât cele romanice. O bună parte dintre ele s-au păstrat fragmentar, fiind dificilă atribuirea lor unei părți de construcţie. Între cele mai numeroase descoperite se remarcă unele care aveau partea încastrată de formă paralelipipedică, fiind în fapt elemente ale sistemului de boltire. Partea superioară a fost decupată sub forma unei prime nervuri frontale, urmate de suprafețe de forma unei semicalote, aflate pe ambele părți ale amintitei nervuri. Unele dintre aceste piese au orificii pentru fixare cu bolțari din fier[1067]. Analogiile sunt extrem de numeroase. O cercetare arheologică de salvare desfăşurată în proxima vecinătate a cetății orădene, pe locul fostei mănăstiri franciscane din oraş, a scos la iveală astfel de piese[1068]. Lucrările de renovare a bisericii reformate din Săcuieni, oraş aflat la nord de Oradea, au dus la descoperirea a 10 fragmente aparținând de vechiul sistem de boltire gotic. Piesele au fost datate la sfârşitul secolului al XV-lea[1069]. Între numeroasele descoperiri de această factură din Ungaria amintim doar cele de la Pécs, la fosta mănăstire dominicană, unde datarea a fost tot secolul al XV-lea[1070], cele de la fosta mănăstire franciscană din localitatea Paks[1071], alături de cele din biserica cu hramul Sf. Marii din interiorul fostei mănăstiri a ordinului clariselor din Buda, care au fost lucrate mai eleborat decât cele de la Oradea[1072], precum şi piesa descoperită în capela cetăţii de la Füzér, în comitatul Tokaj – Eperjesi - Zemplén[1073].

Câteva piese provin de la ferestre şi portaluri. Primele se disting prin frumusețea traforajului,

[1063] Piesele de arhitectură au fost minuțios analizate în volumul: A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 68 – 84. Pentru a nu repeta cele scrise acolo cu maximă rigoare ştiinţifică, vom puncta doar sumare date legate de noi analogii sau date de descoperire.

[1064] *Ibidem*, pl. XXVII/b.

[1065] Takács I., *Várad Árpád-koriszékesegyháza. Történeti források és kőfaragványok a 12 – 13. századból*, în *Váradi kőtöredékek*, Budapest, 1989, p. 31.

[1066] Suzana Móré Heitel, *Abaţia de la Pâncota şi vestigiile ei*, Cluj – Napoca, 2006, p. 89, fig. 11 – 12.

[1067] A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. XXXVI/a.

[1068] Emödi T., *op. cit.*, p. 69, fig. 4/14.

[1069] *Idem*, *Cercetările efectuate la biserica reformată din Săcuieni (jud. Bihor)*, în *Arhitectura medievală religioasă din Transilvania*, Satu Mare, 1999, p. 212, fig. 9.

[1070] Szekér Gy., *Demetrius Lapicida. Egy pécsi kőfaragó mester az 1500 körüli időkbol*, în *Műemlékvédelmi Sz.*, 1992, nr. 2, p. 16, fig. 7.

[1071] Buzás G., *A pacsi ferences kolostor kárdése*, în *Com. Arch. Hung.*, 1992, p. 272, fig. 10.

[1072] Bertalan Vilmosné, *Corrardus „procurator operum domine regine....senioris". Corrardus mester Erzsébet kizályné épitkezéseinek, épitőműhelyének vezetője*, în *Bud. Rég.*, XL, 2007, p.178, pl. 11/5, 8.

[1073] Simon. Z., *op. cit.*, p. 159, fig. 15.

partea opusă acestuia fiind în general de formă semicirculară. Din păcate majoritatea sunt păstrate extrem de fragmentar[1074]. Analogii găsim la abaţia de la Pâncota[1075], la Szeged, datate în secolul al XV-lea[1076], la biserica cu hramul Sf. Marii, din interiorul fostei mănăstiri a ordinului clariselor din Buda[1077], şi de la mănăstirea dominicană de pe Insula Margareta din Budapesta[1078]. Un frumos fragment de portal prezintă decupaje succesive realizate prin patru retrageri de la deschiderea centrală spre cea interioară; alături de acest ancadrament se remarcă mai multe fragmente lucrate simplu, având doar văluriri mediane. Bune analogii găsim la ancadramentele de porţi din cetatea de la Şoimoş, din judeţul Arad[1079]. Remarcăm de asemenea o asiză de fronton, descoperită în grupul de ancadramente gotice abandonate în secţiunea S I, cu bune analogii la mănăstirea dominicană de pe Insula Margareta[1080].

Una dintre cele mai frumoase piese de factură gotică găsită în cetate provine, paradoxal, din mai sus amintita rigolă a drumului de secol XIX, care înconjura palatul princiar. Este un fragment de cornişă, decupat în trei registre despărţite de nervuri. Registrele au fost decorate cu motive florale cvadrilobate, la rându-le decupate. Piesa a fost datată în ultima treime a secolului al XIV-lea sau la începutul celui următor[1081]. Informaţii interesante se pot trage şi după descoperirea unui bloc de piatră de formă trapezoidală, neprelucrat, dar marcat cu ajutorul unui dorn metalic acolo unde urma să fie decupat. Forma netraforată trădează un posibil ancadrament de fereastră. Constatăm în fapt că piatra brută era transportată de la carierele de la Betfia, Tăşad sau Aştileu, localităţi aflate la distanţe de 15 – 40 km. de Oradea, cu carele şi prelucrată în cetate de către meşteri anume tocmiţi[1082]. Să mai amintim doar numeroasele semne de meşter găsite pe multe dintre ancadramentele gotice descoperite[1083].

Ancadramentele gotice au decorat în primul rând marea catedrală episcopală din cetate. În acest context trebuie subliniat faptul că vechile cercetări arheologice au recuperat un mare număr de astfel de piese, multe având analogii cu cele descoperite recent[1084]. Ultimele au decorat, în parte cel puţin, şi palatul episcopal, al doilea edificiu ca importanţă din cadrul ansamblului orădean, în ciuda faptului că provin, aşa cum am amintit deja, din contexte stratigrafice secundare. În acest context trebuie relevat faptul că între piesele decoperite în vechile săpături arheologice şi cele recent scoase la iveală există unele care se remarcă prin frumuseţea execuţiei, fiind cu siguranţă admirate de numeroşii pelerini care poposeau la moaştele regelui taumaturg sanctificat, Ladislau I.

Un capitol distinct al pieselor de arhitectură din cetatea orădeană este reprezentat de cele circa 50 de ancadramente renascentiste, descoperite şi ele, fără excepţie, în poziţii secundare. Din punct de vedere stratigrafic, piesele renascentiste provin în majoritate din demolarea palatului episcopal, realitate care s-a împlinit sub domnia principelui Gabriel Bethlen, iniţiatorul celui de-al doilea mare

1074 A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 81, fig. 12.

1075 A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Biserici medievale din judeţul Arad*, Arad, 2000, foto. nr. 32.

1076 Lukács Zsuzsa, Szónoky M., Hadnagy Á., *A Szeged – alsóvárosi ferences kolostor kőfaragványairól*, în *Horler Miklós. Hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 1993, p. 158, fig. 6 – 7.

1077 Bertalan Vilmosné, *op. cit.*, p. 174, fig. 7/7a.

1078 Irásné Melis Katalin, Tóth A., *A Budapest Margit – szigeti királyi udvarhely és a domonkos apácakolodtor területénnelőkerült építészeti kőtöredékek katalógusa*, în *Bud. Rég.*, XL, 2006, p. 214, fig. 17, 19, 218, fig. 10.

1079 A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Cetăţi medievale din judeţul Arad*, Arad, 1999, p. 86, fig. 27, 88, fig. 27.

1080 Irásné Melis Katalin, Tóth A., *op. cit.*, p. 218, fig. 78.

1081 A. A. Rusu (sub redacţia), pl. XXXVII/a.

1082 Analizele petrografice a pieselor din cetate au fost realizate de către M. Belea, *Raport asupra unor pietre de construcţie din zidurile cetăţii Oradea. Unele consideraţii asupra locurilor de origine*, în A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 202 – 208.

1083 A. A. Rusu (sub redacţia), pl. XLII/b – s.

1084 Takács I., *Bátori Andras „Második Temploma". A székésegyháza 14 – 15. századi átépitésének emlékei*, în *Váradi kőtőredekék*, Budapest, 1989, p. 39 – 98.

şantier de la Oradea, din secolele XVI – XVII, după cel al cetăţii bastionare cel al palatului princiar. O observaţie foarte judicioasă a fost făcută legat de locul de descoperire a marii majorităţi a ancadramentelor renascentiste: ele au apărut cu predilecţie în secţiunile S I, S VII, S VIII, S XII, S XX, care au atins aripa nouă a palatului episcopal, şi mult mai puţine în câteva dintre secţiunile care au dezvelit aripa veche (S XI, S XIV, S S XV, S XVI, S XVII), realitate care poate sugera şi stilul în care a fost construită sau transformată noua aripă a palatului[1085]. La fel ca în cazul unora dintre ancadramentele gotice, şi o serie de piese renascentiste au fost abandonate lângă noua construcţie princiară, în ciuda masivităţii de care dau dovadă câteva dintre ele. Şi în acest caz opţiunea a aparţinut, fără îndoială, arhitecţilor şi maiştrilor pietrari care au lucrat la palatul princiar.

Majoritatea pieselor renascentiste din cetate sunt pervaze, cornişe şi ancadramente de ferestre, la care se adaugă şi câţiva baluştrii de mai mici dimensiuni. În cazul ancadramentelor de ferestre, unele au fost decorate prin prelucrarea feţei prin şănţuiri alternative, drepte şi semicirculare, de mărimi diferite. Există şi ancadramente decorate mai simplu, doar prin caneluri incizate şi mici nervuri în alternanţă. Piesele renascentiste de la Oradea au fost datate de la finele secolului al XV-lea şi până în a doua treime a celui următor, cu bune analogii în Transilvania şi Ungaria[1086]. Un fragment de ancadrament de fereastră se distinge prin existenţa unei inscripţii incizate cu ajutorul unui dorn metalic. Locul amplasării este lateral, pe partea neprelucrată, textul fiind următorul: *JO: BOER/ 1589*[1087]. Faptul că ancadramentul de fereastră a fost datat la sfârşitul secolului al XV-lea, sau începutul secolului al XVI-lea, rezultă că scrijelitura lui *JO (HAN?) BOER*, făcută în anul 1589, nu aparţine meşterului pietrar care a lucrat respectivul ancadrament[1088]. Trebuie de asemenea amintit faptul că un grup dintre piesele renascentiste descoperite recent în cetate au bune analogii cu cele găsite în campaniile arheologice desfăşurate în trecut, în anii 1881, 1883 şi 1911 - 1912[1089].

O serie limitată de descoperiri timpurii este alcătuită din câteva fragmente de marmură de culoare alb – cenuşiu, gălbui şi roşiatic, provenite probabil din pardoseala catedralei romanice, ridicată înaintea invaziei tătare din anul 1241. Din păcate doar foarte puţine au fost descoperite în nivelul arheologic aferent amintitului interval. Toate dalelele sunt fragmentare; calitativ se remarcă îndeosebi cele de culoare roşiatică, provenite probabil din carierele de lângă actualul orăşel Vaşcău, localitate aflată în sud – estul judeţului Bihor, areal aflat în evul de mijloc pe domeniul episcopal orădean.

Completând noile descoperiri cu cele din trecut[1090], viziunea asupra stilurilor arhitectonice succesive ale ansamblurilor orădean azi dispărute, cel timpuriu romanic, urmate de gotic şi în final de cel renascentist, devine mult mai completă. Se observă încă o dată racordarea acestor construcţii la curentele arhitecturale central – europene, cu care de altfel prezintă numeroase analogii. Perioadele următoare, ale secolele XVII – XVIII, vor marca, prin stilul italian nou, în cazul cetăţii bastionare, prin renascentismul târziu, în cazul palatului princiar dar şi prin barocul adus de stăpânirea austriacă, în cazul bisericii garnizoanei, al clădirii vămii şi a clădirilor garnizoanelor de interior, noi valenţe arhitectonice care, din fericire, în cazul lor au supravieţuit, fie şi modificate în cazul unora, vitregiilor timpului.

[1085] Simon Z., *Piesele din piatră. B. Pietrele renascentiste*, în A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 75. În subcapitolul amintit sunt analizate cu acribie piesele renascentiste găsite la Oradea.

[1086] *Ibidem*, p. 73 – 84.

[1087] A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 82, fig. 13/1.

[1088] *Idem* (sub redacţia), *op. cit.*, p. 153.

[1089] Miko Á., *Reneszáns paloták a váradi várban*, în *Váradi kőtöredékek*, Budapest, 1989, p. 99 – 158.

[1090] Piesele de arhitectură descoperite în perioada vechilor săpături arheologice din cetate sunt depozitate provizoriu în curtea Episcopiei romano - catolice de la Oradea, urmând a fi amplasate, alături de noile piese apărute într-un lapidariu medieval, amplasat într-o sală specială în viitorul sediu al Muzeului Ţării Crişurilor din Oradea.

III. 3. Lista pieselor arheologice

III.3.1. Materialul ceramic

III.3.1.1. Ceramica de construcţie. Fragmente de frescă şi stucatură

1. Cărămidă (17 x 15,5 x 7,5 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ţ.C.
2. Cărămidă (21 x 10 x 5,6 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ţ.C.
3. Cărămidă (25 x 19 x 7 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ţ.C.
4. Cărămidă (26 x 11,5 x 7 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ţ.C.
5. Cărămidă (28 x 19 x 7 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ţ.C.
6. Cărămidă (29,5 x 18,5 x 6 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ţ.C.
7. Cărămidă (36 x 18 x 10 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ţ.C.
8. Cărămidă decorativă de formă trapezoidală, cu capul mare circular, fragmentară (12,5 x 9,5 x 5,1 la capul mare), smălţuită la capătul semicircular cu smalţ de culoare maronie, S XVII, □ 2 – 3, - 2,35 m., sec. XIV – XV, col. M.Ţ.C.
9. Ţigle plane, fragmentare, două piese (16,5 x 12,5 x 2 cm; 14 x 14 x 2 cm.), cu o muchie teşită, arsă la roşu, cu smalţ brun pe o parte; S XIX, □ 3 – 4, - 2,60 m., sec XIV – XV, col. M.Ţ.C.
10. Olan semitubular (rupt din vechime în două fragmente, lungimea 24,5 cm.), de formă uşor trapezoidală; cu razele de 9 respectiv 7 cm., pastă omogenă arsă la roşu; S XX, □ 1, - 4 m., ante mijlocul sec. XV, col. M.Ţ.C.
11. Olan semitubular (rupt din vechime, 27 x 15 x 9 x 2 cm.), pastă omogenă arsă la roşu; S XX, □ 1, - 4,25 m., ante mijlocul sec. XV, col. M.Ţ.C.
12. Fragmente de frescă, trei bucăţi, policrome, S XII, □ 4, - 1,80 m., fără datare, inv. 16390, col. M.Ţ.C.

III.3.1.2. Ceramica de factură bizantină

1. Perete de vas, probabil oală, cu diametrul maxim la mijloc, lucrat la roată de turaţie medie, pastă nisipoasă de calitate medie, cu mici fragmente de mică, culoare cenuşiu – negricioasă, arsă în cuptor neoxidant, în partea superioară se observă începutul buzei, o parte a exteriorului vasului este smălţuită superficial cu smalţ de culoare verde – oliv, S XV, □ 1 – 2, - 2,60 m., sfârşitul sec. XI – începutul sec. XII, inv. 16597, col. M.Ţ.C.
2. Perete de vas, forma nu poate fi reconstituită, lucrat la roată rapidă, pastă nisipoasă, de bună calitate, culoare cenuşie, arsă în cuptor neoxidant, smalţ superficial, culoare verde – oliv, S XV, □ 1 – 2, - 2,50 m., sfârşitul sec. XI – începutul sec. XII, inv. 16581, col. M.Ţ.C.
3. Fund de vas, lucrat la roată de turaţie medie, pastă nisipoasă cu mici fragmente de pietricele, calitate medie, culoare cenuşie, arsă neoxidant, smalţ superficial, lucios, aplicat parţial pe exteriorul şi interiorul vasului, culoare verde – oliv, S XV, □ 2 – 3, - 2,80 m., sfârşitul sec XI – începutul sec. XII, inv. 16543, col. M.Ţ.C.
4. Buză de oală, cu diametrul maxim în partea mediană, lucrat la roată rapidă, pastă roşiatică, cu mică, de bună calitate, arsă oxidant, buza uşor evazată, smalţ superficial, lucios, aplicat parţial doar pe exteriorul buzei, culoare verde – oliv, S XV, □ 2 – 3, - 2,60 m., sfârşitul sec XI – începutul sec. XII, inv. 16519, col. M.Ţ.C.

III.3.1.3. Căldări de lut

1. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lăţeşte spre interior are decor alcătuit din linii paralele incizate, pastă negricioasă în miez, roşiatică în exterior, bine arsă, S XVII, □ 2 – 3, - 4,45 m., sec. XII – prima jumătate a sec. XIII, inv. 17081, col. M.Ţ.C.
2. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lăţeşte spre interior are o gaură de

prindere, are margine în exterior, pastă negricioasă în miez, roşiatică în exterior, arsură secundară de la folosire, S XV, □ 2 – 3, - 2,65 m., sec. XII – prima jumătate a sec. XIII, inv. 16530, col. M.Ț.C.

3. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lăţeşte spre interior are o gaură de prindere, are o margine în exterior, pastă negricioasă în miez, roşiatică în exterior, arsură secundară de la folosire, S V, □ 2, - 2,30 m., sec. XII – prima jumătate a sec. XIII, inv. 16225, col. M.Ț.C.
4. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lăţeşte spre interior are o gaură de prindere, are o margine în exterior, pastă negricioasă în miez, roşiatică în exterior, arsură secundară de la folosire, S XV, □ 2 - 3, - 2,65 m., sec. XII – prima jumătate a sec. XIII, inv. 16537/b, col. M.Ț.C.
5. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lăţeşte spre interior are o gaură de prindere, pastă negricioasă în miez, roşiatică în exterior, S XIV, □ 2, - 2,25 m., sec. XII – prima jumătate a sec. XIII, inv. 16571, col. M.Ț.C.
6. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lăţeşte spre exterior are decor din linii paralele incizate, pastă negricioasă în miez, roşiatică în exterior, bine arsă, S XIV, □ 2, - 2,50 m., sec. XII – prima jumătate a sec. XIII, inv. 16649/a, col. M.Ț.C.
7. Fragment căldare de lut de tip tronconic, buza lăţită pe interiorul şi exteriorul piesei, peretele oblic, are gaură de prindere, pastă negricioasă în miez, roşiatică în exterior, bine arsă, urme de ardere secundară în exterior, S VIII, □ 2 - 3, - 2,50 m., sec. XII, inv. 15999/a, col. M.Ț.C.
8. Fragment căldare de lut de tip tronconic, buza lăţită pe interiorul şi exteriorul piesei, peretele oblic, pastă negricioasă în miez, roşiatică în exterior, bine arsă, S V, □ 1 - 2, - 2,20 m., sec. XII, inv. 15103/a, col. M.Ț.C.
9. Fragment căldare de lut de tip sferoidal, buza lăţită pe interiorul şi exteriorul piesei, peretele oblic, are gaură de prindere, pastă negricioasă în miez, roşiatică în exterior, bine arsă, peretele exterior bombat cu urme de ardere secundară, S VII, □ 5, - 2,30 m., sec. XII, inv. 15993, col. M.Ț.C.
10. Fragment de căldare de lut (?) de tip găleată, lucrată la roata rapidă, buza uşor lăţită pe ambele părţi ale peretelui piesei, corpul coboară drept, pastă cenuşie cu impurităţi, ca degresant are mici particule de pietricele, culoarea cenuşie, arsă secundar prin folosire, S VIII, □ 6, - 2,50 m., sec. XII, inv. 15934, col. M.Ț.C.

III.3.1.4. Ceramica de uz comun din secolele XII – XIII

1. Fragment de oală, buza răsfrântă, tăiată drept, corpul bombat, pastă nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior cu urme de ardere secundară, decor alcătuit din linii paralele incizate, foarte înguste, S VII, □ 4 – 5, - 3,50 m., inv. 15847, col. M.Ț.C.
2. Fragment de oală, buza răsfrântă, rotunjită, corpul bombat, pastă nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din linii paralele incizate, S XV, □ 2 – 3, - 2,65 m., inv. 16503/a, col. M.Ț.C.
3. Fragment de oală, buza răsfrântă, tăiată drept, corpul bombat, pastă nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior are urme de ardere secundară, decor alcătuit din linii paralele incizate, S V, □ 1 – 2, - 2,20 m., inv. 16227, col. M.Ț.C.
4. Fragment de oală, buza răsfrântă, tăiată drept, corpul bombat, pastă nisipoasă, cu degresant de mică, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior ars secundar, decor alcătuit din linii paralele incizate, late, S VIII, □ 2 - 3, - 2,75 m., inv. 15996, col. M.Ț.C.
5. Fragment de oală, corpul bombat, pastă nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late,

incizate, S XVIII, □ 2, - 2,80 m., inv. 16875/a, col. M.Ţ.C.
6. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16850/a, col. M.Ţ.C.
7. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare cenuşie, pereţii exteriori arşi secundar, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S XVIII, □ 2, - 2,80 m., inv. 16827/b, col. M.Ţ.C.
8. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, alături de mici particule de pietricele, arsă incomplet, culoare cenuşie, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S VII, □ 3 - 4, - 4,60 m., inv. 15693/a, col. M.Ţ.C.
9. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare negricioasă, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, alături de linii vălurite realizate identic, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16892/b, col. M.Ţ.C.
10. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor realizat „cu unghia", S XIII, □ 2, - 2,25 m., inv. 16452, col. M.Ţ.C.
11. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare roşiatică, decor realizat „cu unghia", S X, □ 4, - 3,50 m., inv. 16845, col. M.Ţ.C.

III.3.1.5. Ceramica de uz comun din secolele XIII – XIV

1. Fragment de oală de formă alungită, buza răsfrântă, uşor supraînălţată, tăiată drept, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare albicioasă, decor realizat „cu unghia", alături de benzi de linii paralele, înguste, incizate, S VIII, □ 2, - 2, 50 m., inv.16942, col. M.Ţ.C.
2. Fragment de oală cu corpul foarte bombat, buza neevazată, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, decor realizat „cu unghia" sub buză, S VII, □ 3 - 4, - 4,60 m., inv.15693/b, col. M.Ţ.C.
3. Fragment de oală cu corpul foarte bombat, buza uşor evazată, tăiată oblic spre exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor realizat „cu unghia" sub buză, S VII, □ 3 - 4, - 4 m., inv.15946/c, col. M.Ţ.C.
4. Fragment de oală cu corpul bombat, buza răsfrâtă, uşor supraînălţată, tăiată drept, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior ars secundar, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S XVIII, □ 2, - 2,80 m., inv. 16875/b, col. M.Ţ.C.
5. Fragment de oală cu corpul bombat, buza răsfrâtă, tăiată drept, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior ars secundar, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S XVIII, □ 2, - 2,80 m., inv. 16875/c, col. M.Ţ.C.
6. Fragment de oală cu corpul drept, buza răsfrântă, tăiată drept, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16892/c, col. M.Ţ.C.
7. Fragment de perete de oală cu corpul bombat, buza neevazată, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S VIII, □ 4, - 4 m., inv. 15693/b, col. M.Ţ.C.
8. Fragment de oală, corpul drept, buza răsfrântă, tăiată drept, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii paralele, subţiri, incizate, S XVIII, □ 1 – 2, - 3 m., inv. 15964/b, col. M.Ţ.C.
9. Fragment de oală, corpul foarte bombat, buza neevazată, tăiată drept, pasta nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior ars secundar, decor alcătuit din benzi de linii paralele, subţiri,

incizate, S XVIII, □ 1 – 2, - 3 m., inv. 16850/b, col. M.Ţ.C.

10. Fragment de oală, corpul bombat, buza răsfrântă, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, S X, sub zidul palatului episcopal, inv. 16839, col. M.Ţ.C.
11. Fragment de oală, corpul bombat, buza răsfrântă, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, decor alcătuit din benzi de linii paralele, subţiri, incizate, S VIII, □ 2, - 3,20 m., inv. 16962/a, col. M.Ţ.C.
12. Fragment de oală, corpul bombat, buza răsfrântă, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, decor alcătuit din benzi de linii paralele, subţiri, incizate, S XIII, □ 2, - 2,50 m., inv. 16460/a, col. M.Ţ.C.
13. Fragment de oală, corpul bombat, buza răsfrântă, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii paralele, subţiri, incizate, S VIII, □ 4, - 4 m., inv. 15944/c, col. M.Ţ.C.
14. Fragment de oală, corpul bombat, buza răsfrântă, tăiată semicircular, în partea inferioară are urme de deget fiind un rebut, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cenuşiu – negricioasă, S XV, □ 2 - 3, - 3,10 m., inv. 16620, col. M.Ţ.C.
15. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată semicircular, teşitură pentru capac, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cenuşiu - deschis, urme de ardere secundară la exterior, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S VIII, □ 4, - 4 m., inv. 15944/d, col. M.Ţ.C.
16. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată oblic, teşitură pentru capac, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cenuşie, urme de ardere secundară la exterior, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S VIII, □ 3 - 4, - 3,75 m., inv. 15851/a, col. M.Ţ.C.
17. Fragment de bol, corpul extrem de bombat, buza uşor evazată, tăiată oblic, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, S XVI, □ 4, - 2,80 m., inv. 15890, col. M.Ţ.C.
18. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată drept, guler exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cenuşie, urme de ardere secundară la exterior, S XVII, □ 3, - 4,50 m., inv. 17089/a, col. M.Ţ.C.
19. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată drept, guler exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cenuşie, urme de ardere secundară la exterior, S VIII, □ 3, - 4,50 m., inv. 17089/b, col. M.Ţ.C.
20. Fragment de oală, corpul uşor bombat, buza uşor evazată, tăiată drept, teşitură pentru capac, guler exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16982/f, col. M.Ţ.C.
21. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată drept, guler exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, S VIII, □ 2 - 3, - 2 m., inv. 15920, col. M.Ţ.C.
22. Fragment de oală, corpul uşor bombat, buza uşor evazată, teşită drept spre exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16881/b, col. M.Ţ.C.
23. Fragment de oală, corpul bombat în partea mediană, buza uşor evazată, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, S XV, □ 1 - 2, - 2,50 m., inv. 16005, col. M.Ţ.C.
24. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată drept, teşitură pentru capac, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, S VIII, □ 4, - 3,75 m., inv. 15851/b, col. M.Ţ.C.

25. Oală cu diametrul maxim sub gât (∅ gură = 12 cm, ∅ maxim = 13,2 cm., ∅ fund = 6,3 cm., h = 13,6 cm.), buza uşor evazată, tăiată oblic, teşitură pentru capac, gât scurt, corpul bombat în treimea superioară, se îngustează puternic spre bază, pereţii vasului sunt subţiri, pasta arsă incomplet, culoare cenuşie, ardere secundară în exterior, S IX, în groapa cisternei, inv. 16021, col. M.Ţ.C.
26. Oală cu diametrul maxim în partea mediană a corpului uşor bombat (∅ gură = 10,4 cm, ∅ mijloc = 11,2 cm., ∅ fund = 7,5 cm., h = 13,8 cm.), buza uşor evazată, tăiată oblic spre exterior, teşitură pentru capac, gât uşor înălţat, corpul se îngustează spre bază, pereţii vasului sunt subţiri, pasta bine arsă, culoare cărămizie, ardere secundară în exteriorul piesei, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, dispuse în partea mediană a corpului, S IX, în groapa cisternei, inv. 16019, col. M.Ţ.C.
27. Oală cu diametrul maxim în partea mediană a corpului uşor bombat (∅ gură = 10 cm, ∅ mijloc = 11,8 cm., ∅ fund = 6,2 cm., h = 12,1 cm.), buza uşor evazată, tăiată oblic, teşitură pentru capac, gât scurt, corpul se îngustează pronunţat spre bază, pereţii vasului sunt subţiri, pe fundul vasului se află o cruce cu braţe egale, excizată în urma desprinderii vasului de pe roată, pasta bine arsă, culoare cărămiziu - închis, ardere secundară în exterior, S IX, în groapa cisternei, inv. 16020, col. M.Ţ.C.
28. Oală cu diametrul maxim în partea mediană a corpului uşor bombat (∅ gură = 13,4 cm, ∅ mijloc = 15,5 cm., ∅ fund = 9 cm., h = 19,5 cm.), buza uşor evazată, teşitură pentru capac, gât supraînălţat, corpul se îngustează spre bază, pereţii vasului sunt subţiri, pasta bine arsă, culoare cărămiziu – închis, ardere secundară în exterior, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, dispuse în partea mediană a corpului, S IX, în groapa cisternei, inv. 16003, col. M.Ţ.C.
29. Oală cu diametrul maxim sub gât, corpului bombat (∅ gură = 13 cm, ∅ mijloc = 15 cm., ∅ fund = 9 cm., h = 17,7 cm.), buza uşor evazată, tăiată oblic, gât scurt, corpul se îngustează spre bază, pereţii vasului sunt subţiri, pe fundul vasului se află o cruce cu braţe inegale, excizată în urma desprinderii vasului de pe roată, pasta bine arsă, culoare cărămiziu - închis, ardere secundară în exterior, S IX, în groapa cisternei, inv. 16018, col. M.Ţ.C.
30. Fragment de oală de mici dimensiuni, corpul bombat, buza tăiată drept, supraînălţată, teşitură pentru capac, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, ardere secundară la exterior, S VIII, □ 3 - 4, - 2,80 m., inv. 15961, col. M.Ţ.C.
31. Fragment de oală de mici dimensiuni, corpul bombat, buza evazată, tăiată oblic, lată, fără gât, pasta nisipoasă, arsă incomplet, are ca degresant particule de pietricele, culoare albicioasă, decor din benzi de linii paralele, late, incizate, S XVII, □ 2, - 4 m., inv. 17083, col. M.Ţ.C.
32. Fragment de oală, corpul coboară oblic, pentru ca în treimea superioară să se lăţească, având o formă bombată, buza tăiată drept, uşor înclinată spre interior, pastă bine arsă, are ca degresant mica, culoare cenuşiu – negricioasă, ardere secundară la exterior, decor din benzi de linii paralele, late, incizate, S VIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16879, col. M.Ţ.C.
33. Buză de chiup, corpul bombat, buza tăiată în trepte, partea superioară semicirculară, evazată, partea inferioară, după o îngustare este dreaptă, gâtul foarte scurt, pasta nisipoasă, arsă incomplet, ca degresant foloseşte mica, culoare cenuşie, S XX, □ 2, - 1,80 m., inv. 15965, col. M.Ţ.C.
34. Gât de ulcior (∅ = 5,1 cm.), corpul bombat, buza este lată în partea superioară şi îngustă în profil, gât scurt, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămiziu – închis, urme de

ardere secundară prin folosire, S XVIII, □ 2, - 2,30 m., inv. 16888, col. M.Ţ.C.

III.3.1.6. Ceramica de uz comun din secolele XIV – XV

1. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată drept, uşor supraînălţată în interior, teşitură interioară, gât scurt, pasta nisipoasă, bine arsă, are ca degresant mica, culoare roşiatică, urme de ardere secundară prin folosire, decor din benzi de linii paralele, late, incizate, S XVII, □ 3, - 4,50 m., inv. 17089, col. M.Ţ.C.
2. Fragment de oală, corpul bombat, buza dreaptă, guler exterior, teşitură pentru capac, gât scurt, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare roşiatică, decor din benzi de linii paralele, late, incizate, S XXII, □ 1, - 2,40 m., inv. 17627, col. M.Ţ.C.
3. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată oblic, la bază are un guler, teşitură pentru capac, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare roşiatică, S XXII, □ 4, - 2,10 m., inv. 17630/a, col. M.Ţ.C.
4. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată oblic, teşitură pentru capac, gât scurt, pasta nisipoasă, bine arsă, urme de ardere secundară la exterior, culoare roşiatică, S XXII, □ 4, - 1,80 m., inv. 17629, col. M.Ţ.C.
5. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată oblic, guler la bază, teşitură pentru capac, gât scurt, pasta nisipoasă, bine arsă, urme de ardere secundară la exterior, culoare roşiatică, pereţi subţiri, avea probabil mâner, S XXII, □ 4, - 2,10 m., inv. 17630/b, col. M.Ţ.C.
6. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată puţin oblic, supraînălţată, gât scurt, pasta nisipoasă, s-au folosit mici particule de pietricele drept degresant, bine arsă, urme de ardere secundară la exterior, culoare cărămizie, S VIII, □ 8, - 2,90 m., inv. 15950, col. M.Ţ.C.
7. Fragment de carafă, corpul drept, buza evazată, tăiată drept, gât foarte scurt, pasta nisipoasă, ca degresant s-a folosit mica, bine arsă, semifină, culoare cenuşie, arsă secundar la exterior, decorul constă într-o bandă aflată în partea superioară a corpului, S VIII, □ 2 – 3, - 2,75 m., inv. 16002, col. M.Ţ.C.
8. Fragment de oală de mici dimensiuni, corpul extrem de bombat, buza dreaptă, guler exterior, pastă nisipoasă, are ca degresant mica, bine arsă, semifină, culoare cenuşiu – negricioasă, S XVIII, □ 1 – 2, - 3 m., inv. 16850/c, col. M.Ţ.C.
9. Fragment de oală cu mâner, corpul uşor bombat, buza tăiată oblic, cu guler, teşitură pentru capac, mâner alungit, pereţi subţiri, pasta nisipoasă are ca degresant mica, semifină, culoare roşiatică, ardere secundară la exterior prin folosire, decor pictat cu motive geometrice de culoare roşie, S XIII, □ 2, - 1,40 m., inv. 16320, col. M.Ţ.C.
10. Fragment de oală ((∅ gură = 11 cm.) cu mâner, buza tăiată oblic spre exterior, gât scurt, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, ardere secundară prin folosire intensă, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S IX, în groapa cisternei, inv. 16022, col. M.Ţ.C.
11. Fragment de oală, corpul bombat, buza tăiată drept, în exterior are trei gulere succesive, lată, gât scurt, pastă nisipoasă, bine arsă, ca degresant s-a folosit mica, semifină, culoare cenuşie, ardere secundară prin folosire intensă, S XXI, □ 7, - 1,40 m., inv. 17161, col. M.Ţ.C.
12. Fragment de oală, buza uşor evazată, în marginea superioară sunt urme de îndoire a pastei moi, vasul fiind un rebut, pastă nisipoasă, ardere incompletă, culoare negricioasă, ardere secundară masivă, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S XXI, □ 5, - 2,15 m., inv. 17170, col. M.Ţ.C.
13. Oală cu diametrul maxim în treimea superioară a corpului (∅ gură = 10,4 cm, ∅

mijloc = 11,2 cm., ∅ fund = 7,5 cm., h = 13,8 cm.), buza tăiată oblic, guler exterior, gât scurt, corpul bombat, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, decor în partea superioară a corpului, alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S IX, în groapa cisternei, inv. 16026, col. M.Ţ.C.

III.3.1.7. Ceramica lustruită din secolele XV - XVI

1. Ulcior (h = 37 cm.), gura de formă cilindrică (∅ = 7 cm.), cu buza uşor evazată, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, gâtul are formă conică, lăţit spre bază, mânerul porneşte din partea inferioară a gâtului prelungindu-se până în partea superioară a corpului care este bombat (∅ mijloc = 23 cm.), pereţi subţiri, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, decor pe corp alcătuit din două registre din benzi de linii paralele, late, incizate, S IX, în groapa cisternei, inv. 16017, col. M.Ţ.C.
2. Ulcior (h = 22 cm.), buza lipseşte, gâtul are formă concavă, lăţit spre partea superioară şi inferioară, se păstează urma mânerului care pornea din partea inferioară a gâtului prelungindu-se până în partea superioară a corpului care este bombat (∅ mijloc = 15 cm.), mult îngustat în partea inferioară (∅ = 7,6 cm.), fundul păstează cercul inelar pentru o mai bună stabilitate, pereţi subţiri, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, decor pe corp alcătuit din două registre din benzi de linii paralele, late, incizate, S IX, în groapa cisternei, inv. 16016, col. M.Ţ.C.
3. Ulcior, se păstrează partea inferioară a corpului (∅ maxim = 19,4 cm.), fundul are o mică proeminenţă inelară (∅ = 11 cm.), pereţi subţiri, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, decor în zona mediană a corpului alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S IX, în groapa cisternei, inv. 16024, col. M.Ţ.C.
4. Ulcior, se păstrează o parte a corpului bombat, cu baza de pornite a gâtului, corpul se îngustează spre bază, pereţi subţiri, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, decor în zona mediană a corpului alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S XIX, □ 4, - 4,55 m., inv. 17008, col. M.Ţ.C.
5. Ulcior, se păstrează partea inferioară a corpului (∅ maxim = 20 cm.), fundul are o proeminenţă inelară (∅ = 11,8 cm.), pereţi subţiri, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, S IX, în groapa cisternei, inv. 16025, col. M.Ţ.C.
6. Ulcior, se păstrează partea inferioară a corpului bombat (∅ maxim = 17,2 cm.), fundul are o proeminenţă inelară (∅ = 11,7 cm.), pereţi groşi, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, S XV, □ 2 - 3, - 2 m., inv. 17008, col. M.Ţ.C.
7. Ulcior, se păstrează partea inferioară a corpului bombat (∅ maxim = 16,4 cm.), fundul are o proeminenţă inelară (∅ = 11,2 cm.), pereţi groşi, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, S IX, în groapa cisternei, inv. 16015, col. M.Ţ.C.
8. Fragment de oală cu corpul bombat, buza tăiată drept, supraînălţată, cu teşitură pentru capac, gât scurt, pereţi subţiri, pasta nisipoasă, bine arsă, lustruită în exterior, culoare negricioasă, decor la baza gâtului alcătuit din benzi de linii paralele, subţiri, S XI, □ 8, - 2,60 m., inv. 16458, col. M.Ţ.C.
9. Fragment de carafă, corpul uşor bombat, buza tăiată drept cu un guler proeminent în exterior, gâtul scurt, decor pe gât alcătuit din benzi de linii paralele, subţiri, S I, □ 9, - 2,50 m., inv. 15005/b, col. M.Ţ.C.
10. Fragment de buză de carafă, tăiată drept, teşită spre interior, lată, decorată cu două benzi de linii paralele, late, excizate, pasta nisipoasă,

bine arsă, lustruită în exterior, culoare cenuşiu – închis, pereţi subţiri, S XIX, □ 3, - 3 m., inv. 17105/b, col. M.Ţ.C.

11. Fragment de gât de ulcior, buza plată, tăiată oblic, decorată cu benzi de linii paralele, late, incizate, gâtul păstrat fragmentar se lăţeşte spre bază, pasta nisipoasă, bine arsă, lustruită în exterior, culoare cenuşiu – închis, pereţi subţiri, S XXII, □ 4, - 1,80 m., inv. 17628, col. M.Ţ.C.
12. Fragment de perete de vas, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare cenuşiu – închis, pereţi subţiri, S XVI, □ 2, - 1,60 m., inv. 16843, col. M.Ţ.C.

III.3.1.8. Ceramica de uz comun din secolele XVI – XVII

1. Cană, se păstrează doar partea inferioară, corpul bombat, îngustat spre bază (∅ mijloc = 13,2 cm., ∅ fund = 9 cm., h = 8,7 cm.), are un mic mâner lateral, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culare roşiatică, pereţi subţiri, S XV, □ 2, - 1,80 m., inv. 16371, col. M.Ţ.C.
2. Fragment de ulcior, se păstrează gâtul prelung (L = 8 cm), gura îngustă (∅ = 3 cm.), are o buză tăiată oblic, în treimea superioară gâtul are o proeminenţă lăţită cu 0,6 cm. faţă de corpul de care era prinsă o toartă, sub ea gâtul se lăţeşte uşor spre bază, partea de corp are forma unei calote semisferice (∅ maxim = 11,7 cm.), pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culare cărămizie, pereţi subţiri, S XX, □ 2 - 3, - 1,60 m., inv. 17009, col. M.Ţ.C.
3. Gât de ulcior (L = 10 cm., ∅ gură = 3 cm.), formă cilindrică, în treimea superioară are o proeminenţă circulară din care pornea mânerul, la bază există o altă proeminenţă din care se deschide corpul propriu-zis, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, S XX, □ 2, - 2 m., inv. 17071, col. M.Ţ.C.
4. Fragment de oală cu gura de mari dimensiuni (∅ = 18,5 cm.), buza tăiată drept, decorată cu trei caneluri exterioare, corpul drept, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare roşiatic – închis, S XII, □ 6, - 1,20 m., inv. 16396, col. M.Ţ.C.
5. Fragment de oală, buza tăiată drept, în partea superioară are alveolori succesive, urmate de un inel în relief sub care a fost modelat un brâu excizat alveolat, corpul are pornirea bombată, pasta nisipoasă, bine arsă, are ca degresant mica, culoare cărămizie, S XIX, □ 2, - 4 m., inv. 17085, col. M.Ţ.C.
6. Capac de vas, în partea superioară are un buton de prindere circular (∅ = 4,8 cm.), corpul capacului are forma unei calote semisferice (∅ maxim = 14,8 cm.), pasta nisipoasă, bine arsă, S VII, □ 3 - 4, - 1,30 m., inv. 15922/a, col. M.Ţ.C.
7. Fragment capac de vas, în partea superioară are un buton de prindere circular (∅ = 4,8 cm.), corpul capacului are forma unei calote uşor semisferice, pasta caolinică, bine arsă, semifină, decorat prin pictare cu motive geometrice de culoare maro, S VII, □ 3 - 4, - 1,30 m., inv. 15922/b, col. M.Ţ.C.
8. Fragment de oală, buza răsfrântă, în partea superioară are un brâu alveolat, corpul uşor bombat, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, ardere secundară prin folosire, corpul pictat cu motive geometrice de culoare albicioasă, S XIV, □ 5, - 1,40 m., inv. 16535, col. M.Ţ.C.
9. Ulcior (h = 32 cm.), gâtul lung, uşor lăţit la bază (∅ maxim = 5,6 cm.), corpul bombat, cu extensiunea maximă la mijloc (∅ = 19 cm.), se îngustează spre fund (∅ = 9,6 cm.), mânerul porneşte din partea superioară a gâtului spre partea mediană a corpului, pastă caolinică, bine arsă, semifină, urme de ardere secundară în exterior, gâtul, mânerul şi partea superioară a corpului decorate prin pictare cu motive geometrice de culoare maronie şi negricioasă, S XVI, □ 1, - 1,70 m., inv. 16652, col. M.Ţ.C.
10. Ulcior, se păstrează doar partea superioară, gât cilindric (∅ = 6 cm.), corpul bombat cu

extensiunea maximă la mijloc (∅ = 19,5 cm.), mânerul porneşte din partea mediană a corpului, pastă caolinică, bine arsă, semifină, gâtul, mânerul şi partea superioară a corpului decorate prin pictare cu motive vegetale şi geometrice de culoare maro, S VIII, □ 7 - 8, - 1,80 m., inv. 16010, col. M.Ţ.C.

11. Ulcior, se păstrează doar partea superioară, gât cilindric (∅ = 7,4 cm.), corpul bombat cu extensiunea maximă la mijloc (∅ = 17,8 cm.), se păstrează începutul mânerului care porneşte din partea superioară a gâtului, pastă caolinică, bine arsă, semifină, gâtul şi partea superioară a corpului decorate prin pictare cu motive geometrice de culoare maro, S XI, □ 8, - 1,95 m., inv. 16363, col. M.Ţ.C.
12. Fragment de gât de carafă, se păstrează buza specială pentru turnatul lichidului având forma circulară, fiind adosată prin prelucrare în pasta moale gurii principale, gâtul circular (∅ = 4,5 cm.), în partea superioară, în interior are un filtru ceramic care obturând toată lăţimea piesei, permite lichidului să curgă prin numeroasele găuri circulare de mici dimensiuni care îl străpung, pastă caolinică, bine arsă, semifină, decorul constă din motive geometrice pictate cu culoare maro, S VIII, □ 7 - 8, - 1,80 m., inv. 15977, col. M.Ţ.C.
13. Cană, se păstrează partea inferioară a corpului bombat, cu extensiunea maximă în zona mediană (∅ = 7,5 cm.), se îngustează la bază (∅ = 4,7 cm.), pastă caolinică, bine arsă, semifină, decorul constă din motive geometrice pictate cu culoare maro, S XVI, □ 1, - 2,30 m., inv. 16728, col. M.Ţ.C.
14. Cană de formă cilindrică, pereţi drepţi, gura are dimensiuni egale cu fundul piesei (∅ = 7,8 cm.), pastă caolinică, bine arsă, semifină, decorul constă din motive vegetale pictate cu culoare maro, S XVI, □ 1, - 2,30 m., inv. 16728, col. M.Ţ.C.
15. Cană de mici dimensiuni (h = 8,6 cm.), gura largă (∅ = 7,8 cm.), buza tăiată oblic, gât scurt, corpul bombat (∅ = 8,7 cm.), mult îngustat la bază (∅ = 5,3 cm.), mânerul porneşte din partea superioară a buzei spre partea mediană a cănii, pastă caolinică, semifină, bine arsă, S XVI, □ 1, - 2,30 m., inv. 16729, col. M.Ţ.C.

III.3.1.9. Ceramica smălţuită din secolele XVI – XVII

1. Oală cu două toarte (h = 31 cm.), gura circulară (∅ = 14,5 cm.), buza tăiată oblic, gâtul scurt, corpul bombat are lăţimea maximă în partea superioară (∅ = 22 cm.), îngustându-se puternic spre bază (∅ = 11,7 cm.), mânerele pornesc de la baza gâtului spre zona de lăţime maximă a oalei fiind arcuite, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smalţul aplicat superficial dar relativ uniform în interior şi exterior, are culoarea maronie, este lucios, decorul constă din două benzi de linii paralele, late, incizate, S VII, □ 4 - 5, - 1,50 m., inv. 16012, col. M.Ţ.C.
2. Oală cu două toarte (h = 34,2 cm.), gura circulară (∅ = 12,8 cm.), buza tăiată oblic, gâtul scurt, corpul bombat are lăţimea maximă în partea superioară (∅ = 21 cm.), îngustându-se puternic spre bază (∅ = 12 cm.), fundul are un inel circular pentru o mai bună stabilitate, mânerele pornesc de la baza gâtului spre zona de lăţime maximă a oalei fiind arcuite, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smalţul aplicat superficial dar relativ uniform în interior şi exterior, are culoarea maronie, este lucios, decorul constă din două benzi de linii paralele, late, incizate, S XII, □ 4, - 2,30 m., inv. 16476, col. M.Ţ.C.
3. Oală cu două toarte (h = 36,5 cm.), gura circulară (∅ = 13,6 cm.), buza tăiată oblic, gâtul scurt, corpul bombat are lăţimea maximă în partea superioară (∅ = 23 cm.), îngustându-se puternic spre bază (∅ = 12,8 cm.), mânerele pornesc de la baza gâtului spre zona de lăţime

maximă a oalei, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smalţul de slabă calitate este aplicat uniform în interior şi exterior, are culoarea maronie, este lucios, decorul constă din două benzi de linii paralele, late, incizate, S VIII, □ 6, - 2,20 m., inv. 16014, col. M.Ţ.C.

4. Oală cu o toartă (h = 15 cm.), gura circulară (∅ = 12 cm.), buza tăiată oblic, gâtul scurt, corpul bombat are lăţimea maximă în partea superioară (∅ = 14 cm.), îngustându-se spre bază (∅ = 8,9 cm.), mânerul porneşte de la gură spre zona de lăţime maximă a oalei, pastă caolinică, bine arsă, semifină, smalţul este aplicat uniform în exterior, are culoarea maronie, este lucios, decorul este pictat în partea superioară a corpului cu motive geometrice, S XVI, □ 1, - 1,60 m., inv. 16460, col. M.Ţ.C.
5. Oală cu o toartă (h = 16,8 cm.), gura circulară (∅ = 11 cm.), buza tăiată oblic, gâtul scurt, corpul bombat are lăţimea maximă în partea mijlocie (∅ = 12,5 cm.), îngustându-se spre bază (∅ = 6,4 cm.), mânerul porneşte de sub buză spre zona de lăţime maximă a oalei, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smalţul este aplicat uniform în interior, are culoarea maronie, este lucios, decorul este pictat în partea superioară a corpului cu motive geometrice, S XXI, □ 2, - 2 m., inv. 17038, col. M.Ţ.C.
6. Fragment de oală, se păstrează doar partea superioară a corpului, buza tăiată drept, teşitură pentru capac, gât scurt, corpul bombat, are lăţimea maximă în treimea superioară, mânerul porneşte de sub buză spre zona de lăţime maximă a oalei, pastă nisipoasă, bine arsă, ardere secundară prin folosire, culoare cărămizie, smalţul aplicat în interior în partea superioară, are culoarea maronie, este lucios, decor pe gât constând din benzi de linii paralele, subţiri, incizate, S XIV, □ 2, - 2,25 m., inv. 16571/a, col. M.Ţ.C.
7. Fragment de oală, se păstrează doar partea superioară a corpului, buza tăiată oblic, teşitură pentru capac, gât scurt, corpul bombat, are lăţimea maximă în treimea superioară, mânerul porneşte de la baza buzei spre începutul bombării corpului, pastă nisipoasă, bine arsă, fină, culoare cărămizie, smalţul aplicat în interior este bicolor, maro şi verde, lucios, decor pe gât constând din motive geometrice, S XIV, □ 2, - 1,40 m., inv. 16555, col. M.Ţ.C.
8. Fragment de oală, se păstrează doar partea superioară a corpului, buza tăiată oblic, lată, teşitură pentru capac, gât foarte scurt, corpul bombat, mânerul porneşte de la baza buzei spre începutul bombării corpului, pastă caolinică, bine arsă, fină, culoare cărămizie, smalţ de culoare verde pe partea interioară a buzei şi doar o peliculă superficială pe restul interiorului corpului, S XIV, □ 2, - 1,50 m., inv. 16619, col. M.Ţ.C.
9. Fragment de oală, buza evazată tăiată oblic, corpul uşor bombat, pastă caolinică, bine arsă, fină, ardere secundară prin folosire, pereţi subţiri, smalţ bicolor, verde şi verde – olic în interior, decor din benzi de linii paralele, subţiri, incizate, S VII, □ 5, - 1,50 m., inv. 15916, col. M.Ţ.C.
10. Fragment de ulcică, buza răsfrântă, teşitură pentru capac, ornamentată în exterior cu alveolări, pastă caolinică, bine arsă, fină, ardere secundară, smalţ interior de culoare verde, lucios, S XI, □ 8, - 2,60 m., inv. 16475, col. M.Ţ.C.
11. Ulcior de mari dimensiuni (h = 54,5 cm.), gura circulară (∅ = 16,2 cm.), buza tăiată oblic, gât circular, drept, între gât şi corp se lăţeşte un guler din care pornesc două mânere spre treimea superioară a corpului bombat cu lăţimea maximă în partea mediană (∅ = 35 cm.), se îngustează la bază (∅ = 16 cm.), pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smalţ de bună calitate, lucios, culoare verde – închis, aplicat în exterior, decor alcătuit din trei brâuri alveolare, două aplicate în partea superioară a corpului, între deschiderea mânerelor, respectiv sub ele, iar unul în treimea inferioară, în locul de început al îngustării spre bază a corpului, S IX, □ 6, - 1,85 m., inv. 15855, col. M.Ţ.C.

12. Fragment de ulcior, gura largă (∅ = 6,3 cm.), buza uşor evazată, gât cilindric, corpul bombat, mânerul porneşte de la baza gurii spre partea cea mai lată a corpului, pastă nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, pete de smalţ pe buză şi pe gât de culoare verde – închis, decor pictat cu motive geometrice de culoare maro, aplicat pe gât şi pe partea superioară a corpului, S VIII, □ 2 - 3, - 1,40 m., inv. 16011, col. M.Ţ.C.
13. Cană (h = 10,7 cm.), gura circulară (∅ = 10,7 cm.), buza evazată, tăiată oblic, teşitură pentru capac, corpul uşor bombat (∅ = 10 cm.), se îngustează la bază (∅ = 7,2 cm.), mânerul porneşte din buză spre partea mediană a cănii, pasta caolinică, bine arsă, fină, pereţi subţiri, smalţ verde în interior, de bună calitate, lucios, S XXI, □ 1, - 1,30 m., inv. 17010, col. M.Ţ.C.
14. Cană (h = 10 cm.), gura circulară (∅ = 7,2 cm.), buza evazată, tăiată oblic, corpul uşor bombat (∅ = 9 cm.), se îngustează mult la bază (∅ = 3,8 cm.), mânerul porneşte din buză spre partea mediană a cănii, pasta caolinică, bine arsă, fină, pereţi subţiri, smalţ verde în interior, tern, de slabă calitate, decor pictat alcătuit din motive geometrice de culoare maro pe corp, S XVIII, □ 3, - 1,20 m., inv. 16820, col. M.Ţ.C.
15. Căniţă, se păstrează partea inferioară a corpului bombat (∅ = 6,3 cm.), mult îngustat spre bază (∅ = 3,6 cm.), pastă nisipoasă, bine arsă, fină, culoare cărămizie, pereţi subţiri, smalţ de culoare verde – deschis în interior, lucios, de bună calitate, S XX, □ 3, - 1,70 m., inv. 17005, col. M.Ţ.C.
16. Fund de cană (?) de mici dimensiuni, pastă caolinică, bine arsă, fină, pereţi subţiri, smalţ verde, calitate medie, puţin lucios, decorul de pe corp este alcătuit din mici bulbi în relief, S XVII, □ 1, - 3 m., inv. 17145, col. M.Ţ.C.
17. Fund de pocal, picior circular (∅ = 5,2 cm.), prelung, corpul bombat, pastă caolinică, bine arsă, fină, pereţi subţiri, smalţ maro în interior, de bună calitate, lucios, pete de smalţ maronii, scurse în exterior, S XXII, □ 1, - 2,80 m., inv. 17005, col. M.Ţ.C.
18. Capac de vas, partea superioară de forma unei semisfere, unde avea un buton de prindere, în partea inferioară se îngustează devenind circular (∅ = 9,3 cm.), pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalţ aplicat superficial în exterior, culoare vernil cu pete verde – închis, fără loc de descoperire, inv. 16398, col. M.Ţ.C.
19. Cratiţă cu trei picioare, corpul rotund (∅ = 18,5 cm.), buza tăiată oblic, teşitură pentru capac, corpul uşor bombat în partea mediană, mult îngustat la bază (∅ = 9 cm.), mânerul porneşte din partea mediană a corpului, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smalţul aplicat în interior este lucios, de bună calitate, culoare verzuie, S XVII, □ 4, - 3,05 m., inv. 17007, col. M.Ţ.C.
20. Fragment de buză de pahar, tăiată drept, lată, corpul drept, pasta nisipoasă, bine arsă, fină, culoare cărămizie, smalţul aplicat în interior şi exterior este de calitate superioară, lucios, de culoare maro cu inflexiuni de negru, decorul constă din triunghiuri incizate cu vârful îndreptat spre bază, S XX, □ 1, - 3,20 m., inv. 17396, col. M.Ţ.C.
21. Fragment perete de pahar, uşor bombat, pastă caolinică, bine arsă, fină, smalţul aplicat în interior şi exterior este de calitate superioară, lucios, culoare verde – deschis, decorul este alcătuit din benzi de pătrăţele de mici dimensiuni, excizate, S XXIII, □ 2, - 1,80 m., inv. 17396, col. M.Ţ.C.
22. Văscior miniatural (h = 3,6 cm.), gura circulară (∅ = 2,9 cm.), buza uşor evazată, corpul uşor bombat, fund inelar (∅ = 2,2 cm.), pasta nisipoasă, bine arsă, fină, culoare roşiatică, smalţ interior, tern, de calitate inferioară, culoare verde – dechis, S XV, □ 1, - 2,45 m., inv. 16595, col. M.Ţ.C.
23. Fragment de farfurie, margini late, tăiate oblic, are un brâu interior median sub care corpul

coboară spre fundul plat (∅ = 12,3 cm.), pastă caolinică, bine arsă, fină, smalțul aplicat în interior, lucios, de bună calitate, culoare alternativă de verde – deschis și maroniu, fără loc de descoperire, inv. 16292, col. M.Ț.C.

24. Fragment de farfurie, margini late, tăiate oblic, buza supraînălțată, pastă caolinică, bine arsă, fină, smalțul aplicat în interior, lucios, de bună calitate, multicrom (gălbui, cenușiu, maro cu diferite nuanțe), decorul constă din motive vegetale și animale, fără loc de descoperire, inv. 16289, col. M.Ț.C.
25. Fragment de farfurie, margini înguste, tăiate oblic, buza supraînălțată, fund plat, mâner exterior pentru atârnat, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smalțul aplicat în interior, tern, de calitate inferioară, culoare verde, S XIV, □ 5, - 1,70 m., inv. 16650, col. M.Ț.C.
26. Fragment de vas, se păstrează o parte a corpului bombat și fundul piesei, pastă nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare roz, smalț de bună calitate, lucios, culoare roșie, decorul alcătuit din motive geometrice pictate pe corp, de culoare maro, pe fund a fost sgâriat după ardere coligatul *NB*, S VIII, □ 8 - 9, - 3,20 m., inv. 15845, col. M.Ț.C.
27. Fragment de gât de ulcior (∅ gură = 12,3 cm.), se subțiază prin caneluri succesive, demarcate de benzi subțiri în relief (∅ = 4,7 cm.), pastă nisipoasă, bine arsă, fină, culoare roșiatică, smalț de bună calitate, lucios, culoare verde, S XI, □ 8, - 1,10 m., inv. 16357, col. M.Ț.C.

III.3.1.10. Ceramica de import

1. Fragment de perete de pahar, ușor bombat, pastă caolinică, foarte fină, S XX, □ 2, - 2,70 m., inv. 17380, col. M.Ț.C.
2. Fragment de perete de pahar, ușor bombat, pastă caolinică, foarte fină, S XX, □ 2, - 2,80 m., inv. 17381, col. M.Ț.C.
3. Fragment dintr-un pahar, corp ușor bombat, pastă caolinică, foarte fină, décor alcătuit din caneluri incizate, S XX, □ 2, - 4,30 m., inv. 17382/a, col. M.Ț.C.
4. Fragment dintr-un pahar, corp ușor bombat, profilul gurii face un unghi obtuz cu corpul, pastă caolinică, foarte fină, décor alcătuit din caneluri incizate, S XX, □ 1, - 3,90 m., inv. 17382/b, col. M.Ț.C.
5. Fragment dintr-un pahar lucrat din ceramică de calitate superioară, buza ușor evazată, corpul are un început de lățire, pastă caolinică, foarte fină, smalț de bună calitate, lucios, aplicat pe ambele fețe, culoare maroniu – deschis, S XX, □ 2, - 3,95 m., inv. 17382/c, col. M.Ț.C.
6. Fragment de tavă lucrată cu mâna, marginea ușor înălțată, pastă nisipoasă, grosieră, arsă incomplet, culoare cărămizie, ardere secundară în exterior prin folosire, S XVIII, □ 3, - 1,50 m., inv. 16832/a, col. M.Ț.C.
7. Fragment de perete de vas (pahar ?) din ceramică de lux, pasta caolinică, bine arsă, foarte fină, smalț de foarte bună calitate, lucios, culoare maro – închis, decorulul în relief constă din mici pătrățele care alternează, în registre paralele, cu suprafețe egale, în care au fost excizate câte patru cerculețe, S XVIII, □ 3, - 1,50 m., inv. 16832/b, col. M.Ț.C.
8. Fund de vas, se păstrează o porțiune a peretelui ușor bombat, pastă grosieră, ca degresant s-au folosit mici pietricele, culoare negru – roșiatică, urme de vitrifiere prin amestecarea în conținutul pastei a unei cantități de sticlă topită, S XXI, □ 1, - 3 m., inv. 17602, col. M.Ț.C.
9. Gât de ulcior (∅ gură = 7,4 cm.), buza supraînălțată, gât relativ scurt, îngust, corpul bombat, mânerul pornește din partea mediană a buzei spre partea bombată a corpului, decor alcătuit din mici proeminențe excizate de forma unor *„umbo”*-uri, terminate cu cercuri în relief, pe gât apar dungi subțiri, care alcătuiesc benzi

de linii circulare excizate, pasta este de foarte bună calitate, caolinică, fină, smalţul de culoare verde, a fost aplicat pe ambele feţe, strălucitor, S XV, □ 3, - 2,50 m., inv. 16397, col. M.Ţ.C.

10. Mâner de vas (L = 6,3 cm.), decor alcătuit din trei *„umbo"* terminaţi cu cerculeţe, pasta este de foarte bună calitate, caolinică, fină, smalţ de culoare verde, strălucitor, S XV, □ 3, - 2,30 m., inv. 16880, col. M.Ţ.C.

III.3.1.11. Ceramica de import de factură orientală din a doua jumătate a secolului al XVII-lea

1. Ceaşcă de porţelan, se păstrează o parte a corpului, lăţit spre partea superioară, la bază are un fund inelar (∅ = 5,4 cm.), porţelanul de bună calitate, fin, decor alcătuit din benzi de linii paralele, pictate în albastru, aflate în partea inferioară a corpului şi motive florale, de culoare mov – închis, mov – deschis şi galben, aplicate în partea superioară a piesei, S XIV, □ 2, - 1,50 m., inv. 16614/a, col. M.Ţ.C.
2. Ceaşcă de porţelan, se păstrează o parte a corpului, lăţit spre partea superioară, la bază are un fund inelar (∅ = 3,1 cm.), porţelanul de bună calitate, fin, decor alcătuit din motive florale, aplicate în interior pe fundul piesei, de culoare albastră, S XVI, □ 1, - 1,40 m., inv. 16638, col. M.Ţ.C.
3. Ceaşcă de porţelan, se păstrează o parte a corpului, lăţit spre partea superioară, la bază are un fund inelar (∅ = 2,8 cm.), porţelanul de bună calitate, fin, de culoare cenuşie la exterior, alb în interior, decor alcătuit din motive florale stilizate, aplicate în exterior, de culoare roşie, verde, galbenă, neagră, S XVIII, □ 1, - 0,80 m., inv. 16927, col. M.Ţ.C.
4. Ceaşcă de porţelan, se păstrează partea inferioară a corpului, lăţit spre partea superioară, la bază are un fund inelar (∅ = 2,5 cm.), porţelanul de bună calitate, fin, decor alcătuit din motive florale aplicate în exterior, de culoare albastră, în interior, pe fundul piesei, au fost pictate două cercuri concentrice, de aceeaşi culoare, S I, □ 3, - 1,30 m., inv. 16914/a, col. M.Ţ.C.
5. Ceaşcă de porţelan, se păstrează partea inferioară a corpului, lăţit spre partea superioară, la bază are un fund inelar (∅ = 2,9 cm.), porţelanul de bună calitate, fin, decor alcătuit din motive florale aplicate pe fundul interior al piesei, de culoare albastră, S I, □ 3, - 1,30 m., inv. 16914/b, col. M.Ţ.C.
6. Ceaşcă de porţelan, se păstrează partea inferioară a corpului, lăţit spre partea superioară, la bază are un fund inelar (∅ = 3,4 cm.), porţelanul de bună calitate, fin, decor alcătuit din motive vegetale aplicat pe interiorul piesei, de culoare albastră, S XVIII, □ 3, - 1,20 m., inv. 16897/c, col. M.Ţ.C.
7. Strachină, corpul păstrat fragmentar, coboară pronunţat spre fundul plat cu inel circular, buza uşor supraînălţată, în exterior are un mic mâner de agăţare, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalţ de calitate inferioară, tern, aplicat în interior, culoare galbenă, decorul este alcătuit din motive florale stilizate de culoare maro şi frunze de arţar de culoare verde cu margini maronii, S XVIII, □ 2, - 1,30 m., inv. 16872, col. M.Ţ.C.
8. Strachină, corpul păstrat fragmentar, se lăţeşte în partea superioară, buza supraînălţată, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalţ de bună calitate, lucios, culoare verde, decorul este alcătuit din motive vegetale stilizate de culoare verde – oliv, S VII, □ 2, - 1,20 m., inv. 16290, col. M.Ţ.C.
9. Farfurie, buza evazată are partea superioară supraînălţată, ornată vălurit, corpul coboară oblic spre fundul plat, îngroşat, cu inel circular, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalţ de bună calitate, lucios, culoare maro - deschis, decorul aplicat pe întreaga parte interioară a piesei este alcătuit din motive vegetale stilizate de culoare verde,

maro şi negru, S XI, □ 6, - 1,60 m., inv. 16383/a, col. M.Ţ.C.

10. Farfurie, buza evazată are partea superioară supraînălţată, corpul coboară oblic spre fundul plat, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalţ de bună calitate, lucios, culoare maronie, decorul este alcătuit din motive vegetale stilizate de culoare maro, S XI, □ 6, - 1,50 m., inv. 16383/b, col. M.Ţ.C.
11. Fragment buză de farfurie, lată, partea superioară supraînălţată, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalţ de bună calitate, lucios, culoare galbenă, decorul este alcătuit din motive vegetale stilizate policrome, S XII, □ 6, - 0,75 m., inv. 16328, col. M.Ţ.C.
12. Farfurie, buza uşor evazată, corpul arcuit coboară în unghi ascuţit spre fundul plat, îngroşat, cu cerc inelar, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalţ de bună calitate, lucios, culoare gălbuie, decorul este alcătuit din motive vegetale şi geometrice policrome, S I, □ 4, - 1,60 m., inv. 15041, col. M.Ţ.C.
13. Fragment de farfurie din ceramică de lux, pasta caolinică, bine arsă, foarte fină, smalţ de foarte bună calitate, aplicat în exteriorul şi interiorul piesei, lucios, culoare albă, decorul redă o lalea cu firul de culoare mov – deschis, bulb galben şi petale albastre, S IV, □ 2, - 1,10 m., inv. 16500, col. M.Ţ.C.
14. Fragment de perete de farfurie (?), pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalţ de bună calitate, lucios, culoare galbenă, decorul este alcătuit din petale stilizate, încolăcite, policrome, S I, □ 9, - 3 m., inv. 15007/a, col. M.Ţ.C.

III.3.1.12. Pipe

1. Pipă de tip turcesc, cap cilindric, scurt, uşor lăţit la bază, gât scurt, muştiuc îngroşat, decorat cu incizii, pastă cărămizie, S I, □ 2, - 1,30 m., col. M.Ţ.C, acest tip de pipă a fost descoperit în număr mare în majoritatea secţiunilor trasate.
2. Pipă de tip turcesc, cap cilindric, scurt, uşor lăţit la bază, gât scurt, muştiuc îngroşat, decorat cu incizii, pastă cenuşie, S I, □ , - 1,40 m., col. M.Ţ.C., acest tip de pipă a fost descoperit în majoritatea secţiunilor trasate.
3. Pipă de tip lăţit la bază, cap cilindric, lung, decorat cu motive vegetale, gât scurt, muştiuc îngroşat, de formă circulară, decorat cu incizii, S I, □ 2, - 1,35 m., col. M.Ţ.C., acest tip de pipă a fost descoperi în majoritatea secţiunilor trasate.
4. Pipă din ceramică de culoare roşie, cap cilindric, decorat cu model vegetal, gât scurt, muştiuc lăţit, de formă circulară, decorat cu incizii, S I, □ 5, - 1,50 m., col. M.Ţ.C., acest tip de pipă a fost descoperit în majoritatea secţiunilor trasate.
5. Pipă din ceramică de culoare roşie, cap cilindric, terminat cu o calotă semisferică, împărţită în două părţi egale de gâtul scurt, terminat cu un muştiuc mult îngroşat, decorat cu incizii, S I, □ 2, - 1,25 m., col. M.Ţ.C., acest tip de pipă a fost descoperit în majoritatea secţiunilor trasate.
6. Pipă din ceramică de culoare roşie, cap cilindric, gât scurt, cilindric, terminat cu un muştiuc îngroşat, cilindric, decorat cu rotiţa dinţată, S I, □ 1, - 1,35 m., col. M.Ţ.C., acest tip de pipă a fost descoperit în majoritatea secţiunilor trasate.
7. Pipă cu proeminenţă în formă de buton sub cap, ultimul are forma conică, gâtul este drept, de formă cilindrică, decorat cu motive vegetale, muştiucul îngroşat este decorat cu rotiţa dinţată, S I, □ 3, - 1,50 m., col. M.Ţ.C.
8. Pipă de tip „unguresc" din ceramică de culoare roşie, partea superioară a capului are formă cilindrică, lăţit cu o proeminenţă cilindrică la bază, decorat cu linii fin incizate, pe lungime, gât scurt, cilindric, terminat cu un muştiuc îngroşat, circular, decorat cu incizii, pornirea

gâtului împarte capul în două părţi egale, S I, □ 4, - 1,40 m., col. M.Ţ.C., acest tip de pipă, incluzând şi piesele din ceramică de culoare cenuşie, a fost descoperit în majoritatea secţiunilor trasate.

9. Pipă de tip „unguresc" din ceramică de culoare roşie, cap lung, cilindric, decorat cu şănţuiri, partea inferioară profilată, sub care se deschide o semicalotă sferică din care porneşte gâtul cilindric, sub buză apare un inel, S I, □ 5, - 1,40 m., col. M.Ţ.C., acest tip de pipă, incluzând şi piesele din ceramică de culoare cenuşie, a fost descoperit în majoritatea secţiunilor trasate.
10. Pipă lucrată din ceramică de culoare albă, caolinică, capul cilindric, decorat cu rotiţa, gât scurt, muştiucul uşor îngroşat, decorat în aceeaşi manieră, S I, □ 3, - 1,60 m., col. M.Ţ.C.
11. Pipă lucrată din ceramică de culoare albă, caolinică, capul cilindric, decorat cu rotiţa, partea inferioară mult lăţită, decorată cu motive geometrice incizate, gât scurt, muştiucul este îngroşat, circular, decorat cu rotiţa, S I, □ 7, - 1,50 m., col. M.Ţ.C.
12. Pipă lucrată din ceramică de culoare neagră, capul cilindric, foarte lung, decorat cu registre succesive de modele geometrice, despărţite de suprafeţe lise, la bază uşor lăţit, decorat cu incizii late, paralele, gât foarte scurt, muştiucul lipseşte, S I, □ 3, - 1,50 m., col. M.Ţ.C.
13. Pipă lucrată din ceramică de culoare neagră, capul circular, lăţit mult la bază sub forma a două semisfere unite cu partea lată, decorat cu incizii adânci, gât subţire, scurt, muştiuc îngroşat, de formă circulară, decorat cu motive geometrice torsadate, S I, □ 4, - 1,50 m., col. M.Ţ.C.
14. Pipă lucrată din ceramică de culoare neagră, capul circular, terminat la bază printr-o semisferă, decorată după modelul unui cap de buzdugan, gât scurt, muştiuc îngroşat, de formă circulară, lis, S I, □ 3, - 1,35 m., col. M.Ţ.C.
15. Pipă lucrată din pastă caolinică, smalţ lucios, de bună calitate, culoare maro – deschis, cap cilindric, lăţit sub forma unui bulb de lalea terminat cu frunze care în partea superioară sunt excizate, gât scurt, subţire, muştiuc de formă circulară, îngroşat, S I, □ 1, - 1,25 m., col. M.Ţ.C.
16. Pipă lucrată din pastă caolinică, smalţ tern, de calitate inferioară, culoare verde, cap cilindric, terminat în partea inferioară cu o semisferă, decorat cu incizii fine, paralele, gât scurt, subţire, muştiuc de formă cilindrică, îngroşat, S I, □ 2, - 1,40 m., col. M.Ţ.C.
17. Pipă din pastă de culoare cenuşie, smalţ de calitate inferioară, aplicat parţial, de culoare maro – închis, rebut (?), cap hexagonal terminat cu o extensie semisferică, divizată de prelungirea gâtului, la rându-i hexagonal, muştiucul lipseşte, S I, □ 5, - 1,15 m., col. M.Ţ.C.
18. Pipă lucrată din pastă de culoare roşie, smalţ de bună calitate, lucios, de culoare neagră, cap hexagonal, gât scurt, cilindric, muştiuc îngroşat, de formă cilindrică, S I, □ 5, - 1,20 m., col. M.Ţ.C.

III.3.1.13. Sfeşnice din material ceramic

1. Sfeşnic fragmentar (L = 10 cm.), corpul tubular este împărţit de un guler de protecţie contra scurgerilor de ceară sau seu (l = 8 cm.), partea inferioară are diametrul de 4 cm., iar partea superioară de 3,2 cm., în ambele părţi are câte o protuberanţă inelară, pasta semifină, bine arsă, de culoare cărămizie, fără urme de folosire, S XI, □ 5, - 1 m., inv. 16406, col. M.Ţ.C.
2. Fragment de sfeşnic (L = 3,6 cm.), se păstrează partea superioară în care era înfiptă lumânarea (∅ = 3,2 cm.), baza de fixare este tubulară, uşor lăţită (∅ = 3,8 cm.), pastă caolinică, bine arsă, semifină, smalţ exterior de calitate slabă, tern, culoare verde, decorul de la baza suportului constă dintr-un brâu excizat, alveolat, S XV, fără alte detalii stratigrafice, inv. 16639, col. M.Ţ.C.

3. Vas de construcție specială, extrem de fragmentar (circa 100 buc.), forma este greu de reconstituit, în exterior are adosate în pasta moale mici recipiente tubulare (L = 3 – 5 cm., (∅ = 1 – 1,5 cm.), folosite probabil ca loc pentru lumânări, în dreptul lor peretele vasului fiind pe alocuri afumat, pasta bine arsă, de culoare cărămizie, S XVII, □ 3, - 1,80 m., col. M.Ț.C.

III.3.1.14. Cahle

1. Cahlă – placă fragmentară (12 x 8,7 x 2 cm.), pastă de bună calitate, ardere incompletă, într-un chenar lat de 1,5 cm. sunt redate două frunze de acant, al căror peduncul formează un cerc în jurul lor, frunzele au nervuri mediane și jumătățile rezultate în planuri înclinate sau doar ușor curbe, smalț de culoare verde – măsliniu strălucitor pe frunze și o parte a codițelor, smalț incolor pe câmp, pe verso sunt amprente de degete de la presarea în tipar, alături de smalț incolor, prelins, S VII, □ 5, - 1,10 m., prima jumătate a sec. XV-lea, inv. 15151, col. M.Ț.C.
2. Fragment de fleron de cahlă de coronament (10,4 x 5 x 3,7 cm.), pastă arsă la roșu, la bază se disting vârfurile a două triunghiuri, între ele urcă până la extremitatea piesei o nervură care marchează trei retrageri a căror decor este dificil de înțeles, partea posterioară este modelată semicircular, spre extremitate se observă o adâncitură rezultată din presarea în tipar, nesmălțuită, S VIII, □ 5, - 1,95 m., sec. XV-lea, inv. 15829/a, col. M.Ț.C.
3. Cap fragmentar de fleron de la o cahlă de coronament (10,5 x 3,5 x 3,5 cm.), secțiune prismatică, cu colțuri rotunjite decorate cu nervuri, cu protuberanțe care par să sugereze ciubuce, în partea inferioară unde este rupture, se disting începuturile unor frontoane triunghiulare, pastă de bună calitate, nesmălțuită, S VII, descoperire întâmplătoare, sec. XV, inv. 15829/b, col. M.Ț.C.
4. Cahlă fragmentară de colț, cu decor în formă de frânghie pe muchie (12 x 8 x 2,5 cm.), din câmpul figurat s-a păstrat doar urma unui chenar simplu (l = 1,5 cm.), urmat de o torsadă, din câmpul central se disting doar câteva capete de elemente figurate, imposibil de interpretat, în partea posterioară se păstrează conturul oalei și al unui orificiu, smalț de culoare verde, cu reflexe aurii, S XVII, □ 1, - 2,60 m., sec. XV, inv. 17036, col. M.Ț.C.
5. Fragment de cahlă traforată (7 x 4 x 1,6 cm.), în partea superioară sunt trei nervuri, deschise în evantai dintr-un trunchi comun, în lateral se deschid traforurile legate de nervurile laterale, pastă roșiatică, bine arsă, smalț de calitate superioară, de culoare verde – închis, S XX, □ 4, - 3,10 m., sec. XV, inv. 15829/c, col. M.Ț.C.
6. Fragment de cahlă traforată cu decor gotic (4,3 x 3,5 x 2 cm.), imită traforurile unei ferestre de catedrală, pastă caolinică, pe o latură există un mic ciubuc, nervurile au secțiune triunghiulară, S VII, □ 8, - 2,10 m., sec. XV, inv. 15838, col. M.Ț.C.
7. Colț de cahlă (12,5 x 13,5 x 5 cm.) cu chenar decorat, partea posterioară a fost amplă, cu forme care se apropie de un cilindru, într-un chenar lat (l = 3 cm.), având margini simple (l = 0,8 cm.), se află o colonetă cu nodozități, în jurul căreia se încolăcește un vrej cu mici frunzulițe, până la câmpul central mai există o canelură lată (l = 2,5 cm.), decorația câmpului central este neclară, se observă câteva falduri având la bază motive vegetale (?), pastă bine arsă, smalț de culoare verde, prelins pe margini, S I, □ 4, - 1,90 m., sfârșitul sec. al XV-lea, inv. 15035/a, col. M.Ț.C.
8. Fragment de cahlă în nișă, (21x 12 cm.), partea din spate descrie un arc într-un cerc (∅ = 24 cm.), partea din față este tăiată într-un unghi de 130° după o lungime de 13 cm., decorul constă într-un vrej încolăcit pe o colonetă, lipsește întreaga parte verticală, smalț de culoare galben – brun, pastă bine arsă, S VIII, □ 5, - 1,95 m., sec. XV, inv. 16006, col. M.Ț.C.

9. Fragment de colţ de cahlă cu chenar şi baghete (5 x 5 x 4 cm.), în spate se observă pornirea unei rame late sau a unei nişe, pastă omogenă, arsă la roşu, smalţ de culoare verde – deschis, decorul compus dintr-un chenar exterior (l = 1 cm.), urmat de o treaptă către o canelură (0,7 x 0,4 cm.), apoi o baghetă urmată de noi suprafeţe curbe, S XIV, □ 1, - 1,15 m., sec. XV, inv. 15035/b, col. M.Ţ.C.
10. Fragment de cahlă în nişă (13 x 9,5 x 0,9 cm.), pastă bine arsă, culoare roşie, partea din interiorul curburii, alături de urme de degete, păstrează un smalţ de culoare brun – gălbui, exteriorul este decorat cu două linii incizate, cu traiectorie curbă, S VII, □ 5, - 3,30 m., sec. XV, inv. 15921, col. M.Ţ.C.
11. Fragment de cahlă cu decor gotic (12,5 x 6,5 cm.), decorul prezintă un fleron pornit de la baza a două arce, pastă arsă incomplet, smalţ de culoare verde – închis strălucitor, S XI, □ 8, - 2,90 m., sec. XV – începutul sec. XVI, inv. 16335/a, col. M.Ţ.C.
12. Cahlă – placă traforată, fragmentară, reproduce portalul unei catedrale gotice (15 x 10,7 cm., lăţimea estimată = 18 cm.), se distinge un portal central (l = 8 cm.), care deasupra ultimului ancadrament frânt are ciubuce decorative, spre intrare fiind tratat prin retrageri successive până la cadrul intrării traforat, lateral există două portaluri mai scunde, care se dezvoltă spre vârful arcului de închidere cu fleroane, poarta este de asemenea traforată, pastă omogenă, incomplet arsă, smalţ de culoare verde – deschis, cu nuanţe argintii, S XVII, □ 3, - 2,35 m., sec. XV, inv. 17011, col. M.Ţ.C.
13. Fragment de cahlă – placă (5 x 4,3 x 0,6 cm.), decorul înfăţişează partea superioară a unei aripi de pasăre orientată spre dreapta, penajul redat cu măiestrie, se păstrează o parte a unui chenar (l = 1 cm.), pastă caolinică, bine arsă, smalţ de culoare verde – deschis, S XVII, □ 1, - 3,10 m., sfârşitul sec. XV – începutul sec. XVI, inv. 17134, col. M.Ţ.C.
14. Fragment de colţ de cahlă – oală traforată (10 x 7 x 4 cm.), cu model cvadrilobat, chenarul (l = 0,8 cm.) delimitează în relief câmpul unde apar două arce frânte de mărimi diferite, pasta roşiatică, bine arsă, smalţ de culoare verde – gălbui, lucios, prelins şi în interiorul piesei, S XX, □ 3, - 2,30 m., sec. XV, inv. 17187/a, col. M.Ţ.C.
15. Fragment de cahlă – oală (13 x 10,5 x 7 cm.), una din margini reproduce probabil un portal de factură gotică, circular în secţiune (∅ = 2,2 cm.), în exterior are caneluri specifice stilului gotic, pastă bine arsă de culoare roşiatică, smalţ de culoare verde – argintiu, lucios, aplicat pe ambele feţe, S XVII, fără loc de descoperire, sec. XV, inv. 17006, col. M.Ţ.C.
16. Cahlă – placă cu reprezentare de profet, probabil David, alături de marginea supraînălţată a piesei există un decor spiralat, urmat de chenare lucrate în retragere succesivă, câmpul conservă mâna profetului, iar alături se disting motive vegetale, se păstrează o parte din deschiderea tubului circular, pastă bine arsă, cărămizie, smalţ de culoare verde – închis, lucios, S XX, □ 4, - 1,50 m., a doua jumătate a sec. XV, inv. 17128, col. M.Ţ.C.
17. Fragment de cahlă – placă traforată (10 x 5 x 2,8 cm.), se conservă chenarul decorat cu motive geometrice şi două deschideri decupate în câmp, flancate cu acelaşi tip de motive geometrice dispuse sub formă de raze, pastă arsă incomplet, culoare cărămizie, smalţ de culoare verde – gălbui, S XX, □ 3, - 3,45 m., sec. XV - XVI, inv. 17099, col. M.Ţ.C.
18. Fragment de cahlă traforată (6 x 4,5 x 2 cm.), se păstrează începutul traforului unei ferestre, realizat în manieră gotică, pastă cenuşie cu degresant alcătuit din particule de mică şi pietricele, slip de culoare albicioasă, fără loc de descoperire, sec. XV, inv. 17022, col. M.Ţ.C.
19. Fragment de cahlă – placă traforată (19 x 10 x 1,2 cm.), formând o parte a unui romb, chenarul decorat cu motive torsadate, partea

plină a câmpului este decorată cu motive florale, traforul deschide spații semicirculare, divizate de nervuri, pasta bine arsă de culoare roșiatică, smalț de culoare verde, lucios, S XX, □ 4, - 2,90 m., sec. XV - XVI, inv. 17037, col. M.Ț.C.

20. Fragment de cahlă traforată (8 x 7 x 3 cm.), decorul este alcătuit din două nervuri de formă triunghiulară, alături de traforul care decupează o fereastră, în partea inferioară a acesteia se observă un ciubuc, totul realizat în manieră gotică, pasta bine arsă de culoare roșie, smalț de culoare verde – închis, lucios, S I, □ 4 - 5, - 1,80 m., sfârșitul sec. XV, inv. 15076, col. M.Ț.C.
21. Cahlă – placă cu scenă de vânătoare (13,5 x 12,5 x 3,2 cm.), chenarul are în mijloc o mică șănțuire, câmpul păstrat cuprinde un personaj uman, vânătorul, costumat în manieră tipic medievală, cu tunică scurtă și cingătoare, câinele este redat în poziție de atac, ridicat pe picioarele din spate, amenințând vânatul aflat într-un copac, din care s-a păstrat doar tulpina masivă, pastă bine arsă de culoare roșie, smalț de culoare verde – închis, strălucitor, S XXII, □ 3, - 2,10 m., a doua jumătate a sec. XV, inv. 17696, col. M.Ț.C.
22. Cahlă de colț (15,5 x 15,4 x 6 cm.), în partea stângă se află baza unui portal, păstrându-se doar începutul deschiderii, sugerând o tratare în manieră gotică, interiorul piesei este semicircular, pasta bine arsă, are ca degresant mica, culoare roșiatică, smalț de culoare verde – deschis, S XXII, □ 3, - 1,75 m., sfârșitul sec. XV, inv. 17695, col. M.Ț.C.
23. Fragment de cahlă (6 x 4 x 2,5 cm.), se păstrează doar partea superioară cu un mic ciubuc al unui portal de factură gotică, pastă caolinică, bine arsă, smalț de culoare verde, de calitate inferioară, S XVII, caseta C 1, - 2,10 m., sec. XV, inv. 17599, col. M.Ț.C.
24. Fragment de cahlă traforată (5,3 x 3,5 x 1,7 cm.), se păstrează o mică porțiune a chenarului semicircular, câmpul traforat cuprinde două deschideri sub forma unor arce frânte, aflate în oglindă și care încadrează o floare redată schematic, în forma unui cerc ușor asimetric, cu tulpină prelungă și frunze laterale, pastă arsă neoxidant, cu degresant din mică, culoare cenușie, S XXI, □ 4, - 1,10 m., sfârșitul sec. XV, inv. 17598, col. M.Ț.C.
25. Cahlă de colț (16,6 x 15,5 x 2,6 cm.), în extremitatea stângă se află marginea unei ferestre decupate pe lungime, în partea superioară este o mică deschidere lucrată în manieră gotică, interiorul piesei este semicircular, pasta bine arsă, de culoare cărămiziu – deschis, S XXI, □ 6, - 1,80 m., sfârșitul sec. XV, inv. 17101, col. M.Ț.C.
26. Fragment de cahlă – oală cu decor geometric, deorația centrală redă o stea în cinci colțuri, înscrisă într-un inel, alături de volute ample, marginea posterioară fiind ușor îngroșată, smalțul are culoarea galben – muștar, S XI, □ 3, - 2 m., sec. XV, col. M.Ț.C.
27. Fragment de cahlă reprezentând o figură feminină, pasta caolinică, bine arsă, smalț de culoare verde, lucios, S VIII, □ 2, - 2 m., sec. XV – XVI, inv. 15938, col. M.Ț.C.
28. Fragment de cahlă – oală, în exteriorul chenarului se păstrează o parte a decorului în formă de frânghie încolăcită, pasta bine arsă de culoare roșiatică, S XIX, □ 4, - 4 m., sec. XV - XVI, inv. 17098, col. M.Ț.C.
29. Cahlă – oală cu gura pătrată (L = 16,8 cm., ∅ fund = 7,5 cm.), lipsește închiderea tubului circular, pastă arsă la roșu, ardere secundară în exterior, S XVIII, □ 3, - 2,25 m sec. XVI, inv. 16863, col. M.Ț.C.
30. Cahlă – oală cu gura pătrată (L = 15,4 cm., ∅ fund = 7,2 cm., h = 11,5 cm.), pastă bine arsă de culoare cărămizie, fără loc de descoperire, sec. XVI, inv. 16399, col. M.Ț.C.
31. Cahlă – oală cu gura pătrată (L = 15,5 cm., ∅ fund = 7 cm., h = 11 cm.), pastă bine arsă de culoare roșie, urme de ardere secundară, fără

loc de descoperire, sec. XVI, inv. 16400, col. M.Ţ.C.

32. Cahlă – oală cu gura circulară (∅ gură = 12 cm., ∅ fund = 4,5 cm., h = 10,3 cm.), marginea gurii decorată cu caneluri circulare, tubul are un inel exterior, pastă arsă la roşu, urme de ardere secundară, S XVIII, □ 3, - 2,20 m., sec. XVI, inv. 16584, col. M.Ţ.C.
33. Cahlă – oală cu gura circulară (∅ gură = 12 cm., ∅ fund = 5 cm., h = 10 cm.), tubul are un inel exterior, pastă bine arsă de culoare roşie, S XVIII, □ 3, - 2,10 m., sec. XVI, inv. 16402, col. M.Ţ.C.
34. Cahlă – oală cu gura circulară (∅ gură = 15 cm., ∅ fund = 5 cm., h = 12 cm.), marginea gurii este decorată cu caneluri, tubul are un inel exterior, pastă bine arsă de culoare cărămizie, urme de ardere secundară, S XVIII, □ 3, - 2,10 m., sec. XVI, inv. 16403, col. M.Ţ.C.
35. Cahlă – oală cu gura circulară (∅ gură = 13,7 cm., ∅ fund = 3,2 cm., h = 12,2 cm.), tubul se lăţeşte în partea inferioară sub forma unui bulb (∅ maxim = 8 cm.), pastă bine arsă de culoare cărămizie, smalţ interior de culoare verde – deschis, cu inflexiuni aurii, strălucitor, S XVIII, □ 4, - 2,40 m., sec. XVI, inv. 16401, col. M.Ţ.C.
36. Cahlă – oală cu gura circulară (∅ gură = 13 cm.), marginea canelată, interiorul îngustat spre bază (∅ bază = 7,1 cm.), are decorul alcătuit din şapte mici semisfere, rezultate din apăsarea cu degetul în pasta moale din exterior, nesmălţuită, S IX, □ 3, - 1,60 m., sec. XVI, inv. 15957, col. M.Ţ.C.
37. Cahlă decorată cu motivul „vază italiană", fragmentară (14 x 8,2 cm.), cu marginea lipită oblic (3,5 cm.), dimensiunile iniţiale au fost probabil de 23 x 17,5 cm., pastă omogenă, relativ bine arsă, nesmălţuită, cu urme de var pe partea exterioară, decorul este alcătuit dintr-o margine simplă (gr. = 0,7 cm.), câmpul central conţinând o floare stilizată aşezată într-o vază, fiind încadrat de un chenar (l = 3,3 cm.), dublu spre interior şi simplu spre exterior, în mijlocul său fiind un alt decor alcătuit din şnururi împletite, cu bucle uşor îndepărtate unele de altele, S XI, □ 6, - 1,90 m., sec. XVII, inv. 16354/a,b col. M.Ţ.C.
38. Cahlă decorată cu motivul „vază italiană", din care se păstrează un colţ (11 x 4,7 cm.), cu marginea lipită oblic (4,7 cm.), din decor se păstrează doar marginea chenarului cu mici romburi, pasta arsă incomplet, nesmălţuită, cu angobă gălbuie, S XI, □ 6, - 1,90 m., sec. XVII, inv. 16354/c, col. M.Ţ.C.
39. Cahlă fragmentară (18 x 10 cm.), decorată cu o inimă şi un pătrat (l = 2 cm.), ramă scurtă şi oblică (4,5 cm.), chenar simplu (gr. = 0,8 cm.), pastă neomogenă, incomplet arsă, urme de var pe partea frontală şi de degete la presarea în tipar, ardere secundară, S XIV, □ 5, - 1,40 m., sec. XVII, inv. 16624, col. M.Ţ.C.
40. Cahlă fragmentară (20,5 x 13 cm.), decorată cu nervuri afrontate semicirculare care se întretaie, între ele existând flori stilizate, cu frunze de mici dimensiuni, piciorul de fixare este oblic (5,5 cm.), cu capătul liber uşor curbat spre exterior, pastă bine arsă, smalţ de culoare verde de bună calitate, S XVII, □ 1, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 17033, col. M.Ţ.C.
41. Cahlă fragmentară (13 x 13 cm.) decorată cu un motiv asemănător unei *tabulae ansata* antice, ramă îngustă şi oblică (4,5 cm.), pastă neomogenă, ardere incompletă, peliculă de var deasupra câmpului, chenar (0,7 cm.) realizat prin două retrageri, decorul central compus dintr-o *tabulae* (10 x 6 cm.) în relief, care coboară spre câmp prin trei trepte, S XIV, □ 5, - 1,75 m., sec. XVII, inv. 16548, col. M.Ţ.C.
42. Tipar (?) fragmentar (7,8 x 6,8 x 1,5 cm.), pastă cenuşie arsă uniform, în negativ există un decor vegetal stilizat, cu vrejuri descriind curbe oblice, încadrate într-un chenar cu linii simple, S VIII, □ 9, - 1,20 m., sec. XVII (?), inv. 15709, col. M.Ţ.C.
43. Fragment colţ de cahlă – placă (6,3 x 5,5 x 3,2 cm.), decorată cu motive vegetale dintre care

se distinge o floare cu două frunze, pasta caolinică, fină, smalţ de culoare verzuie, slab conservat, S XIX, □ 1, - 2,20 m., sec. XVII, inv. 17077, col. M.Ţ.C.

44. Fragment colţ de cahlă – placă (5 x 4,3 x 2,3 cm.), decorată cu motive vegetale stilizate, dintre care se disting o tulpină şi două frunze, pasta bine arsă de culoare roşiatică, smalţ bicrom, verde – închis şi maroniu, S XVI, □ 3, - 3 m., sec. XVII, inv. 16628, col. M.Ţ.C.
45. Fragment de cahlă – placă (5,6 x 4,5 x 0,6 cm.), se distinge un chenar şi un buchet de crini (?), prinşi în partea inferioară a tulpinei cu o legătură, pastă caolinică, fină, ardere secundară în interior, smalţ de culoare verde, strălucitor, S XIV, □ 5, - 1,60 m., sec. XVII, inv. 16560, col. M.Ţ.C.
46. Fragment de cahlă – placă (6,5 x 4,5 x 0,6 cm.), decor floral atent lucrat, se conturează o floare şi parţial tulpina alteia, pastă bine arsă de culoare cărămizie, smalţ verde peste care a fost aplicată o peliculă argintie, foarte fină, strălucitoare, S VIII, □ 8, - 2 m., sec. XVII, inv. 15918, col. M.Ţ.C.
47. Fragment de cahlă – placă (7,5 x 4,5 x 0,4 cm.), decor cu motive vegetale încadrat într-un chenar curb, pastă bine arsă de culoare cărămizie, ardere secundară, smalţ de culoare verde, opac, S I, □ 13, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 15916, col. M.Ţ.C.
48. Fragment de colţ de cahlă (5,5 x 5 x 2,7 cm.), înfăţişează partea posterioară, aripile şi picioarele unei păsări, încadrată de un chenar foarte subţire, arcuit, pastă bine arsă de culoare cărămizie, smalţ de culoare verde, lucios, S XI, □ 6, -1,90 m., sec. XVII (?), inv. 16354/a, col. M.Ţ.C.
49. Fragment de cahlă – nişă (6,7 x 6,3 x 1,8 cm.), marginea înălţată delimitează câmpul mărginit de un mic şănţuleţ legat de un chenar semicircular, interiorul câmpului este ocupat de ciorchinele unui strugure, lucrat în relief, cu boabele rotunde, bine delimitate, de coadă sunt prinse două frunze, pastă arsă incomplete de culoare cărămizie, smalţ de culoare verde – deschis, lucios, S XX, □ 3, - 2,30 m., sec. XVI - XVII, inv. 17178/b, col. M.Ţ.C.
50. Fragment de cahlă – oală (de coronament ?) (10 x 10,5 x 1,5 cm.), partea posterioară se îngustează sub forma unui tub (L = 5 cm.), aflat între două chenare în relief, decorul constă din baluştrii, din care se desfăşoară şi se încolăcesc pe o tijă centrală, benzi canelate, pastă arsă inoxidant de culoare cenuşie, nesmălţuită, S XI, □ 2, - 1,20 m., sec. XVII, inv. 16337, col. M.Ţ.C.
51. Cahlă de coronament (19,5 x 14 x 3,5 cm.), partea superioară, surmontată peste un chenar (gr. = 0,5 cm.) este semicirculară, decorată cu excizii de aceeaşi formă şi mici bulbi în relief, decorul central constă din baluştrii, din care se desfăşoară şi se încolăcesc pe o tijă centrală, benzi canelate, pastă arsă inoxidant de culoare cenuşie, nesmălţuită, S IX, □ 5, - 2 m., sec. XVII, inv. 15954, col. M.Ţ.C.
52. Cahlă de coronament (22 x 18 x 15,5 cm.), partea posterioară se îngustează sub forma unui tub circular (∅ = 12,7 cm.), coronamentul constă dintr-o alternanţă de creneluri şi merloane, copiind ideal partea superioară a incintelor medievale, legătura cu câmpul se face prin intermediul unei suprafeţe curbe, decorată cu excizii semicirculare şi cu mici „stropi" ceramici care, adunaţi câte şapte în opt grupuri, despărţiţi de amintitele excizii, sugerează motive vegetale, câmpul este demarcat de două chenare în relief (l = 0,4 şi 1,3 cm.), conţinând baluştrii, din care se desfăşoară şi se încolăcesc pe o tijă centrală, benzi de linii canelate, pasta arsă la roşu, urme de ardere secundară, smalţul de culoare verde, strălucitor, se prelinge uşor şi pe tubul posterior, S XXI, □ 2, - 2,50 m., sec. XVII, inv. 17039, col. M.Ţ.C.
53. Fragment de cahlă habană (5 x 3,7 x 1,5 cm.), pastă bine arsă de culoare cărămizie, decorul

alcătuit din linii excizate, smalț de culoare verde în câmp și alb pe suprafețele excizate, S XVI, □ 4, - 1,20 m., sec. XVII, inv. 16559, col. M.Ț.C.

III.3.2. Piese din metal

III.3.2.1. Bijuterii. Alte piese din metal prețios

1. Inel de aur cu montură (∅ = 2 cm., 0,700 grame), realizat din sârmă semicirculară, montura are forma unei prisme compuse din două trunchiuri de piramide alăturate la baza mare (0,5 x 0,5 cm., h = 0,25 cm.), de la mijlocul monturii, pe mijlocul fiecărei laturi au fost montate patru mici ghiare care asigurau fixarea pietrei, piatră neșlefuită, de culoare roșu – sângeriu (rubin ?), S XV, □ 4, - 2,20 m., sec. XV, inv. 16813, col. M.Ț.C.
2. Inel de aur cu montură (∅ = 1,8 cm., 0,830 grame), realizat din sârmă simplă, de o parte și de alta a monturii există mici protuberanțe colțoase, montura prezintă mici deformări, lipsesc ghearele de prindere, piatră neșlefuită, de culoare roșu – sângeriu (rubin ?), S XV, □ 4, - 2,10 m., sec. XV, inv. 16812, col. M.Ț.C.
3. Cercel fragmentar din argint aurit (1,5 x 1,5 cm.), se compune din trei bobițe legate cu o mică tijă într-o piesă care a avut balama, S XIII, □ 2, - 2 m., sec. XVI, inv. 16482, col. M.Ț.C.
4. Inel cu placă de formă octogonală (2,2 x 1,8 x 0,3 cm.) în care se află montată o piatră semiprețioasă. Montura este ornată pe margini cu mici incizii în formă de solzi, separate de partea inferioară de o linie continuă, pe verso se disting linii trase în diagonală, veriga este ruptă în punctele de pornire, inscripția de pe piatră are caractere arabe încadrată cu vrejuri, S XVIII, □ 2, - 1,80 m., a doua jumătate a sec. XVII, inv. 17068, col. M.Ț.C.
5. Ac de păr (L = 5,3 cm.), rupt în două, are cap prismatic (0,7 x 0,4 cm.), cu decor crestat, peste care s-a fixat o mică sferă (∅ = 0,25 cm.) aurită, S XI, □ 5, - 3,15 m., sec. XVI - XVII, inv. 16941, col. M.Ț.C.
6. Brățară din argint, formată din două părți prinse cu o balama (∅ = 5,6 cm. l = 0,7 cm.), secțiune semisferică, decorată cu linii incizate în cruci oblice, încadrate de un șir de linii punctate pe margine, S VIII, □ 6 - 7, - 2,30 m., sec. XVII, inv. 15138, col. M.Ț.C.
7. Colțar de carte din argint, păstrat fragmentar (2 x 1,8 cm.), decorat cu linii incizate fine, S XVII, □ 2, - 1,95 m., sec. XVII, inv. 17047, col. M.Ț.C.
8. Petlițe din bronz aurit, două piese, torsionate, lucrate din bandă de forma literei L, dar cu brațe egale (L = 2,7 cm.) și aflate în unghi obtuz, la ambele extremități superioare sunt decorate cu mici bulbi în relief, S XXII, □ 1, - 1,55 m., sec. XVII, inv. 17684, col. M.Ț.C.
9. Copcii, 18 piese, bronz argintat, (L = 1,8 cm, gr. = 0,1 cm.), S X, □ 3, - 2 m., din groapa lui M 48, XVII, inv. 16942, col. M.Ț.C.

III.3.2.2. Monede

1. Dinar Geza al II-lea (1141 – 1162), S XV, □ 2, - 2,65 m., inv. 1435, col. M.Ț.C.
2. Dinar Andrei al III-lea (1290 – 1301), S XV, □ 5- 6, - 2,50 m., inv. 1436, col. M.Ț.C.
3. Obol Carol Robert (1308 – 1342), bătut la 1330 – 1332, S XX, □ 2, - 2,80 m., inv. 1520, col. M.Ț.C.
4. Dinar Ludovic I (1342 – 1382), S XX, □ 2, - 2,80 m., inv. 1184, col. M.Ț.C.
5. Dinar Sigismund de Luxemburg (1382 – 1437), bătut la 1427 – 1437, S I, □ 9, - 3 m., inv. 1421, col. M.Ț.C.
6. Dinar Albert I (1437 – 1439), S I, □ 9, - 3,20 m., inv. 1192, col. M.Ț.C.
7. Dinar Vladislav I (1440 – 1444), bătut la 1442, S XX, □ 4, - 2 m., inv. 1522, col. M.Ț.C.
8. Dinar Vladislav I (1440 – 1444), fals, S I, □ 8, - 2,80 m., inv. 1195, col. M.Ț.C.

9. Dinar Ioan de Hunedoara, guvernator (1446 – 1453), S I, □ 9, - 3,10 m., inv. 1180, col. M.Ţ.C.
10. Dinar Ladislau al V-lea (1440 – 1453 – 1457), bătut la 1440, S XX, □ 2, - 3,15 m., inv. 1526/a, col. M.Ţ.C.
11. Dinar Ladislau al V-lea (1440 – 1453 – 1457), bătut la 1455, S XX, □ 2, - 3,30 m., inv. 1526/b, col. M.Ţ.C.
12. Dinar Ladislau al V-lea (1440 – 1453 – 1457), fals, S I, □ 9, - 3 m., inv. 1415, col. M.Ţ.C.
13. Dinar Matia I Corvinul (1458 – 1490), bătut la 1465, S I, □ 9, - 3 m., inv. 1194, col. M.Ţ.C.
14. Dinar Ferdinand I de Habsburg (1526 – 1564), bătut la 1527, S XV, □ 4, - 1,90 m., inv. 1527, col. M.Ţ.C.
15. Dinar Ferdinand I de Habsburg (1526 – 1564), *PATRONA HUNGARIAE*, S XV, □ 3, - 1,80 m., inv. 1475, col. M.Ţ.C.
16. Dinar Ferdinand I de Habsburg (1526 – 1564), bătut la 1554, S I, □ 8, - 2,40 m., inv. 1148, col. M.Ţ.C.
17. Dinar Maximilian al II-lea (1564 – 1576), bătut la 1569, S V, □ 3, - 2,40 m., inv. 1474, col. M.Ţ.C.
18. Dinar Rudolf al II-lea (1576 – 1608), bătut la 1597, S VII, □ 2, - 2,80 m., inv. 1472, col. M.Ţ.C.
19. Dinar Matia al II-lea (1608 – 1619), postum, bătut la 1620, S XIV, □ 1, - 2,20 m., inv. 1536, col. M.Ţ.C.
20. Dinar Ferdinand al II-lea (1619 – 1637), bătut la 1626, S XIV, □ 1, - 2,20 m., inv. 1434, col. M.Ţ.C.
21. 6 Kreuzeri Leopold I (1659 – 1705), bătut la 1673, S XIV, □ 1, - 2,20 m., inv. 1432, col. M.Ţ.C.
22. Dinar Maria Teresia (1740 – 1780), bătut la 1762, S XI, □ 3, - 0,70 m., inv. 1184, col. M.Ţ.C.
23. 1 Kreuzer Maria Teresia (1740 – 1780), bătut la 1780, S XI, □ 4, - 0,90 m., inv. 1181, col. M.Ţ.C.
24. ¼ Kreuzer Iosif la II-lea (1780 – 1790), bătut la 1782, S XI, □ 7, - 0,50 m., inv. 1187, col. M.Ţ.C.
25. 1 Kreuzer Francisc II (1792 – 1835), bătut la 1800, S XI, □ 6, - 0,50 m., inv. 1183, col. M.Ţ.C.
26. 3 Kreuzer Francisc II (1792 – 1835), bătut la 1800, S XI, □ 9, - 0,70 m., inv. 1182, col. M.Ţ.C.
27. 1 ½ Gros Sigismund al III-lea (1587 – 1632), bătut la 1625, S XIV, □ 1, - 2,20 m., inv. 1476/a, col. M.Ţ.C.
28. Mangâr Suleyman al II-lea (1687 – 1691), bătut la 1687 – 1688, S XII, □ 6, - 1,60 m., inv. 1476/b, col. M.Ţ.C.
29. Mangâr Suleyman al II-lea (1687 – 1691), bătut la 1687 – 1688, S XI, □ 5, - 1,40 m., inv. 1476/c, col. M.Ţ.C.
30. Mangâr Suleyman al II-lea (1687 – 1691), bătut la 1688 – 1689, S XII, □ 1, - 1,75 m., inv. 1476/d, col. M.Ţ.C.

III.3.3. Piese din bronz

III.3.3.1. Accesorii vestimentare

1. Cataramă formată dintr-o placă îndoită (4,4 x 3 x 0,1 cm.), aflată în jurul unui cadru de formă semisferică, cu patru mici orificii de prindere în piele, cu spin central îndoit în jurul barei mediane a cataramei, S XIV, □ 1, - 3 m., sec. XIII - XIV, inv. 16698, col. M.Ţ.C.
2. Cataramă de formă circulară (∅ = 2,3 cm. gr. = 0,3 cm.), cu bară mediană şi spin, S I, loc neprecizat, sec. XVII (?), inv. 15145, col. M.Ţ.C.
3. Cataramă de formă dreptunghiulară (2,3 x 1,8 cm.), are gaica de prindere legată de o altă gaică, S XIX, □ 5, - 3,50 m, sec. XV (?), inv. 16696, col. M.Ţ.C.
4. Cataramă de formă dreptunghiulară (3,2 x 2,2 x 0,4 cm.), S XIV, □ 5, - 1,85 m., sec. XVII, inv. 16707/a, col. M.Ţ.C.

5. Cataramă (6 x 5,5 cm.), margini late (gr. = 1,1 cm.), în partea inferioară s-a păstrat începutul barei mediane, marginile sunt decorate cu striaţii practicate în profunzimea metalului, S XVII, □ 2, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 17065/a, col. M.Ţ.C.
6. Cataramă în formă de liră (8 x 5 cm.), alcătuită din două jumătăţi divizate de o bară mediană, de care a fost prins printr-un inel ataşat spinul, S XVIII, □ 2, - 1,30 m., sec. XVII - XVIII, inv. 16901, col. M.Ţ.C.
7. Limbă de curea cu cârlig (3 x 2,5 cm.), realizată prin turnare având decoraţii de forma unor plante stilizate, S XI, □ 5, - 1,15 m., sec. XVII - XVIII, inv. 16388, col. M.Ţ.C.
8. Copcă de prindere (L = 2 cm.) din sârmă (gr. = 0,1 cm.), pe care a fost sudată o floare cu cinci petale unite (0,7 x 0,8 cm.), S XVI, □ 3, - 1,35 m., sec. XVI - XVII, inv. 16697/a, col. M.Ţ.C.
9. Copcă de prindere (L = 2 cm.) din sârmă semicirculară (gr. = 0,15 cm., dublată după urechişele de coasere), S XVII, □ 2 - 3, - 2,30 m., sec. XVI - XVII, inv. 16697/b, col. M.Ţ.C.
10. Copcă de prindere în formă de liră (1,6 x 1,2 cm.) din sârmă aplatizată şi decorată cu un motiv incizat în formă de frânghie, S XI, □ 5, - 0,70 m., sec. XVII, inv. 16727, col. M.Ţ.C.
11. Copcii de prindere, patru piese (1,6 x 0,6 cm.), decorate cu câte o mică aplică în formă de inimă cu vârful alungit, îndoită pe axă, S X, din groapa lui M 47, sec. XVII, inv. !6903/a, col. M.Ţ.C.
12. Copcii cu urechiuşe, perechi cu cele de mai sus, şapte piese, S X, din groapa lui M 47, sec. XVII, inv. 16903/b, col. M.Ţ.C.
13. Nasture globular alcătuit din două semisfere din tablă sudate (∅ = 1,2 cm.), cu urechiuşă de prindere (∅ = 0,4 cm.) din sârmă, S XIV, □ 4, - 2 m., sec. XVII, inv. 16703, col. M.Ţ.C.
14. Nasture globular alcătuit din două emisfere din tablă sudate (∅ = 1,2 cm.), S XXI, □ 7, - 3 m., sec. XVII, inv. 17681, col. M.Ţ.C.
15. Nasture globular fragmentar (∅ = 2 cm.), în partea superioară are un mic *„umbo"*, pe calota exterioară este decorat cu motive florale stilizate, S XXII, □ 1, - 1,60 m., sec. XVII, inv. 17676, col. M.Ţ.C.
16. Nasture de uniformă militară (∅ = 1,6 cm.), decorat cu două tunuri încrucişate pe o ancoră deasupra căreia apare inscripţia *PREMIER /REGIMENT*, pe verso are urmă de la gaica de prindere, înconjurată de inscripţia *SAUER/A PARIS*, S XV, □ 5 - 6, - 1,20 m., începutul sec. XIX, inv. 16726, col. M.Ţ.C.

III.3.3. 2. Podoabe

1. Ac de păr fragmentar (L = 1,1 cm.), cu cap sferic (∅ = 0,3 cm.), S V, □ 1, - 0,60 m., sec. XVII, inv. 15134, col. M.Ţ.C.
2. Ac de păr (L = 4,3 cm.), cu cap sferic (∅ = 0,4 cm.), S XI, □ 5, - 3,15 m., sec. XVII, inv. 16941/a, col. M.Ţ.C.
3. Ac de păr (L = 3,5 cm.), cu cap sferic (∅ = 0,2 cm.), S XII, □ 8, - 0,40 m., sec. XVII, inv. 16941/b, col. M.Ţ.C.
4. Ace de păr cu gămălie sferică, 16 piese dintre care 12 întregi (L = 7 cm., gr. = 0,1 cm.), gămălia (∅ = 0,4 cm.) are un şănţuleţ median, S XVI, □ 3, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 17067, col. M.Ţ.C.
5. Inel confecţionat din bandă (∅ = 1,8 cm.), se păstrează un fragment de montură de formă dreptunghiulară, conţine o piatră şlefuită, S XI, □ 6, - 1,40 m., sec. XVII, inv. 17938, col. M.Ţ.C.
6. Inel confecţionat din bandă (∅ = 1,6 cm.), uşor îndoit pe margini, S XV, □ 4, - 1,20 m., sec. XVI – XVII, inv. 16724, col. M.Ţ.C.
7. Fragment de inel, cu secţiune semisferică (∅ = 1,8 cm.), S XX, □ 3 - 4, - 2,20 m., sec. XVII, inv. 17369, col. M.Ţ.C.
8. Inel din sârmă (∅ = 1,7 cm.), S XV, □ 2, - 1,20 m., sec. XVII, inv. 16723, col. M.Ţ.C.

9. Inel din sârmă rupt la locul unde a existat montura (∅ = 2,1 cm.), S XVII, □ 2, - 1,60 m., sec. XVII, inv. 17048, col. M.Ț.C.
10. Brățară fragmentară, s-a păstrat o jumătate de la balama până la sistemul de prindere (∅ inițial = 6 cm., l = 1,7 cm.), secțiunea în formă de semisferă, decorată cu linii incizate, S VIII, □ 3, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 16034/a, col. M.Ț.C.
11. Lănțișor (L = 11,7 cm.) format din trei segmente: extremitățile (L = 6, respectiv 7 cm.) sunt identic lucrate din sârmă, îndoite sub forma literei S, torsionată, unite la mjiloc cu o piesă (L = 2 cm.) cu capetele îndoite sub forma unor mici cârlige, în jurul cărora a fost înfășurată o altă sârmă, mai subțire, S XVII, □ 3, - 1,40 m., sec. XVII (?), inv. 16034/b, col. M.Ț.C.

III.3.3.3. Piese sculpturale

1. Fragment dintr-un *Corpus Christi* (L = 2,8 cm.), lipsă mâna stângă de la cot și tot restul corpului de la piept în jos, turnat, are torsul gol, S VIII, □ 2, - 0,90 m., sec. XVII (?), inv. 15859, col. M.Ț.C.
2. *Corpus Christi* (h = 13,3 cm.), capul este înclinat spre stânga iar părul care curge pe umeri este redat prin linii paralele ieșite în relieful metalului, frizura are cărarea pe mijloc, fața este redată într-o manieră extrem de expresivă, care sugerează durerea răstignirii, brațelor deschise (anvergura = 6,7 cm.) le lipsesc extremitățile, unde existau orificii de fixare, trunchiul este gol, pieptul este schițat prin două cercuri concentrice, coastele prin linii paralele incizate, mijlocul se îngustează ușor, buricul fiind redat asemeni pieptului, printr-un cerc incizat, faldurile îmbrăcăminții acoperă partea mijlocie a corpului, până la genunchi, picioarele se împreunează în partea inferioară, sugerând răstignirea, în partea de jos piesa are o mică prelungire de formă pătrată (1,2 x 1,1 cm.), unde există o perforație pentru fixare (∅ = 0,2 cm.), piesa a fost turnată, torsul este gol, se observă aici și urme de foiță de aur, care sugerează că întreaga piesă a fost inițial aurită, S XI, □ 1, - 3,15 m., jumătatea sec. XIV, inv. 17686, col. M.Ț.C.

III.3.3.4. Fragmente de clopot

1. Fragment de coroană de clopot (L = 8,5 cm., gr. = 3 cm.), marginea este decorată cu un cap de *putti*, având aripile întinse lateral, S X, □ 3 - 4, - 1,40 m., sec. XVI, inv. 17936/a, col. M.Ț.C.
2. Fragment din marginea superioară a clopotului (7 x 6,5 x 1,1 cm.), are o mică curbură a începutului calotei, pe suprafața exterioară este decorat: pe un registru cu motive vegetale de forma unor vrejuri, apar două caneluri cu muchii, care despart registrul inferior, în care apar literele *ALI* (h = 2 cm.) și hasta celei de-a patra, turnate *a l'antiqua,* se disting și capetele a trei haste dintr-un al doilea rând de inscripție, S X, □ 2, - 1,40 m., sec. XVI, inv. 17936/b, col. M.Ț.C.
3. Fragment de clopot cu partea inferioară decorată (3 x 1,5 x 1,1 cm.), S XVII, □ 4, - 2,50 m., sec. XVI, inv. 17936/c, col. M.Ț.C.
4. Fragment de clopot cu partea inferioară decorată cu un îngeraș (8 x 4 x 1,3 cm.), S XVII, □ 2 - 3, - 2,60 m., începutul sec. XVI, inv. 17050, col. M.Ț.C.
5. Fragment de clopot (11,5 x 11 x 1,1 cm.), aparține calotei piesei, nedecorat, S XIV, □ 1, - 1,70 m., sec. XVI, inv. 16711/a, col. M.Ț.C.
6. Fragment de clopot (11 x 5 x 1,3 cm.), aparține calotei piesei, nedecorat, S XIV, □ 1, - 1,70 m., sec. XVI, inv. 16711/b, col. M.Ț.C.
7. Fragment de clopot (11 x 4 x 1,3 cm.), aparține calotei piesei, nedecorat, S XVII, □ 3, - 2,60 m., sec. XVI, inv. 17115, col. M.Ț.C.
8. Fragment de clopot (7 x 5,5 x 1,3 cm.), aparține calotei piesei, nedecorat, S XVII, □

2, - 2,35 m., sec. XVI, inv. 17196, col. M.Ţ.C.

III.3.3.5. Ustensile

1. Fragment de sfeşnic, s-a păstrat manşonul de fixare al lumânării, alungit (L = 6,5 cm.), prevăzut cu o fantă dreptunghiulară verticală, manşonul are diametrul superior de 6,5 cm., tubul având diametrul de 2 cm, S XIX, □ 1, - 2,10 m., sec. XV - XVI, inv. 17061, col. M.Ţ.C.
2. Sfeşnic fragmentar (L = 15,5 cm., ∅ partea superioară = 2,4 cm., ∅ partea inferioară = 4 cm.,), realizat printr-o succesiune de forme tubulare, sferice şi bitronconice, S VI, □ 2, - 2 m., sec. XVII, inv. 15023, col. M.Ţ.C.
3. Cap de sfeşnic fragmentar (h = 6,5 cm.), compus dintr-o mică emisferă perforată (∅ = 4 cm., h = 2 cm.), în care era fixat cuiul unde era introdusă lumânarea, prins pe o farfurie (∅ = 9,5 cm) concavă cu marginea marcată cu o linie dublă, farfuria este prinsă pe un suport în formă de clopot (h = 2,5 cm.), după un umăr marcat cu o linie urmează o parte bombată, ruptă din vechime, S VIII, □ 8 - 9, - 1,80 m., sec. XVII, inv. 15906, col. M.Ţ.C.
4. Foarfece pentru tăiat fitilul de la lumânări (L = 12,5 cm.), S VIII, □ 6, - 1,30 m., sec. XVII - XVIII, inv. 15856, col. M.Ţ.C.
5. Aplică de copertă de codex (5,7 x 2 x 0,1 cm.), realizată prin presare, prinsă iniţial cu patru nituri din care unul s-a pierdut, reproduce o literă gotică, probabil un *A* încoronat, S I, □ 9, - 2,50 m., sec. XIV - XV, inv. 15082, col. M.Ţ.C.
6. Colţar de codex, fragmentar (3,5 x 3 x 0,1 cm.), decorat pe margine cu un motiv în formă de mici perle, urmate de o linie incizată, colţul este umplut cu două cercuri concentrice (∅ = 1,3 cm), cel interior decorat cu o reţea fină de romburi, un alt decor identic apare pe marginea ruptă, cercurile mari fiind încadrate de trei cercuri mici, simple (∅ = 0,4 cm.), în partea opusă colţului se distinge un cadru semicircular, cu o linie perlată încadrată de două linii simple, piesa se adânceşte semicircular, terminându-se cu plante stilizate având patru frunze, S VIII, □ 5 - 6, - 3,80 m., sec. XIV, inv. 16042, col. M.Ţ.C.
7. Cep de butoiaş în formă de cocoş stilizat (5 x 3,2 cm.), partea superioară uşor aplatizată, este decorată pe o parte cu o mică pasăre care păşeşte, în timp ce partea opusă are imprimată stilizat litera *M*, cu capetele depărtate, partea inferioară (h = 2 cm.) are forma tronconică, perforată, cu marginile uşor lăţite, S XIV, □ 2, - 1,95 m., sec. XV, inv. 16701, col. M.Ţ.C.
8. Manşon decorativ de formă dreptunghiulară (5 x 2 cm.) decupat la o extremă sub forma unei diademe, S XVI, □ 3 - 4, - 1,35 m., sec. XVII (?), inv. 16695, col. M.Ţ.C.
9. Lacăt confecţionat din fier dar placat cu lamă de bronz (4,3 x 3 x 1,7 cm.), orificiu pentru cheie tubular (∅ = 1,8 cm., l = 1,3 cm.), cu ureche de prindere din bară semicirculară din fier (∅ = 0,8 cm., gr. = 2,8 cm.), S XI, □ 3, - 1,80 m., sec. XVI - XVII (?), inv. 16408, col. M.Ţ.C.
10. Cheiţă (L = 3,8 cm.), uşor deformată, cu ureche trilobată, surmontată de o bilă, de tijă o desparte un inel, tija tubulară se termină cu o limbă de închidere uşor crestată, S V, □ 5, - 1,80 m., sec. XV - XVI, inv. 15121, col. M.Ţ.C.
11. Teacă pentru cuţitaş de formă dreptunghiulară (6,7 x 2,5 x 0,7 cm.), partea superioară este puţin îngroşată, fiind decorată pe margini cu benzi de linii în relief, partea inferioară este îndoită din vechime, S XXII, □ 3, - 1,65 m., sec. XVII (?), inv. 17664, col. M.Ţ.C.
12. Vârf de teacă de pumnal (5,2 x 1,2 cm.), uşor deformată, în partea superioară decupată cu zimţi, încadrată de o linie incizată şi un decor geometric, S V, □ 5, - 1,80 m., sec. XVII (?), inv. 15122, col. M.Ţ.C.
13. Aplică rotundă (∅ = 3,8 cm), uşor concavă, cu un buton central dintr-un nit, pe verso are

patru cuie de prindere îndoite, S VIII, □ 5, - 2 m., sec. XVII (?), inv. 15408/a, col. M.Ţ.C.

14. Aplică rotundă (∅ = 5,5 cm), cu marginea uşor îndoită, decor alcătuit din patru cercuri în relief, concentrate pe marginea piesei, S V, □ 5, - 0,70 m., sec. XVII (?), inv. 15408/b, col. M.Ţ.C.
15. Aplică rotundă (∅ = 6,2 cm), prevăzută cu trei nituri rotunde, (∅ = 1,2 cm) şi două orificii (∅ = 0,3 cm), unul central, altul lateral, S XXIII, □ 3, - 1,70 m., sec. XVII (?), inv. 17732, col. M.Ţ.C.

III.3.3.6. Piese de uz casnic

1. Vas complet turtit şi rupt în mai multe bucăţi, decor realizat prin linii incizate, curbe şi haşuri, S VIII, □ 4, - 2 m., sec. XVII, inv. 16031, col. M.Ţ.C.
2. Capac de vas sub forma unui turban (∅ = 6,5 cm., h = 7,5 cm., gr. = 0,1 cm.), S VII, □ 4, - 3,30 m., a doua jumătate a sec. XVII, inv. 16030, col. M.Ţ.C.
3. Capac de vas sub forma unui turban (∅ = 7 cm., ∅ gură = 4,2 cm., h = 7 cm., cu un orificiu în partea superioară (∅ = 0,7 cm.), S XII, □ 8, - 1,90 m., a doua jumătate a sec. XVII, inv. 16393, col. M.Ţ.C.
4. Capac de vas (h = 5,3 cm.), cu margine retrasă (∅ = 5,5 cm) şi un vârf cu o protuberanţă care imită un turban, decorat la vârf cu linii oblice incizate, S XII, □ 1, - 1,20 m., a doua jumătate a sec. XVII, inv. 16483, col. M.Ţ.C.
5. Farfurie cositorită (∅ exterior = 15,8 cm., ∅ interior = 10,5 cm., h = 2 cm., gr. = 0,1 cm.), cu fund circular, marginea uşor ridicată, decorate du două linii drepte continue, incizate, pe fund sunt incizate patru cercuri grupate la distanţe diferite, S V, □ 5, - 1 m., sec. XVII, inv. 15409, col. M.Ţ.C.
6. Fragment de capac de vas (h = 5 cm.), cu o margine dublu canelată (∅ = 6,2 cm), are un orificiu central şi o ureche laterală, S VII, □ 6, - 2,90 m., sec. XVII, inv. 15150, col. M.Ţ.C.
7. Fragment de vas (6,3 x 2,7 x 0,2 cm.), se păstrează o urmă de buză (gr. = 0,8 cm.), S V, □ 4 - 5, - 1,80 m., sec. XVII (?), inv. 15127, col. M.Ţ.C.
8. Tigaie (?) (∅ = 36,5 cm., gr. = 0,1 cm.), cu marginea (L = 6 cm.) uşor evazată spre exterior, îndoită în unghi drept, apoi din nou îndoită spre interior, are două mânere prinse cu ajutorul unor plăci fixate cu câte două nituri, inelele de prindere au secţiune pătrată (gr. = 0,5 cm.), în care sunt fixate alte inele (∅ = 5 cm) având secţiune pătrată (gr. = 0,6 cm.) şi muchii teşite, S VI, □ 2, - 1 m., sec. XVII (?), inv. 15136, col. M.Ţ.C.
9. Vas turtit (13 x 11 cm.) compus din două părţi: una are forma unei calote semicirculare, decorată pe margini cu incizii, a doua având o serie de registre de mici găuri între benzi de metal cruţat, S X, □ 3, - 1,80 m., sec. XVII (?), inv. 15008, col. M.Ţ.C.
10. Buză de caserolă (∅ = 20 cm., L = 16 cm.), păstrată fragmentar, margine supraînălţată, are o bordură lată de un centimetru, într-o extremitate se păstrează pornirea mânerului din fier, prins de corpul caserolei prin două nituri, S XXII, din profil, sec. XVII (?), inv. 17687, col. M.Ţ.C.
11. Suport de recipient de formă circulară (∅ maxim = 10,6 cm., ∅ minim = 8,7 cm.), la bază are o teşitură dreaptă spre exterior, S XXII, □ 1, - 1,55 m., sec. XVII (?), inv. 15008, col. M.Ţ.C.

III.3.4. Piese din fier

III.3.4.1. Arme şi accesorii militare. Muniţie pentru arme albe şi de foc

1. Spadă (L totală = 52,2 cm.), lama dreaptă, plată (L = 41,7 cm., l în partea superioară = 2,7 cm., l lângă gardă = 3,8 cm.) deteriorată din

vechime pe unele porţiuni, vârf ascuţit, garda (L = 8,6 cm., l = 0,8 cm., gr. = 0,4 cm.) este dreaptă, fiind perpendiculară pe capătul inferior al lamei, de gardă este lipit un inel de întărire şi de protejare a mâinii de formă circulară (∅ = 2,5 cm), uşor îndoit din vechime, mânerul (L = 9,7 cm., l = 1,6 cm., gr. maximă = 0,9 cm.) porneşte din gardă, fiind rupt din vechime, lipseşte butonul, S XII, □ 1, - 1,10, sec. XVI – XVII, inv. 16417, col. M.Ţ.C.

2. Vârf de lance (L totală = 33,2 cm.), tăiş filiform, lăţit la bază (L = 19,4 cm., l maximă = 3,4 cm.), tăişul se continuă cu un gât scurt (L = 1,7 cm.) urmat de o proeminenţă semicirculară (∅ = 2,5 cm) din care porneşte tubul de înmănuşare (L = 11,5 cm., ∅ = 2,9 cm.) de care era prinsă hasta din lemn, S XII, □ 5, – 2,30 m., sec. XVI, inv. 16373, col. M.Ţ.C.
3. Vârf de suliţă (L totală = 44 cm., ∅ = 3,2 cm.), prevăzut cu tub de înmănuşare, S XVIII, □ 2, – 2,30 m., sec. XVI, inv. 16920, col. M.Ţ.C.
4. Vârf de suliţă fragmentar (L totală = 11,8 cm., ∅ = 2,9 cm.), prevăzut probabil cu tub de înmănuşare, S XII, □ 4, – 0,80 m., sec. XVI (?), inv. 16359, col. M.Ţ.C.
5. Vârf de suliţă fragmentar (L totală = 16,6 cm., ∅ = 2,9 cm.), partea superioară are secţiunea pătrată (l = 0,7 cm.) prevăzut cu tub de înmănuşare, S IX, □ 3, – 1,60 m., sec. XVI - XVII, inv. 15909/a, col. M.Ţ.C.
6. Fragment de ţeavă de flintă cu secţiune octogonală (L = 12 cm., ∅ = 2,1 cm.), S IX, □ 1, – 1,90 m., sec. XVII (?), inv. 15888, col. M.Ţ.C.
7. Pinten, braţul drept păstrat fragmentar deschide o traiectorie semicirculară (L = 4 cm., l = 0,6 cm., gr. = 0,1 cm.), braţul stâng de asemenea fragmentar (L = 2,5 cm., l = 0,6 cm., gr. = 0,1 cm.), tija este de formă dreptunghiulară în secţiune (L = 2,2 x 0,6 x 0,3 cm.) se termină cu prelungirile care susţineau duriţa care lipseşte, S XIV, □ 1, – 1,80 m., sec. XV - XVI, inv. 16682, col. M.Ţ.C.
8. Pinten cu braţele cu deschidere semicirculară (L 1 = 5 cm., L 2 = 4 cm.), unul dintre braţe păstrează în partea superioară nitul de fixare pe cismă cu cap circular (l = 1,4 cm., ∅ = 1,3 cm.), S XVII, □ 4, – 2,40 m., sec. XVII, inv. 17026, col. M.Ţ.C.
9. Pinten cu braţele semicirculare egale (9,5 x 1,7 x 0,2 cm.), terminate cu nituri de fixare pe cismă din care se păstrează doar capul (∅ = 1,3 cm.), la îmbinarea braţelor există un al treilea nit, având aceleaşi dimensiuni, tija lipseşte, S V, □ 4, – 0,70 m., sec. XVI, inv. 15021, col. M.Ţ.C.
10. Pinten cu braţele semicirculare (L = 5,5 cm.), acestea au la extremităţi câte o gaură pentru fixare (∅ = 0,2 cm.), tija are secţiune circulară (∅ = 0,8 cm.), duriţa lipseşte, S V, □ 4, – 1,70 m., sec. XVI, inv. 15111, col. M.Ţ.C.
11. Vârfuri de săgeţi, şapte piese (L = 3,2 – 4,1 cm.), erau prinse de hastă prin tub de înmănuşare (∅ = 0,4 – 0,8 cm.), unele sunt îndoite din vechime, probabil de la folosire, S XV, □ 4, – 2,50 m., sec. XIII - XIV, inv. 16660, col. M.Ţ.C.
12. Bolţ de arbaletă (L = 11,7 cm.), de formă circulară (∅ = 3,1 cm.), în partea superioară are un vârf de formă tronconică cu secţiune pătrată (h = 2,7 cm.), S XXII, □ 2, – 2,40 m., sec. XV, inv. 17690, col. M.Ţ.C.
13. Bolţ de arbaletă (L = 10,5 cm.), de formă circulară (∅ = 2,5 cm.), în partea superioară are un vârf de formă tronconică cu secţiune pătrată (h = 2,7 cm.), S XVII, □ 2 - 3, – 2 m., sec. XV, inv. 17028, col. M.Ţ.C.
14. Bolţ de arbaletă cu vârf barbelat (L = 9,3 cm.), de formă circulară (∅ = 1,7 cm.), în partea superioară are un vârf de formă tronconică cu secţiune pătrată (h = 2,7 cm.), se păstrează un mic fragment din lemnul hastei, S XVII, □ 1, – 4 m., sec. XV, inv. 17102/a, col. M.Ţ.C.
15. Ghiulea cu ∅ = 4 cm., S VIII, □ 8, – 1,20 m., inv. 17102/b, col. M.Ţ.C.

16. Ghiulea cu ∅ = 5 cm., S XXII, □ 4, – 1,65 m., inv. 17229, col. M.Ț.C.
17. Ghiulea cu ∅ = 6 cm., S XVII, □ 4, – 2,30 m., inv. 17201/b, col. M.Ț.C.
18. Ghiulea cu ∅ = 7 cm., S XVII, □ 4, – 2,10 m., inv. 17201/e, col. M.Ț.C.
19. Ghiulea cu ∅ = 8 cm., S XXII, □ 4, – 1,65 m., inv. 17729/e, col. M.Ț.C.
20. Ghiulea cu ∅ = 9 cm., S XII, □ 8, – 1,60 m., inv. 16376, col. M.Ț.C.
21. Ghiulea cu ∅ = 10 cm., S V, □ 3 - 4, – 0,60 m., inv. 15093, col. M.Ț.C.
22. Ghiulea cu ∅ = 12 cm., S V, □ , – 2 m., inv. 15133/b, col. M.Ț.C.
23. Ghiulea cu ∅ = 13 cm., S I, □ 6, – 0,70 m., inv. 16297, col. M.Ț.C.
24. Ghiulea cu ∅ = 15 cm., S VIII, □ 9, – 1 m., inv. 15908, col. M.Ț.C.
25. Ghiulea cu ∅ = 16 cm., S XV, □ 2, – 1,25 m., inv. 16678, col. M.Ț.C.
26. Ghiulea cu ∅ = 16,5 cm., S XV, □ 1 - 2, – 1,30 m., inv. 16679, col. M.Ț.C.
27. Ghiulea cu ∅ = 25 cm., S VIII, □ 4, – 1,50 m., inv. 15133/c, col. M.Ț.C.
28. Ghiulea cu ∅ = 26 cm., S VIII, □ 3, – 1,40 m., inv. 15133/d, col. M.Ț.C.
29. Grenadă cu mâner cu ∅ = 8 cm., S XV, □ 1, – 0,65 m., inv. 16674, col. M.Ț.C.
30. Proiectil de tun de mână (?) cu ∅ = 3,5 cm., S XVII, □ 2, – 1,40 m., inv. 17018, col. M.Ț.C.

III.3.4.2. Accesorii vestimentare

1. Cataramă de formă dreptunghiulară (4,2 x 3,6 x 0,5), acul (L = 4 cm.) este prins de una din margini prin încolăcire, S XIII, □ 4, – 1,30 m., inv. 16295, col. M.Ț.C.
2. Cataramă de formă dreptunghiulară (4,9 x 4 x 0,9), S XVII, □ 2 - 3, – 2,35 m., inv. 17032/b, col. M.Ț.C.
3. Cataramă de formă elipsoidală (7,5 x 6 x 0,3), are bară mediană, S XVII, □ 1, – 2 m., inv. 17064, col. M.Ț.C.
4. Inel cu secțiune circulară (∅ = 3 cm., gr. = 0,4 cm.), S XVII, □ 4, – 3,40 m., inv. 17031, col. M.Ț.C.

III.3.4.3. Ustensile şi unelte

1. Lacăt, blocul de formă dreptunghiulară (10 x 6,7 x 3,7 cm.), prezintă extensii mediane pentru a-i spori rezistența, gaura cheii este protejată de o extensie metalică în formă de inimioară, inelul are formă semicirculară (gr. = 2,3 x 1,7 cm.), S XXI, □ 5, – 1,40 m., inv. 17029, col. M.Ț.C.
2. Lacăt, blocul de formă semicirculară (4 x 2,5 cm.), gaura cheii este aşezată lateral, inelul are forma dreptunghiulară cu gaura de prindere blocată cu o bară (gr = 1,5 x 1,5 cm.), S XXII, □ 2, – 1,50 m., inv. 17691, col. M.Ț.C.
3. Țâțână de uşă (12 x 2,5 x 0,2 cm.), în partea mediană are un oficiu de fixare, S XVII, □ 2, – 1,40 m., inv. 17019, col. M.Ț.C.
4. Întăritură de uşă (L = 25 cm.), în partea superioară, în cea mediană şi în cea inferioară are trei protuberanțe decorative fragmentare, care pornesc din tija principală, una dintre ele este găurită, S XX, □ 3, – 1,75 m., inv. 17017, col. M.Ț.C.
5. Cheie (L = 18,3 cm.), partea superioară este lucrată în manieră gotică sub forma unui pătrat cu latura de 4,7 cm., aşezat cu un colț pe tija semicirculară (L = 12,5 cm., ∅ = 1,7 cm.) care se lățeşte puțin în partea inferioară, limba are forma dreptunghiulară, fără dinți (3,2 x 2,7 x 0,5 cm.), S VIII, □ 4 - 5, – 4,50 m., sec XV, inv. 15891, col. M.Ț.C.
6. Foarfecă (L totală = 23 cm.), lamele s-au lipit prin corodare (L = 14,5 cm., l = 2,6 cm, gr. = 0,4 cm.), mânerul este elipsoidal, păstrat doar parțial (gr. = 0,6 cm.), S VIII, □ 7, – 0,90 m., inv. 16298, col. M.Ț.C.
7. Cuțit de masă (L = 19 cm.), lamă cu un singur tăiş (L = 10,7 cm., l = 2 cm.), mâner cu miez din fier, căptuşit cu lemn (8,3 x 2 cm.), pe ambele părți are patru mici proeminențe

pentru fixarea prăselei, S VII, □ 4 - 5, – 3,45 m., inv. 15900, col. M.Ţ.C.

8. Cuţit (L = 18 cm.), lamă cu un singur tăiş (L = 11,5 cm., l = 2,1 cm.) fără prăsea (6,5 x 2 cm.), S VI, □ 4, – 0,80 m., inv. 15130/c, col. M.Ţ.C.
9. Brici (L = 19 cm.), vârful lamei (14 x 2,1 x 0,1 cm.), tija (L = 5 cm, ∅ = 0,5 cm.), este parţial ruptă din vechime, S VIII, □ 4, – 1,20 m., sec. XVII, inv. 15889, col. M.Ţ.C.
10. Lingură (L = 7,3 cm.), cupa alungită (l = 3,1 cm.), S I, □ 4, – 1,60 m., inv. 15039, col. M.Ţ.C.
11. Furculiţă (L = 8,5 cm., l mâner = 1 cm.), dinţii se păstrează fragmentar, S VII, □ 5, – 3 m., inv. 15904, col. M.Ţ.C.
12. Compas fragmentar, o tijă păstrată întreagă (L = 12,6 cm., l = 2,6 cm, gr. = 0,2 cm.), se subţiază puternic spre vârf, tija pandant este ruptă din vechime (L = 7,5 cm.), cele două tije sunt prinse cu un nit circular (∅ = 2,1 cm.), S I, □ 12, -- 1,60 m., inv. 15033, col. M.Ţ.C.
13. Potcoavă (10,3 x 4 x 0,3 cm.), are şase găuri de fixare, S XVI, □ 3 - 4, – 1,40 m., inv. 16664, col. M.Ţ.C.
14. Piron (L = 6,6 cm.), cap pătrat (l = 2,3 cm.), uşor calotat în partea superioară, S VIII, □ 9, – 1,50 m., inv. 15897/b, col. M.Ţ.C.
15. Cui (L = 4,5 cm.), cap semisferic (∅ = 1,7 cm.), S VIII, □ 2, – 1,25 m., inv. 15885/a, col. M.Ţ.C.
16. Doagă pentru butoiaş (∅ = 20 cm.), S XV, □ 2, – 1,25 m., inv. 16680, col. M.Ţ.C.
17. Doagă pentru butoiaş (∅ = 26 cm.), S XVIII, □ 2, – 1,85 m., inv. 16919, col. M.Ţ.C.
18. Lamă de topor fragmentară, tăiş lat (10,2 x 6 cm., gr. = 0,8 cm.), gâtul rupt din vechime (l = 5,8 cm.), S XVII, □ 4, – 2 m., sec. XVII, inv. 17035, col. M.Ţ.C.
19. Lamă de topor, tăiş lat (8 x 4 cm., gr. = 0,6 cm.), gât scurt şi gros (3 x 3 x 1,8 cm.), inelul de prindere la mâner are secţiune dreptunghiulară (4,5 x 3,,2 x 0,4 cm.), S V, □ 4 - 5, – 1,20 m., inv. 15027, col. M.Ţ.C.
20. Lamă de toporaş, tăiş lat (3 x 1,6 cm., gr. = 0,3 cm.), gaura de prindere este circulară (∅ = 0,6 cm.) fiind practicată în gât (3,4 x 2 x 1,7 cm.), S XI, □ 5, – 1,30 m., sec. XVII, inv. 16331, col. M.Ţ.C.
21. Toporaş (L totală = 9,9 cm.), partea superioară se îngustează într-un tăiş spre vârf (L = 3,6 cm., l = 0,9 cm., gr. = 0,3 cm.), gaura de prindere este circulară (∅ = 2,2 cm.), partea inferioară putând fi folosită la batere (L = 3 cm., secţiune pătrată = 0,7 cm.), S XVI, □ 3 - 4, – 1,50 m., sec. XVII, inv. 16663, col. M.Ţ.C.
22. Bardă, lama de formă dreptunghiulară cu partea superioară şi inferioară terminate semicircular (10 x 5 x 0,3 cm.), mânerul de fixare este sub forma unui peduncul (L = 6 cm., ∅ maxim = 0,9 cm.), S VIII, □ 7, – 1 m., sec. XVII, inv. 16299/a, col. M.Ţ.C.
23. Dorn (L = 10 cm.), partea superioară are forma unei calote semisferice (∅ = 3 cm.), vârful are forma tronconică cu secţiunea pătrată (l = 1,4 cm.), S XXII, □ 3, - 1,70 m., sec. XVII (?), inv. 17688/a, col. M.Ţ.C.
24. Târnăcop (L = 29,5 cm.), lama lăţită în partea superioară (l maximă = 12,5 cm., l minimă = 6 cm.), gaura de prindere circulară (∅ = 2,7 cm.), partea superioară ascuţită (gr. = 2,8 cm.), S VIII, □ 2, – 1,90 m., sec. XVII, inv. 16299/b, col. M.Ţ.C.
25. Târnăcop (L = 30,6 cm.), lama lăţită în partea superioară (l maximă = 8 cm., l minimă = 4,7 cm.), gaura de prindere circulară (∅ = 3,3 cm.), secţionată lateral din vechime, partea superioară ascuţită (gr. = 2,2 cm.), S XVII, □ 4, – 2,35 m., sec. XVII, inv. 17024, col. M.Ţ.C.
26. Sapă (L totală = 36,5 cm.), lama are formă romboidală (28 x 23,5 x 0,5 cm.), mânerul de prindere are forma dreptunghiulară (6 x 2,3 cm., gr. = 7,5 cm.), S XII, □ 5, – 2,25 m., sec. XVII, inv. 16416, col. M.Ţ.C.
27. Hârleţ (L totală = 29 cm.), lama se îngustează în partea superioară (23 x 18 x 0,6 cm.),

mânerul de prindere fragmentar, S VIII, □ 7, - 1,60 m., sec. XVII, inv. 15912, col. M.Ț.C.

28. Seceră fragmentară (L = 28,5 cm.), lama în formă de arc de cerc (17,5 x 2,7, 0,4 cm.), mânerul era introdus într-un manșon din lemn (11 x 1,8 cm.), S XVI, □ 1, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 16683, col. M.Ț.C.
29. Coasă (L = 42,8 cm.), lama curbată, locul de prindere este curbat, are un orificiu de fixare (∅ = 0,3 cm.), S VII, □ 4, - 2 m., sec. XVII, inv. 15139, col. M.Ț.C.
30. Rindea (L totală = 23,5 cm.), lama este de formă dreptunghiulară, extremele tăișului fiind rotunjite (23 x 4,2 x 0,3 cm.), mânerele sunt ascuțite în partea superioară (L = 6 cm.), S I, □ 10, - 2,50 m., sec. XVII (?), inv. 15087, col. M.Ț.C.
31. Daltă de tâmplărie (L totală = 21,5 cm.), lama fragmentară are forma unui sertăraș (l = 4,5 cm.), are două margini pentru evacuarea lemnului (l = 1,8 cm.), gr. = 0,5 cm.), mânerul (L = 18 cm.) se termină cu un cap circular (∅ = 2,7 cm.), S VIII, □ 7, - 1,50 m., sec. XVII (?), inv. 15897, col. M.Ț.C.

III.3.5. Piese din os

1. Aplică de carte din os, lucrată în manieră gotică, litera, un *R*, este înscrisă într-un chenar de formă dreptunghiulară, o margine este ruptă (3,5 x 1,7 cm., gr. = 0,2 cm.), partea inferioară a chenarului este mai lată (l = 0,4 cm.), fiind decorată cu o linie spiralată, încadrată de un al doilea chenar, hasta are nouă puncte de contact cu chenarul, în bucla literei există un mic orificiu de fixare pe copertă (∅ = 0,1 cm.), S XXI, □ 2, - 2,60 m., sec. XV, inv. 17666, col. M.Ț.C.
2. Piesă de forma unui fier de călcat, cu perforație mediană (8 x 3,3 x 2 cm.), S XVI, □ 3, - 1,25 m., inv. 16625, col. M.Ț.C.
3. Prăsea de cuțit fragmentară (5,2 x 1,5 cm.) cu două perforații, într-una se mai păstrează un cui din fier, decorată cu incizii oblice, prelungi, S XVI, □ 2, - 1,35 m., inv. 16720, col. M.Ț.C.
4. Fragment de prăsea de formă ușor semicirculară (L = 15,5 cm., l = 2,1 cm.), urme de la trei nituri din bronz, S XVII, □ 2, - 2,10 m., inv. 17103, col. M.Ț.C.
5. Prăsea de cuțit compusă din două părți (L = 8,5 cm.), extremitatea mânerului are o curbură ușoară, decorat prin incizii, cu benzi de linii ușor oblice, între care există cerculețe, S XVII, □ 1, - 2,20 m., inv. 17012, col. M.Ț.C.
6. Prăsea din os de ovicaprină (L = 8 cm.) perforată la un capăt, S XV, □ 1 - 2, - 1,80 m., inv. 16626, col. M.Ț.C.
7. Piaptăn cu dinți bilaterali, fragmentar (6,6 x 4,4 cm., gr. = 0,2 cm.), nedecorat, o parte are dinții deși și subțiri (l = 0,1 cm.), alta cu dinți mai mari și mai rari (l = 0,3 cm.), S XIII, □ 3, - 1,30 m., sec. XVI – XVII, inv. 16410, col. M.Ț.C.
8. Muștiuc de lulea, formă circulară (L = 2,5 cm., ∅ = 1,3 cm.), S XX, □ 4, - 1 m., a doua jumătate a sec. XVII), inv. 17132, col. M.Ț.C.
9. Patină din os de vită (L = 32 cm., l = 7 cm. la cap, 4 cm. la mijloc), cu ușoare urme de șlefuire, are două cuie din fier pentru prindere, S XV, □ 2 - 3, - 2,70 m., inv. 16686, col. M.Ț.C.
10. Mărgică de formă cilindrică (2,4 x 1,1 cm., ∅ = 0,5 cm.), decorată cu linii incizate superficial, cinci la margini și trei în mijloc, între ele există o rețea de mici romburi neregulate, S I, □ 1, - 3,40 m., inv. 15079, col. M.Ț.C.
11. Obiect în forma unui cap de sfeșnic sau clopoțel (?) (6 x 2 cm.), S V, □ 2 - 3, - 0,80 m., inv. 15024, col. M.Ț.C.
12. Capăt de instrument (?) fragmentar (8 x 1,5 cm.), de formă curbată, cu secțiune semicirculară, cu decorații crestate, S VII, □ 6, - 2,80 m., inv. 15872, col. M.Ț.C.
13. Suport (?) de formă circulară (∅ total = 3 cm., ∅ gaura interioară = 1,7 cm., l = 0,6 cm., gr. = 0,2 cm.), de pe marginea găurii se observării începutul unei proeminențe circulare, S XX, □ 2, - 2,60 m., inv. 17678, col. M.Ț.C.

14. Corn de bovideu secţionat la o lungime de 10 cm., S XIV, □ 3, – 1,60 m., inv. 16562, col. M.Ţ.C.
15. Corn de bovideu cu urme de tăiere spre rădăcină (L = 14 cm.), S XV, □ 2, – 3,20 m., inv. 16644, col. M.Ţ.C.
16. Fragment de corn de cerb cu urme de prelucrare, S XXI, □ 7, – 3 m., inv. 17649, col. M.Ţ.C.

III.3.6. Piese din sticlă

III.3.6.1. Sticlăria de construcţie

1. Ochi de geam fragmentar (7,5 x 3,5 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea iniţială ∅ = 9,5 cm., pastă opacă, cu irizaţii brune, marginile răsfrânte, S VII, □ 8, – 2,20 m., sec. XV – XVI, inv. 15867/a, col. M.Ţ.C.
2. Ochi de geam fragmentar (3,5 x 1 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea iniţială ∅ = 13 cm., S VIII, □ 3 - 4, – 2,80 m., sec. XV – XVI, inv. 15867/b, col. M.Ţ.C.
3. Ochi de geam fragmentar (4 x 1 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea iniţială ∅ = 9,5 cm., pastă transparentă, marginile răsfrânte, S XVII, □ 2, – 2,35 m., sec. XV – XVI, inv. 17140, col. M.Ţ.C.
4. Ochi de geam fragmentar (7 x 1,2 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea iniţială ∅ = 12 cm., pastă de culoare maronie, marginile îndoite, S VIII, □ 8, – 1,90 m., sec. XV – XVI, inv. 15877, col. M.Ţ.C.
5. Ochi de geam fragmentar (3,5 x 2,3 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea iniţială ∅ = 9 - 10 cm., pastă semitransparentă, marginile îndoite, S XII, □ 3, – 2,40 m., sec. XV – XVI, inv. 16391, col. M.Ţ.C.
6. Ochi de geam fragmentar (3 x 1,5 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea iniţială ∅ = 9 - 10 cm., pastă mată, de culoare alburie, marginile îndoite, S XII, □ 8, – 2,60 m., sec. XV – XVI, inv. 16722, col. M.Ţ.C.
7. Ochi de geam fragmentar (5,2 x 1,7 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea iniţială ∅ = 9 cm., pastă mată, marginile îndoite, S XVII, □ 2 - 3, – 2,60 m., sec. XV – XVI, inv. 17146/a, col. M.Ţ.C.
8. Ochi de geam fragmentar (4 x 3,5 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea iniţială ∅ = 7 - 8 cm., pastă semitransparentă, de culoare alburie, marginile îndoite, S XVII, □ 2, – 3,40 m., sec. XV – XVI, inv. 17146/b, col. M.Ţ.C.
9. Ochi de geam fragmentar (4 x 0,9 cm., gr. = 0,1 cm.), pastă transparentă, S XVIII, □ 2, – 3 m., sec. XV – XVI, inv. 16894, col. M.Ţ.C.
10. Fragment de vitraliu (3,5 x 2,6 cm., gr. = 0,3 cm.), dimensiunea iniţială este greu de reconstituit, pastă albicioasă, pelicula de suprafaţă are culoare maro – închis, decorul este alcătuit din motive geometrice: pătrăţele grupate în registre, alternate de trei linii paralele, S XVIII, □ 2, – 2 m., sec. XV – XVI, inv. 16899, col. M.Ţ.C.

III.3.6.2. Piese de podoabă
III.3.6.2.1. Mărgele

1. Mărgică rotundă (∅ = 1,1 cm.), pastă de culoare brună, S VIII, □ 3, – 1,80 m., inv. 15865, col. M.Ţ.C.
2. Mărgică poliedrică (1 x 0,8 cm.), perforată (∅ = 0,25 cm.), pastă de culoare portocalie, S XI, □ 5, – 1,50 m., inv. 16841, col. M.Ţ.C.
3. Mărgică bitronconică, fragmentară, găurită (∅ = 1,2 cm., h = 1,1 cm.), S XV, □ 4, – 2,40 m., inv. 16699, col. M.Ţ.C.
4. Bilă (∅ = 1,1 cm.), pastă cenuşie, opacă, S XVII, □ 3, – 3 m., inv. 17139, col. M.Ţ.C.

III.3.6.2.2. Brăţări

1. Brăţară fragmentară (L = 2,8 cm., l = 0,4 cm., gr. = 0,3 cm.) cu secţiunea dreptunghiulară, confecţionată din pastă de culoare verde – albăstruie, peste care s-au depus straturi de

culoare brun – deschis, galben şi albastru, în alternanță cu linii transversale de culoare maro şi albe, S V, □ 5 - 6, – 1 m., sec. XVII, inv. 15136, col. M.Ţ.C.

2. Brăţară fragmentară (L = 2,5 cm., l = 0,7 cm., gr. = 0,5 cm.) cu secțiunea dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, confecţionată din pastă de culoare verde – albăstruie, decorul este alcătuit dintr-o bandă galbenă peste care s-a aplicat pasta albă, foarte subţire, S V, □ 5 - 6, – 0,80 m., sec. XVII, inv. 15137, col. M.Ţ.C.
3. Brăţară fragmentară (L = 5 cm., l = 0,6 cm., gr. = 0,3 cm.) cu secțiunea dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, confecţionată din pastă de culoare albăstruie, decorul este alcătuit din două benzi şerpuitoare, care se întretaie în părțile curbate, culorile sunt galben – maroniu respectiv alb – cenuşiu, S XXII, □ 1, – 1,75 m., sec. XVII, inv. 17685, col. M.Ţ.C.

III.3.6.3. Vesela

III.3.6.3.1. Pahare

1. Fragment fund de pahar (∅ = 5 cm., gr. = 0,1 cm.), decorat cu „picioruşe" alungite iar pereţii cu „stropi" uşor conici, dispuşi regulat, fundul uşor adâncit, pasta de sticlă este transparentă, S VIII, □ 6 - 7, – 0,60 m., sec. XIV - XV, inv. 15881, col. M.Ţ.C.
2. Fragment fund de pahar (∅ = 5,5 cm., gr. = 0,1 cm.), decorat cu „picioruşe" alungite, pasta de sticlă este transparentă, cu inflexiuni albastre, S XX, □ 1, – 4,10 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17040, col. M.Ţ.C.
3. Fragment de pahar, se păstrează o parte a fundului (3,2 x 2 cm., gr. = 0,3 cm.), decor cu „picioruşe" alungite (l = 0,8 cm.), uşor înclinate, peretele păstrat este nedecorat, se păstrează o parte a buzei răsfrânte, partea ei superioară atingând corpul propriu-zis (∅ probabil = 5 - 6 cm.), în partea inferioară are o margine circulară excizată, pasta de sticlă este transparentă, cu irizaţii albăstrui şi galbene, S XXI, □ 7, – 2,25 m., sec. XV, inv. 17667, col. M.Ţ.C.
4. Fragment fund de pahar (2 x 1,4 cm., gr. = 0,1 cm.), decorat cu „picioruşe" alungite uşor înclinate (l = 0,9 cm.), pasta de sticlă este transparentă, cu irizaţii albăstrui, S XX, □ 2, – 3,95 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17041, col. M.Ţ.C.
5. Fragment de talpă de pahar de formă circulară (∅ = 5,5 cm.), mijlocul adâncit în interior, pasta opacă de culoare cenuşiu – deschis, S XX, □ 4, – 2,80 m., sec. XV - XVI, inv. 17158, col. M.Ţ.C.
6. Fragment de buză de pahar (2,3 x 2,1 cm.) uşor evazată, are o bandă excizată semicirculară sub buză, pastă translucidă, cu irizaţii albastre şi galbene, S XX, □ 1, – 2,50 m., sec. XV - XVI, inv. 17137, col. M.Ţ.C.
7. Fragment de perete de pahar (3,5 x 2,8 cm., ∅ = 5,4 cm.), decorat cu trei „stropi", pastă de sticlă lăptoasă, cu irizaţii galbene, S XX, □ 1, – 3,10 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17043/a, col. M.Ţ.C.
8. Fragment de talpă de pahar (∅ = 8 cm.), marginea îndoită până la atingerea începutului corpului propriu-zis, pastă albicioasă cu irizaţii maronii, S XXII, □ 4, – 2,10 m., sec. XV - XVI, inv. 17679, col. M.Ţ.C.
9. Fund de pahar tronconic (∅ = 8 cm., h = 3 cm.), pastă transparentă (gr. fund = 0,8 cm., gr. pereţi = 0,3 cm.), exteriorul decorat cu caneluri verticale (l = 0,7 cm.), S XI, □ 8, – 1,60 m., sec. XVII - XVIIII, inv. 16411/a, col. M.Ţ.C.
10. Fund de pahar cu talpă (∅ tălpii = 6,3 cm., ∅ piciorului = 4 cm., h = 3,5 cm.), pastă transparentă, (gr. fund = 0,7 cm., gr. pereţi = 0,3 cm.), exteriorul decorat cu nervuri verticale (l = 0,6 cm.), fund uşor adâncit, talpa uşor evazată, S XI, □ 8, – 1,60 m., sec. XVII - XVIIII, inv. 16414/b, col. M.Ţ.C.
11. Picior de cupă (h = 7,5 cm., ∅ = 2,7 cm.), partea superioară păstrează începutul corpului,

piciorul este arcuit, faţetat pentagonal, lăţit la bază pentru talpă, pastă translucidă, S XX, □ 1, – 2,15 m., sec. XVII - XVIIII, inv. 17156, col. M.Ţ.C.

III.3.6.3.2. Flacoane (butelii)

1. Fragment de gură de butelie (3,7 x 2,8 cm.), evazată puternic (∅ gură = 6 cm., ∅ gât = 2 cm.), sticla din pastă albicioasă (gr. = 0,2 cm.) a fost torsionată iar peste ea au fost lipite fire albastre, inegale ca grosime, S XX, □ 1, – 3,50 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17127, col. M.Ţ.C.
2. Fragment de fund de butelie (∅ = 5,8 cm., h = 3,8 cm.), în interiorul bazei circulare mijlocul este puternic adâncit, pastă de culoare negricioasă, cu urme de ardere secundară, S XXI, □ 3, – 2,10 m., sec. XVI, inv. 17153, col. M.Ţ.C.
3. Fragment de gură de butelie (∅ = 3 cm.), buza cu profil semicircular, pasta de culoare maroniu – cenuşie, S XXI, □ 5, – 2,40 m., sec. XVI, inv. 17149/a, col. M.Ţ.C.
4. Fragment de gură de butelie (∅ = 2,2 cm.), buza cu profil semicircular, pasta de culoare albicios – cenuşie, S XXI, □ 5, – 2,40 m., sec. XVI, inv. 17149/b, col. M.Ţ.C.
5. Fragment de gură de butelie (∅ = 3 cm.), buza cu profil semicircular, gât cilindric, subţiat, pasta de culoare albicios – cenuşie, S XXI, □ 1, – 2,30 m., sec. XVI, inv. 17218, col. M.Ţ.C.
6. Fragment de butelie, buza evazată (∅ = 3,3 cm.), gât cilindric scurt, corpul păstrat fragmentar este foarte bombat, pastă translucidă cu irizaţii albastre şi gălbui, S XVIII, □ 3, – 0,70 m., sec. XVII, inv. 16925, col. M.Ţ.C.
7. Gât de carafă (L = 9,2 cm., ∅ = 3,3 cm.), gura uşor evazată, gât lung, se păstrează începutul corpului bombat, din partea inferioară a gâtului pornea un mâner, pastă de culoare maro – verzui, S XVII, □ 1, – 3 m., sec. XVI (?), inv. 17151, col. M.Ţ.C.
8. Fragment de fund de flacon (4,5 x 2,5 cm., h = 0,8 cm., ∅ iniţial = 6 cm.), marginea întoarsă pe dedesupt, confecţionat din sticlă opacă, maronie, S VIII, □ 3 - 4, – 2,80 m., sec. XVII (?), inv. 15961, col. M.Ţ.C.
9. Recipient de mici dimensiuni, de forma unui lăcrimar (sticluţă de parfum ?) cu corp bombat, tronconic, bază puternic adâncită în interior, cu gât prelung şi buză îndoită simplu, în unghi drept (∅ fund = 3,2 cm., h = 4,1 cm.), pastă translucidă, albicioasă, S VIII, □ 4, – 0,80 m., sec. XVII (?), inv. 15878, col. M.Ţ.C.
10. Fund de recipient (∅ iniţial = 5 - 6 cm.), cerc inelar pentru stabilitate, corpul bombat, pastă de culoare neagră, S XVII, □ 2, – 1,75 m., sec. XVII (?), inv. 15878, col. M.Ţ.C.
11. Fragment de perete de recipient (gr. = 0,1 cm.), decor din benzi de linii excizate, late (l = 0,3 cm.), cu mici văluiri în registre paralele, pastă de culoare neagră, S XVII, □ 3, – 2,60 m., sec. XV (?), inv. 17142, col. M.Ţ.C.
12. Fragment de capac de sticlă (∅ iniţial = 9 cm.), mijlocul are o parte circulară din care pornea butonul de prindere, corpul uşor vălurit, partea dinspre margine decorată cu „stropi” care înconjurau întreaga piesă, pastă translucidă, de culoare albă, cu irizaţii albăstrui, S XXII, □ 2, – 2,35 m., sec. XVII (?), inv. 17674, col. M.Ţ.C.

III.3.6.3.3. Boluri

1. Bol cu fund inelar, fundul este uşor deformat (∅ = 6,5 cm.), pastă de culoare roşie, cu nervuri aurii şi negre (gr. = 0,2 cm.), S VII, □ 3, – 1 m., sec. XV - XVI, inv. 15880/a, col. M.Ţ.C.
2. Fund de bol, se păstrează partea inelară (∅ = 4 cm.) cu marginile puternic îngroşate (l = 1,3 cm.), partea centrală este mult adâncită în

interior, se păstrează pornirea recipientului, pasta de culoare verzuie, S IV, □ 2, - 2,30 m., inv. 15880/b, col. M.Ț.C.

3. Fragment de bol (4,5 x 3,5 cm.), pasta de culoare cenuşie, S XVI, □ 2, – 2,75 m., sec. XV (?) inv. 15880/c, col. M.Ț.C.
4. Fragment de bol (?) (4 x 3 cm., gr. = 0,1 cm.), în partea superioară are un inel de sub care porneşte corpul bombat, pastă de culoare maronie, S XXII, □ 3, - 3 m., sec. XVII - XVIII, inv. 17669, col. M.Ț.C.

III.3.7. Piese din piatră

III.3.7.1. Piese utilitare

1. Cute de formă alungită (L = 17,5 cm., l = 2,2 - 4 cm., gr. = 1,9 cm.), are muchiile uşor teşite de la folosire, S X, □ 3, - 3,30 m., sec. XIV - XV, inv. 16838, col. M.Ț.C.
2. Cute de formă dreptunghiulară (L = 24,5 cm., l = 4,5 cm., gr. = 2 cm.), are muchiile uşor teşite de la folosire, capetele fiind rotunjite, S VIII, □ 4, - 1,90 m., sec. XV (?), inv. 16008, col. M.Ț.C.
3. Cute de formă dreptunghiulară (L = 26,5 cm., l = 4,5 cm., gr. = 2,5 cm.), are muchiile uşor teşite de la folosire, S XVII, □ 2, - 2,90 m., sec. XV (?), inv. 17111, col. M.Ț.C.
4. Râşniță de mână (∅ = 33 cm., gr. = 8,6 cm.), orificiul central (∅ = 10 cm.), S XVI, □ 1, - 2,30 m., sec. XVII, inv. 16397, col. M.Ț.C.
5. Râşniță de mână fragmentară (∅ = 34 cm., gr. = 7,5 cm.), orificiul central (∅ = 8,5 cm.), S VII, □ 5, - 3,50 m., sec. XVII, inv. 16036, col. M.Ț.C.
6. Râşniță de mână fragmentară (∅ = 43 cm., gr. = 6 cm.), orificiul central (∅ = 9 cm.), S XVII, □ 4, - 3,10 m., sec. XVII, în lapidarul M.Ț.C., col. M.Ț.C.
7. Râşniță de mână fragmentară (∅ = 54 cm., gr. mijloc = 12 cm., gr. margine = 10 cm.), orificiul central (∅ = 9,5 cm.), S XV, □ 2, - 2,30 m., sec. XVII, în lapidarul M.Ț.C., col. M.Ț.C.
8. Creuzet pentru turnat metale, fragmentar (se păstrează jumătate din piesă, ∅ = 11 cm., ∅ interior = 8,7 cm., gr. la bază = 3,1 cm., gr. pereți = 2,3 cm.), în interior se observă urme de la metalul topit, S IV, □ 1, - 0,60 m., sec. XVI - XVII (?), inv. 15097, col. M.Ț.C.
9. Cremene de formă alungită, uşor conică (L = 8,5 cm.), bază lisă, circulară (∅ = 3,2 cm.), partea superioară este rotunjită, S XI, □ 6, - 1,20 m., inv. 16368, col. M.Ț.C.
10. Dală de marmură fragmentară (15 x 8 cm., gr. = 2,5 cm.), culoare roşiatică, S I, □ 3, - 3 m., ante sfârşitul sec. XIII, inv. 15129, col. M.Ț.C.
11. Dală de marmură fragmentară (21 x 9,5 cm., gr. = 2,5 cm.), culoare alb - cenuşiu, S XV, □ 2, - 2,80 m., ante sfârşitul sec. XIII, inv. 16590, col. M.Ț.C.
12. Lespede din piatră (43 x 41 cm.), pe una dintre fețe care a fost şlefuită a fost zgâriat cu un dorn metalic un joc de moară, S XXI, □ 3, - 1,50 m., în lapidarul M.Ț.C., col. M.Ț.C.

III.3.7.2. Piese de utilitate militară

1. Fragment de gresie (4 x 3,1 x 1 cm.) utilizat ca tipar de turnat plumbi pentru mulinetă, are două orificii semisferice (∅ = 1,3 cm.), S IX, □ 6, - 1,35 m., sec. XVI - XVII (?), inv. 15875, col. M.Ț.C.
2. Proiectil de praştie (∅ = 6,2 cm.), S XX, □ 2, - 2 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17393, col. M.Ț.C.
3. Proiectil de praştie (∅ = 6,5 cm.), S XX, □ 2, - 3,95 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17136, col. M.Ț.C.
4. Ghiulea (∅ = 13 cm.), S VII, □ 5, - 3 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 16009/a, col. M.Ț.C.
5. Ghiulea (∅ = 21 cm.), S XV, □ 3, - 2,30 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 16009/b, col. M.Ț.C.

III.3.7.3. Piese de arhitectură

III.3.7.3.1. Piese de factură romanică

1. Fragment semicircular (10,5 x 4 x 4,3 cm.), cioplit sumar în forma unei împletituri, S VIII, □ 3 - 4, – 4,10 m., sec. XII - XIII, inv. 15844, col. M.Ţ.C.

III.3.7.3.2. Piese de factură gotică

1. Fragment de nervură de fereastră (11 x 7 x 2,3 cm.), S XIII, □ 1, – 1,40 m., sfârşitul sec. XIV – începutul sec. XV, înv. 16349, col. M.Ţ.C.
2. Fragment de profilatură de formă hexagonală (10 x 4,3 x 4 cm.), la bază profilatura are două mici şănţuiri, cele şase laturi având câte 1 cm. în două cazuri, respectiv 1,5 cm. la celelalte patru laturi, pe o parte se păstrează teşitură cu care se continua piesa, având unghiul drept şi lăţimea de 1,5 cm., S XIV, □ 5, – 2,60 m., sec. XV, înv. 16633, col. M.Ţ.C.
3. Fragment de ancadrament gotic sculptat; în partea superioară are un bolţ metallic de prindere (fixare), (90 x 40 x 20 cm.), Bastionul Ciunt, poziţie secundară, sec. XV, inv. 22337, col. M.Ţ.C.
4. Fragment de nervură gotică (100 x 40 x 30 cm.), Bastionul Ciunt, poziţie secundară, sec. XV, inv. 22181, col. M.Ţ.C.
5. Fragment mulură (?) gotică (60 x 40 x 20 cm.), Bastionul Ciunt, poziţie secundară, sec. XV, inv. 22240, col. M.Ţ.C.
6. Fragment ancadrament gotic (60 x 30 x 20 cm), Bastionul Ciunt, poziţie secundară, sec. XV, inv. 22092, col. M.Ţ.C.
7. Fragment ogivă gotică (80 x 40 x 30 cm), Bastionul Ciunt, poziţie secundară, sec. XV, inv. 22028, col. M.Ţ.C.

III.3.7.3.3. Piese de factură renascentistă

1. Fragment de canat de poartă cu partea dreaptă decupată prin şănţuiri şi retrageri succesive (L = 103 cm., l = 40 cm., gr. în partea neprelucrată = 14 cm., gr. locurilor prelucrate = 20, 7,5, 8 şi 4,5 cm.), în partea laterală în locul neprelucrat, a fost incizată o inscripţie: *JO. BOER/ 1589,* probabil ulterior montării piesei, S I, □ 21, – 1,20 m., a doua jumătate a sec. XVI, în lapidarul M.Ţ.C., col. M.Ţ.C.
2. Fragment de ancadrament, posibil tor de uşă (L = 11,5 cm., l = 11 cm.), partea prelucrată alternează suprafeţe drepte cu altele semicirculare, S VIII, □ 7 - 8, – 1 m., prima jumătate a sec. XVI, inv.15926/b, col. M.Ţ.C.
3. Fragment de ancadrament de tor de uşă (L = 28 cm., l = 20 cm., gr. = 13 cm.), partea prelucrată alternează margini plate cu teşituri semicirculare, S I, □ 21, – 1,30 m., prima jumătate a sec. XVI, inv. 15101, col. M.Ţ.C.
4. Fragment de ancadrament (pervaz ?), cu o latură plată şi una semicirculară (L = 11 cm, l = 6 cm., ∅ = 3,2 cm.), S I, □ 6 - 7, – 3 m., sec. XVI, inv. 15075, col. M.Ţ.C.
5. Fragment de profilatură realizată din stuc (L = 13,5 cm, l = 7 cm., gr. = 5 cm.), partea prelucrată are o formă semicirculară, S VIII, □ 3, – 1 m., sec. XVI, inv. 15934/a, col. M.Ţ.C.
6. Fragment de profilatură realizată din stuc (L = 13,5 cm, l = 7 cm., gr. = 5 cm.), partea prelucrată are suprafeţe semicirculare, alternate cu şănţuiri înguste, S VIII, □ 3, – 1 m., sec. XVI, inv. 15934/b, col. M.Ţ.C.
7. Fragment de ancadrament de uşă (L = 1,40 m., l = 0,60 m., gr. 0,30 m.), Bastionul Ciunt, în poziţie secundară, sec. XV – XVI, inv. 22142, col. M.Ţ.C.
8. Fragment profilatură cu teşitură laterală (L = 0,70 m., l = 0,40 m., gr. 0,30 m.), Bastionul Ciunt, în poziţie secundară, sec. XV – XVI, inv 22150, col. M.Ţ.C.

IV.

Călători străini despre Cetatea Oradea

(secolele XIII – XVII)

Am adăugat, la finalul analizei noastre asupra cetății orădene, o privire mai degrabă succintă, asupra informațiilor provenite din cronicile medievale care descriu fortăreața și orașul de pe malurile Crișului Repede. Întinse pe aproape întregul interval de timp analizat în capitolele anterioare, secolele XI/XII – XVII, aceste informații sunt de multe ori extrem de lacunare, cu excepția câtorva. Atenția călătorilor străini, între care deosebim prelați cu diferite niveluri intelectuale, ingineri constructori militari, soli și diplomați sau însoțitori ai armatelor turcești care au asediat cetatea, s-a îndreptat cu precădere asupra puterii defensive a fortăreței, a clădirilor din interior, a șanțului de protecție, multe narate în contexte dramatice legate de invaziile și deja amintitele asedii ale cetății.

Un alt motiv al trecerii în revistă a acestor mărturii este tocmai întinderea lor temporală extremă, realitate care a permis să avem descrieri atât a primei fortificații ridicată din pământ și o palisadă, distrusă cu prilejul invaziei tătare din anul 1241, cât și a celei medievale, din piatră, sau a impresionantei cetăți bastionare, finalizată la începutul secolului al XVII-lea. Cronicile tuturor acelora care s-au perindat în evul mediu pe la Oradea completează în mod fericit stampele de epocă ce ne-au înfățișat cetatea și orașul. În fine, cercetările arheologice întreprinse în aici în ultimii ani au confirmat, de cele mai multe ori, narațiunile călătorilor din evul de mijloc.

Un eveniment tragic, al jumătății secolului al XIII-lea, a oferit prilejul neașteptat de a nara descrierea cetății orădene. Evenimentul a fost tocmai prima mare încercare din istoria orădenilor: asaltul oștilor tătare din primăvara anului 1241, care au provocat prăpăd în întreg arealul central – european. Puține orașe transilvane au avut șansa de a păstra descrieri, fie și sumare, de la începuturile lor medievale, iar Oradea se află printre privilegiați, grație unui călugăr ambițios, dornic de a urca pe treptele demnităților catolice. Rogerius, pe numele său adevărat Rogero di Puglia, a fost cel care, surprins la Oradea de către una dintre coloanele invadatorilor mongoli, dar scăpat cu viață, a redactat faimosul poem în limba latină cu titlul complet: *Epistola magistri Rogerii in miserabile carmen supra destructione regni Hungariae per tartaros facta – Epistola magistrului Rogerius sub forma unui cântecde jale cu privire la distrugerea de către tătari a regatului Ungariei*[1]. Legat de Oradea, informațiile au fost

---

[1] G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor. Volumul V. Cântecul de Jale de Rogerius*, ediție anastatică, îngrijtă și cuvânt înainte D. Marta, Oradea, 2006, *passim*.

notate în capitolul XXXIV intitulat: *Cum au cucerit Tătarii Oradea şi cum au înaintat spre Podul lui Thoma şi în alte părţi* (*Quomodo tartari Waradiensem civitatem expugnauerunt et quomodo amplius ad Pontem Thome et alias processerunt*). Călugărul italian, după ce subliniază faptul că în regatul maghiar, Oradea era o *„cetate foarte vestită"*, continuă prin a semnala faptul că *„fortăreaţa este dărâmată dintr-o parte şi ne-am pus să o reparăm cu un zid gros, pentru ca, dacă n-am fi putut să rezistăm în cetate, să avem un refugiu în fortăreaţă"*[2]. Informaţia, extrem de preţioasă, relevă o realitate puţin cunoscută: oraşul propriu-zis era la rându-i fortificat, în mod sigur, cu un sistem alcătuit dintr-un val de pământ cu palisadă, iar cetatea (fortificaţia în text) avea, cel puţin în anumite părţi, ziduri din piatră, care au necesitat o grabnică reparaţie. În final, într-o primă fază a atacului, oraşul a fost în întregime ars dar cetatea a rezistat.

Descrierea care urmează oferă din nou amănunte preţioase despre cetate şi modul cum ea a fost în final cucerită şi distrusă: *„Şi, astfel, cei din fortăreaţă credeau că s-au retras* (tătarii n.n.) *din cauza tăriei castrului lor. Căci era întărit acest castru cu şanţuri adânci şi deasupra zidurilor cu turnuri de lemn şi se găseau înlăuntru mulţi soldaţi prevăzuţi cu platoşe.....In zorii unei zile însă, tătarii, despre care nu se putea şti unde sunt, dând buzna peste ei, i-au măcelărit pe toţi câţi n-au putut să se refugieze în fortăreaţă. Şi după ce au înconjurat în grabă şi din toate părţile fortăreaţa, au aşezat în faţa zidului celui nou şapte maşini de război şi n-au încetat a arunca în zidul cel nou pietre, şi ziua şi noaptea, până ce el n-a fost cu totul dărâmat. Şi după dărâmarea turnului şi a zidului, făcându-se loc de intrare, s-au năpustit în fortăreaţă, unde au prins pe soldaţi, pe canonici şi pe toţi câţi nu fuseseră ucişi în timpul cuceririi fortăreţii. Doamnele însă şi domnişoarele şi fetele nobililor au voit să se retragă în biserica lor catedrală.... Şi fiindcă n-au putut să intre îndată în biserica lor catedrală, au pus foc şi au ars tot ce era în biserică....După aceea au răscolit cu totul mormintele sfinţilor....*[3].

Cercetările arheologice recente au reuşit să surprindă în câteva dintre secţiuni cetatea secolului al XIII-lea, dar numai prin părţi ale valului de pământ şi urme ale palisadei. Existenţa unor porţiuni de zid în ansamblul timpuriu orădean este foarte posibilă, analogii existând în câteva cazuri în zona central – europeană dar şi în Transilvania. Ca un argument suplimentar, putem aduce în discuţie tocmai originea italiană a călugărului apulian, care în peregrinările sale prin peninsulă a văzut cu siguranţă numeroasele cetăţi ridicate în piatră, într-un areal care a devansat cu cel puţin un secol construcţiile de acelaşi gen din spaţiul nostru geografic. O altă mărturie preţioasă este legată de catedrala episcopală din cetate, care adăpostea rămăşiţele pământeşti ale regelui Ladislau I, sanctificat în anul 1192, catedrală ridicată în stil romanic şi a cărei urme au fost identificate în săpăturile arheologice de la finele secolului al XIX-lea şi începutul celui următor,

Distrugerile masive provocate de tătari la 1241 au necesitat un amplu efort de reconstrucţie, bazat pe o nouă concepţie strategică şi defensivă în privinţa cetăţii. Începută probabil chiar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, noua cetate de la Oradea a fost ridicată exclusiv din piatră, cu o poată flancată de turnuri, cu curtine flancate de asemenea de alte turnuri, protecţia exterioară fiind asigurată de un masiv şanţ cu apă. Catedrala interioară şi palatul episcopal, ridicate în stil gotic, ultimul beneficiind şi de o fază renascentistă timpurie, i-au impresionat pe vizitatori, mărturiilor lor fiind convergente în acest sens. Întregul ansamblu a rezistat până în primele două decenii ale secolului al XVII-lea, când la porunca principelui Gabriel Bethlen (1613 – 1629), complexul medieval, parţial dezafectat, a fost complet demolat. Din nou trebuie amintit faptul că cercetările arheologice recente confirmă în mare parte descrierile călătorilor contemporani[4].

---

[2] *Ibidem*, p. 81.

[3] *Ibidem*, p. 83.

[4] A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002,

Călugărul dominican Petrus Ransanus, originar din Sicilia, a fost trimis în anul 1488 ca ambasador la curtea regelui Matia Corvinul de către papa Sixt al IV-lea. În atmosfera umanistă de la curtea regelui maghiar, a redactat o istorie a Ungariei, publicată la Basel la aproape şapte decenii de la redactare: *Epitome rerum Hungaricarum velut per indices descripta, auctore Petro Ransano, apud Mathiam regem olim triennium legato....*[5]. În capitolul legat de descrierea Transilvaniei, Ransanus norează că în comitatul Bihor *„în care se găseşte oraşul Oradea* (Varadinum opidum), *vestit pentru biserica în care este mormântul sfântului trup al fericitului Ladislau. În fruntea acestei biserici stă Joannes Bocnius, bărbat cu mintea ascuţită, cu multă ştiinţă de carte şi cu foarte multă experienţă în multe lucruri....A clădit cetatea inexpugnabilă a Oradiei, a cărei zid uriaşe precum şi turnurile şi locuinţele foarte încăpătoare....arată destul de limpede măreţia sufletească a celui ce le-a întemeiat....*[6].

Faimosul cronicar de origine română, Nicolaus Olahus, ajuns la apusul vieţii episcop de Zagreb şi primat al Ungariei, în calitate de arhiepiscop de Strigoniu, a alcătuit în anii 1537 – 1538 o lucrare istorico – etnografică intitulată *Hungaria.* Alături de numeroasele informaţii legate de Transilvania, Ţara Românească şi Moldova, umanistul, care şi-a făcut o parte din studii la Oradea, punctează în câteva rânduri înfăţişarea cetăţii de pe Crişul Repede: *„.....spre răsărit este oraşul Oradea, reşedinţa episcopului, strălucită prin biserica sa catedrală, mormântul Sfântului Ladislau, regele vestit prin minunile sale, precum şi al împăratului Sigismund.....Cetăţuia sa atrage privirile, ba cu statuia ecvestră de bronz a Sfântului Ladislau de o masă uriaşă, ba cu măreţia edificiilor pe care le-a ridicat episcopul Sigismund Turzo, fostul meu ocrotitor"*[7].

Notarul sas Georg Reicherstorffer, ajuns, după înfrângerea oştilor regatului Ungariei la Mohács de către turci, în anul 1526, la curtea împăratului austriac Ferdinand I, este trimis de către acesta ca sol la curtea „autoîncoronatului" nou rege al Ungariei, Ioan Zápolya, rival al habsburgului, dar şi în Moldova lui Petru Rareş, lasă în lucrarea sa *Corographia Transylvaniae,* publicată în anul 1550 la Viena, puţine dar preţioase mărturii despre Oradea: *„Sus-numitul oraş Oradea este foarte mare, aşezat în câmp, fără a fi înconjurat de nici un fel de ziduri de apărare. Aici locuieşte fratele George, tezaurarul Transilvaniei şi episcopul acestei eparhii şi ţine în puterea sa o cetăţuie însemnată, clădită cu mare cheltuială şi întărită cum nu se poate mai bine, unde sfântul Ladislau, răposatul rege al Ungariei de fericită pomenire, îşi are mormântul său, făcut frumos din marmură şi vrednic de un principe atât de mare"*[8].

Padovanul Francesco della Valle, aflat în slujba unuia dintre dogii Veneţiei, dar mai ales în alaiul unui misterios personaj aflat la Constantinopol, Aloisio Gritti, implicat şi în urzelile politicii turco – habsburgice, ne-a lăsat o naraţiune despre călătoriile sale din anii 1532 – 1534 în Ţara Românească şi Transilvania, care punctează şi realităţile orădene: *„Oradea este un oraş mic aşezat în câmpie, fără nici un fel de ziduri sau alte întărituri de orice fel, şi este o episcopie de cea mai mare însemnătate....Are în acest oraş un castel, o clădire puternică şi foarte frumoasă, în care se află locuinţa episcopului şi biserica parohială"*[9].

Un alt italian, Giovan Andreea Gromo, născut la Bergamo, dar peregrin pe la curţile multor capete încoronate, ajunge în jurul anului 1564 şi la curtea transilvană a principelui Ioan Sigismund, unde se pare că a urcat până la demnitatea de comandant al oştilor din garda principelui. Descrierile lăsate în manuscris şi păstrate la Biblioteca Naţională din Florenţa: *Compendio di tutto il regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano*

[5] *** *Călători străini despre ţările române,* Bucureşti, vol. I, 1968, p. 435.
[6] *Ibidem,* p. 437 – 438.
[7] *Ibidem,* p. 495.

[8] *Ibidem,* p. 212.
[9] *Ibidem,* p. 326; este vorba de palatul şi catedrala episcopală din interiorul cetăţii.

ed di tutte le cose notabili desso regno, au fost publicate mult mai târziu[10]. Notațiile sale despre Oradea sunt mult mai consistente decât a predecesorilor. Să mai menționăm doar faptul că Gromo a fost ultimul călător străin care, vizitând Oradea, a văzut doar ansamblul medieval care, puțin timp după aceea (1569), va fi încadrat pentru o perioadă de câteva decenii de cetatea bastionară aflată în construcție: *„Aici aflăm mai întâi cetatea Oradea* (citta di Varadino), *așezată la intrarea văii..... Înăuntrul orașului se găsește o construcție uriașă a unei cetăți cu cazărmi încăpătoare. Ea este socotită foarte tare din cauza zidurilor groase și puternice, a șanțului bun, cu o contraescarpă și un terasament larg de pământ, pe care îl are pe dinăuntru, de formă aproape ovală, dar fără flancuri de vreo ispravă. De asemenea e înzestrată cu un număr mare de tunuri, care sunt însă toate vechi și în stare proastă..... Acolo se află și catedrala din care niște calvini voiau să distrugă o seamă de tablouri frumoase și de altare..... Înăuntrul acelei cetăți se găsește splendidul mormânt al regelui Ladislau, lucrat în întregime din cele mai frumoase marmuri sculptate cu măiestrie....*[11].

Schimbările politice dramatice din intervalul 1526 – 1552 din arealul central – european (înfrângerea regatului Ungariei la Mohács în 1526, transformarea Budei în pașalâc, în 1540, cucerirea Banatului de către turci, la 1552), au pus în fața clasei conducătoare a tânărului principat transilvănean (1541) probleme de orientare politică spre unul dintre eternii rivali, otoman sau austriac, dar și găsirea unor resurse materiale considerabile pentru a consolida militar țara. În acest context a debutat marele șantier de la Oradea, care în decurs de aproximativ cinci decenii a transformat radical cetatea de aici, loc obligatoriu de trecere a oștilor de orice fel către centrul țării, oferind principatului cea mai mare fortificație bastionară, comparabilă cu multe realizări similare din apusul Europei. Cunoscuți drept cei mai buni arhitecți militari ai momentului, italienii s-au implicat masiv în ridicarea acesteia; în acest context este de la sine înțeles faptul că majoritatea informațiilor despre noua cetate provin de la ei. Li s-au adăugat și cronicarii turci care au însoțit armatele lor în cele două mari asedii din anii 1598 și 1660.

Francezul Pierre Lescalopiere, parizian dar cu studii la Universitatea din Padova, va fi primul occidental care, în trecere prin Transilvania, va aminti de noua cetate bastionară aflată în construcție (1574). Interesantă ne apare presiunea otomană venită de la cel mai înalt nivel asupra căpitanului cetății, Cristofor Báthory, de a opri lucrările la unul dintre bastioane: *„Ei se duceau la Oradea Mare, să-l găsească pe fratele principelui din ordinul expres al sultanului, pentru a pune capăt întăriturilor pe care le făcea acolo și despre care sultanul spunea că ar fi o lucrare spre vătămarea și înfricoșarea garnizoanelor turcești care erau în Ungaria în partea aceea"*[12].

Antonio Possevino a fost primul călător italian care a trecut pe la Oradea în faza „mijlocie" a ridicării cetății bastionare. Diplomat iscusit, catolic fervent dar și om bine istruit, Possevino va ajunge în Transilvania, prilej cu care va stărui pe lângă Ștefan Báthory, principe ardelean dar și rege al Poloniei, să înființeze un colegiu iezuit la Cluj, ca o contracarare a masivei influiențe pe care Reforma o avea deja în principat. În lucrarea sa *Transilvania,* elaborată la un an după ce a petrecut o lună și jumătate pe aceste meleaguri (1583), au fost înserate și scurte pasaje referitoare la Oradea, inclusiv informații concrete legate de instituția căpităniei cetății: *„Celălalt căpitan comandă spre Ungaria și spre turci la Oradea, oraș mândru, deși fără ziduri, cu o cetățuie vestită și mare și împrejmuită cu ziduri. Acest căpitan are de obicei cam 800 de oameni călare și tot atâția pedeștri; de el ascultă toți cei care se află în acel ținut și care au bunuri, fie că sunt nobili, sau stăpâni, sau oameni de rând"*[13].

---

[10] *Ibidem,* București, vol. II, 1970, p. 312.

[11] *Ibidem,* p. 331.

[12] Edith Dumitrașcu, *Oradea medievală văzută de călători străini și cronicari turci (sec. XIV – XVI),* în *Semicentenarul Partidului Comunist Român în Bihor,* Oradea, 1971, p. 344.

[13] *** *Călători străini despre țările române,* București, vol. II, 1970, p. 555.

Asediul cetății Oradea, din toamna anului 1598, a fost fără îndoială un eveniment memorabil, care a suscitat un interes major pentru toate cele trei entități statale direct interesate: Imperiul otoman, cel habsburgic, în stăpânirea căruia se afla în acel moment cetatea, după renunțarea lui Sigismund Báthory la tronul principatului și bineînțeles Transilvania, pe banii căreia fusese ridicată.

Asediul otoman, început relativ târziu și nefinalizat cu o victorie, a fost descris, printre alții, și de doi cronicari turci, Mehmed bin Mehmed, în a sa *Cronică aleasă și informativă,* respectiv Ibrahim Pecevi. Fără a intra în amănunte privind descrierea înaintării trupelor turcești și a aliaților săi tătari, ambii cronicari au subliniat trăinicia cetății (*„Ei au reușit să se întâlnească în apropiere de mai sus arătata cetate, una din fortărețele puternice ale craiului Transilvaniei ..... Fiind bine păzită și de multă vreme neatacată de nimeni, împrejurimile ei erau înfloritoate și prospere*)[14].

Prima descriere cu adevărat exhaustivă a noii cetăți a aparținut, firesc, unui prestigios inginer militar italian, contele Giovan – Marco Isolano, care a sosit la Oradea în preziua organizării asediului otoman, în 23 septembrie 1598. Fără a dispune de resursele necesare unei îmbunătățiri rapide a capacității defensive a cetății, italianul, care deținea și funcția de ofițer în armata imperială austriacă din Ungaria Superioară, a sesizat în raportul întocmit și unele neajunsuri ale fortificației, încă neterminate: *„Azi dimineață am sosit în această cetate și îndată după prânz am fost să recunosc fortăreața și pe dinăuntru și pe dinafară, care – ca să zicem așa – este un haos destul de mare de cinci bastioane, dar cu mult inferioară celei de la Gyór, atât ca mărime cât și ca bunătate din toate celelalte privințe. Are bastioanele făcute în diverse feluri și în cea mai mare parte neumplute cu pământ, dar toate fortificate cu zid, afară de unul care e refăcut cu totul de jur împrejur cu palisadă. Curtinele nu au nici ele aproape nici un val. Șanțul e destul de lat dar inegal, în unele locuri având 40 de pași, în unele ceva mai mult, în altele ceva mai puțin. Contraescarpa e foarte scundă, neavând în unele locuri nici două picioare și în puține locuri cel mult cinci ori șase, în așa fel încât incinta este descoperită în afară până jos. Însă chiar dacă această fortăreață are cusururile acestea, și încă altele, pe care ar fi prea lung să le arăt, mi se pare că ea poate fi apărată onorabil câtva timp, folosind unghere de retragere potrivite ce se pot face datorită unei împrejmuiri vechi, mai ales că e înlăuntrul împrejmuirii noi (chiar dacă e fără mare însemnătate)*[15]*, precum și în alte feluri, și fiind bastioanele aproape goale, se va putea mai bine face față focarelor de minare și toate acestea se vor face dacă se vor procura lemnele și materialele la timp. Se poate scoate o mare cantitate din jurul șanțului, unde arborii, casele și gardurile vii și grădinile ajung peste șanț de jur împrejurul fortăreții, și dacă nu se vor îndepărta ar putea să înlesnească operațiunile de apropiere ale dușmanului*[16]. Aspre considerații despre o cetate care a costat imens bugetul principatului transilvan!

Pastorul german Conrad Iacob Hiltebrandt a fost, prin repetatele lui călătorii în Țările române, în anii 1656 – 1658, unul dintre cei mai buni cunoscători ai acestor meleaguri. În opera sa, un jurnal în fapt, a folosit numeroase izvoare, unele mai târzii călătoriilor sale, dovadă că adnotatul său jurnal a fost completat ulterior cu texte abundente, copiate din alte cronici. Cetatea Oradiei a avut parte în lucrarea sa de o astfel de descriere, prima aparținându-i, datată în vara anului 1658, și o alta intrapolată în text, datorată lui Ioan Bethlen, fost cancelar al Transilvaniei, datată în anul 1664 și intitulată *Rerum in Trasylvania ab a. 1629 – 1663 gestarum epitome sive libri*[17]. Hiltebrandt a fost primul călător care a descris fortificația orădeană

[14] Edith Dumitrașcu, *op. cit.,* p. 347.

[15] Era vorba de vechea cetate medievală din piatră, care nu fusese încă demolată. Este una dintre singularele mențiuni ale vechii fortificați, care la 1598 era deja complet înglobată în interiorul bastioanelor și curtinelor cetății bastionare.

[16] *** *Călători străini despre țările române,* București, vol.IV, 1972, p. 108 - 109.

[17] *Ibidem,* București, vol. V, 1973, p. 546.

după demolarea ansamblului interior: cetatea medievală, catedrala episcopală şi palatul episcopal: *„.....această cetate este aşezată la hotarul Ungariei din spre Transilvania şi este socotită cheia Ungariei şi a Transilvaniei; atârnă de principatul Transilvaniei şi principii Transilvaniei au ţinut totdeauna aici, ca într-o cetate de margine, o garnizoană puternică. Este o cetate foarte vestită, care cuprindea mai înainte, în incinta sa, biserica episcopală şi mormântul împăratului Sigismund, împreună cu regele Ladislau. Dar de câţiva ani biserica a fost dărâmată din voinţa şi porunca principelui Bethlen şi încorporată cetăţii. Oraşul de lângă cetate este mare şi întins, dar nu se găsesc aici decât case mici. Căci nu se îngăduie orăşenilor şi locuitorilor să-şi ridice case înalte din piatră, ca nu cumva turcii năvălind să se poată sluji de ele, spre mai marele lor folos*[18].

În mai sus amintita lucrare a cancelarului transilvănean Ioan Bethlen, încorporată în jurnalul pastorului german, descrierea cetaţii datează din anul 1663, moment în care era deja sub stăpânirea turcească: *„Cetatea avea o dublă construcţie. Castelul exterior era înconjurat de cinci bastioane foarte mari clădite din cărămidă, precum şi un şanţ adânc zidit şi plin cu apă. Castelul interior avea tot atâtea bastioane, dar acestea erau atât de înalte, încât arătau ca o cetate şi slujeau totodată drept săli şi odăi de locuit. Întinderea cetăţii reclama o garnizoană de cel puţin 5000 de oameni. Dar în timpul asediului din urmă* (1660 n.n.) *nu erau în cetate decât 850 de oameni. El numeşte mai departe, bastioanele castelului exterior: 1) bastionul roşu, 2) bastionul de aur, pe ungureşte „aranyos", 3) bastionul Bethlen, pe care principele Gabriel Bethlen l-a zidit din temelie, 4) bastionul ciunt numit astfel fiincă fusese mutilat atunci când, cu 64 de ani în urmă Satârgi Mehmet paşa a asediat cetatea cu 60.000 de oameni, dar în cetate aflându-se o garnizoană de 7000 de oameni a fost respins, 5) bastionul regelui Ioan. La 14 iulie 1660, Ali paşa a asediat această cetate; la 27 august ungurii au ridicat un steag alb în semn că se predau. Şi astfel, această măreaţă cetate se află astăzi sub steagul semilunii*[19]. La final să amintim doar o amară constatare a ecoului luptelor religioase din Transilvania, începute cu un secol înainte, care au afectat puternic mai ales Oradea, constatare aparţinând pastorului Hiltebrandt: *„La Alba Iulia locuia episcopul maghiar; în acea vreme cei de la Oradea Mare erau în luptă cu episcopatul şi nu voiau să recunoască nici un episcop....Acum cei de la Oradea au un frumos episcop: pe muftiul turcesc!.....*[20].

O ultimă importantă mărturie legată de cetate aparţine unui cronicar turc, Evlia Celebi, care a lăsat în urmă o adevărată „panoramă" a societăţilor transilvane, muntene şi moldovene, într-un moment de cumpănă a istoriei lor: îndelungatul război care a urmat nefericitei expediţii din Polonia, neautorizate de către Poarta suzerană, a principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea, din anul 1657. În anul următor Oradea va fi din nou asediată de turci, pentru ca în anul 1660 un nou asediu să-i fie de data aceasta fatal. Lucrarea cronicarului şi călătorului turc este intitulată *Carte de călătorii (Seyahatname)*[21]. Însoţind oştile otomane, Celebi a fost martor ocular al întâmplărilor narate, devenind astfel un preţios reporter, cu remarcabile observaţii de natură geografică, istorică, a mentalităţilor, lingvistice etc.

Despre cetatea Oradea va nota: *.....serdarul victorios Ali paşa, stăpânul meu, m-a trimis pe umilul de mine, în mare grabă în ţara Bosniei, cu scrisoarea de cucerire a cetăţii Oradea, la efendiul nostru, Melek – Ahmed paşa.... În anul 1071*[22]*, în timpul domniei sultanulul Mehmed al IV-lea, fiul lui Ibrahim han, cetatea Oradiei a fost cucerită de către Köse – Ali paşa....*

Despre înfăţisarea cetăţii Oradea. Cetatea Oradea constituie cea mai puternică stavilă a ţării

[18] *Ibidem*, p. 545.

[19] *Ibidem*, p. 546.

[20] *Ibidem*, p. 570.

[21] *Ibidem*, Bucureşti, vol. VI, 1976, p. 311.

[22] *Ibidem*, p. 656; este vorba de intervalul 6.09.1660 – 26.08.1661.

Ardealului. Ea a fost reşedinţa craiului Rákóczy..... Şanturile cetăţii au o lăţime de o sută douăzeci de paşi. Fiind pline cu apa râului Crişul Repede, seamănă cu o mare şi au o adâncime de patruzeci şi şapte de arşini, încât şi galerele pot merge şi umbla pe ele. În mijlocul şanţurilor atât de mari şi pline cu apă mai exista un şanţ îngust, ce înconjoara cetatea, având o adâncime de şaptesprezece arşini. Apa din acest şanţ este de sine stătătoare; chiar dacă apa celor două şanţuri se va tăia de la râul Criş, totuşi apa din şanţul cel mic, de la mijloc, va continua să rămână. In acest şanţ se află multe specii de vieţuitoare de apă. De jur împrejurul zidurilor, cetatea are două mii cinci sute de paşi. In total sunt cinci bastioane mari, iar pe fiecare din ele se găsesc câte douăsprezece tunuri balimeze aşezate pe harabale cu acoperiş rosu. Dar nu se poate trece de la un bastion la altul, ca in celalalte cetaţi. Fiecare bastion îşi are porţile lui, muniţiile lui, căpitanii lui şi trupele lui de pază. Fiecare bastion având forma triunghiulară, în fiecare colţ există o locuinţă de pază, construită din piatră si prevazute cu câte o boltă. Fiecare bastion are trei tunuri mari balimeze îndreptate spre apa din şanţuri. Zidul cetăţii este mai sus de nivelul şanţurilor, având o înălţime de patruzeci de arşini de arhitect şi o lăţime de zece arşini şi este construit solid din cărămizi..... Pe acest câmp se mai află un şanţ adânc, având o lăţime de zece arşini şi fiind prevăzut cu mii de drăcii. Mai sus de temelia întăriturii, la jumătatea zidului cetăţii, îndreptată către sud există o centură de piatră, lucrată cu măiestrie, ce inconjoară cetatea şi cuprinde tot zidul de jur împrejur. Zidul cetăţii e făcut, în întregime, din cărămizi şi din piatră cioplită. Este o cetate foarte solidă şi rezistentă..... Această cetate are o singură poartă, în partea de apus dar este formată din trei rânduri de porţi noi şi trainice. Deasupra porţii se văd capete de vaci, lucrate de meşteri mari în marmură, încât par însufleţite.... În interiorul porţii, în parteastângă a ei, există turnul cu ceas; bătaia lui se aude la o distanţă de un conac. În cetate se află zece dughene, două băi, două sute cincizeci de odăi cu etaje pentru ostaşi, lucrate solid din piatră şi acoperite cu scânduri; sunt construcţii clădite cu măiestrie. De asemenea în trei locuri se află mori, trase de cai, iar in faţa turnului agăi de ieniceri, există o inchisoare, asemenea iadului. Alte construcţii nu sunt. Mai are şi câteva locuri libere de mică întindere.

Descrierea cetăţii interioare. În interiorul acestei cetăţi exterioare, mai sus arătate, există o cetate interioară care are, de jur împrejur, o mie de paşi, mergându-se pe lângă zid. Două din cele cinci turnuri mari şi înalte au bolţile acoperite cu olane roşii, iar celalalte trei turnuri sunt pline cu muniţii şi cu unelte trebuincioase, precum şi cu zaharea. În această cetate interioară stau: aga ienicerilor şi ienicerii, comandantul trupelor de armurieri şi trupele sale, comandantul tunarilor cu tunarii săi, precum şi trupele localnice. Există însă construcţii frumoase de piatră, lucrate cu multă măiestrie. Ele sunt cu etaj. Se află, de asemenea seraiuri înfloritoare acoperite cu olane şi cu şindrilă. Aici locuiesc în majoritate, cete de ostaşi. In jurul acestei fortăreţe interioare, nu se afla deloc şanţuri, ea fiind aşezată în mijlocul cetăţei celei mari. Ea are în total patru părţi, dintre care numai una e folosită; celelalte trei stau închise. Deasupra porţii deschise se află geamia sultanului Mehmed al IV-lea, mai inainte fusese o biserică..... Geamia este acoperită cu olane roşii şi e lucrată cu multă pricepere, încât pare o operă aleasă. În afară de construcţiile acestea, mai sus arătate, nu mai sunt alte clădiri în fortareaţa din mijloc, în centrul acestei cetăţi interioare se află un teren liber[23].

Interesante rămân şi mărturiile lui Celebi despre statuile din cetate, cea ecvestră a regelui Ladislau I şi cele în picioare ale aceluiaşi Ladislau, Ştefan al II-lea şi Emeric, în ciuda unor clare exagerări: *În faţa cetăţii Oradiei stăteau talismanele şi statuile unor domnitori vestiţi. Mulţi erau din bronz şi stăteau călări. Ali Aga din Făget zise: Ce fel de idoli leproşi sunt aceştia? Şi dând pinteni calului şi-a lovit sabia cu atâta putere într-una din numitele statui de bronz, încât, dintr-o lovitură, i-a tăiat mâna dreaptă ca pe un castravete. Apoi şi alţii au tăbărât cu săbiile asupra acestui idol. Multora li s-au rupt săbiile în*

[23] *Ibidem*, p. 659 – 661.

bucăţi, dar Ali aga avea o veche sabie germană şi a sfârtecat cu ea mulţi idoli. Aceste statui erau atât de frumoase încât toate stăluceau de polei de aur şi fiecare preţuia cât un haraci grecesc. Aveau ochi de pietre, care luminează noaptea, unghiile erau din diamante de douăzeci de carate, iar în mâinile unora se aflau buzdugane şi suliţi de bronz, încrustate cu pietre preţioase; la mijloc erau încinşi cu brâu, iar umerii erau împodobiţi cu scuturi de apărare. Unii erau călări, iar alţii pedeştri; cine privea caii credea că sunt vii. Fiecare din ei (idolii) erau înalţi cât doi oameni. Ali paşa.... a predat acelui agă diferitele tacâmuri de argint şi aur, sumedenie de cruci şi crucifixe, lucrate cu măiestrie şi împodobite cu pietre scumpe, salbe şi diademe aurite şi încrustate cu perle, diamante şi safire, diferite mărfuri, postavuri şi rufărie. Apoi a incărcat pe care trase de câte douăzeci-treizeci de perechi de bivoli şi boi obiectele şi statuile ciudate, mai sus amintite, tablourile minunate, cele câteva mii de clopote şi clopoţei, diferitele tunuri mari, tunurile aurite şi celelalte arme împodobite. .....Am plecat de la Oradea impreună cu aga lui Ali paşa şi cu vreo trei mii de ostaşi şi cu şapte sute de care cu bagaje şi, pornind, cu numele lui Allah, spre miazăzi, am sosit in cetatea Batăr. De acolo am ajuns la cetatea Ineu. Apoi, trecând prin Timişoara şi prin palanca Denta, am sosit la palanca Panciova. De aici, timp de trei zile, am transportat pe vase mulţimea de care şi bagaje şi am sosit în cetatea Belgrad". Este mai mult ca sigurcă avem de-a face cu ultima mărturie privind ansamblul sculptural din cetatea orădeană înaintea distrugerii lui.

Printre multe alte amănunte legate de asediul propriu-zis, Evlia Celebi notează despre oraş: *.....Slavă lui Allah, am găsit oraşul Oradea înfloritor, căci în timpul cuceririi îl lăsaserăm în ruină....În cele patru părţi ale cetăţii se găsesc şapte suburbii mai frumoase decât grădinile raiului, iar în fiecare din ele, adunându-se mulţimi mari de oameni, ca marea se făceau târguri*[24]. Dincolo de limbajul tipic unui călător oriental, era limpede că noua administraţie otomană, instalată în toamna anului 1660, s-a îngrijit grabnic de refacerea cetăţii şi oraşului, devastate de asediu.

Descrierile călătorilor străni despre cetatea Oradea, mai sus amintite, nu reprezintă, aşa cum reiese din notele de subsol, o noutate în istoriografia românească. Am ţinut însă la integrarea acestor mărturii în lucrarea de faţă, tocmai pentru a le corobora cu cercetările arheologice din cetate, mai vechi sau mai noi. Mărturiile le confirmă în majoritate. Interesante sunt informaţiile despre cel mai important monument medieval din interiorul cetăţii, catedrala episcopală, azi demult dispărută, şi care necesită o nouă abordare arheologică pe baze moderne de stratigrafie, cele despre statuile ş mormintele regilor sanctificaţi sau îngropaţi aici, dar şi cele legate de starea cetăţii propriu-zise, în diferitele ei faze de existenţă. Sunt mărturii de epocă unice, care, repetăm, au fost confirmate în mare măsură de săpăturile arheologice de aici.

[24] *Ibidem*, p. 661.

Concluzii

Noile cercetări arheologice efectuate în cetatea orădeană permit deja câteva sublinieri cu rosturi de concluzii definitive. La acestea au contribuit analiza secțiunilor trasate, a stratigrafiei propriu-zise, precum și a abundentului material arheologic recoltat.

Prima subliniere ține de confirmarea cronologiei timpurii a monumentului. Analiza stratigrafiei și a materialului aferent infirmă categoric ipoteza datării cetății ridicată cu val de pământ și palisadă în secolul al X-lea, după cum a propus istoricul de artă Balogh Jolán. Lipsesc din nomenclatorul pieselor timpurii cerceii terminați în formă literei S, vasele cu gât canelat, artefacte care ar putea coborî datarea cetății mai jos de finele secolului al XI-lea, când regele Ladislau I ridică pe culmea unui mic monticol aflat între brațele Crișului Repede fortificația amintită.

În continuare, putem afirma că această cetate a avut la origini un val de pământ surmontat de o palisadă simplă, transformată ulterior într-una complexă, protejând probabil o biserică-sală, cu absidă semicirculară, sediul episcopiei de Oradea, un palat episcopal – ambele ridicate în stil romanic. Câteva locuințe și anexe gospodărești întregeau un peisaj încă modest. Existența unor elemente din piatră, alături de cele din lemn și pământ, la fortificația începutului de secol XIII, informație venită deocamdată doar pe baze documentare, nu poate fi exclusă.

A doua subliniere este legată de ansamblul medieval din piatră de la Oradea. Invazia tătară din anul 1241 a produs, din cauza marilor distrugeri, noi provocări arhitectonice în toate compartimentele ansamblului. Un bun deja câștigat este delimitarea în mai multe puncte a noii fortificații: un zid masiv din piatră de carieră, flancat de turnuri și întărit la exterior cu un șanț de protecție umplut cu apele calde ale pârâului Peța. În interior, palatul episcopal a fost construcția care a beneficiat de cele mai multe dintre noile săpături arheologice. Alcătuit din două aripi ridicate succesiv, palatul a suferit de-a lungul a peste două secole și jumătate de funcționare numeroase transformări interioare și mai multe moduri de racordare a celor două aripi, unele greu de explicat astăzi, în ciuda cercetării arheologice a arealului pandant. Faimos centru episcopal catolic, Oradea a devenit în perioada secolelor XIV – XV vestită și pentru bogăția sa remarcabilă, provenită de pe urma unui vast domeniu aferent. Epicopia, protejată de cetate, și-a avut momentul de glorie tocmai prin impulsul umanist, de sorginte italiană, a mai-marilor ei, care au pecetluit și marile pelerinaje în interiorul impozantei catedrale gotice, loc de înhumare a unor regi sanctificați, unii dintre ei socotiți drept taumaturgi.

Asediile, cutremurele, schimbarea de adeziune religioasă a populației la jumătatea secolului al XVI-lea, noile realități politice, dar și scurgerea iremediabilă a timpului, au afectat implacabil ansamblul medieval orădean. Noul context politico - militar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cauzat de expansiunea otomană în centrul Europei, va obliga tânărul principat al Transilvaniei să-și reconsidere strategia defensivă, investind timp de o jumătate de secol sume enorme pentru transformarea radicală a complexului orădean, atât în cazul cetății propriu-zise, devenită una modernă pentru acele vremuri, cu bastioane ridicate în stil italian nou, dar și prin construirea unui nou ansamblu interior, palatul princiar, ridicat pe locul vechiului palat episcopal, demolat, alături de catedrală, în contextul desființării instituției episcopale după anul 1565. Cu acest moment de răscruce, întregul complex medieval de la Oradea dispare la începutul secolului al XVII-lea, el devenind astfel subiectul de analiză al arheologilor medieviști.

A treia analiză vizează materialul arheologic escoperit. Din punct de vedere cronologic el se întinde de la piesele datate în secolele XI–XII, în cazul ceramicii de factură bizantină și a căldărilor din lut, până la cele târzii, datate în veacurile XVII–XVIII. Fără a greși, putem susține că tocmai acest compartiment rezultat de pe urma săpăturilor arheologice aduce numeroase noutăți sau analogii, care au permis, mai ales în ultimii ani, elaborarea unor studii monografice pe diverite categorii de piese. Analogiile confirmă „racordarea" Oradiei la spațiul transilvănean, completat cu cel central-european și cu anumite filiații sud-est europene. S-a constatat încă o dată faptul că, mai ales în cazul materialului timpuriu, încadrarea lui pe criterii de apartenență etnică poate duce la concluzii aflate foarte departe de realitate. Varietatea materialului arheologic descoperit a putut facilita bune compartimentări, care au permis uneori închegări micromonografice pentru anumite categorii de artefacte mai puțin studiate pentru arealul transilvan: sticlăria, piesele din os, anumite piese din bronz, ceramica orientală din perioada pașalâcului de Oradea, ceramica de import etc. Faptul că multe dintre piesele descoperite au intrat într-un binemeritat proces de restaurare reprezintă un alt bun deja câștigat: publicul larg va avea la dispoziție și elemente palpabile legate de cercetările arheologice din cetate, realizate în fapt din bani publici.

Arheologia a fost generoasă cu cetatea orădeană. Încă la finele secolului al XIX-lea, prin campaniile anilor 1881 și 1883 și mai apoi în intervalul 1911 - 1912, catedrala episcopală, cel mai impozant edificiu al ansamblului orădean, a intrat în atenția arheologilor. Cu siguranță, tehnica de săpătură a fost cea a momentului, de dezvelire a zidurilor, realitate care nu a permis observații stratigrafice judicioase. Materialul arheologic, în afara celui din piatră, s-a piedut și el în mare parte în zbuciumul veacului XX.

Intrată timp de decenii într-un nemeritat con de umbră, cetatea a revenit în conștiința orădenilor tocmai prin reînceperea cercetărilor arheologice la începutul ultimului deceniu al secolului XX. Acumulările de atunci au permis ca, un deceniu mai târziu, să fie publicată, în condițiile și sub auspiciile pe care le-am amintit deja în *Preambul,* prima monografie dedicată unuia dintre cele mai importante monumente dispărute din cetate: palatul episcopal. Chiar dacă ulterior săpăturile nu au mai avut cadența de la început, alte secțiuni au atins, uneori dezvelind exhaustiv, și alte obiective ale vechilor ansambluri dispărute precum poarta principală de acces în cetatea medievală, zidul de incintă, complexe ale primelor secole de funcționare ale cetății, anexe demolate ale actualului palat princiar, bastionul Ciunt etc., toate putând face obiectul unor noi studii de specialitate.

La final, dincolo de aceste considerente, să amintim cel mai îmbucurător fapt: după decenii de nepăsare și ruinare lentă, cetatea de la Oradea a intrat în sfârșit, de foarte puțin timp, într-un binemeritat proces de restaurare, datorită unei masive finanțări europene, la finele căruia suntem convinși că își va recăpăta strălucirea de odinioară.

Bibliografie

Alaiba Ruxandra, *Tezaurul de la Schinetea, jud. Vaslui*, în *Arh. Med.*, IV, 2002.

Alexandrescu D. Alexandrina, Constantinescu N., *Săpăturile de salvare de pe Dealul Şprenghi*, în *M.C.A.*, VI, 1959.

Alexandrescu D. Alexandrina, *Săpăturile de salvare de la Sântion*, în *S.C.I.V.*, VI, 1955, nr. 3 – 4.

Andea Susana *Itinerariile regilor în Transilvania voievodală şi în comitatele vestice şi nordice*, în *Transilvania (secolele XIII – XVII). Studii Istorice* (coordonator Susana Andea), Bucureşti, 2005.

András A., *Magna Curia din Deva. Contribuţii la istoria construcţiilor*, în *Ars Trans.*, III, 1993.

Anghel Gh., Berciu I., *Cetăţi medievale din sud - vestul Transilvaniei*, Bucureşti, 1968.

Anghel Gh., *Cetăţile medievale din Transilvania*, Bucureşti, 1972.

Anghel Gh., *O locuinţă din secolul al XVII-lea descoperită la Alba Iulia*, în *Apulum*, VI, 1967.

Anghel Gh., Blăjan M., *Săpăturile arheologice de la Sânmiclăuş (com. Şona, jud. Alba), 1974*, în *Apulum*, XV, 1977.

Andronic Al., Neamţu Eugenia, *Cercetări arheologice pe teritoriul oraşului Iaşi între anii 1956 - 1960*, în *Arh. Mold.*, II – III, 1964.

Arion Gh., *Contribuţii la cunoaşterea ceramicii feudale clujene*, în *Studia Univ.Babeş - Bolyai*, II, 1965.

Artimon Al., *Oraşul medieval Trotuş în secolele XIV - XVII. Geneză şi evoluţie*, Bacău, 2003.

Attila G., *Hódottságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében*, în *A Wosinsky Mór Múseum évkönyve*, XXVI, 2004.

Avram Al., *Arhitectura romanică din nord - vestul României*, Sibiu, 2006.

Avram Al., *Din contribuţia maselor populare transilvănene la lupta antiotomană. Constructorii cetăţii din Oradea în ultima treime a secolului al XVI-lea*, în *St. Com. Muz. Brukenthal. Arh.Ist.*, 20, 1977.

Avram Al., *Fortificaţii medievale din Crişana*, în *Biharea*, I, 1973.

Avram Al., *In memoriam Radu Popa: Săpăturile arheologice de la Sânnicolau de Beiuş – locul „La Turn", consideraţii asupra bisericilor-sală romanice cu absidă semicirculară din Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995.

Balás Margit, *A váradi kapitányság története*, Nagyvárad, 1917.

Baldescu Irina, *Joris e Jacob Hoefnagel, artiste e Viaggiatori: Territorio e vedute di citta in Civitates Orbis Terrarum, Liber Sextus (Köln 1617 - 1618)*, în *Studia Patzinaka*, 6, 2008, p. 7 – 35.

Irina Baldescu, *Arte e politica. Osservationi intorno a due statue equestri medievali: S.Giorgio, Praga,*

1373; S Ladislao, Oradea/Grosswardein, 1390, în *Studia Patzinaka,* 6, 2008, p. 103 – 128.
Balint I. (coordonator), *Boldog Várad,* Budapest, 1992.
Balogh Jolán, *Erdélyi renaissance,* Koloszvár, vol. I, 1943.
Balogh Jolán, *Varadinum. Várad Vára,* Budapest, vol. I – II, 1982.
Balogh Jolán, *Vég-Várad vára,* Koloszvár, 1947.
Baltag Gh., *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighişoara,* în *Marisia,* IX, 1979.
Barbu M., Zdroba M., *Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu,* în *Ziridava,* XI, 1979.
Barta G., *Episcopul orădean Gheorghe Martinuzzi şi pacea de la Oradea,* în *Crisia,* XXII, 1992.
Batariuc Paraschiva Victoria, *Cahle cu subiecte religioase descoperite în Moldova,* în *Ars Trans.,* IV, 1994.
Batariuc Paraschiva Victoria, *Cahle descoperite în locuințe de orăşeni la Suceava,* în *Arh. Med.,* I, 1996.
Batariuc Victoria Paraschiva, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV – XVII),* Suceava, 1999.
Batariuc Paraschiva Victoria, *Sticla medievală din colecția Romstorfer,* în *Arh. Med.,* IV, 2002.
Batariuc Victoria Paraschiva, *Mijloace de iluminat medievale păstrate în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina din Suceava,* în *Arh. Mold.,* XXXI, 2008.
Batariuc V. Paraschiva, Hău Fl., *Necropola medievală de la Siret – Punctul C.E.C.,* în *Suceava,* XXIX – XXX, 2002 – 2003, vol. I.
Batariuc Paraschiva Victoria, Pescaru E., *Cahle descoperite la Germisara (Geoagiu – Băi, jud. Hunedoara),* în *Sargeția,* XXVI, 1995 – 1996, nr. 1.
Bârnea P., Batariuc Paraschiva Victoria, *Cahle descoperite în Moldova dintre Prut şi Nistru,* în *Arh. Mold.,* XVII, 1994.
Băcueț D., *Contribuții la repertoriul arheologic al localității Şicula (jud. Arad),* în *Ziridava,* XXI, 1998.
Băcuieț D. A., *Observații privind tipurile de căldări de lut din Transilvania, Crişana şi Banat,* în *An. Ist.Cerc. Socio - Umane,* III, 1996.
Băcueț D., Bordi L., *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Şicula,* în *Ziridava,* XIX – XX, 1996.
Bătrâna Lia. şi colab., *Cercetările arheologice de la Fântâna Mare, com. Vadu Moldovei, jud. Suceava,* în *Cerc. Arh.,* VII, 1984.
Bătrâna Lia, Bătrâna A., *Cercetările arheologice de la Horodnic (jud. Suceava),* în *Suceava,* V, 1978.
Báko G., *Elemente de origine locală şi răsăriteană în arhitectura militară a epocii feudale timpurii în Transilvania,* în *Studii şi Art. Ist.,* III, 1961.
Bejan A., *Banatul în secolele IV – XII,* Timişoara, 1995.
Bejenariu Luminița, *Date arheozoologice,* în A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal,* Oradea, 2002.
Belea A., *Raport asupra unor pietre de construcție din zidurile cetății Oradea. Unele considerații asupra locurilor de origine,* în A. A. Rusu (sub redacția), în *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal,* Oradea, 2002.
Bencze Ünige, *Date preliminare privind ceramica ştampilată din Transilvania. Secolele XIV – XVI,* în *Vasaria medievalia,* (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2008.
Benda Judit, *Fazekasműhely a 18. századi Vizivárosban,* în *Bud. Rég.,* XL, 2006.
Benkö E., *Kelet-Erdély „korai" kövárai,* în *Castrum Bene,* I, 1989.
Benkö E, Demeter I, Székely A., *Középkori mezöváros a Székelyföldön,* Koloszvár, 1997.
Bertalan Vilmosné, *Corrardus „procurator operum domine regine....senioris". Corrardus mester Erzsébet kizályné épitkezéseinek, épitőműhelyének vezetője,* în *Bud. Rég.,* XL, 2007.
Bertalan Vilmosné, *Középkori házak a Budai Káptalan területén,* în *Bud. Rég.,* XXIX, 1992.

Bertalan Vilmosné, *XV – XVII századi diszedények Óbudáról,* în *Bud. Rég.,* XXXII, 1998.

Beşliu M. P., *Le bâtiment – monument historique de Sibiu, Rue d'Ocna, 22. Etude arhaeólogique,* în *Brukenthal Acta Mus.,* II/1, 2007.

Beşliu P M., *Urmele a două cuptoare medievale de ceramică descoperite în Sibiu,* în *Vasaria medievalia,* (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistriţa – Cluj-Napoca, 2007.

Beşliu P. M., *Azilul de bătrâni din Sibiu. Raport de cercetare arheologică 2004 – 2008,* în *Brukenthal Acta. Mus.,* IV/1, 2009.

Beşliu P. M., *Cercetări arheologice din Sibiu, str. Turnului, numărul 7,* în *Brukenthal Acta Mus.,* III/1, 2008.

Blăjan M., *Cercetări arheologice pe teritoriul satelor Petreu (jud Bihor) şi Ady Endre (jud Satu Mare),* în *Crisia,* III, 1973.

Blăjan M., Dörner E., *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldăruşelor de lut (sec. XI – XIII) descoperite pe teritoriul judeţului Arad,* în *Ziridava,* X, 1978.

Bocşe Maria, *Tradiţional şi contemporan în organizarea interiorului locuinţei bihorene (Zona văii superioare a Crişului Negru),* în *Crisia,* XVI, 1986.

Bogdan I., *Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în secolele XIV – XV,* Bucureşti, 1905.

Boldizsar P., *Gótikus kályhacsempék az budavári ásatás leletanyagából,* în *A Móra Ferenc Múz. Évk.,* 1988/1.

Bologan Gh. R., *Lucrări speciale de intervenţie pentru conservarea zidurilor cetăţii Oradea,* în *Heredibus,* I – II, 2005 – 2006.

Bóna I., *Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros,* în *Alba Regia,* XVI, 1978.

Bóna I., *Az Árpádok korai várai ispány várak és határvárak,* Debrecen, 1998.

Bóna I., *Völkervanderung und Frümittelalter (271 – 895),* în *Kurze Geschichte Siebenbürgens,* Budapest, 1990.

Bona P., *Biserica medievală din Caransebeş,* Caransebeş, 1993.

Borcea L., *Bihorul medieval. Oameni. Aşezări. Instituţii.,* Oradea, 2005.

Borcea L., *Configuraţia oraşului: târguri, vămi, privilegii (secolele XIII – XIV),* în Borcea L., Gorun Gh. (coordonatori), *Istoria oraşului Oradea,* ed. II, Oradea, 2007.

Borcea L., *Contribuţii la istoria aşezării Biharea în secolele XI – XVII,* în *Crisia,* XX, 1990.

Borcea L., *Contribuţii la istoria oraşului Oradea în timpul stăpânirii otomane,* în *Crisia,* XI, 1981.

Borcea L., *Contribuţii la istoria politică a Bihorului în epoca lui Mihai Viteazul (1598 – 1606),* în *Crisia,* V, 1975.

Borcea L., *Cronica de Jale a lui Ioan Szalárdi. Studiu critic,* Oradea, 2007.

Borcea L., *Istoria căpităniei de Oradea,* în *A.I.I.A. Cluj-Napoca,* XXIV, 1981.

Borcea, L., *Istoriografia privitoare la atestarea începuturilor oraşului Oradea,* în *Crisia,* IV, 1974.

Borcea L., *Oamenii din cetăţile de margine ale nord-vestului Transilvaniei în epoca principatului (secolele XVI – XVII),* în *Crisia,* XVII, 1987.

Borcea L., *Veniturile din vămi pe teritoriul oraşului reflectate în Statutele Capitlului din Oradea (1374),* în *Crisia,* XXIII, 1993.

Borcea, L., Gorun Gh., (coordonatori), *Istoria oraşului Oradea,* ed. I, Oradea, 1995.

Boroneanţ V., *Consideraţii asupra locuirii feudale de la Cladova, judeţul Arad, în lumina descoperirilor arheologice şi a unor investigaţii istorice,* în *Ziridava,* XIV, 1982.

Boroneanţ V., *Consideraţii preliminare asupra cercetărilor de la Cladova (comuna Păuliş, jud. Arad),* în *Ziridava,* X, 1978.

Boroneanţ V., *Sondajul arheologic privind feudalismul timpuriu de la Zăbrani – „Sătuţ",* în *Ziridava,* VI, 1976.

Borovszky S., *Biharvármegye és Nagyvárad,* Budapest, 1904.

Budaházy Şt, Pop Al., *O protospiţerie în Oradea în anul 1598,* în *Heredibus,* I – II, 2005 – 2006.

Bulzan S., Ghemiş C., Fazecaş G., *Săpăturile de salvare de la Oradea - Punctul Salca "Pepinieră"*, în *Crisia*, XXX, 2000.

Bunytai V., *A varádi púspökség története alapitásátol a jelenkorig*, Nagyvárad, vol. I - III, 1883 - 1884.

Bunytai V., *A varádikáptalan legrégibb státutumai* Nagyvárad, 1886.

Bunytai V., *Nagyvárad a török foglalás korában*, Budapest, 1892.

Burai A., *Despre cetatea de tip italian de la Satu Mare*, în *Satu Mare. St. Com.*, I, 1969.

Burnichioiu Ileana, Rusu A. A., *Mozaicurile medievale de la Bizere. The medieval mosaics from Bizere. Die Mittelalterlichen Mosaiken von Bizere*, Cluj-Napoca, 2006.

Busuioc Elena, *Ceramica locală de uz casnic din secolul al XIV -lea de la Suceava (Parteaa II-a)*, în *S.C.I.V.*, XV, 1964, nr. 2.

Busuioc Elena, *Noi date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului*, în *Suceava*, 5, 1978.

Busuioc Elena, Cârstoiu Monica Mărgineanu, *Mittelalterliche Kachelofenarten in den rumanischen Fürstentümerns (XIV - XV Jarhhunderts)*, în *Dacia n.s.*, XXIII, 1979.

Buthmann N., *Das schnelle Ende der Burg Wartenberg ? Eine wissenschaftliche Hypotheze wird überprüft*, în *Burgen - Forschung in Hessen*, Marburg, 1996.

Buzás G., *A pacsi ferences kolostor kárdése*, în *Com. Arch. Hung.*, 1992.

Buzás G., Lövei P., *Lapidarium Hungaricum. 2. Pest megye I. Visegrad, király palota 1*, Budapest, 1990.

Cândea I., *Brăila. Origini şi evoluţie până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995.

Cantacuzino Gh., Trohani G., *Săpăturile arheologice de la Cătălui - Căscioarele, jud. Ilfov*, în *Cerc. Arh.*, III, 1979.

Căpăţână D., *Cercetări arheologice la cetatea medievală de la Giurgiu*, în *S.M.M.I.M.*, 16, 1983.

Căpăţână D., Teodor E., S., Ioniţă A., Ciupercă B., Bădescu Al., *Cetatea de la Tabla Buţii (com. Ceraşu, jud. Prahova) - campaniile arheologice 1995 - 1996, 1998*, în *M.C.A.s.n.*, IV, 2008.

Chaloupka J., *Bronzova Kovani, Spony a Nektere Jine Nalezy z historicko - archeologickeho vyzkumu Kralicke Tvrze*, în *Casopis. Acta. Mus. Mor.*, LXXII, 1987.

Chiriac A., *Styles dans l'arhitécture d' Oradea (XIV-e - XX-e siécles)*, în Transylvanian Review, IX, nr. 3, 2000.

Chiriac A., *Planimetria bisericilor de zid din Bihor*, în *Artă europeană. Artă românească. Centenar Virgil Vătăşianu*, Oradea, 2002.

Chiţescu L. şi colab., *Cercetările arheologice de la Piua Petrii (Oraşul de Floci)*, în *M.C.A.*, XV, 1983.

Ciure Florina, Simon Al., *Sigismund de Luxemburg and his Time*, Oradea, 2007.

Cociş S., Voişian V., Paki Adela, Rotea M., *Raport preliminar privind cercetările arheologice din strada Victor Deleu în Cluj - Napoca. I. Campaniile 1992 - 1994*, în *A.M.N.*, 32/I, 1995.

Codrea I., *Meşterii constructori din Transilvania - secolele XIII - XVI -*, în *Sargetia*, XXXIII, 2005.

Codrea I., *Şantierul de construcţii medieval din Transilvania - secolele XIII - XVI -*, în *Sargetia*, XXXI, 2003.

Constantinescu N., *Coconi. Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân. Studiu arheologic şi istoric*, Bucureşti, 1972.

Constantinescu N. (coordonator), *Târgovişte: reşedinţa voievodală (1400 - 1700) - Cercetări Arheologice (1961 - 1986)*, Târgovişte, 2009.

Cosma C., *Ceramica prefeudală şi feudală timpurie de la Orşova*, în *Eph. Nap.*, II, 1992.

Cosma C., *Vestul şi nord-vestul României în secolele VIII - X d.H.*, Cluj - Napoca, 2002.

Costea Fl., *Obiecte metalice descoperite în cetatea de pe Măgura Codlei*, în *Cumidava*, 2, 1968.

Costin M., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, în *Opere*, Bucureşti, 1958..

Crângaci - Ţiplic Maria - Emilia, *Obiectele speciale*, în Daniela Marcu Istrate, *Sibiu. Piaţa Huet. Monografie arheologică. I.*, Sibiu, 2007.

Crişan Gabriela, *Un monumente de artă medievală - biserica din Remetea*, în *Biharea*, I, 1973.

Crişan I., *Aşezări, monumente şi descoperiri feudale timpurii şi feudale din hotarele comunelor Cefa, Nojorid şi Sântandrei (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XX, 1990.

Crişan I., *Aşezări rurale medievale din Crişana (secolele X – XIII)*, Oradea, 2006.

Crişan I., *Cefa. De la începuturi până în secolul al XVII-lea*, Oradea, 2007.

Crişan I., *Cercetări arheologice de salvare la sud-vest de Oradea*, în, *Analele Univ. Oradea. Ist. Arh.. Filos.* II, 1992.

Crişan I., *Complexe gospodăreşti descoperite în anul 1994 în aşezarea Cefa - La Pădure, judeţul Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995.

Crişan I., *Doi pinteni medievali descoperiţi pe valea Crişului Negru*, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizaţiei româneşti în context european*, Cluj – Napoca, 2003.

Crişan I., *O locuinţă medieval timpurie descoperită la Cefa (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXI, 1991.

Crişan I., *Piese de podoabă şi de vestimentaţie din aşezarea medievală Rădvani (jud. Bihor)*, în *Arh. Med.*, V, 2005.

Crişan I., *Săpăturile arheologice din anul 1993 de pe şantierul arheologic Cefa - La Pădure, judeţul Bihor*, în *Crisia*, XXIV, 1994.

Crişan I., *Sondajul arheologic de la Sânnicolau Român (jud. Bihor)*, în *Analele Univ.Oradea*, I, 1991.

Crişan I., *Un cuptor din vatra satului medieval Rădvani*, în *Banatica*, 18, 2008.

Crişan I., Marta D., Ghemiş C., *Cercetări arheologice de teren pe raza localităţii Ateaş (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXVI – XXVII, 1996 – 1997.

Crişan I., Zuh I., *Cercetările arheologice de la Salonta*, în *Crisia*, XXXI, 2001.

Csaba L., *Die Bischofsburg von Györ (Raab)* în *Bischöfliche Burgen und Rezidenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992.

Csiffary G. *Varkocs Tamás Egri várkapitány emlékezete*, în *Agria*, 40, 2004.

Danko Katalin J., *A sárospataki Castellum kutatása*, în *Castrum Bene*, 2, 1990, Budapest, 1992.

Deák F., *Nagyvárad elvesztése 1660-ban*, în *Értekezések a történelmi tudományok köréből*, VII, 1878, nr. 1.

Decei A., *Incursiunea (akîn) lui Mihailoglu Ali bey asupra Orăzii la 1474*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu Ştefan Pascu*, Cluj, 1974.

Dercsény D., *A nagyváradi vár*, în *Épitészet*, IV, 1942.

Diaconu P., *Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X – XIII)*, în *S.C.I.V.*, VII, 1956, nr. 3 – 4.

Diaconu P., *Din nou despre căldările de lut*, în *Recenzii şi discuţii arheologice*, Călăraşi, 1994, vol. I.

Diaconu P., Vâlceanu D., *Păcuiul lui Soare*, Bucureşti, 1972, vol. I.

Dinu Niculina, *Ceramica de import*, în Fl. Draşoveanu, C. Feneşan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopeczy, Hedy M – Kiss, R. Şeptilici, Niculina Dinu, *Timişoara în amurgul evului mediu. Rezultatul cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, Timişoara, 2007.

Djordjevic V., Djordjevic Jelena, Redicevic D., *New medieval archaeological researches in the region of Pancevo*, în *Banatica*, 17, 2005.

Domokos Gy., *Az olasz várépitészet és alkalmaszása a magyar végvári rendzes kiépitésében*, în *Hagyomány és korszerüség a XVI - XVII században*, Eger, 1997.

Drăghiceanu V., *Curtea domnească din Argeş*,în *B.C.M.I.*, X – XVI, 1917 – 1923.

Drăguţ V., *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească*, Bucureşti, ed. II, 2000.

Dumitraşcu Edith, *Oradea medievală văzută de călători străini şi cronicari turci*, în *Semicentenarul Partidului Comunist Român în Bihor*, Oradea, 1971.

Dumitraşcu S., *Biharea I. Săpturile arheologice din anii 1973 – 1980*, Oradea, 1995.

Dumitraşcu S., *Ceramica românească descoperită în Crişana*, în *Crisia*, VIII, 1978.

Dumitraşcu S., Crişan I., *Cuptoare de ars ceramică descoperite la Sânnicolau Român, judeţul Bihor*, în *Crisia*, XVIII, 1988.

Dumitraşcu S., Crişan I., *Descoperiri şi cercetări arheologice din anul 1988 de la Sânnicolau Român, județul Bihor,* în *Crisia,* XX, 1990.

Dumitroaia Gh., *Muzeul Cetatea Neamț,* Piatra Neamţ, 2009.

Emödi I., *Fragmentele arhitectonice renascentiste de la Pomezău,* în *Crisia,* XVI, 1986.

Emödi I., *Un depozit de unelte medievale descoperit la Şoimi (j. Bihor),* în *Crisia,* X, 1980.

Emödi J., *Contribuții la cunoaşterea istoriei construcției cetății renascentiste din Oradea,* în *Crisia,* XXIX, 1999.

Emödi J., *Istoria cărămizii în Bihor,* în *Crisia,* XXXIV, 2004.

Emödi J., *Téglás Váradrol és köryékéről,* în *Történeti adatok Nagyvárad múltjából,* Nagyvárad, vol. I, 1998.

Emödi J., *Történeti adatok Nagyvárad múltjából,* Nagyvárad, vol. II, 1999.

Emödi T., *A Kusalyi Jakcsok számazása és vár,* în *Turul,* 69, 1999, 3 – 4 füzet.

Emödi T., *Cercetările efectuate la biserica reformată din Săcuieni (jud. Bihor),* în *Arhitectura medievală religioasă din Transilvania,* Satu Mare, 1999.

Emödi, T., *Mănăstirea franciscanilor conventuali din Oradea,* în *Ars Trans.,* VII, 1997.

Emödi T., Marta D., *O planimetrie inedită: „rotonda" de la Vaida (jud. Bihor),* în *Arh. Med.,* V, 2002.

Entz G. *Erdély építészete a 11 – 13. században,* Kolozsvár, 1994.

Erlande-A. Brandenburg, *Catedrala,* Bucureşti, 1993.

Eskenasy V, Rusu A., *Cetatea Mălăieşti şi cnezatul Sălaşului (sec. XIV - XVII),* în *A.I.I.A. Cluj - Napoca,* XXV, 1982.

Feld. I., şi colab., *Újjab késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból,* în *Comm. Arh. Hung.,* 1989.

Felezeu C., *Relații bilaterale politico – diplomatice transilvano – otomane,* în *A.M.N.,* 39 - 40/II, 2002 – 2003.

Feneşan Cristina, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei,* Bucureşti, 1997.

Ferenczi I., *Sovidéki várainkról,* Korond, 1994.

Ferenczi G., Ferenczi I., *Săpăturile arheologice de la Mugeni. Studiu preliminar (III),* în *A.M.N.,* XIV, 1977.

Firu N., *Evlia Celebi. Despre ocuparea cetății Oradea de către turci în anul 1660,* Oradea, 1937.

Florescu F. B., Mozes Tereza, *Ceramica populară din regiunea Crişana,* Oradea, 1967.

Fodor I., *Der uhrsprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel,* în *A.A.H.,* XXIX, 1977, nr. 3 – 4.

S. Forțiu, *Despre prima atestare a denumirii Banatus Timisvariensis (1685),* în *Analele Banatului., s.n., Arh.- Ist.,* XIV, 2, 2006.

Fóerk É., *Árpád-kori templomaink tipusai,* în *A Magyar Mérnök-és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetei,* III, 1926.

Fraknói V., *Várad felszabaditása 1692-ben és XII Incze pápa,* Roma, 1892.

Gábor Gabriella, *Középkori pártaövek Békés megyében,* în *A Békés Megyei Múz. Közl.,* 28, 2006.

Gádor J., *Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg,* în *Acta Arch.,* XXXII, 1980, fasc 1 - 4.

Gaiu C., *Vestigii feudale timpurii pe teritoriul localității Archiud (jud. Bistrița-Năsăud),* în *Marisia,* XXVII, 2003.

Gaiu C., *Vestigii medievale timpurii din Bistrița,* în *Vasaria medievalia,* (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2008.

Gal M. V., *Komlóska – Pusztavár régészeti feltásának eredményei,* în *Hermann Ottó Múz. Évk.,* XLVI, 2007.

Gedai I., *Magyar uralkodók pénzeiken,* Budapest, 1991.

Georgiță M., *Asediul cetății Oradea (1691-1692),* în *Crisia,* XXXI, 2001.

Georgiță M., *Cetatea Oradea în timpul războaielor napoleoniene,* în *Heredibus,* I – II, 2005 – 2006.

Georgiță M., *Contribuții la istoricul cetății Oradea – secolele XVIII – XIX,* în *Crisia,* XXX, 2000.

Georgiță M., *Evoluția lucrărilor de construcții și renovări în cetatea Oradea în primul secol de dominație habsburgică*, în *Heredibus*, I – II, 2005 – 2006.

Georgiță M., *Noi mărturii despre pașalele de Oradea*, în *Analele Univ. Oradea. Ist – Arh.*, XVII, 2007.

Gerelyes Ibolya, *Oszmán – török fárfiöv az Esterházy – gyűjteményből*, în *Fol. Arch.*, XXXIX, 1988.

Gerő L., *Magyarországi várépiteszeét*, Budapest, 1955.

Ghenescu O., *Materiale arheologice medievale din colecția „Dorin Vlad" provenite de la Loman (com. Săsciori, jud. Alba)*, în *Terra Sebus. Acta Mus. Seb.*, I, 2008.

Gheorghiu T. O., *Arhitectura militară de apărare din România*, București, 1985.

Godea I., *La céramique*, Timișoara, 1995.

Goman I., *Cahle din Crișana*, Oradea, 2007.

Greffner O., *Cetatea Șiriei. Contribuții monografice*, Arad, 1976.

Groza O. M., Prada M., *Încercări de reabilitare a cetății Oradea*, în *Heredibus*, I – II, 2005 – 2006.

Groza Othilia, *The implication of the Faculty of Architecture and Constructions in the rehabilitation process of Oradea Fortress*, în *Heredibus*, I – II, 2005 – 2006.

Gyalókai J., *A nagyváradi királyszobrok helyéről*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 3.

Gyalókai J., *A nagyváradi vár 1692 évi átalakitási terve (Báro Borgsdorf Ernö hadmérnöktiszt terve)*, în *Mag.Kat.Szemle*, III, 1933, nr. 4.

Gyalókai J., *A nagyváradi várban 1911-1912-ik évben folyt ásatások eredménye*, în *Biharvárad*, I, 1913.

Gyalókai J., *A váradi vár*, în *Hadtört.Közl.*, XLIII, 1942.

Gyalókai J., *Beatrix királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*,XXXII, 1912, nr. 1.

Gyalókai J., *Nagyvárad középkori vára*, în *Akad.Ért.*, 43, 1933, nr. 453.

Gyalókai J., *Nagyváradi ostroma 1660-ban (két váulattol)*, în *Hadtört. Közl.*, XII, 1911, nr. 1.

Gyalókay J., *Nagyvarád 1692-ban*, în *A biharvármegye és nagyvarádi régészet és történelmi egylet*, Nagyvarád, 1903 – 1909.

Győrfi Z., *Contribuții privind vesela ceramică medieval de la Târgu – Mureș Cetate (sec. XIV – XV)*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2007.

Gyulai P., *Inventarul cetății Oradea la 1632*, în *A.M.N.*, X, 1973.

Hajdú Zs., Nagy Emese Gyöngyvér, *A nyiri izmaeliták központjának. Bözsörmény falunak régészeti leletei II*, în *A Hajdúságy Múz.Évk.*, IX, 1999.

Hálási F. P., *Maria királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1.

Heitel R. R., *În legătură cu unele probleme ale cetăților de piatră medievale, din Transilvania*, în *B.M.I.*, XXXIX, 1970, nr. 2.

Heitel R. R., *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968 – 1977), I*, în *S.C.I.V.A.*, XXXVI, 1985, nr. 3.

Heitel R., *Săpăturile arheologice din așezarea de la Alba Iulia*, în *M.C.A.*, XV, 1983.

Heitel Suzana Móré, *Abația de la Pâncota și vestigiile ei*, Cluj – Napoca, 2006.

Henszlman I., *Jélentés a nagyváradi fölfedeszésröl*, în *Arch. Ért.ú.f.*,II, 1882.

Hoffmann H., *Contribuții la studiul glăjăriilor din sudul și estul Transilvaniei*, în *Aluta*, I, 1970.

Holl – Gyürki Katalin, *A magyarországi üvegművesség fellendülése*, în *Comm. Arh. Hung.*, 1989.

Holl – Gyürki Katalin, *The use of Glass in medieval Hungary*, în *Journal of Glass Studies*, 28, 1986.

Holl Gyürki Katalin, Miklós Zsusza, *Középkori üveghuta a Nógrádi megyei Diósjenő közelében*, în *Arch. Ért.*, 119, 1992, nr 1 – 2.

Holl I., *A középkori késesmesterség. (Régészeti adatok az ausztriai és nürnbergi kések*

elterjedéséhez), în *Arch. Ért.,* 121 – 122, 1994 – 1995.

Holl I., *Közepkori cserépedények a budai várpalotából XIII – XV szazadik,* în *Bud.Rég.,* XX, 1963.

Holl I., *Külföldi kerámia Magyarországon. III. (14 – 17 század)* în *Bud. Rég.,* XL, 2006.

Holl I., *Renaissance Öfen. Mittelalterliche Ofencahlen in Ungarn – V,* în *Acta Arch.,* XLV, 1993, fasc. 1 – 4.

Holl I., *Spatgotische Ofenkacheln. I. Werke einer mitteleuropaischen Ofenhafnerwerkstatt. II. Ein bömischer Ofen am cnde des 15. Jahrhunderst,* în *Acta Arch.,* L, 1998, fasc. 1 – 3.

Holzbauer Z., Spacek J., *Stredoveke osidlenisoutoku Labe s Jizerou,* în *Arch. Hist.,* 4, 1979.

Horváth I., *Der (königliche) erzbischöfliche Palast in Esztergom (Gran) im Spiegel neuerer archaologischer Forschungen,* în *Bischöfliche Burgen und Rezidenzen im Mittelalter,* Pécs, 1992.

Horváth J., *Nagyvárad története,* Nagyvárad, 1942.

Horwáth J., *Mely napon kapitulált Nagyvárad 1692-ben,* în *Hadtört.Közl.,* IX, 1896, nr. 1.

Hoss J., *Archeologicky vyscum hradu sasov a zamku v Kremnici,* în *Arch. Hist.,* 6, 1981.

Huml V., *K vyzkumu predmestskych osad Prahy 12-15. Stoleti – Vysocam a Kobylis,* în *Arch.Hist.,* 4, 1979.

Hurezan P., Szatmari I., *Colecția de cahle și ochiuri de cahlă din evul mediu târziu a muzeului din Arad,* în *Ziridava,* XXI, 1998.

Iambor P., *Așezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII),* Cluj-Napoca, 2005.

Iambor P., *Contribuții arheologice la cunoașterea așezării medieval timpurii de la Cenad (jud. Timiș),* în *Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române,* Cluj-Napoca, 2003.

Iambor P., *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu,* în *A.M.N.,* XIX, 1982.

Iambor P., *Izvoare istorice și terminologia privind așezările fortificate din sec. IX – XIII,* în *A.M.N.,* 26 – 30/II, 1989 – 1993.

Iambor P., *Vase cu gât canelat descoperite în așezările feudale timpurii din Transilvania,* în *A.M.N.,* XXII – XXIII, 1985 – 1986.

Iambor P., Matei Șt., *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur,* în *A.M.N.,* XVI, 1979.

Iambor P., Matei Șt., *Cetatea feudal-timpurie de la Cluj-Mănăștur,* în *A.I.I.A.Cluj,* XVIII, 1975.

Iambor P., Matei Șt., Halasu A., *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăștur,* în *A.M.N.,* XVIII, 1981.

Iambor P., Matei Șt., *Noi cercetări arheologice în complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăștur,* în *A. M.N.,* XX, 1983.

Iercoșan N., *Săpăturile arheologice din județul Satu Mare (1971 – 1990),* în *Satu Mare St.Com.,* IX – X, 1992 – 1993.

Ignat Doina, Marta D., *Cuptoare medievale de ars ceramică descoperite în Oradea – Piața Unirii,* în *Crisia,* XXXIV, 2004.

Ilieș C., *Vorlafiger Bericht über die archeologischen Forschungen der Burg Oradea (Grosswardein), 1991,* în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter,* Pécs, 1992.

Iliescu O., *Istoria monetei în România (1500 î.e.n – 2000). Cronologie – Bibliografie – Glosar,* București, 2000.

Ioniță A., *La céramique du Haut Moyen Âge de Dridu – „La Metereze" (dep. de Ialomița),* în *Dacia n.s.,* XL – XLII, 1996 – 1998.

Irásné Katalin, *Adatok a pesti-sikság Árpad-kori településtörtánetához,* Budapest, 1983.

Irásné Katalin, *Régészeti kutatásokza M 0 autópálya EK-i szakaszán elhelyezkedő 11 – 13 százada falu területén,* în *Bud. Rég.,* XLI, 2008.

Irásné Melis Katalin, Tóth A., *A Budapest Margit – szigeti királyi udvarhely és a domonkos apácakolodtor területénnelőkerült épitészeti kőtöredékek katalógusa,* în *Bud. Rég.,* XL, 2006.

Istrate A., Szőcs. P. L., *Cercetări arheologice la casa „Vulturul Negru". Documente de civilizație urbană la Baia Mare din secolele XV – XVIII*, în *Marmația*, 7/1, 2003.

Istrate Daniela Marcu, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj – Napoca, 2004.

Istrate Daniela Marcu, *Cahle medievale din colecția muzeului din Sebeş (sec. XV – XVI)*, în *Sub zodia Vătățianu. Studii de istoria artei*, Cluj - Napoca, 2002.

Istrate Daniela Marcu, *Cahle medievale din Transilvania. Colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj – Napoca*, în *Satu Mare. St. Com. Seria arheologie*, XXVII – XXI/1, 2000 – 2004.

Istrate Daniela Marcu, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail" şi Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008.

Istrate Daniela Marcu, *Catedrala romano – catolică şi palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie şi istorie (catalog de expoziție)*, Alba Iulia, 2009.

Istrate Daniela Marcu, *Feldioara/Marienburg, in the last Middle Age. Archaeological contributions to the history of the settlement in the 15th – 16th centuries*, în *În memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației româneşti în context european*, Cluj – Napoca, 2003.

Jakó Zs., *Bihari várok kutatásárol*, în *Müvelödes*, V, 1983; VI, 1984.

Jiri H., *Historische und archaeologische erforschung der Stadtburg von Kremnica (Kremnitz)*, în *Acta Arch.*, XLVIII, 1996, nr. 4.

Kárffy Ö., *Nagyvárad 1556-ik évi ostromához*, în *Hadtört.Közl.*, XII, 1911, nr. 4.

Kémenes Mónika, *Kályhacsempék Csik-, Gyergyó- es Kászonszékből 14 – 18. század*, Koloszvár, 2005.

Koncz I., *Nagyváradi kapitulációja 1660-ben*, în *Hadtört.Közl.*,V, 1892, nr. 5.

Kondorosy Sz., *Cseréppipák a budai Felsö Vizivárosból*, în *Bud. Rég.*, XLI, 2008.

Kopeczny Zsuszanna, *Ceramica medievală locală (sec. XIV – XVII)*, în Fl. Draşoveanu, C. Feneşan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopeczy, Hedy M – Kiss, R. Şeptilici, Niculina Dinu, *Timişoara în amurgul evului mediu. Rezultatul cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, Timişoara, 2007.

Kopeczny Zsuzsanna, *Ferecături de cărți medievale în descoperirile arheologice din Transilvania*, în *Arh. Med.*, VII, 2007.

Kopeczny Zsuzsanna, *Obiectele din metal*, în Fl. Draşoveanu, C. Feneşan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopeczy, Hedy M – Kiss, R. Şeptilici, Niculina Dinu, *Timişoara în amurgul evului mediu. Rezultatul cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, Timişoara, 2007.

Kovács A., *L'architteto del'anno 1570 della fortezza di Oradea*, în *Omaggio a Dinu Adameşteanu*, Cluj-Napoca, 1996.

Kovács A., *Szabályos alaprajzú olasz bástyás várkastélyok Erdélyben*, în *Művélődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1980.

Kovács A., Ţoca M., *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea*, în *Studia Univ. Babeş-Bolyai*, XVIII, 1973, nr. 2.

Kovács A., Ţoca M., *Adalékok a váradi fejedelmi palota építészetörténetéhez*, în *Művélődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1979.

Kovács B., *A Dobó István vármuzeum cseréppipái*, în *A Egri Muz. Évk.*, I, 1963.

Kovács Gyöngyi, *A Töröszentmiklós – Rósza téri későközépkori vaseszkölelet*, în *Arch.Ért.*, 117, 1990.

Kovács Gyöngyi, *Cseréppipák a 17 – 18 századból*, în *Bud. Rég.*, XXXVIII, 2004.

Kovács Gyöngyi, *Török kerámia Szolnokon*, Szolnok, 1984.

Kovalovszki Júlia, *A pálos remeték Szent Kereszt – kolostora (Méri István ásatása Klastrompusztán*, în *Comm. Arch. Hung.*, 1992.

König C., *Scurt istoric al evoluției armelor de foc portative (secolele XIV - XVIII)*, în *S.M.M.I.M.*, 1, 1968.

Kropf. L., *Nagyáradi kapitulációja*, în *Hadtört. Közl.*,VIII, 1895, nr. 4.

Kruppe J., *Studia nad ceramika XIV wieku ze starego miasta w Warszawie*, Warszawa, 1964.

Lakatos A., *10 - 11. századi temető Köröstarjan-Csordésdombon (Tărian, Romania)*, în *Arch.Ért.*, 128, 2003, nr. 1 - 2.

Lantos Andreea, *Középkori templom és temetőrészlet Homokmégy - Szentegyházpart*, în *Arch. Ért.*, 134, 2009.

László F., *Die archaologische Forschung der frühen Baugeschichte der Bischofburg in Eger (Erlau) und ihre wichtigeren Ergebnise*, în *Bischöfliche Burgen und Rezidenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992.

László F., *Die Burg von Eger*, Eger, 1992.

Lázár Sarolta, *Árpád-kori szabadban levő kemencék Kesztölc - Tatérszálláson*, în *Arch.Ért.*, 111, 1984, nr. 1.

Liska A., *A dobozi Sámson*, în *Arch.Ért.*, 133, 2008, nr. 1 - 4.

Lovag Zsusza, *Mittelalterliche Bronzegegenstande des Ungarischen Nationalmuseum*, Budapest, 1999.

Lovag Zsuzsa, *Mittelalterliche bronze - gegenstande des Ungarischen National Museum*, Budapest, 1999.

Lukács A., *Observații privind răspândirea căldărilor de lut pe teritoriul României*, în *S.C.I.V.A.*, 34, 1984, nr. 4.

Lukács Zsuzsa, Szónoky M., Hadnagy Á., *A Szeged - alsóvárosi ferences kolostor kőfaragványairól*, în *Horler Miklós. Hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 1993.

Maggioroti L. A., *A hadépitészet magyarország történetében*, în *Hadtört.Közl.*, XXXVI, 1935, nr. 1 - 2.

Majanovici G., *Kuca iz druge polovine XVII. Veka otkopana u utvrcenom podracu Beogradskog grda - Donjem gradu*, în *Godisnak grada Beograda*, XX, 1973.

Manolescu R., *Comerțul Țării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV - XVI)*, Bucureşti, 1965.

Marcu Daniela, *Cahle medievale descoperite la Vad (jud. Hunedoara)*, în *Ars Trans.*, IV, 1994.

Marcu Daniela, Petrov Gh., *Cahle din secolele XV - XVII în colecțiile muzeelor din Deva şi Hunedoara*, în *Ars Trans.*, III, 1993.

Marcu Daniela, Rusu A. A., *Cahle din secolele XV - XVII descoperite la Zlatna, jud. Alba*, în *Arh. Med.*, III, 2000.

Marki S., *Várparancs 1658-ben*, în *Hadtört. Közl.*, XXVI, 1925, nr. 1 - 2.

Marta D. *Ceramica de factură bizantină descoperită în Cetatea Oradea*, în *Adevărul omeneşte posibil pentru rânduirea binelui. Omagiu profesorului Sever Dumitraşcu la 65 de ani*, Oradea, 2001.

Marta D., *Ceramica de factură orientală descoperită în cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXIV, 1994.

Marta D., *Căldările de lut descoperite în Cetatea Oradea*, în *Studii de istorie medievală şi premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, Cluj-Napoca, 2003.

Marta D., *Descoperiri arheologice medievale din comuna Olcea*, în *Istorie, etnologie, artă. Studii în onoarea lui Ioan Godea*, Oradea, 2009.

Marta D., *Donjonul de la Cheresig (jud. Bihor): istoric şi propuneri de restaurare*, în *Crisia*, XXXIX, 2009.

Marta D., *Istoriografia cetății Oradea*, în *Crisia* , XXX, 2000.

Marta D., *La cité d' Oradea. L' abitat aux XIé - XIIIé siécles*, în *900 Years from Saint Ladislas Death*, Oradea, 1996.

Marta D., *Un cimitir medieval din Cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXXVIII, 2008.

Marta D., Ghemiş C., *Note privind „Vama Sării" de la Vadu Crişului (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXVIII, 1998.

Marta L., Szöcs, P. L. (coord.), *Muzeul Județean Satu Mare. Catalogul colecției de arheologie*, Satu Mare, 2007.

Mărghitan L., *Banatul în lumina arheologiei*, vol. III, Timişoara, 1985

Mărginean Fl, *Cahle medievale târzii din colecția muzeului Arad*, în *Analele Banatului. Arh – Ist.*, XV, 2007.

Mezösine K. Éva, *A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi II*, în *Com. Arch. Hung.*, 1984.

Mihai Dana, *Archaeological documented buildind materials and techniques used for civil and religious monuments în Wallachia, XVI - XVII centuries*, în *Cerc.Arch.*, XI/partea a II-a, 1998 - 2000.

Mihailova Stanceva, *Koleckcijata ot luli viv varnenskija muzej*, în *Izv.Narod.Muzej Varna*, VIII (XXIII), 1972.

Miklos Zsusza, *Árpád – kori földvár Váchartyán – Várhegy*, în *Arch.Ért.*, 105, 1978, nr. 1.

Miklós Zsusza, *Tolna megye várai*, Budapest, 2007.

Mikó Á., *Reneszánsz paloták a váradi várban*, în *Váradi kőtöredekék*, Budapest, 1989.

Mithay S., *A györ – gabonavásártéri XVI – XVII. Századi temető*, în *Comm. Arch. Hung.*, 1985.

Mizgan V., *Brice medievale descoperite în România*, în *Arh. Med.*, IV, 2002.

Módy Gy., *Berettyóújfalu. A herpaály Csonkatorony*, Budapest, 1993.

Molnar Şt., şi colab., *Însemnări pe marginea cercetărilor de la castelul feudal din Lăzarea*, în *A.M.P.*, II, 1978.

Mureşan O., *Un best – seller italian de la sfârşitul secolului al XVII-lea cu privire la oraşele şi cetățile din Banat şi vestul Transilvaniei*, în *A.M.N.*, 39 – 40/II, 2002 – 2003.

Mureşan Olimpia, *Christ (sec. XIV) şi fragmant de inel (sec. XVII). Conservare*, în *Crisia*, XXIX, 1999.

Mureşan Olimpia, *Piese restaurate provenind din cetatea Oradea. Catarame*, în *Crisia*, XXV, 1995.

Mureşan Olimpia, *Problematica monedelor provenind din cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXVIII, 1998.

Mureşan Olimpia, *Cetatea Oradea redivivus: artefacte metalice între descoperire şi restaurare*, Oradea, vol. I, 2009.

Müller M., *Die Turmburg Nürings bei Feinkelstein im Taunus*, în *Burgen – Forschung in Hessen*, Marburg, 1996.

Nagy Emese, *Die Ausgrabungsergebnisse der königlicher-erzbischöflichen Burg in Esztergom (Gran) 1934 – 1969*, în *Bischöfliche Burgen und Rezidenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992.

Nagy L., *Várad szerepe a Partium és Erdély életében a 16 – 17 században*, în *Végvárak és régiók a XVI – XVII században*, Eger, 1993.

Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970.

Neamțu Eugenia, *Cahle cu reprezentarea profetului David descoperite la Baia*, în *S.C.I.V.A.*, 25, 1974, nr. 3.

Neamțu Eugenia, Neamțu V., Cheptea Stela, *Oraşul medieval Baia în secolele XIV – XVII*, Iaşi, vol. I – II, 1980 – 1984.

Negulici Dorina, *Meşteşugari în Braşovul medieval*, în *Cumidava*, XIV, 1989.

Németi I., *Repertoriul arheologic al zonei Carei*, Bucureşti, 1999.

Nicolescu Corina, *Ceramica smălțuită din sec. X – XIV în lumina noilor cercetări arheologice*, în *S.C.I.A.*, II, 1959.

Nicolescu Corina, *La ceramique ottomane des XVIe et XVIIe siecles dans les pays roumains*, în *S. A. O.*, 5 – 6, 1967.

Niedermaier P., *Concepția bisericilor romanice din Transilvania*, în *Ars. Trans.*, VI, 1996.

Nováky G., *A borsodi földvár sánca*, în *A Hermann Ottó Muz. Évk.*, XXX – XXXI, 1993.

Nováky G., Sándorfi Gy., *Untersuchung der Struktur und des Ursprungsder Schanzen der frűhen ungarischen Burgen*, în *Acta Arch.*, XXXIII, 1981, nr. 1 – 4.

Novotny B., *Archeologicky vyzkum hradu „Rotyten" na Morave z 11. Az prvni poloviny 12. Stoleti, jeho hradsky obvod a romansky dvorec Reznovice,* în *Arch. Hist.*, 6, 1981.

Pál E., *Regatul Sfântului Ştefan. Istoria Ungariei medievale 895 – 1526,* Cluj-Napoca, 2006.

Papacostea Ş., *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciadă şi Imperiul mongol,* Bucureşti, 1993.

Parádi N., *A jászberény – tetemházi ásatás,* în *Fol. Arch.*, , XLII, 1991.

Paragină A., *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaţilor în secolele X – XV,* Brăila, 2002.

Paragină A., Bobi V., *Aşezarea medievală rurală de la Bătineşti, jud Vrancea,* în *M.C.A.*, XVII/2, 1993.

Pascu Şt., *Meşteşugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1954.

Pascu Şt., Rusu M., şi alţii, *Cetatea Dăbâca,* în *A.M.N.*, V, 1968.

Păunescu Anca, *Oraşul de Floci. Un oraş dispărut din Muntenia medievală,* Târgovişte, 2005.

Păunescu Anca, Renţa Elena, *Cuptoare medievale de ars ceramică descoperite la Oraşul de Floci, judeţul Ialomiţa,* în *Cerc. Arh.*, XI/partea I.

Petrov Gh., *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara,* în *A. M. N.*, 33/1, 1996.

Pintea Viorica, *Cu privire la aşezarea feudală dela Sopor – Iacobeni,* în *A.M.N.*, IV, 1967.

Poll Ingrid, Adameşteanu Gh. M., *Brăţări de sticlă medievale descoperite în România,* în *Arh. Med.*, I, 1996.

Polla B., *Archaeologische Grabung in Kosice – Krásna. (Beitrag zur mittelalterlichen Geschichte der Ostslowakei)* în *Slov. Arch.*, XXXIV/2, 1986.

Pop Al., *Încercare de reconstituire a sistemului hidrografic defensiv al cetăţii şi oraşului Oradea în prima jumătate a secolului al XVII-lea,* în *Aletheia*, I, 1993.

Pop Al., *Un document ignorat privind istoria farmaciei orădene,* în *Crisia*, XXXV, 2005.

Pop Al., *Varadinum a vizek határolta város és vár,* Nagyvárad, 1999.

Pop H., *Observaţii de topografie arheologică la Şimleul Silvaniei. Cetatea feudală timpurie,* în *Sargeţia*, XXI – XXIV, 1988 – 1991.

Popa R., *O sobă cu cahle – oală din secolul al XIV-lea la Cuhea – Maramureş,* în *S.C.I.V.*, 24, 1973, nr. 1.

Popa R., *Streisângiorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI – XIV în sudul Transilvaniei,* în *R.M.M.M.I.A.*, XLVII, 1978, nr. 1.

Popa R., *La începuturile evului mediu românesc. Ţara Haţegului,* Bucureşti, 1988.

Popa R., Baltag Gh., *Documente de cultură materială orăşenească în Transilvania din a doua jumătate a secolului al XIII-lea,* în *S.C.I.V.A.*, 31, 1980, nr. 1.

Popa R., Căpăţână D., Antál L., *Cercetările arheologice de la Voivozi. Contribuţii la istoria Bihorului în secolele XII – XIV,* în *Crisia*, XVII, 1987.

Popa R., Chidioşan N., Antál L., *O reşedinţă feudală din secolele XI – XIII la Sânnicolau de Beiuş,* în *R.M.M.M.I.A.*, XV, 1984, nr. 2.

R. Popa, N. Chidioşan, *O reşedinţă feudală din secolele XI – XIII la Sânnicolau de Beiuş, pe Crişul Negru,* în *M. C. A.*, XVI, 1986.

Popa R., Ştefănescu R., *Şantierul arheologic Ungra,* în *M.C.A.*, XIV, 1980.

Popa-Lisseanu G., *Izvoarele istoriei românilor. Volumul V. Cântecul de Jale de Rogerius,* Oradea, 2006.

Popescu M. M., *Podoabe medievale din Ţările Române,* Bucureşti, 1970.

Popescu R., *Cahle din timpul lui Ştefan cel Mare cu motive animaliere descoperite la Curtea Domnească din Vaslui,* în *Mem. Antiq.*, IV – VI, 1975 – 1976.

Popovic M., *The fortess of Ras,* Beograd, 1999.

Popovici – Baltă Rodica, *Cercetări arheologice în aşezarea din secolele XIV – XV de la Băiceni (jud. Iaşi),* în *Arh. Mold.*, VIII, 1975.

Popovici Rodica, *Negoeşti, un sat din zona Neamţ în secolele XIV – XVII,* în *Arh. Med.,* IV, 2002.

Prodan D., *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea,* Bucureşti, vol. I – III, 1967 – 1968.

Puşcaş Cr., *Concepte de restaurare. Aplicaţii în cetatea Oradea,* în *Heredibus,* I – II, 2005 – 2006.

Rădulescu Al., Tănase Daniela, Kopeczny Zsuzsanna, *Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timişoara – castelul Huniazilor, 2007,* în *Banatica,* 18, 2008.

Rădulescu Gabriela, *O locuinţă timpurie de la Vermeş. Jud. Bistriţa – Năsăud,* în *Rev. Bistriţei,* VIII, 1993.

Roman T. C., *Cercetări arheologice la casa parohială romano – catolică, Sibiu, 2006,* în *A.M.N.,* 41 – 44/II, 2007.

Romér Fl., *Előzetes jelentés a nagyvarádi várban 1883-ban folytatott ásatásról* în *Arch. Ért.ú.f.,* III, 1883.

Roşu T. L., *Oradea – cetatea Bihor, străveche aşezare voievodală,* în *Comunicări susţinute la sesiunile închinate Semicentenarului Unirii Transilvaniei cu România,* Oradea, 1969.

Roşu T. L., *Oradea – cetatea Bihor, străveche vatră voievodală – din epoca de piatră la sfârşitul secolului al XIV-lea,* Oradea, 1992.

Rusu, A. A., *Arheologia, cronologia şi interpretarea istorică a unor cetăţi medievale timpurii din Transilvania de est. Note critice,* în *Crisia,* XXIV, 1994.

Rusu A. A., *Arheologia cetăţilor medievale din Transilvania,* în *Arh.Med.,* II, 1998.

Rusu, A. A., *Bibliografia fortificaţiilor medievale şi premoderne din Transilvania şi Banat,* Reşiţa, 1996.

Rusu A. A., *Die Bischofsburgen auf dem Gebiet Rumaniens (Der Stand der Forschung),* în *Bischöfsliche Burgen und Rresidenzen im Mittelalter,* Pécs, 1992.

Rusu A. A., *Cahle din Transilvania (I),* în *Ziridava,* XIX – XX, 1996.

Rusu A. A., *Cahle din Transilvania (II),* în *Arh. Med.,* I, 1996.

Rusu A. A., *Cahle din Transilvania (V). Contribuţii la cultul provincial al sfinţilor,* în *Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania,* Cluj – Napoca, 2008.

Rusu A. A., *Castelarea carpatica: fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV),* Cluj-Napoca, 2006.

Rusu, A. A., *Cercetări arheologice în Cetatea Oradea. Sinteza preliminară a anilor 1991 – 1993,* în *Crisia,* XXIII, 1993.

Rusu A. A., *Cetatea Alba Iulia în secolele XI – XV. Cercetări vechi şi noi,* în *Eph.Nap.,* IV, 1994.

Rusu A. A., *Cetatea Haţegului. Monografie istorică şi arheologică,* în *Sargeţia,* XVI – XVII, 1982 – 1983.

Rusu A. A., *Cetatea medievală de la Floreşti (cercetări arheologice din anii 1990 – 1991),* în *Eph. Nap.,* III, 1993.

Rusu A. A., *Corpus Christi din cetatea Oradea. Despre stadiul de cunoaştere a unui tip de inventar liturgic din secolul al XIV-lea,* în *Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania,* Cluj – Napoca, 2008.

Rusu A. A., *Donjoane din Transilvania,* în *A.M.N.,* XVII, 1980.

Rusu A. A., *Geneza domeniilor cetăţilor medievale din Transilvania (sec. XI – XIV),* în *A.I.I.A.Cluj,* XXIII, 1980.

Rusu A. A., *Gotic şi Renaştere la Vinţu de Jos. Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII – XVI, Catalog.,* Cluj-Napoca – Satu Mare, 1998.

Rusu A. A., *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania,* Cluj – Napoca, 2008.

Rusu, A. A., *Les prémieres fortifications médiévales d'Oradea. Observations preliminaries á la suitte des fouilles archéologiques,* în *900 Years from Saint Ladislas Death,* Oradea, 1996.

Rusu A. A., *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale şi documente arheologice,* în *Eph.Nap.,* V, 1995.

Rusu A. A., *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale şi documente arheologice,* în *Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania,* Cluj – Napoca, 2008.

Rusu A. A., *Ţigle şi olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania şi vecinătăţile ei),* în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania,* vol. II, Satu Mare, 2002.

Rusu A. A., *Ţigle şi olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania şi vecinătăţile ei),* în *Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania,* Cluj – Napoca, 2008.

Rusu A. A., (coordonator), *Dicţionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş,* Cluj-Napoca, 2000.

Rusu A. A. (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal,* Oradea, 2002, (autori: A. A. Rusu, D. Marta, R. Lupescu, Simon Z., Fülöp A., Olimpia Mureşan, Luminiţa Băjenariu, M. Benea, Ana Maria Velter, E. O. Târnoveanu).

Rusu A. A., Hurezan G. P., *Cetăţi medievale din judeţul Arad,* Arad, 1999.

Rusu A. A., Hurezan G. P., *Biserici medievale din judeţul Arad,* Arad, 2000.

Rusu A. A., Mărginean Fl., *Prelucrarea osului şi cornului în Transilvania medievală (Început de abordare tematică),* în *Arh.Med.,*V, 2005.

Rusu A. A., Rustoiu A., *Die Bischofsburg in Floreşti (kr. Klausenburg),* în *Bischofliche Bürgen und Residenzen im Mittelalter,* Pecs, 1999.

Rusu C. C., *Iluminatul medieval în Evul Mediu. Transilvania – secolele XI – XVI,* în *Med. Transilvanica,* II, 1998, nr. 1.

Rusu M., *Aspecte ale genezei târgurilor şi oraşelor medievale din Transilvania,* în *Hist. Urb.,* I, 1994, nr. 1.

Rusu M., *Castrul roman Apulum şi cetatea feudală de la Alba Iulia,* în *A.I.I.A.,* XXII, 1979.

Rusu M., *Cetatea Moigrad şi Porţile Meseşului,* în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. Ştefan Pascu,* Cluj, 1974.

Rusu M., *Contribuţii arheologice la istoricul cetăţii Biharea,* în *A.I.I.A.Cluj,* III, 1960.

Rusu M., *Săpătura de salvare de la Luduş,* în *M.C.A.,* VIII, 1962.

Rusu M., Spoială V., Galamb L., *Săpăturile arheologice de la Oradea - Salca,* în *M.C.A.,* VIII, 1962.

Ruttkay A., *Waffen und Reiterausrüstung des 9 bis zur 14 Jahrhunderts in der Slowakei (II),* în *Slov. Arch.,* XXIV/2, 1976.

Săcară N., *Turnul medieval din Ciacova,* în *Tibiscus,* 1, 1971.

Sălăgean T., *„Regnum Transilvanum". Contribuţii la studierea genezei unui regim,* în *Med. Trans.,* II, 1998, nr. 1.

Sălăgean T., *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregaţional,* Cluj-Napoca, 2003.

Sălăgean T., *Ţara lui Gelou. Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IX – XI,* Cluj-Napoca, 2006.

Scholtz B., *Nagy – Varád várának története,* Nagyvarád, 1907.

Scorpan C., *L'ensemble archeologique feodal de Bâtca Doamnei,* în *Dacia n.s.,* XV, 1971.

Sebestyén Gh., *O pagină din istoria arhitecturii României. Renaşterea,* Bucureşti, 1987.

Sebestyén Gh., Sebestyén V., *Arhitectura renaşterii în Transilvania,* Bucureşti, 1963.

Sicoe D., *Istoria Oradiei. Din cele mai vechi timpuri până azi (pe scurt),* Oradea, 2011.

Siklósi Gy., *A székesfehérvári korai ás késöbbi király vár illetve palota,* în *Castrum Bene,* 1, 1989.

Simina N. M., *Contribuţii la cunoaşterea feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei Vinţu de Jos (jud. Alba),* în *A.M.N.,* 32/I, 1995.

Simina N. M., *Descoperiri aparţinând feudalismului timpuriu la Tărtăria (jud Alba)*, în *Bul. Cerc. Şt .Stud.*, 2, 1996.

Simon Al., *Anti-Ottoman Warfere and Italian Propaganda: The Crusader Background of the Ottoman Raid on Oradea in 1474*, în *Crisia*, XXXVII, 2007.

Simon Al., *Ştefan cel Mare şi Matia Corvin. O coexistenţă medievală*, Cluj – Napoca, 2007.

Simon Bernadett, *Hahót - Buzád - Sárkánysziget lelőhely középkori kerámiaanyaga*, în *Arch. Ért.*, 128, 2003.

Simon Z., *A Füzéri vár a 16 - 17. században*, Miskolc, 2000.

Simon Z., *Piesele din piatră. B. Pietrele renascentiste*, în A. A. Rusu (sub redacţia), în *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002.

Simonyi Erika, *Előtes jelentés a Felsősalka - Várdombi ásatásról (1992 - 2001)*, în *Hermann Ottó Múz.Évk.*, XLII, 2003.

Simony Erika, *Adatok a 10 - 13. századi kerámiakészitéshez*, în *A Hermann Ottó Múz.Évk.*, XLIV, 2005.

Slivka M., *Parohova a kostena produkcia na Slovensku v obdobi feudalizmu*, în *Slov. Arch.*, XXXII, 1984, nr. 2.

Spinei V., *Realităţi etnice şi politice în Moldova meridională în secolele X - XIII. Români şi turanici*, Iaşi, 1985.

Spinei V., *Generalităţi privind geneza oraşelor medievale din Moldova*, în *Arh. Med.*, I, 1996.

Spinei V., *Données préliminaires concertant les fouilles de la ville mádiévalle de Siret (1992 - 1995)*, în *St. Antiqua et Arch.*, III – IV, 1996 - 1997.

Spinei V., Gherman Elena, *Şantierul arheologic Siret (1993)*, în *Arh. Mold.*, XVIII, 1995.

Ştefan Gh., Barnea I. şi colab., *Dinogeţia*, Bucureşti, vol. I, 1967.

Ştefănescu A., *Cercetările arheologice de la Măneşti - Buftea*, în *M.C.A.*, XV, 1983.

Szatmári I., *Árpád – koritemplomok Kamuton*, în *Arch. Ért.*, 121 – 122, 1994 – 1995.

Szekér Gy., *Demetrius Lapicida. Egy pécsi kőfaragó mester az 1500 kórúli idökbol*, în *Műemlékvédelmi Sz.*, 1992, nr. 2.

Szőcs P. L., *Probleme privind cronologia şi datarea ceramicii din secolele XVI - XVII din Transilvania*, în *Arh. Med.*, III, 2000.

Szőcs P. L., *Vase ceramice din secolele XVI - XVII în oglinda documentelor scrise şi izvoarelor arheologice*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistriţa – Cluj-Napoca, 2008.

Szörény G. A., *Sájószöged középkori temetői*, în *Arch. Ért.*, 133, 2008.

Takács I., *Várad Árpád - koriszékesegyháza. Történeti források és kőfaragványok a 12 - 13. századból*, în *Váradi kötöredékek*, Budapest, 1989.

Takács I., *Bátori Andras „Második Temploma". A székésegyháza 14 – 15 századi átépitésének emlékei* în *Váradi kőtőredekék*, Budapest, 1989.

Takács Matilda, *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*, Budapest, 1986.

Tănase Daniela, *Căldări din lut descoperite la Cenad (jud. Timiş)*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistriţa - Cluj-Napoca, 2008.

Terei Gy, Horváth Antónia, *Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II*, în *Bud. Rég.*, XLI, 2008.

Tóth Sz., *Nagyvarád az erdélyi fejedelmek és a török uralom korabán*, în *A jászóvári prémontreikanonokrend nagyváradi fögymnasiumának értesitője az 1903 - 1904 iskolai évről*, Nagyvárad, 1904.

Tripon A., *Monografia almanah a Crişanei*, Oradea, 1936.

Ţânţăreanu Ecaterina, Mirea P., *Cercetările arheologice din incinta fostei mănăstiri Aluniş – Plăviceni, jud. Teleorman*, în *Argeş. St. Com.*, XIV, 2005.

Ţărău Melania, Ţărău A., *Proba ordalică reflectată în cazuistica Registrului de la Oradea*, în *Heredibus*, nr. I – II, 2005 – 2006.

Țeicu, D., *Ceramica de factură bizantină descoperită în sud-vestul României*, în *S.C.I.V.A.*, XXXIV, 1983. nr. 3.

Țeicu D., *Cercetări arheologice în depresiunea Oravița*, în *Banatica*, IX, 1987.

Țeicu D., *Cercetări arheologice la Berzovia*, în *Banatica*, 10, 1990.

Țeicu D., *Necropole medievale (sec. X – XIV) din sudul Banatului*, în *Banatica*, 12/1, 1993.

Țeicu D., *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996.

Țeicu D., *Biserica medievală de la Cârnecea*, în *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996.

Țeicu D., *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Țeicu D., *Opinii în legătură cu producerea și răspândirea ceramicii smălțuite medievale în regiunea Dunării de jos apusene*, în *Studii istorice*, Timișoara, 2003.

Țeicu D., Lazarovici Gh. *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Reșița, 1996.

Țiplic I. M., *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu (secolele X – XIV)*, București, 2006.

Țiplic M. I., Cociș S., Voișian V., *Descoperiri medievale timpurii în Cluj – Napoca, str. V. Deleu*, în *Rev.Bistriței*, XVIII, 2004.

Țoca M., Kovács A., *Contribuții la cunoașterea palatului în stil renascentist de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea*, în *Biharea*, IV, 1976.

Uzum, I., *Locuirea medieval - timpurie de la Gornea – Țărmuri*, în *Banatica*, IV, 1977.

Vanyai F., *Nagyváradi viszafoglalása törökzól*, în *Hadtört.Közl.*, XVIII, 1917, nr. 14.

Vătășianu V., *Istoria artei feudale în țările române, I. Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959.

Vătășianu V., *Arhitectura și sculptura romanică din Panonia medievală*, București, 1966.

Vătășianu V., *Istoria artei feudale în țările române, I. Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959.

Vătășianu V., *Schiță a evoluției artei Țărilor Române în secolele X – XVI*, în *Studii de artă veche românească și universală*, București, 1987.

Vekov K., *Locul de adeverire din Alba-Iulia (secolele XIII – XVI)*, Cluj-Napoca, 2003.

Veres Szilvia Edit, *Kerámialeletek a Szent Zsigmond templom szobortöredékei*, în *Bud. Rég.*, XXXIII, 1999.

Vlădescu Cr. M., *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV – XVIII) (I)*, în *S.M.M.I.M.*, 1, 1968.

Vlădescu Cr. M., *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV – XVIII) (II)*, în *S.M.M.I.M.*, 2 – 3, 1969 – 1970.

Vlădescu Cr. M., *Tipuri de arme albe și armuri la oștile române în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *S.M.M.I.M.*, 6, 1973.

Vlădescu Cr. M., König C., *Arme de vânătoare din secolele XVI – XVII*, în *S.M.M.I.M.*, 9, 1976.

Vukov K., *Die erzbischöfliche Burg in Esztergom (Gran) nach den neuesten Forschungen (Bergfried und Privatflügel)*, în *Bischöfliche Burgen und Rezidenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992.

Zaharia Eugenia, Bârzu Ligia, Ittu C., *Săpăturile arheologice de la Bratei (jud Sibiu)*, în *M.C.A.*, XVI, 1986.

Závodi Szilvia, *A lenti vár kerámiaanyaga*, în *Comm. Arch. Hung.*, 2003.

Zdenka Mekurova, *Kovove a kostene predmety z hradku Kepkova*, în *Casopis. Acta Mus. Morav.*, LXXI, 1986, nr. 1 – 2.

Zoltán P. I., *Nagyvárad 900 évés múlja és épitett örörksége*, Budapest, 2005.

Zsák A., *Várad az 1598-ik évi ostroma idejen*, în *A biharvármegye és nagyváradi régészeti és történelmi egylet 1901 – 1902-ik evkönyve*, Nagyvárad, 1902.

* * * *A Gepidák*, Gyula, 1999.
* * * *Călători străini despre ţările române*, Bucureşti, vol. I, II, IV, V, VI, 1968 – 1976.
* * * *Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázók. Feudályskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*, Gyula, 2002.
* * * *Cronica cercetărilor arheologice 1983 – 1992*, Bucureşti, 1997.
* * * *Cronici turceşti despre Ţările Române*, Bucureşti, vol. II, 1974.
* * * *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, Bucureşti, vol. I, 1982.
* * * *Repertoriul arheologic al Mureşului inferior (judeţul Arad)*, Timişoara, 1999.
* * * *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régeszeti leletmentései*, Budapest, 1997.
* * * *Váradi kőtöredekek*, Budapest, 1989.

Abrevieri

A Békés Megyei Múz.Közl.	A Békés Megyei Múzeum Közlémények
A Egri Muz. Évk.	A Egri Muzéum. Évkönyve.
A Hajdúságy Múz.Évk.	A Hajdúságy Múzeum Évkönyve
A Móra Ferenc Múz. Évk.	A Móra Ferenc Múzéum Évkönyve
A.A.H.	Acta Arheologica Hungariae
A.I.I.A. Cluj - Napoca	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj –Napoca
A.M.N.	Acta Musei Napocensis
A.M.P.	Acta Musei Porolissensis
Acta Arch.	Acta Archaeologica
Akad.Ért.	Akademiái Értesitó
An. Ist .Cerc. Socio – Umane	Anuarul Istitutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu
Analele Banatului. Arh – Ist.	Analele Banatului. Arheologie - Istorie
Analele Univ. Oradea. Ist. Arh. Filos.	Analele Universității din Oradea. Istorie – Arheologie – Filosofie
Arch. Hist.	Archaeologica Historica
Arch.Ért.ú.f.	Archaeologiai Értesitó, új fólyam
Argeş. St. Com.	Argeş. Studii şi Comunicări
Arh. Med.	Arheologia Medievală
Arh. Mold.	Arheologia Moldovei
Ars Trans.	Ars Transilvaniae
B.C.M.I.	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
B.M.I.	Buletinul Monumentelor Istorice
Brukenthal Acta Mus.	Brukenthal Acta Musei
Bud. Rég.	Budapesti Régeszeti
Bul. Cerc. Şt .Stud.	Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti
Casopis. Acta. Mus. Mor.	Casopis. Acta Musei Moraviae
Cerc. Arh.	Cercetări Arheologice
Comm. Arch. Hung.	Communicationes Archaeologicae Hungaricae
Eph.Nap.	Ephemeris Napocensis

Fol. Arch.	Folia Archaeologica
Hadtört.Közl.	Hadtörténetéi Közlémények
Heredibus	Anuarul Sesiunii Ştiiţifice al Cetăţii din Oradea
Hermann Ottó Múz. Évk.	Hermann Ottó Múzeum Évkönyve
Hist. Urb.	Historia Urbana
Izv.Narod. Muzej Varna	Izvestia Narodnaia Muzeja Varna
M.C.A.	Materiale şi Cercetări Arheologice
Mag.Kat.Szemle	Magyar Katónai Szemle
Med. Transilvanica	Mediaevalia Transilvanica
Mem. Antiq.	Memoria Antiquitatis
Műemlékvédelmi Sz.	Műemlékvédelmi Szémle
R.M.M.M.I.A.	Revista Muzeelor şi Monumentelor. Monumente Istorice şi de Artă
Rev. Bistriţei	Revista Bistriţei
S. A. O.	Studia et Acta Orientalia
S.C.I.A.	Studii şi Cercetări de Istoria Artei
S.C.I.V.(A).	Studii şi Cercetări de Istorie Veche (din 1974 şi Arheologie)
S.M.M.I.M.	Studii şi Materiale de Muzeografie şi Istorie Militară
Satu Mare St.Com.	Satu Mare. Studii şi Comunicări
Slov. Arch.	Slovenska Archeologia
St. Com. Muz. Brukenthal. Arh.	Studii şi Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – *Ist.* Istorie
Studia Antiqua et Arch.	Studia Antiqua et Archaeologica
Studia Univ. Babeş – Bolyai	Studia Universitatis Babeş - Bolyai
Studii şi Art. Ist.	Studii şi Articole de Istorie
Terra Sebus. Acta Mus. Seb.	Terra Sebus. Acta Musei Sebesiensis

Summary

The fortress is certainly one of the most important symbols of the Middle Ages. Most of fortifications are in serious state of ruin and reveal their secret plans only after archaeological researches are conducted.

Oradea fortress, in its current appearance, is one of the most important monument erected at the turn of XVI to XVII centuries in Central Europe. Documentary information revealed the existence of previous fortification in this area. In this context, supplemented by archaeological amateurism (proved by the old archeological excavation from the end of XIXth century and the beginning of the next one), in 1991 started extensive investigations, which enabled twenty years after the print of this monograph.

In this book, sequence of chapters emphasize, alongside of historiography, an insight in events history of this architectural monument, and a detailed description of recent excavations. To the numerous artifacts founded has been assigned one special chapter. Each category of artifacts was classified typologically and depending on the raw material. Another chapter describe list of finds, with details related to position in site, technical data, measures, chronology. Finally, bibliography, plans of archeological excavations and drawings of artifacts are in appendix.

The historiography of Oradea fortress

A literature about medieval fortifications from Transylvania and Banat lists for Oradea fortress 53 titles published along more than one century. Analysis of these allows on a side demarcation of serious contributions and to another side to set details connected to results of previous results. The exceptional studies of positivist historians Bunytay Vincze, Rómer Flóris and Karácsonyi János give us a general view of the Roman Catholic diocese of Oradea, in which the Oradea fortress evolved through the first centuries.

Other contributors are preoccupied by 1881 – 1883 and 1911 – 1912 archaeological campaigns. Archaeologists and art historians like Gyalókay Jenö, Steinhausz Laszlo, Henszlmann Imre and Fóerk Ernö were exclusively preoccupied to unearth the cathedral. On this occasion was realized some drawings. Taking into account the time of research, they were focused especially on the altar, nave and façade areas, and the stratigraphy being totally neglected, just elements of masonry were recovered. Very few pottery fragments, stove tiles and coins collected then are in our days lost. From a chronological point of view, the archaeologist indentified the walls of a church with apse from XIth century close aboard to the cathedral. The

most important discovery of those campaigns were the emperor Sigismund of Luxemburg, queen Beatrix and queen Maria tomb's. One old drawing set the appropriate size of the garrison. Some studies examine the 1958, 1660 and 1692 sieges and castellan of Oradea institution.

Art historian Balogh Jolán marked the post war historiography. She accomplishes an overview of entire historic, archivistic and art history information, in her works published in 1947 and 1982. Architectural elements unearthed by old archaeological research were published in a special volume. Princely palace, the architecture and interior decorations were analyzed by Mircea Ţoca and Kovács András, and historic evolution by Alexandru Avram and Liviu Borcea. Is stressed the numerous Italian architects contribution who build up the bastionary fortress and the palace. The historical studies dedicated to Oradea fortress underline its important defense role of Transylvanian Principate related to ottoman and habsburgic threats. Are highly relevant the demands of princes and Diet for special resources assigned for Oradea's fortress strengthening. Despite such contributions, the evident gap between siege artillery and defense potential will transform the fortress in a simple military garrison, after the Austrian success from 1692.

Archaeological research restarted in 1991 and some of the results were published in some studies and one volume of contributions edited by Adrian Rusu dedicated to Episcopal palace which is the only building completely excavated until now.

Oradea Fortress History

The beginnings of Oradea fortress represented a dispute among historiographers about Oradea or Biharia as the first catholic Episcopal see in the area. The lack of documentary sources but mostly the embroilment in the first references to the local bishop (1064, 1111 and 1113) fueled this confusion.

Documents and chronicles analysis confirms the role of king Ladislaus I in the setting in 1092 at Oradea of a monastery dedicated to St. Virgin Mary on a island between Crişul Repede river and Peţa stream. Vienna Illuminated Chronicle and Chronicle from München emphasize the role of Ladislaus I, the last one stating that the king himself named the place Warad. In 1134 there has been a synod and the Cathedral Chapter statutes it is mentioned that the king Ladislaus I "is founder and donor of our church". One important moment is in 1192 when Ladislaus I is sanctified by pope Celestine II. Thus, the grave of Ladislaus I become an important pilgrimage destination. On overall, the ensemble included one church, one bishopric palace and an earth-wall fortification, all destroyed by Tatars invasion from 1241. Due to Rogerius of Apulia, a catholic monk, we have the first description of the complex.

Subsequent restoration created a new fortified ensemble, totally different. The new stone-wall fortification of heptagonal shape had a perimeter of about 550 – 600 m, one gothic cathedral, whose construction began in 1342 under the authority of Bishop Andrei Bathory and was completed under the long lasting bishop Demetrius (1345 - 1372), and one bishopric palace. The cathedral had three naves and a façade flanked by two spires; the choir was bordered by ambulatory and the altar had octagonal shape, also flanked by two spires. Miniatures from XIVth century reveal the existence of buttresses and windows. In the interior, were numerous chapels of which stands out that of Ladislaus I the Saint.

In 1390, to the order of king Sigismund of Luxemburg and in the presence of the bishop Zudor III was inaugurated the equestrian statue of Ladislau I, beside those of Stephan I and Emeric I, all works of renowned sculptors Martin and Gheorghe.

The XVth century was under the influence of numerous Renaissance's humanist bishops including Andreea Scolari (1409 – 1426) and

Sigismund Thúrzo (1506 – 1512). Many of their letters points Episcopal palace, which has undergone some conversions at the end of these period. In 1474 in mentioned first Turkish siege led by Mihaloglu Ali-bey, pasha of Semedria, luckily for Christians it was unsuccessful. Another siege, also unsuccessful, is mentioned in the time of peasant's revolt of Gheorghe Doja. The circumstances from first half of XVIth century are in the context of Turkish – Hungarian and Turkish – Austrian warfare, concluded in 1538 by the Treaty of Oradea, and where Gheorghe Martinuzzi (1538 – 1551), the last important catholic bishop of Oradea, played an important role. In the next decades, Oradea continues to be disputed by pro-Transylvanian and pro-Habsburgic parties from Transylvania.

The victory of Reform will vanquish catholic diocese. In this new political context, Transylvanian princes will establish from 1557 the office of Oradea's Castellan, sometime having the rule of entire Bihor County.

In 1569 are started the works at the impressive bastionary enclosure. In the next years, 19 Transylvanian Diets assigned significant amounts of money for the construction. Among architects, Domenico Rindolfini da Camerino Simone, Simone Genga, Giovan Marco Isolani and Giacomo Resti are worthy to mention. The speed of construction was relatively constant as much at the Turkish siege from 1598 most part of the fortress was in advanced stage of completion. Ciunt, Crăişorul, Aurit, Roşu and Bethlen bastions encircled by the moat prevent that Turkish army to conquer the stronghold. Princely palace started to be built about 1620 and was finished in 1650 also with Italian masters.

Inventory carried in 1620 lists cannons, ammunition and nourishment stocks, buildings use as well. From 1640 the supreme captain of fortress position appears.

In XVIIth century, the most difficult moment in fortress history is connected to the long conflict between Transylvanian prince Gheorghe Rákóczy II and claimant Francisc Rhedei which was supported by significant ottoman troupes. After a first unsuccessful siege carried in 1650, two years later, 50.000 Turks under the leadership of Kose Ali – pasha, after 46 days of siege finally conquer the fortress after a betrayal that allowed drying the moat. Surrender document comprising eight points allowed to surviving troupes to hand over the fortress in an honorable way. For 32 years, Varat eyelet was ruled by 15 pashas ruled from Oradea fortress.

Habsburg empire expansion from the end of XVIIth century also affected Oradea fortress evolution. The siege started in May 1692 and after 20 days, Turkish troupes surrender after an agreement in 15 articles.

After Oradea entered in sphere of Hapsburg empire influence marked, especially after its expansion in south-east Europe a decrease of the strategic role of fortress.

Archaeological Research in Oradea Fortress

First archaeological excavations in Oradea fortress was carried between 1881 and 1883. They started with a trench on the west side of princely palace, thus being discovered the east side of the cathedral. In next years, excavations were focused in the median area of cathedral's nave and in a part of north-east spire, near to polygonal apse of altar. On this occasion were unearthed traces of the floor and gravestones of two bishops: Andreea Scolari and Sigismund Thurzo. The stratigraphy was totally neglected and common archaeological artifacts as well. On this occasion the first plan of gothic cathedral was sketched by an architect, Steinhausz László. Three decades later archaeological excavation were resumed, south-east part side being unearthed this time. On this occasion was investigated one brick vaulted grave, proved to be the same as that found by Austrian garrison in 1755, and belonging to Sigismund of Luxemburg.

For eight decades the fortress did not have archaeological excavation. In 1991 archaeological research is resumed and in ten years were excavated 26 trenches. The strategy consisted in some control trenches and then integral excavation of bishopric palace, one of few without superimposed buildings from XVIIth century.

Architectural ensembles found in excavation were delimited more complexes enabling a better understanding of fortress chronology. In two excavated surfaces the palisade before the Tatars invasion was outlined. In the first phase, stockade was simple, subsequently being built a complex one. In the same perimeter we found several houses from XII – XIII century.

Most of surfaces excavated in south-east area of fortress reveal almost completely bishopric palace. This has two wings built successively. Their merge was a complex solution, comprising one flanking tower of rectangular shape. The sizes of building was on long sides 28,5 m respectively 26, 7 m and short sides 10,5 m and 8 m. Inside the palace important transformations was carried in XVIth century, being built interior pillars , paved floors and brick walls. In some places was discovered walls in elevation made of shaped stone boulders. Foundations are down until 2,80 m, made of river and quarry rocks. To the south-east wing and the oldest of palace had been added a gate tower with pedestrian entry. The palace with all these transformation was in use between XIVth and XVIIth century.

Another feature indentified in excavation was the old wall of medieval fortress. This was build from quarry rock and it was wrought in elevation, foundations were made of unfinished river and quarry rocks mingled with mortar. Wall thickness reaches 1,30 – 1,50 m. in west side of bastionary fortress was uncovered one of the circular towers bordering the main gate of fortress. We found analogies for the Romanesque and gothic elements in all Central Europe.

In every archaeological campaign were investigated graves, later clustered in three horizons of inhumation: first one in XIVth – XVth century, the second is in connection with the siege from 1598, and the last one is related to XVIIth century.

Archaeological materials found in Oradea fortress.

Analysis and analogies

Archaeological materials found in Oradea fortress found in the last twenty years impress by the quantity and quality of artifacts. These finds were clustered on raw materials that were processed basis.

First major category includes bricks, tiles and water pipes. For the first category, we found elements belonging both to Romanesque and to Renaissance. The enameled ornamental bricks with one half-round edge are remarkable. One special category is represented by ceramic candlesticks.

Pottery represents the most consistent part of archaeological material. Chronologically it belongs to XIth – XVIIth century period: ceramic of byzantine influence, cauldrons, common pottery from XIIIth – XIVth and from XVth – XVIth centuries, glazed ceramic from XVIth – XVIIth centuries, fine ceramics made of kaolin, pottery imported from Central Europe and from Turkish Empire, and local painted pottery as well. We found analogies for ceramic material in Transylvanian area but also in Central and South-East Europe space.

Stove tiles represent one distinct category of archaeological material discovered at Oradea. We mention here fretted stove tiles made in gothic fashion, some of these imitating cathedral portals (XVth century), stove tiles decorated with buttons, lobes (as far as four lobes), stove tiles with carvings in star like shape. Also is worth to mention one fragment decorated with a prophet figure, another one with a hunting scene, one stove tile of cornice fully preserved, and pot-stove tiles

with circular and square rim. Vegetal motifs are characteristic for the XVIIth century decorations. Was founded artifacts made from kaolin paste of high quality. We found analogies in Transylvania, Moldavia and Hungary but also are few unique artifacts. One interesting category ceramic artifacts are the smoking pipes. These came on the Turkish supply chain and are remarkable for the forms variety.

Metal artifacts are distinguished by the exceptionally variety. Jewells are represented by golden rings with frame for semiprecious gems, silver specimens (rings, necklace, and hairpins). Very numerous are bronze items of different categories: vessels, accessories, adornments, sculptural pieces and bells fragments. Among the utensils we found candle sticks, one keg tap, cover book corner bosses, handles, frames, locks, etc. Accessories comprise mostly buttons and hook and eye clasp type representative for XVIIth century, hairpins and buckles. One beautiful *Corpus Christi* was assigned to XVth century. Bell fragments allow a reconstruction of the artifact. The form of preserved letters inclines toward the end of XVIth century. Iron artifacts are also numerous. Among weapons and ammunition, we have found one sword, spear and pikes tips, arrow heads, crossbow bolts and a large amount of cannonballs and grenades. Clothing accessories include mostly buckles, spurs. The utensils comprise keys (among one splendid gothic artifact) scissors, knives, one fork, horseshoes, metal hoops for barrels. Iron tools may list axes, hatchets, sickles one scythe and one spade.

Items worked from bone are very few. We can mention here knives handles along one two sided comb, one beautiful gothic plaque and skates made from animal bones.

The coins comprise obols minted in time of kings Stephen II, Béla II and Andrew II. Also we found dinars minted by Louis I the Great, Matthias Corvinus, Ladislaus V and Władysław I of Hungary. Coin s series discovered are completed by Ferdinand of Habsburg, Sigismund III, Ottoman akches, and Austrian kreutzers.

The glassware represents an important segment of the discoveries from Oradea fortress. Were founded fragments of window glass, glasses (some decorated with splashes), cups, bowls, beads and bracelets? The artifacts belong to XV – XVII century period.

Stone artifacts comprise in first place architectural elements: gothic and Renaissance frames (belonging to windows, portals, cornice, crenels, nervures, etc.). In some cases we noticed signs of stone masters. Also were found some whetstones, projectile and mill stones.

Foreign travelers about Oradea fortress

Oradea fortress had the chance to be described over the centuries, so we have a vivid picture of its medieval period. The first description is from middle of XIIIth century, from the same time with its destruction by Tatars in 1241, ant belong to Italian monk Rogerius which was caught in the area by this event.

The erection of a new fortress, from stone this time, city development but also the construction of a monumental gothic cathedral and a beautiful bishopric palace, made the Oradea fortress to become an important place of pilgrimage. In this way a series foreign travelers (Italians and Germans especially) have described the beauty of buildings from fortress (cathedral, bishopric palace, statues of Hungarian kings canonized). They also noticed some shortcomings of walls and towers.

The great construction site of bastionary fortress and of princely palace, the sieges from 1598, 1660 and 1692 along with other special events (earthquakes from the years 1603 and 1604 for example) were inserted in contemporary narrations, from Transylvania but also foreigners (especially Italians – some of them architects at the new fortress).

Conclusions

Archaeological researches in Oradea fortress have shown the existence of previous fortress, before the XVIth – XVIIth century. It was an earth walled fortification with stockade which protected the first phase of local catholic diocese. Later, in XIV – XV was erected an impressive cathedral and a circular stone wall fortress and a bishopric palace. The last one was the most important objective of archaeological research from last two decades alongside of western gate tower and other complexes. Archaeological material discovered is rich and comprise pottery, bronze and iron artifacts, glassware, coins, etc. Chronologically these belong to XIth until XVIIth century. Analogies confirm Oradea's affiliation to Central European cultural space with some influences from Moldavia, Poland and Orient.

Összefoglaló

A vár mint fogalom minden kétséget kizáróan egyike a középkor legjellegzetesebb jelképeinek. Legtöbbjük mára már olyannyira romos állapotban maradt fent, hogy egykori alaprajzukról, szerkezetük titkairól csak régészeti ásatások lebbenthetik fel a fátylat. A nagyváradi vár, ma is látható alakjában, egyike Közép-Európa legjelentősebb építészeti alkotásainak a 16-17. század fordulóján. A levéltári források azonban egy ennél korábbi erődről is említést tesznek ezen a helyen. Ebből, valamint a 19. század végének és a következő század első évtizedeinek műkedvelő régészeti kutatásaiból kiindulva 1991-ben nagy léptékű régészeti ásatásokra került sor, amelyek több mint egy évtizeddel később lehetővé tették e monográfia megírását. Az alábbi fejezetekben megkíséreljük áttekinteni a téma kutatástörténetét, a vár történetéhez kötődő eseményeket, valamint részletesen bemutatjuk az utóbbi időszak régészeti kutatásának eredményeit. Önálló fejezetben kapott helyet az ásatásokból származó, rendkívül nagy számú régészeti leletanyag nyersanyagok szerint csoportosított tipológiai elemzése. Ugyancsak különálló fejezetbe sűrítettük a régészeti leletek pontos lelőhelyével, technikai adataival, méreteivel és keltezésével kapcsolatos információkat. Végül pedig mellékletek formájában adjuk közre a kötet irodalomjegyzékét, az ásatási felületek rajzait, valamint a leletanyag egy részének rajzait.

A nagyváradi vár kutatástörténete

Egy, az erdélyi és bánáti várak történetének irodalomjegyzékét tartalmazó kötet a nagyváradi várral kapcsolatosan mintegy száz éves intervallumban megjelent 53 szakmunkát sorol fel. Ezek vizsgálata egyrészt lehetővé teszi, hogy kiemelhessük közülük a komolyabb tudományos eredményeket, ugyanakkor képet alkothatunk a korábbi kutatások eredményeiről is. A történetírásunk pozitivista korszakának olyan kiemelkedő egyháztudósai, mint Bunyitay Vince, Rómer Flóris és Karácsonyi János voltak az elsők, akik általános képet festettek a váradi vár első évszázadainak történetével szorosan összefonódó nagyváradi római katolikus püspökség történetéről. További szakmunkák íródtak a vár 1881-1883. valamint 1911-1912. évi ásatásairól. A korszak témában érintett régészei és művészettörténészei: Gyalókay Jenő, Steinhausz László, Henszelmann Imre és Foerk Ernő kizárólag a várban álló középkori székesegyház feltárására összpontosítottak, amelynek alaprajzát is megkísérelték kiszerkeszteni. A szentély és a hajók

környékére, valamint a homlokzati elemekre összpontosító, korabali szinvonalú feltárások, elsősorban a faragott épületelemek kiemelésére helyezték a hangsúlyt és szinte teljességgel elhanyagolták a rétegtant. A kis számban kiemelt kerámialeletek, kályhacsempék, pénzérmék később elvesződtek. Az feltárók két időrendi szempontból különálló épület azonosítottak: egy 11. századra keltezett, kerek szentélyzáródású templomot, valamint a már említett, nagy katedrális részeit. E feltárások legjelentősebb eredménye Luxemburgi Zsigmond, valamint Mária és Beatrix királynék sírjainak felfedezése volt. Készült tanulmány a középkori vár méretei alapján kiszámított helyőrségről, az 1598., 1660. és 1692. évi ostromokról, valamint a váradi várkapitányság intézményéről.

A második világháborút követő évek történeti kutatásában kiemelkedő helyet foglal el Balogh Jolán, aki 1947-ben, majd 1982-ben megjelent könyveiben újból elemzi a várra vonatkozó, korábbi történelmi és művészettörténeti forrásanyagot. Önálló kötetben láttak napvilágot a várból korábbi ásatások során előkerült faragott kőtöredékek is. A fejedelmi palota építésörténetével és belső díszítéseivel Mircea Ţoca és Kovács András, míg magával a várral Alexandru Avram és Liviu Borcea tanulmányai foglakoztak behatóan. Kiemelt jelentőséget kapott a sarokbástyás vár és fejedelmi palota építésénél közreműködő nagy számú olasz építőmester. A váradi várnak szentelt történeti tanulmányok elsősorban az Erdélyi Fejedelemségnek a habsburg és török fenyegetéssel szembeni védelmében játszott kiemelkedő szerepére világítottak rá. Kiemelkedő jelentőségűek az erdélyi fejedelmeknek és az országgyűlésnek várad megerődítése érdekében tett erőfeszítései. Mindezek ellenére azonban a tűzérségi technika fejlődése és annak hatásai várak védelmezhetőségére végül mégis megpecsételte a nagyváradi erőd sorsát. Az 1692. évi ostromot követően, amely 32 évig tartó török uralomnak vetett véget Nagyváradon, a várat egyszerű helyőrségi állomáshellyé fokozták le.

Az 1991-től újrainduló régészeti ásatások tudományos erdeményei már nem egészen ismertlenek a szakirodalomban. Korábban már napvilágot látott egy Adrian Rusu régész által szerkesztett kötet, a középkori püspöki palota feltárásairól. Ez az egyetlen, teljes egészében feltárt épület a vár területén.

A nagyváradi vár története

A váradi vár történetének kezdetei a történeti kutatás máig vitás kérdései közé tartoznak, elsősorban ami a helyi római katolikus püspökség megalapítását, illetve Nagyvárad vagy Bihar, mint püspöki székhely primátusát illeti. Ezekre a vitákra nemcsak a szegényes történeti forrásanyag adott okot, hanem a váradi püspökök három legkorábbi okleveles említéseivel (1064, 1111 és 1113) kapcsolatos félreértések is. Az okleveles források és a későbbi krónikás hagyomány is kiemeli I. Szent László király szerepét az 1092 körül, a Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelt monostor alapításában, amely a Sebes-Körös és a Hévjó (ma Pece) patak közötti félszigeten állt. A bécsi Képes Krónika mellett az ún. Müncheni Krónika arról is melítést tesz, hogy Szent László maga nevezte el a helyet „Warad"-nak. 1134-ben egyházi zsinat helyszíne volt, a váradi káptalan 1374-es chartulariuma pedig Szent Lászlót „templomunk alapítójának és jótevőjének" nevezi. Várad történeténetének egyik fontos pillanata volt, amikor 1192-ben III. Celesztin pápa szenté avatta I. László királyt, akinek sírja ezt követően jelentős zarándokhelyé vált. A kezdetben egy templomból, egy püspöki palotából és egy föld-fa szerkezetű erődítésből álló vár az 1241. évi tatárjárás során elpusztult. A tatárjárást túlélő Rogerius váradi kanonok révén maradt ránk a váradi épületegyüttes első leírása. A későbbi helyreállítások során egy, a korábbitól jelentősen különböző épületegyüttes jött létre, amely egy

hétszög alakú, 500-600 méteres kerületű, kőből épült kerítőfalat, egy Bátori András püspök által 1342-ben megkezdett és Demeter püspök (1345-1372) regnálása alatt felépült gótikus katedrálist és egy püspöki palotát foglalt magába. A háromhajós székesegyház főhomlokzatát két torony ékesítette, a nyolcszög záródású, kápolnakoszorúval körülvett szentély oldalain pedig további két torony emelkedett. A 14. századi miniatúrákon jól kivehetőek a temoplom ablakai és támpillérei. A székesegyház számos oltára és kápolnája közül kiemelkedik a Szent László tiszteletére szentelt kápolna. 1390-ben Zudar János püspök felavatta Szent László király Luxemburgi Zsigmond által megrendelt bronz lovasszobrát, amelyet a szent király, valamint Szent László és Szent Imre álló alakos szobraival egyetemben a korszak két híres szobrásza, Kolozsvári Márton és György készített.

A vár 15. századi történetét a humanista műveltségű váradi püspökök határozták meg, amelyek közül kiemelkedik Andrea Scolari (1409-1426) és Thurzó Zsigmond (1506-1512) alakja. Leveleikben gyakran tesznek említést a váradi püspöki palotáról, amely éppen ennek az időszaknak a végén jelentős átépítésen esett át. 1747-ben volt a vár első, sikertelen török ostroma, amelyet Ali Mihaloglu semendriai pasa vezetett. Egy újabb, ezúttal is sikertelen ostromon a Dózsa György vezette parasztfelkelés során esett át a vár. A 16. század első felének török-magyar és török-osztrák háborúskodására az 1538. évi váradi béke tett pontot, amelynek létrehozásában várad utolsó nagy püspökének, Fráter Györgynek kivételes érdemei voltak. A nagyváradi vár azonban a következő évtizedekben is az erdélyi és habsburg-párt versengésének egyik célpontja maradt. A reformáció térhódítása a váradi püspökség felszámolásához vezetett. Az új politikai helyzetben az erdélyi fejedelmek 1557-től életre hívják a váradi várkapitányság intézményét, amelyet legtöbbször a bihari főisapán méltóságával együtt viselnek. 1569-ben kezdetét veszi az új, sarokbástyás vár építése.

Az elkövetkező évtizedekben 19 egymást követő országgyűlés utalt ki jelentős összegeket a vár építésére. A vár építőmesterei közül kiemelkedik a camerinoi Domenico Ridolfini, Simone Genga, Giovan Marco Isolani és Giacomo Resti. Az erődítési munkálatok viszonlyag egyenletes ütemben folytak, így az 1598-as török ostrom már viszonylag felkészülten érte a várat. A Csonka-, Királyfia-, Aranyos, Veres-és Föld (később Bethlen)-bástyák és a hatalmas vizesárok megakadályozta az osztromló sereget a vár elfoglalásában. Az fejedelmi palota olasz mesterek által az 1620-as években megkezdett építkezései 1650-ben zárultak le. 1632-ben részletes inventárium készül a várról, amelyben szerepelnek a vár agyúi, a lőszer- és élelmiszerkészletek, valamint az egyes épületek funkciói. 1640-től létrehozzák főkapitányi tisztségét. II. Rákóczy György fejedelem és a török hadak által támogatott Rhédey Ferenc trónviszálya a vár történetének egyik legnehezebb időszaka volt. Egy 1658. évi, sikertelen első osztrom után, két évvel később, Köse Ali pas vezetésével 50 000 török 46 napon át tartotta ostrom alatt a várat, amely végül árulás révén esett le, miután a vársánc vizének elvezetése nyomán védtelenné vált. A vár 8 pontban rögzített megadási feltételei tisztességes elvonulást biztosítottak a vár védőinek. Az elkövetkező 32 évben a vár a váradi eláject egymást követő 15 pasájának székhelye lett. A 17. század végére váradi vár az egyre erősödő habsburg birodalom látókörébe került. A vár felmentéséért indított ostrom 1692 májusában vette kezdetét és 20 napig tartott. A törökök 15 pontban rögzítették a megadás feltételeit. A Habsburg érdekszférába került vár a birodalom délkeleti terjeszkedése nyomán vesztett stratégiai jelentőségéből. Az erőd átépítésére vonatkozó nagyszabású tervek ellenére végül csak az ostrom során megrongált épületek kijavítására került sor. A várban folyó 18. századi építkezések közül a barokk stílusjegyeket viselő helyőrségi templom emelkedik ki.

Régészeti kutatások a nagyváradi várban

Az nagyváradi vár első régészeti kutatására 1881 és 1883 között került sor, amelynek során a fejedelmi palota nyugati szárnyára rézsútosan kihúzott kutatóárkok segítségével feltárták a székesegyház keleti részét. A következő években az ásatások a templomhajó középső részére összpontosítottak, ugyanakkor feltárták a sokszögzáródású szentély külső oldalán elhelyezkedő északkleti tornyot is. Ezalkalommal a belső templombadló részletei, valamint Andrea Scolari és Thurzó Zsigmond püspökök sírkövei is napvilágra kerültek. A rétegtani kutatásokat és a kisebb régészeti leleteket teljes egészében elhanyagolták. Ekkor készítette el Steihausz László műépítész a székesegyház első, feltételezett alaprajzát. A három évtizeddel később újraindult feltáráok a katedrális délkeleti részét érintették. Ezúttal egy téglaboltozatos sírkamra került elő, amelyet az ásatók Luxemburgi Zsigmond császárnak 1755-ben, a kaszárnya udvarán egyszer már megbolygatott sírjával azonosítottak. A következő nyolc évtizedben a várban folyó régészeti ásatások szüneteltek, majd 1991-től indultak újra. Az ezt követő évtized során 26 kutatóárok került feltárásra. A kutatási terv szerint a lelőhely rétegtanát néhány helyen próbaásatáskeretei közt vizsgáltuk, majd a későbbiekben teljes egészében feltárásra került az egykori püspöki palota, az egyetlen épület, amely fölé nem építkeztek a 17. századi átalakítások során. A feltárt leletegyüttes lehetővé tette a várépítés különböző időrendi fázisainak pontosabb elkülönítését. Két kutatóárokban is felbukkant a vár tatárjárás előtti palánkja, amely első fázisában egyszerűbb, később összetettebb szerkezetű volt. Ugyanezen a területen további 12-13. századi felszíni és földbe mélyített házak kerültek elő, körülöttük tüzelőberendezésekkel. Egy, a középkori várfal közelében felbukkant fal a váradi vár első, román kori palotájávak hozható összefüggésbe. További, másodlagos helyről származó leletek (freskótöredékek, téglák) minden kétséget kizáróan a 12-13. századi, román stílusú székesegyházzal hozhatók összefügésbe. Az épületegyüttes délkeleti részén kijelölt kutatóárkok feltárása során majdnem teljes egészében napvilágra kerültek a gótikus püspöki palota alapjai, amelyek két, különböző időben épült szárny meglétéről tanúskodnak.

E két szárny összekapcsolását egy komplex építészeti megoldás révén sikerült biztosítani, amelynek részét képezte egy négyszög alaprajzú oldaltorony is. Az épület hosszanti oldalai 28,5, illetve 26,7 m, míg a rövidebb oldalak 10,5 és 8 m hosszúságúak voltak. A palotabelső a 16. század folyamán jelentős átalakításon esett át: belső pillérek, téglafalak és téglapadlók nyomai, bukkantak elő. Néhány helyen a felfalazáshoz tartozó faragott kőtömbök is előkerültek. A folyami és terméskőből álló alapozások a 2,8 méteres mélységet is elérik. A palota legrégebbi, délkeleti szárnyához egy gyalogos kapuval ellátott bejárati tornyot építettek. Ugyanezen a területen egy kerek alaprajzú torony is állt. A délkeleti szárny alatt pincesor húzódott. A palota későbbi átalakításokkal a 14-16. században mindvégig használatban volt. Az ásatás során előkerült a vár egykori, kerítőfala is, amelynek alapját malterrel összefogott folyami és terméskőből építették, felfalazásához pedig faragott kőtömböket használtak. A fal vastagsága eléri az 1,2-1,5 métert. A mai, bástyás szerkezetű vár nyugati részében előkerült azon kerek alaprajzú tornyok egyike, amely a vár gykori főkapujának oldalán állt. Úgy a román kori, mint a gótikus épületegyüttes analógiái megtalálhatóak a közép-európai várépítészetben. Mindegyik ásatási kampány során kerültek elő sírok, amelyeket később három időrendi rétegbe soroltunk: egy 14-15. századiba, egy, a vár 1598-as ostromához köthetőbe, illetve egy 17. századra keltezhetőbe.

A nagyváradi vár régészeti leletanyaga. Elemzés és analógiák

Az elmúlt évtized folyamán a nagyváradi vár terültéről hatalmas mennyiségű és kivételes minőségű régészeti anyag került napvilágra. Ezek csoportosításának legfőbb szempontja a készítésnél

felhasznált nyersnyag volt. Az első csoportba a téglákat, tetőcserepeket és vízvezeték-csöveket soroltuk. Téglák a vár építésének román- és reneszánsz kori fázisából kerültek elő. Kivételes daraboknak számítanak, a lekerekített végein színes mázzal bevont dísztéglák. A vízvezeték-csöveket és tetőcserepeket elsősorban a gótikus fázisban használták előszeretettel. Külön kategóriát képeztek az agyag gyergyatartók. A kerámia képezi, értelemszerűen, a leletanyag legnagyobb részét. Ezek időrendi szempontból a 11-17. század teljes időszakát felölelik. Köztük található bizánci kerámia, cserépbográcsok, 13-14., illetve 15-16. századi konyhai kerámia, 16-17. századi mázas cserép, finom, kaolinos kerámia, török és közép-európai importtárgyak, valamint helyi, festett edények.

Lista planșelor

Pl. I. Cetatea Oradea în anul 1598. Stampă din anul 1598 datorată lui Georg Houfnagel

Pl. II. Cetatea Oradea în timpul asediului turcesc de la 1598

Pl. III. Cetatea Oradea la 1660

Pl. IV. Cetatea Oradea în perioada paşalâcului (1660 - 1692)

Pl. V. Cetatea Oradea în secolele XI – XIII. Reconstituire (cf. D. Noane)

Pl. VI. Locuinţe din interiorul Cetăţii Oradea, secolele XI – XIII, apud D. Marta, *La cite dOradea. L abitat aux XIe – XIIIe siecles,* în *900 years from Saint Ladislas death,* Oradea, 1996, p. 23.

Pl. VII. Planul aripii vechi a palatului episcopal, apud A. A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. I. Zona palatului episcopal,* Oradea, 2002, pl. XXII

Pl. VIII. Planul aripii noi a Palatului Episcopal, apud *Ibidem,* pl. XXIII

Pl. IX. Planul palatului episcopal, apud *Ibidem,* pl. III

Pl. X. Fig. 1 Topografia cercetată arheologic a cetăţii orădene în secolele XI - XIII; fig. 2 topografia cercetată arheologic a cetăţii orădene în secolele XIV - XVII, apud *Ibidem,* pl. XXIV

Pl. XI. Cimitirele din Cetatea Oradea, apud *Ibidem,* pl. XXVI

Pl. XII. Fig. 1- 2 ceramică de factură bizantină (inv. 16597, 16519); fig. 3 – 6 căldări de lut (inv. 17081, 16530, 16571, 15103); fig 7 – 11 ceramică de uz comun secolele XII – XIII (inv. 15847, 16227, 15996, 16452, 16845)

Pl. XIII. Fig. 1 – 9 ceramică de uz comun secolele XIII – XIV (inv. 16875, 16839, 16620, 15920, 16020, 16021, 16019, 16002, 15965)

Pl. XIV. Fig. 1 – 6 ceramică de uz comun secolele XIV – XV (inv. 17089, 17629, 15950, 16022, 17161); fig. 7 – 12 ceramică lustruită secolele XV – XVI (inv. 16017, 16016, 16024, 16025, 17008, 16015)

Pl. XV. Fig. 1 – 9 ceramică de uz comun secolele XVI – XVII (inv. 17009, 17071, 16396, 17085, 16537, 16652, 16010, 16363, 16728)

Pl. XVI. Fig. 1 – 11 ceramică smălţuită secolele XVI – XVII (inv. 16012, 16476, 16014, 16460, 17038, 16555, 15916, 15855, 17010, 17005, 17007)

Pl. XVII. Fig. 1 – 3 ceramică de import (inv. 16832, 17602, 16397); fig. 4 – 7 ceramică de import de factură orientală (inv. 16614, 16914, 16872, 16383); fig. 8 – 9 sfeşnice de lut (inv. 16406, 16639)

Pl. XVIII. Fig. 1 – 20 pipe din material ceramic (inv. 15001, 17185, 17186, 17207)

Pl. XIX. Fig. 1 – 6 cahle din Cetatea Oradea (inv. 15151, 15829, 17036, 15838, 16006, 16841)

Pl. XX. Fig. 1 – 6 cahle din Cetatea Oradea (inv. 16335, 17011, 17187, 17006, 17128, 17022)

Pl. XXI. Fig. 1 – 6 cahle din Cetatea Oradea (inv. 17037, 15076, 17696, 17695, 17599, 17598)

Pl. XXII. Fig. 1 – 6 cahle din Cetatea Oradea (inv. 17101, 16399, 16400, 16403, 16401)

Pl. XXIII. Fig. 1 – 6 cahle din Cetatea Oradea (inv. 16354, 16624, 17035, 15709, 17077, 16560)

Pl. XXIV. Fig. 1 – 4 cahle din Cetatea Oradea (inv. 15918, 16337, 17039, 16559)

Pl. XXV. Fig. 1 - 2 bijuterii (inv. 16813, 16812); fig. 3 – 7 piese din metal prețios (inv. 17068, 15138, 17047, 17684, 16942)

Pl. XXVI. Fig. 1 – 11 monede (inv. 1435, 1436, 1520, 1184, 1421, 1193, 1522, 1195, 1180, 1526, 1415)

Pl. XXVII. Fig. 12 – 22 monede (inv. 1527, 1475, 1474, 1472, 1434, 1432, 1181, 1187, 1183, 1182,)

Pl. XXVIII. Fig. 1 – 7 accesorii vestimentare din bronz (inv. 16696, 16697, 16727, 16903, 16698, 15145); fig. 8 – 9 podoabe din bronz (inv. 17067, 16723)

Pl. XXIX. Fig. 1 – 2 piese sculpturale din bronz (inv. 15859, 17686); fig. 3 – 4 fragmente de clopot (inv. 17050, 16711)

Pl. XXX. Fig. 1- 9 ustensile din bronz (inv. 17061, 15906, 15856, 15082, 16042, 16695, 16408, 15121, 17664; fig. 10 – 12 piese de uz casnic din bronz (inv. 16030, 15136, 17687)

Pl. XXXI. Fig 1 – 15 arme şi muniție din fier (inv. 16417, 16373, 16920, 16359, 16682, 17026, 15021, 15111, 17690, 17028, 17201, 15093, 16297, 15133, 17018)

Pl. XXXII. Fig. 1 – 2 accesorii vestimentare din fier (inv. 16295, 17031); fig. 3 – 8 ustensile şi unelte din fier (inv. 15900, 15130, 15039, 15889, 15904, 15033)

Pl. XXXIII. Fig. 1 – 9 ustensile şi unelte din fier (inv. 16664, 17035, 16663, 16299, 17024, 16416, 16683, 15139, 15897)

Pl. XXXIV. Fig. 1 – 9 piese din os (inv. 17666, 16625, 16720, 17012, 16410, 17132, 16686, 15079, 15877)

Pl. XXXV. Fig. 1 – 6 piese de sticlă de construcție (inv. 16722, 17146, 16899, 16699); fig. 7 – 9 podoabe din sticlă (inv. 17139, 15137)

Pl. XXXVI. Fig. 1 – 12 vesela din sticlă (inv. 15881, 17040, 17667, 17041, 17158, 17156, 17153, 17149, 16925, 17151, 15878, 15880)

Pl. XXXVII. Fig. 1 – 8 piese utilitare din piatră (inv. 16838, 16008, 16397, 15097, 16368, 15875, 17393, 16009)

Pl. XXXVIII. Fig. 1 – 5 piese de arhitectură de factură gotică (inv. 22337, 22181, 22240, 22092, 22028)

Pl. XXXIX. Fig 1 – 2 piese de arhitectură de factură gotică (inv. 16349, 15926); fig 3 – 4 piese de arhitectură de factură renascentistă (inv. 22142, 22150)

Pl. XL. Cetatea Oradea. Vedere aeriană (colecția Muzeului Țării Crişurilor)

Pl. XLI. Fig 1 – Poarta de Est a cetății (sec XVIII), Fig 2 – Bastionul Bethlen, inscripție omagială din 1627.

Pl. XLII. Fig 1 – Palatul Princiar (începutul sec. XVII) - fațada în curs de restaurare, Fig 2 – "Ulița meşteşugarilor" (sec. XVIII).

Planşe

VARAD
A.
B.
C.
VARADINVM, vulgo Gros Wardein, Transiluaniæ oppidum,
cum munitissimo propugnaculo. In prouinciæ introitu secundo,
à Mahumeta Turcarum Imp. obsessum, et frustra tentatum.
A. Sakmar. B. Hospitale. C. Suburbium Italicum. D. Suburbium
Venetum. E. Statua Regis equestris, et tres statuæ pedestres ex ære fusili.
Communicavit Georgius Houfnaglius
Meridies

Planşa I

WAHRE CONTRAFACTVR DER VÓSTVNG GROS WARADEIN IN OB

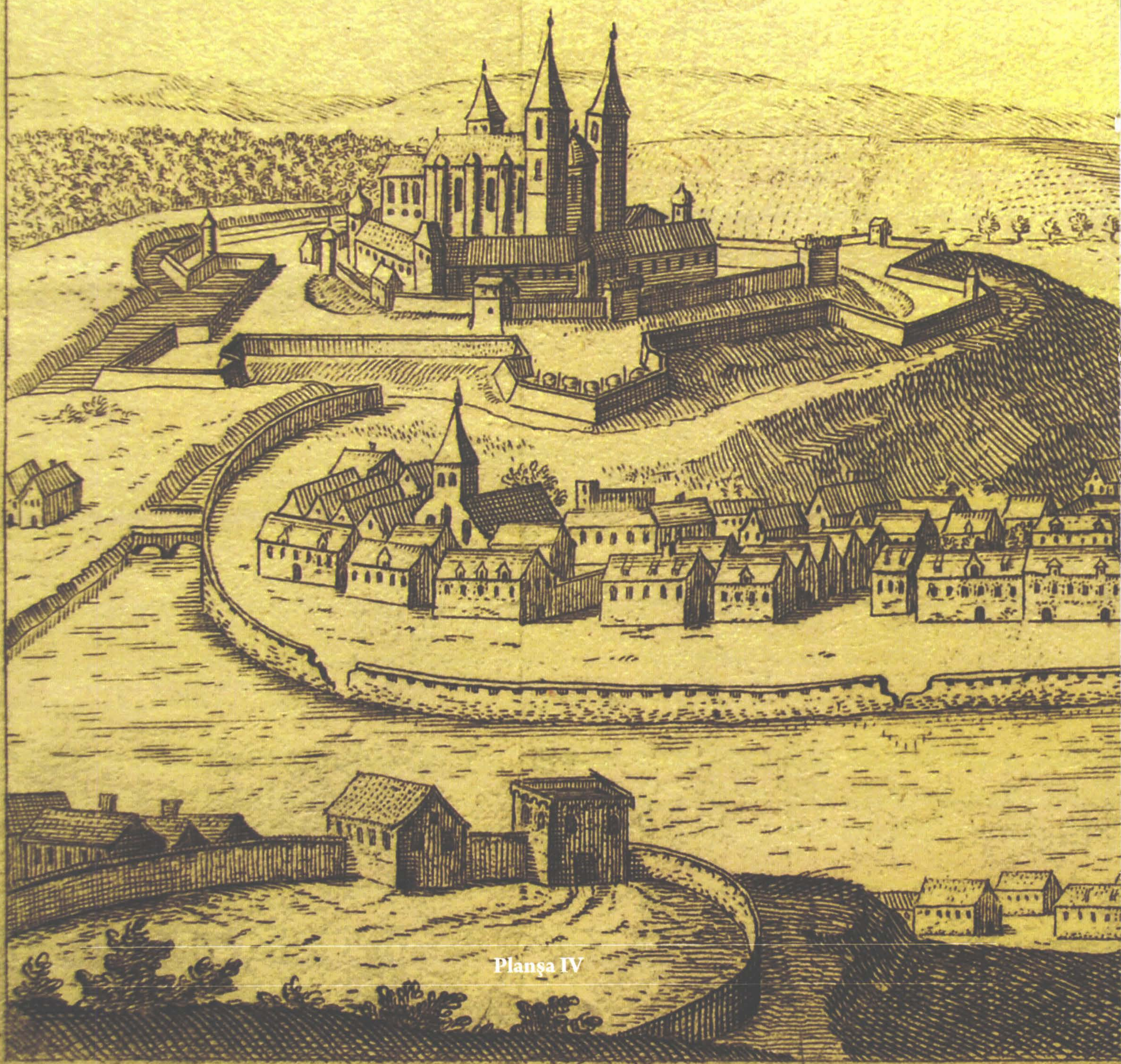

A. Die Vestung .
B. Die Kirchen S. Ladislaij.
C. Der Bischofs hoff.
D. Die Pastey Tschoneka.
E. Die Gülten Pastey.
F. Venetcianer Pasteÿ.
G. Kiraliisi Pastey.
H. Die Hultzen Pastey.
I. Die Statt gros Wardein.
K. Die Vorstet.
L. Türckische schantzen.
M. Der Türcken Laufgraben.
N. Der Türcken Leger.
O. Der Tartern Leger.
P. Gros Kereseh. Q. Klein keresch
R VNGER. WIE DIE VOM TÜRCKN BELEGRET GEWEST. AÑO: 1598.

Planşa II

WARADI

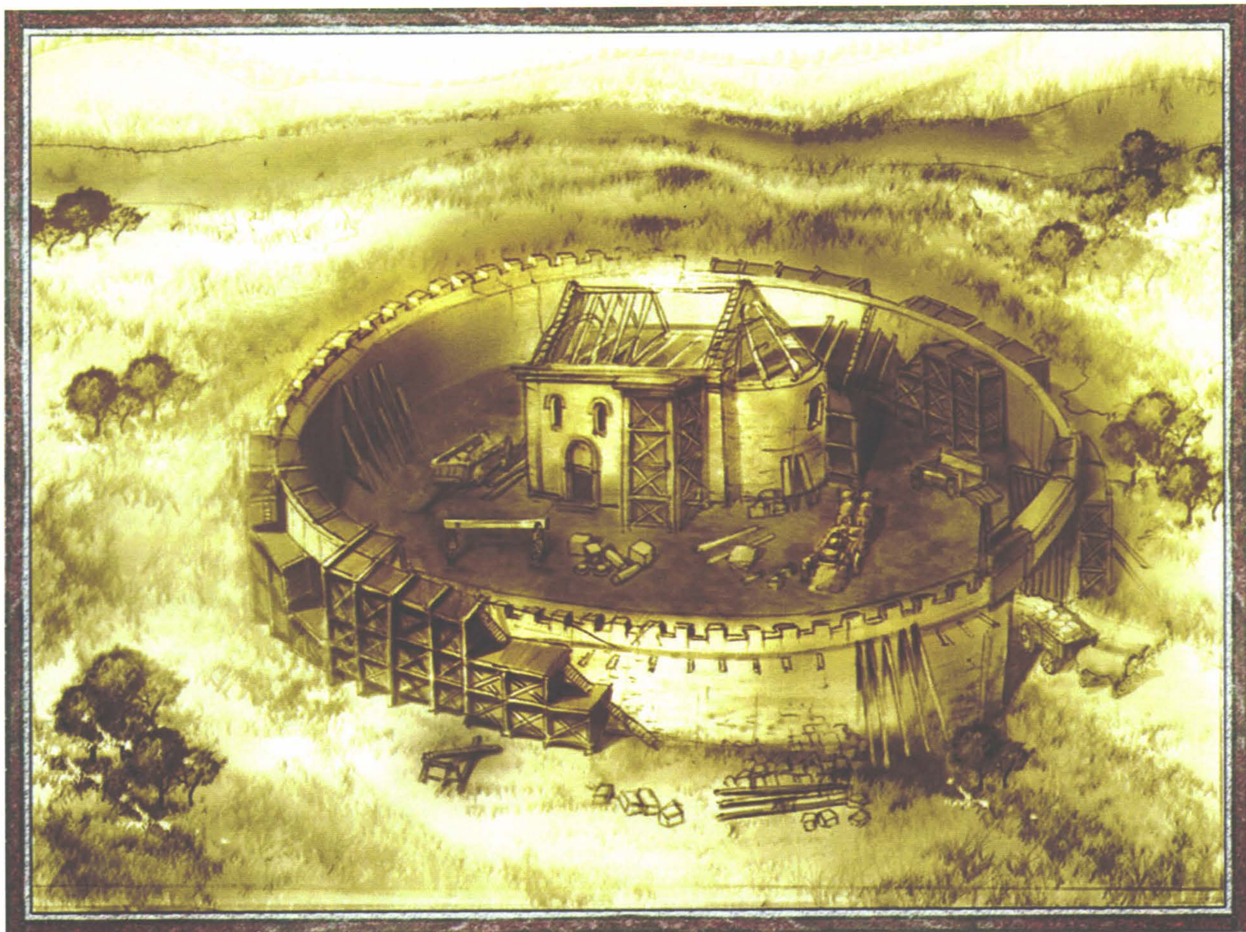
Planşa III

Planşa IV

RDEIN

GROSWARDEIN
eine berühmte Statt und Vestung in
ober Ungarn an den Siebenbürgischen
gränzen an dem fluss Köresch, wird vō
einigen zu selbigem Fürstenthum gerechnet,
A°. 1598, wurde sie von den Türcken vergebens
belagert, A°. 1660. kam sie in Türckische
hände und blieb darin bis A°. 1692. da sie nach
einer langwürigen belagerung durch die
Christlich=Kayserl= waffen wieder
erobert wurde.
G. Bodenehr, fec. et exc. A. V.

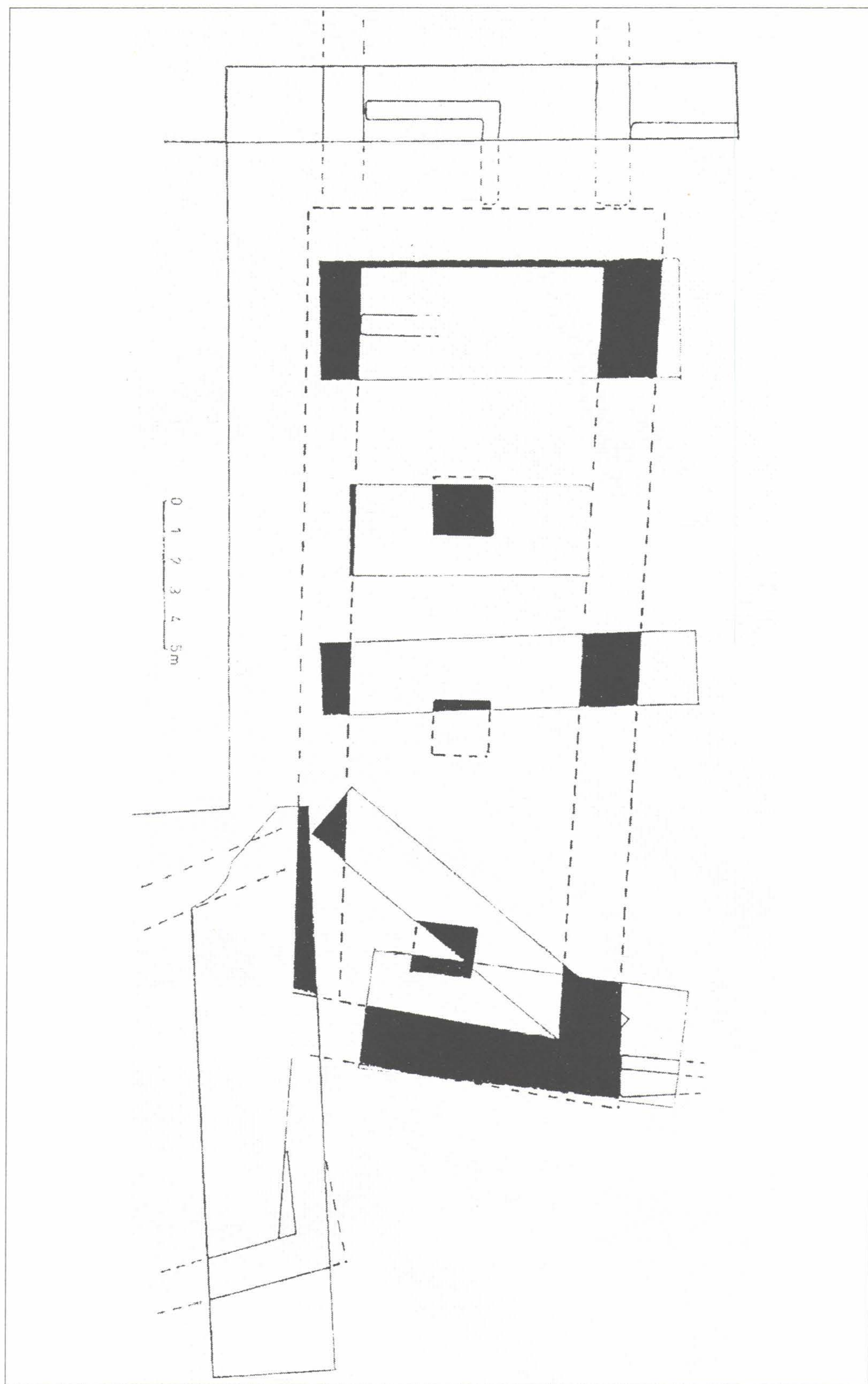

Planşa V

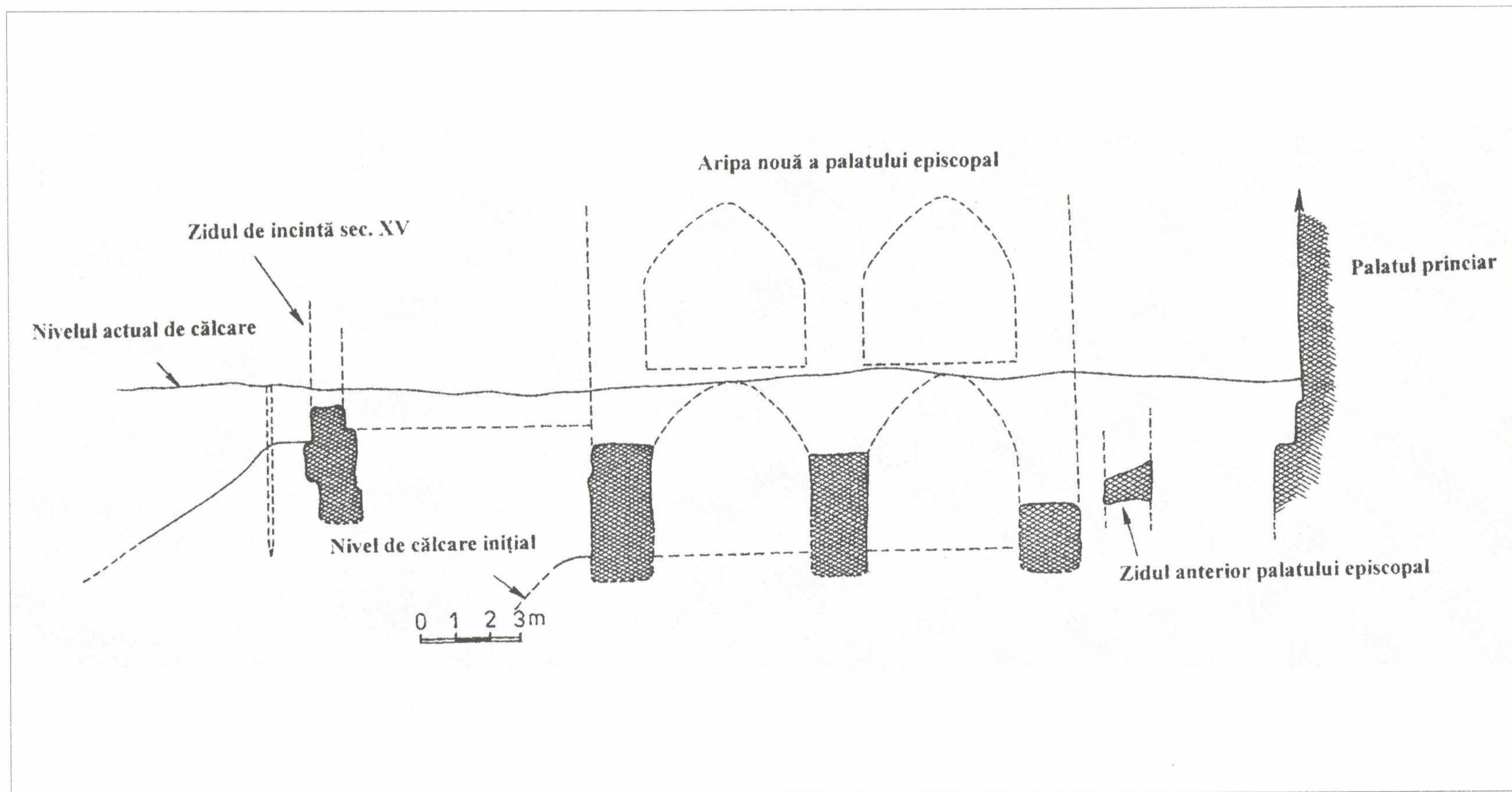

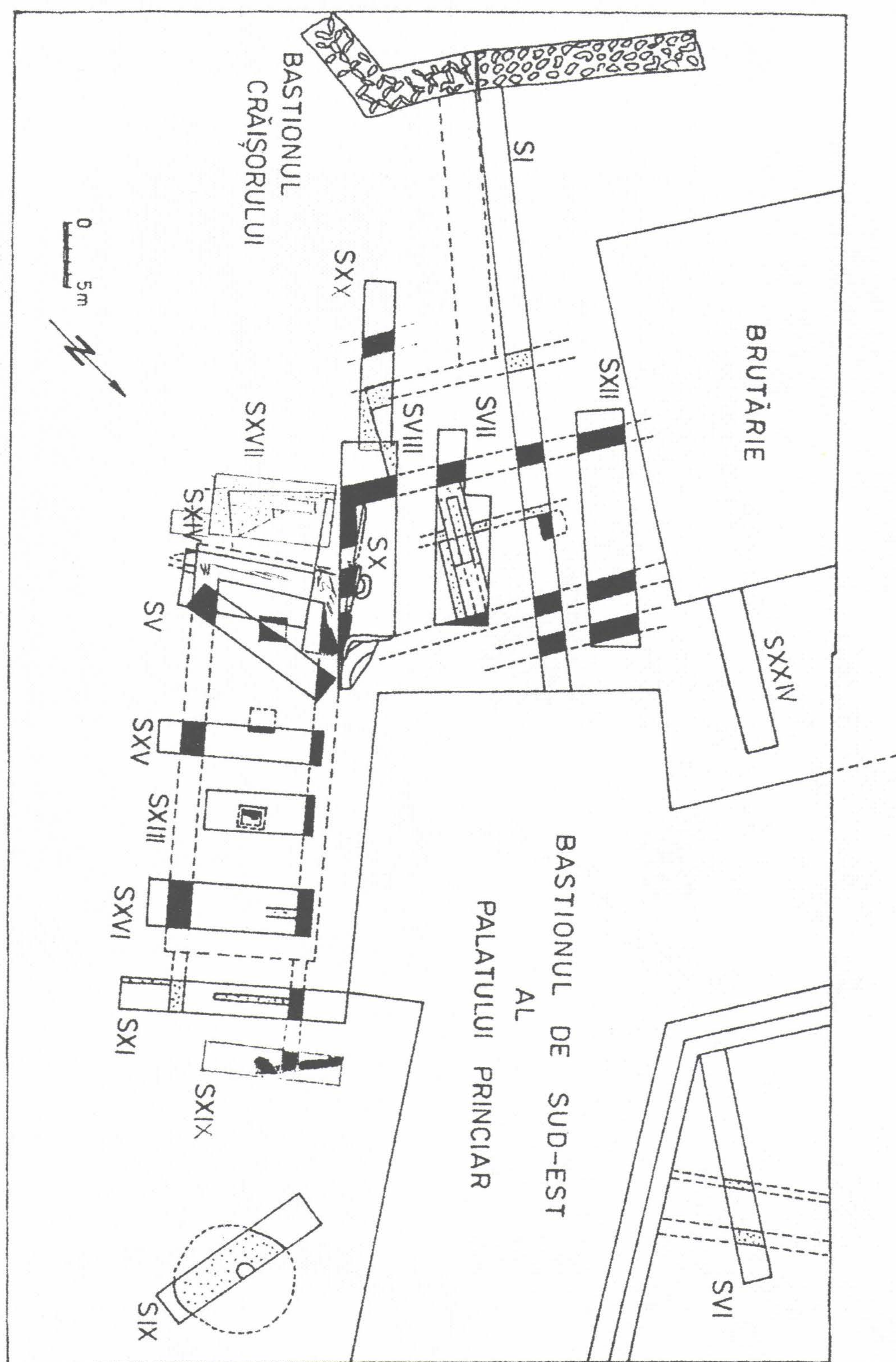
Planşa VI

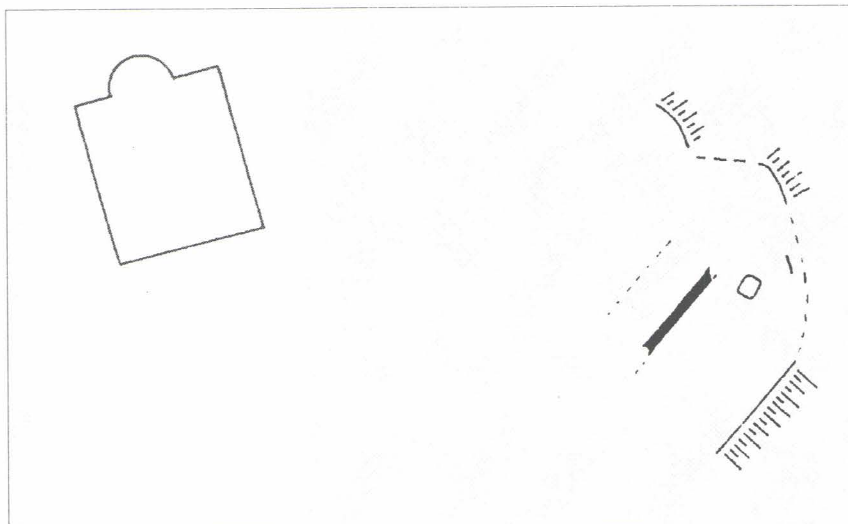
Planşa VII

Aripa nouă a palatului episcopal
Zidul de incintă sec. XV
Palatul princiar
Nivelul actual de călcare
Nivel de călcare inițial
0 1 2 3m
Zidul anterior palatului episcopal

Planşa VIII

BASTIONUL CRĂIȘORULUI
0
5m
SI
SXX
BRUTĂRIE
SXII
SVII
SVIII
SXVII
SXIV
SX
SV
SXXIV
SXV
SXIII
SXVI
SXI
SXIX
BASTIONUL DE SUD-EST AL PALATULUI PRINCIAR
SVI
SIX

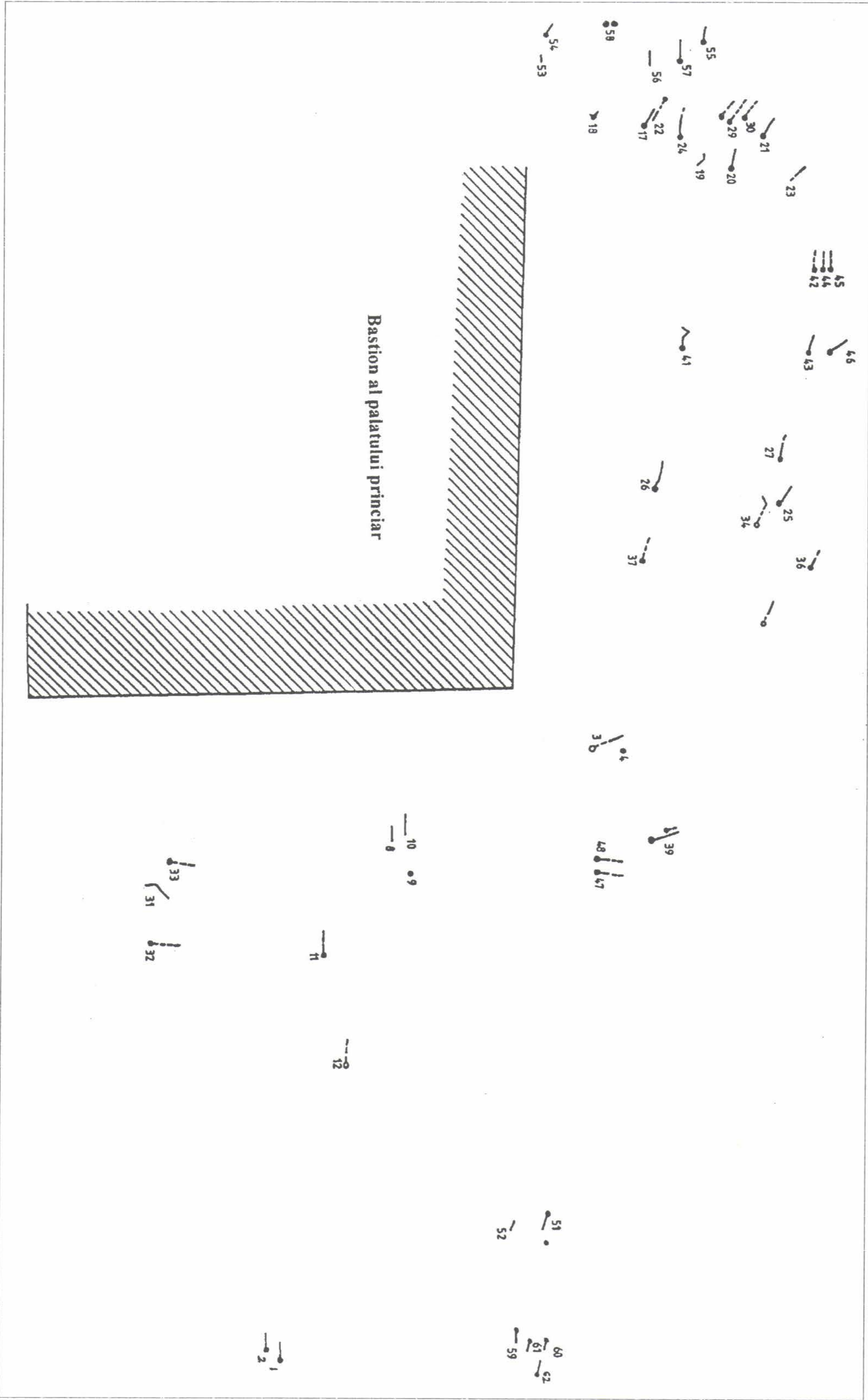
Planşa IX

1

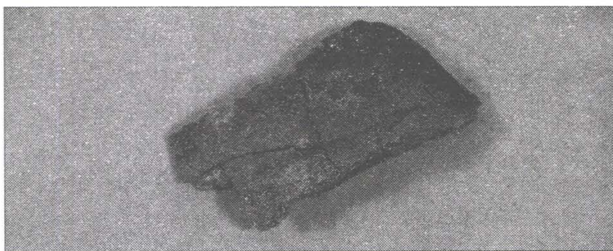
2

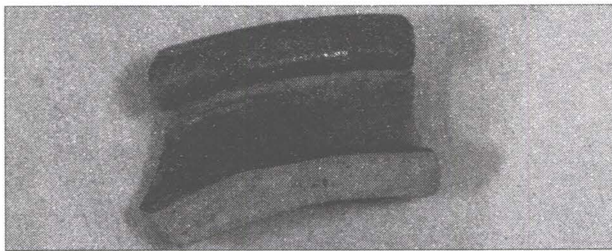
Planşa X

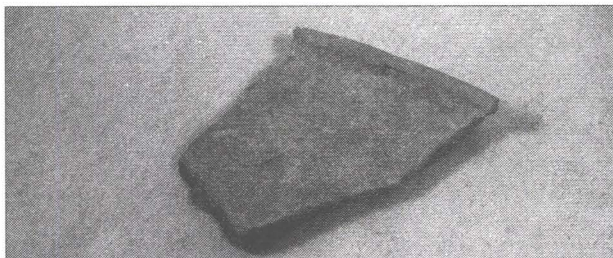

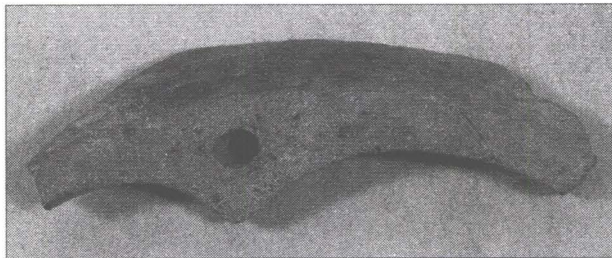
Planşa XI

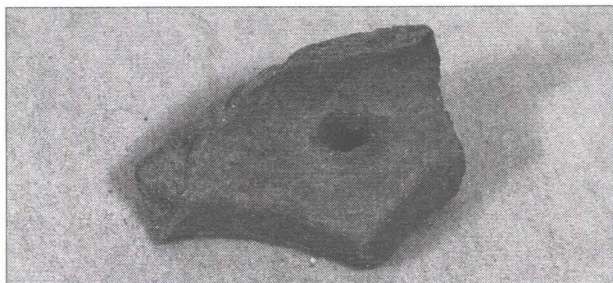
Descoperiri arheologice

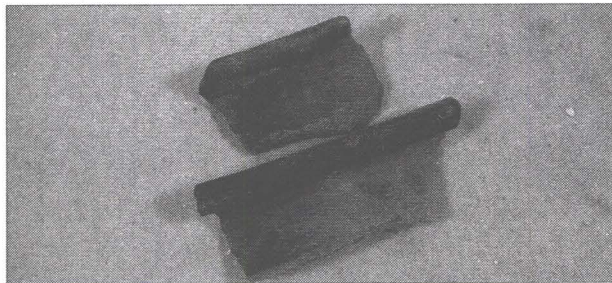

1

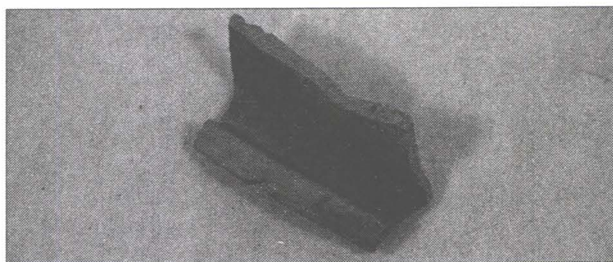

2

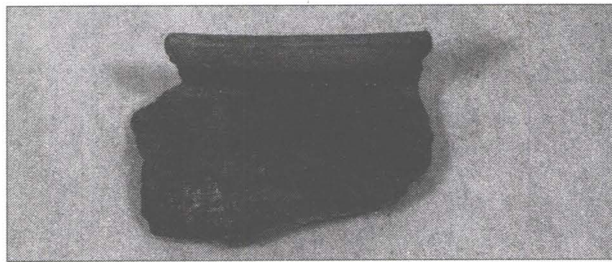

3

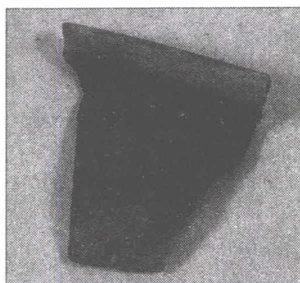

4

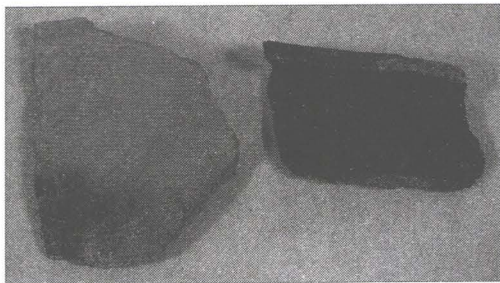

5

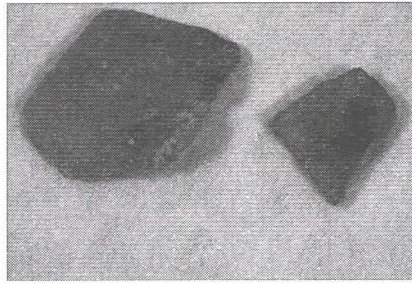

6

7

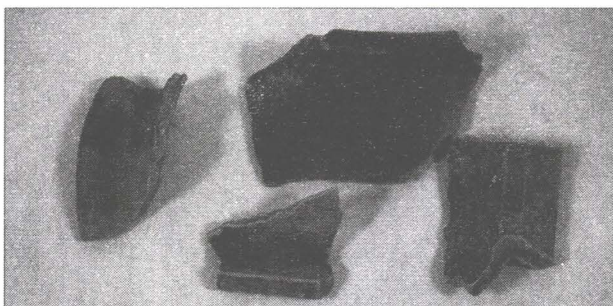

8

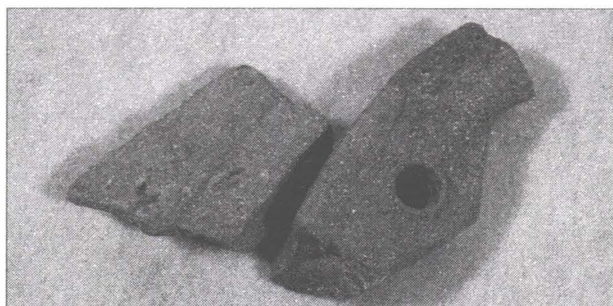

9

10

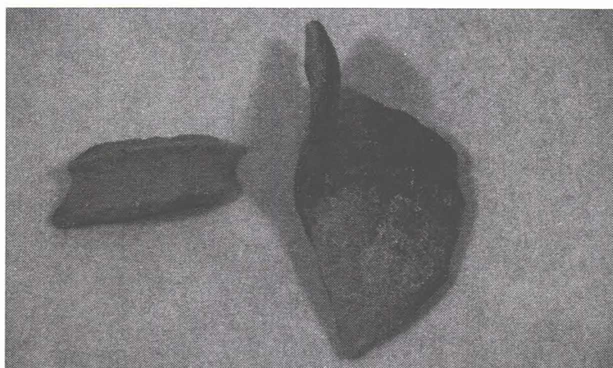

11

Planşa XII

1

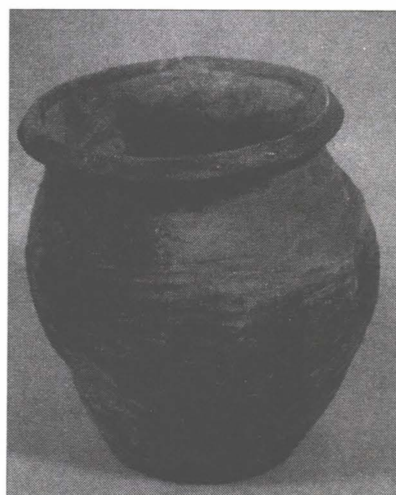

2

3

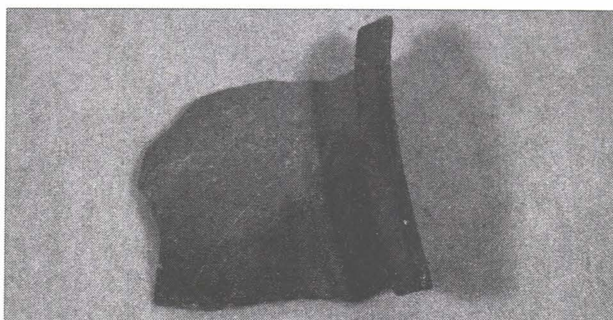

4

5

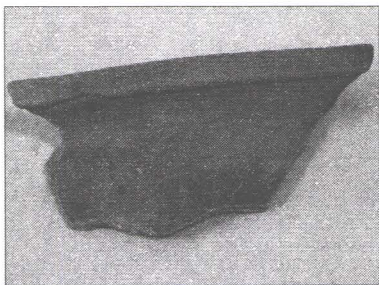

6

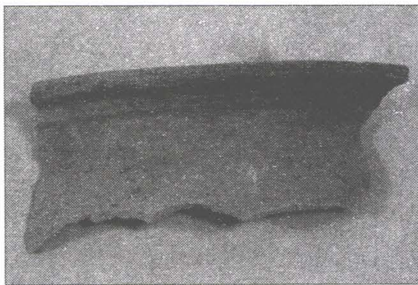

7

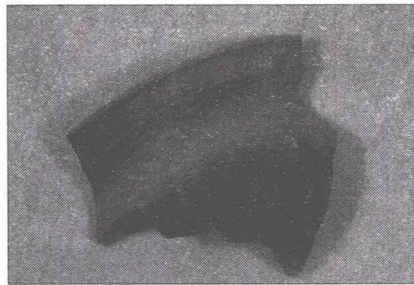

8

9

Planşa XIII

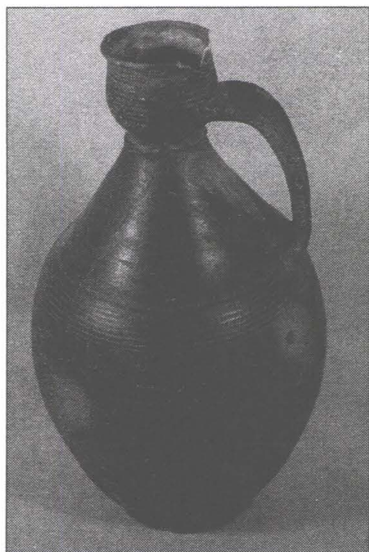

1

2

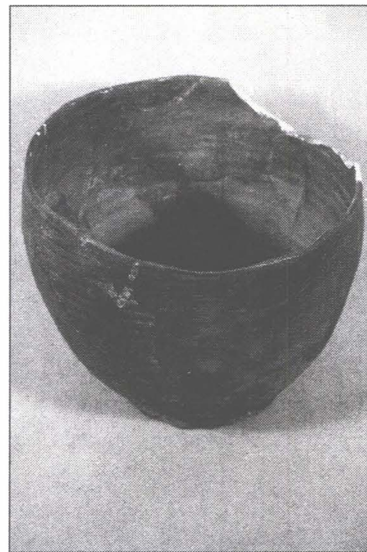

3

4

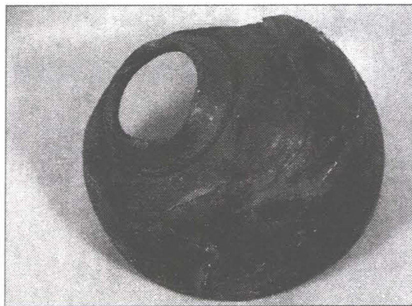

5

6

7

8

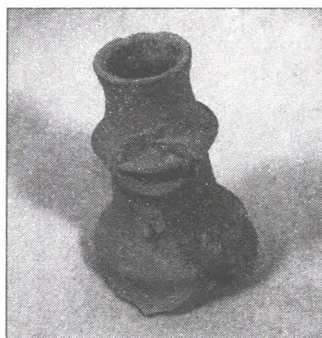

9

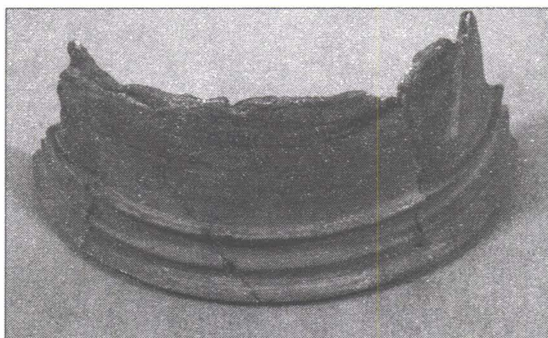

10

11

Planşa XIV

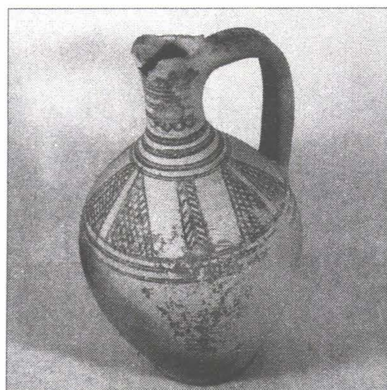

1

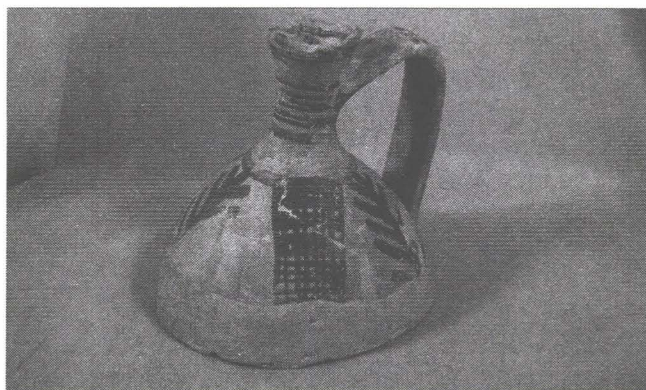

2

3

4

5

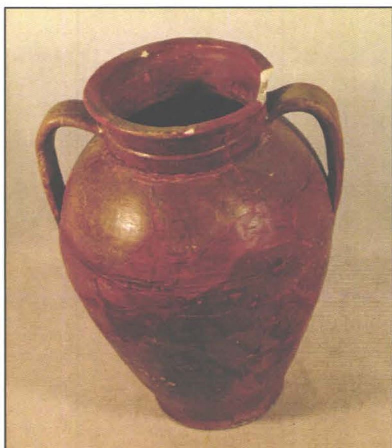

6

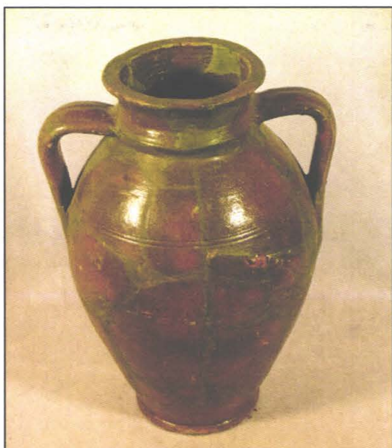

7

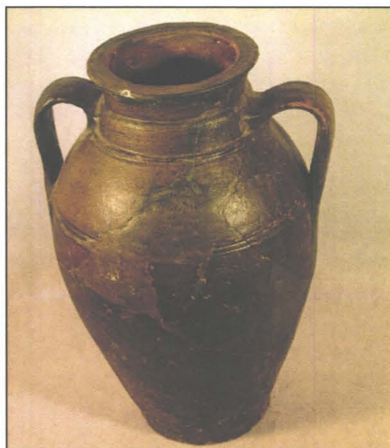

8

9

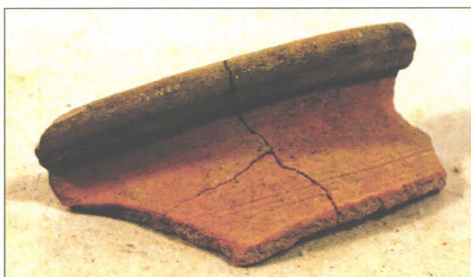
Planşa XV

1

2

3

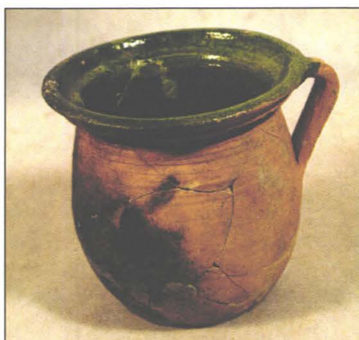

4

5

6

7

8

9

10

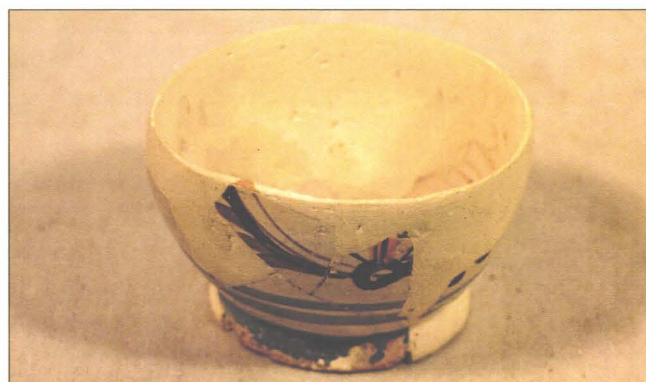

11

Planşa XVI

1

2

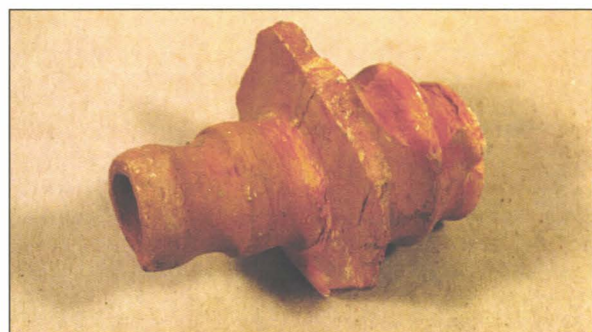

3

4

5

6

7

8

9

Planşa XVII

1

2

3

4

Planşa XVIII

1

2

3

4

5

6

Planşa XIX

1

2

3

4

5

6

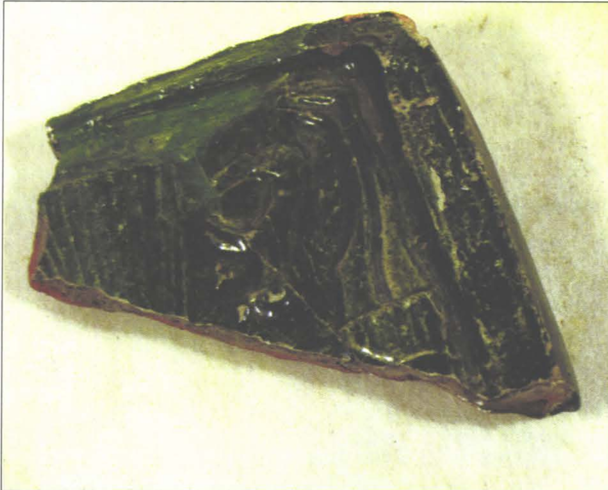
Planşa XX

1

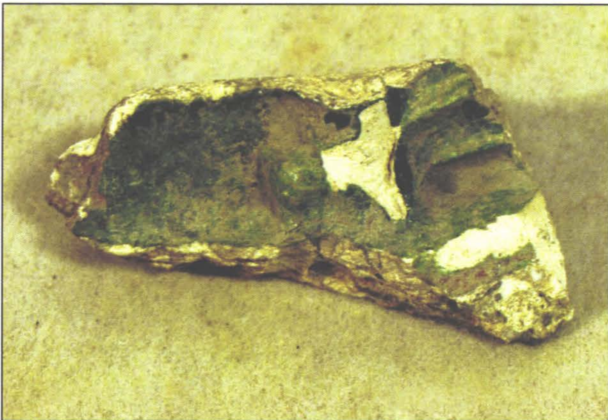
2

3

4

5

6

Planşa XXI

1

2

3

4

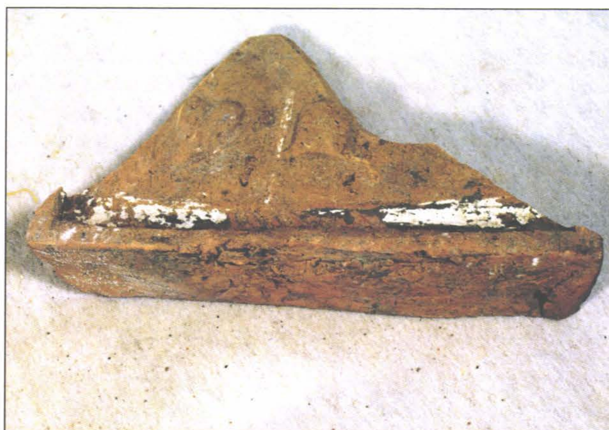

5

Planşa XXII

1

2

3

4

5

6

Planşa XXIII

1

2

3

4

Planşa XXIV

1

2

3

4

5

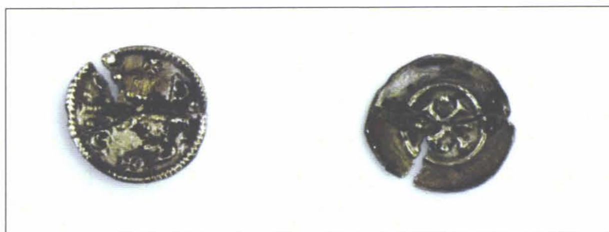

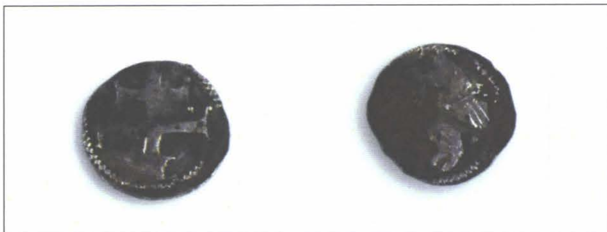
6

7

Planşa XXV

1

2

3

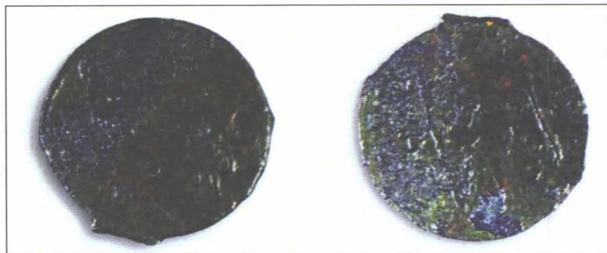

5

4

6

7

8

9

10

11

Planşa XXVI

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

Planşa XXVII

1

2

3

4

5

6

7

8

Planşa XXVIII

1

2

3

4

Planşa XXIX

1

2

3

4

5

6

7

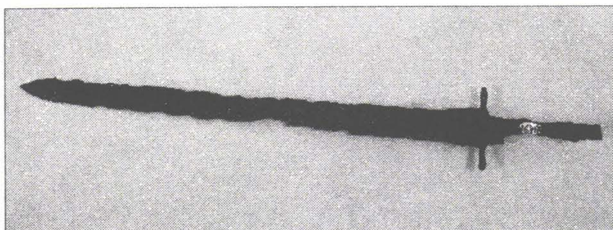

8

9

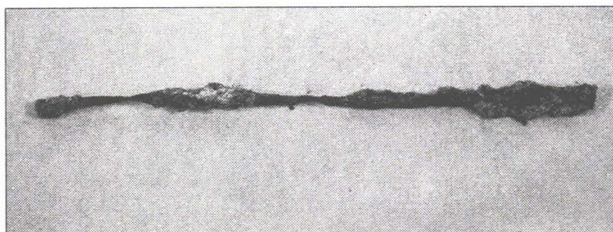

10

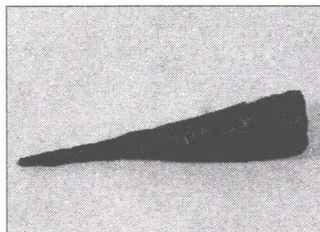

11

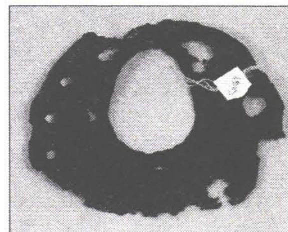
Planşa XXX

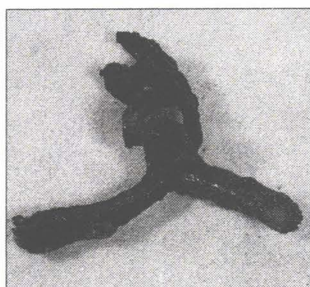

1

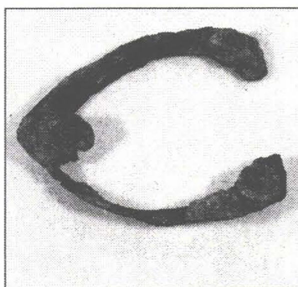

2

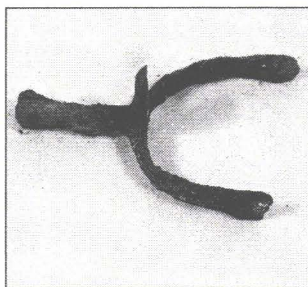

3

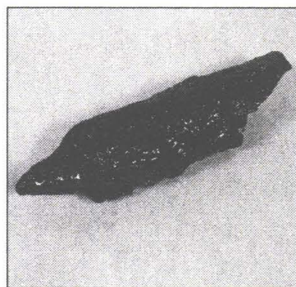

4

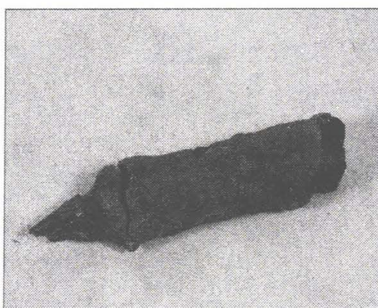

5

6

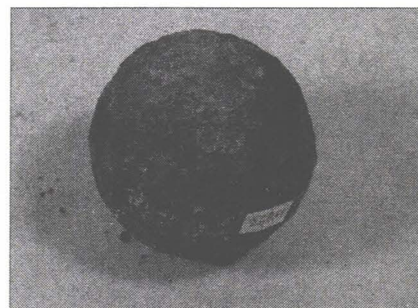

7

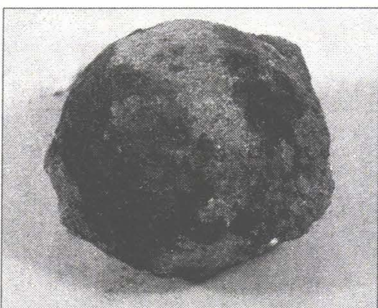

8

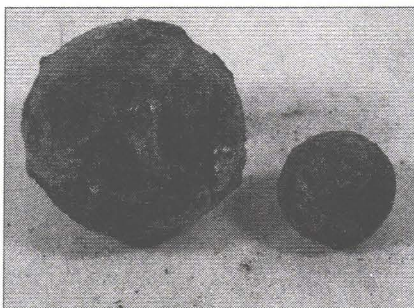

9

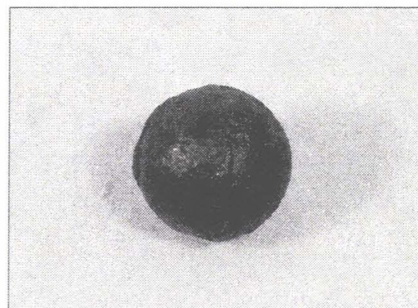

10

11

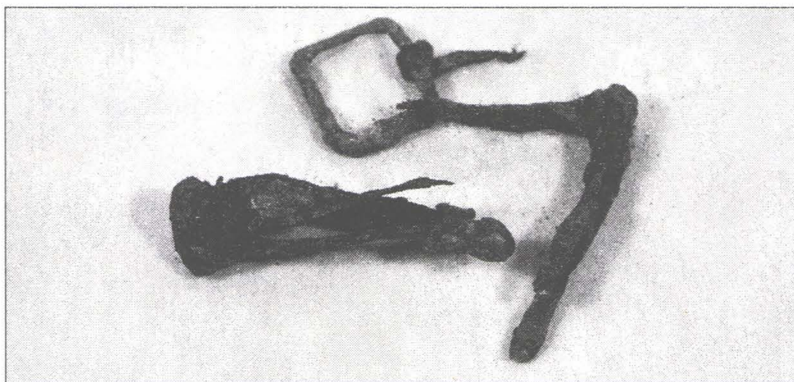

12

13

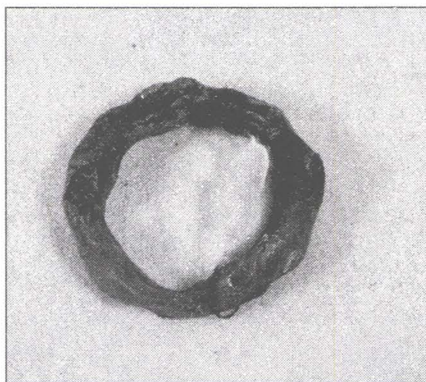

14

15

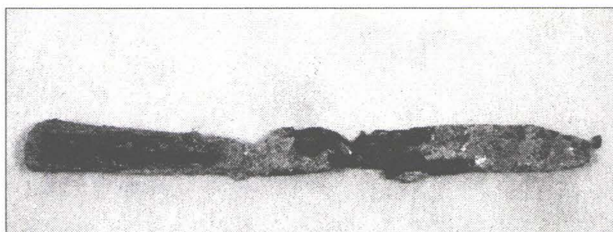
Planşa XXXI

1

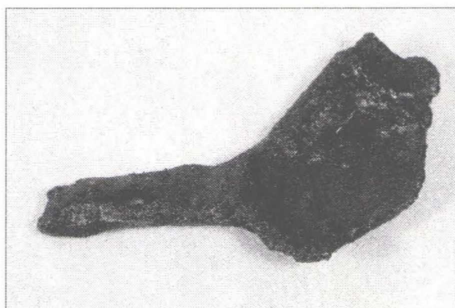
2

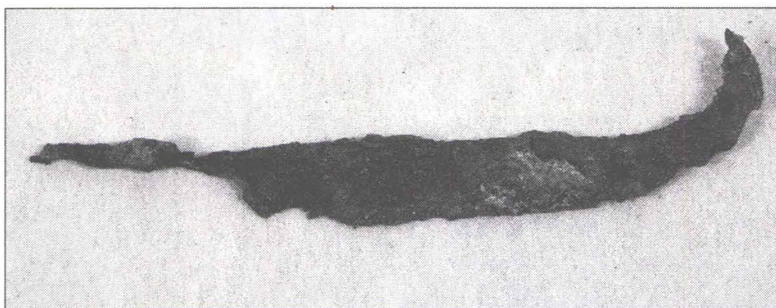
3

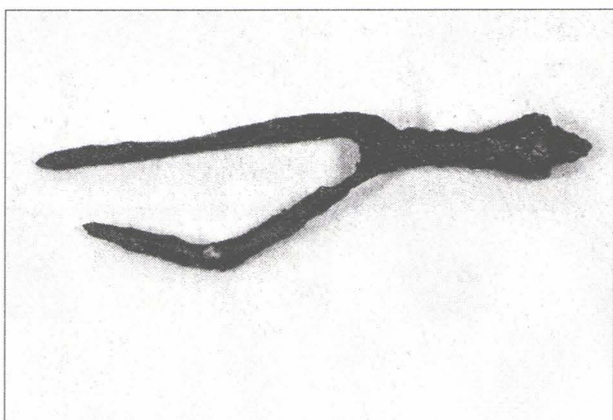
4

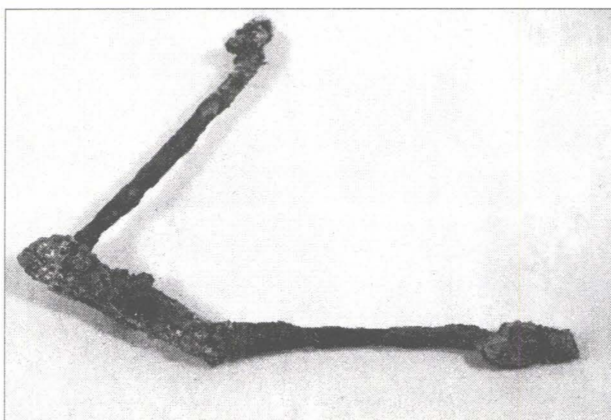
5

6

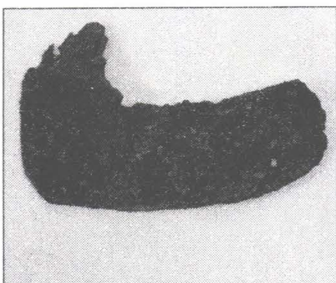

7

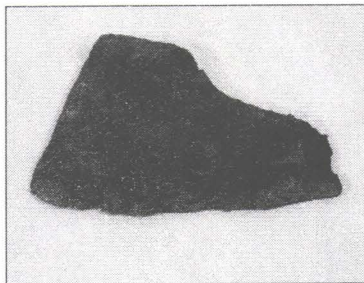

8

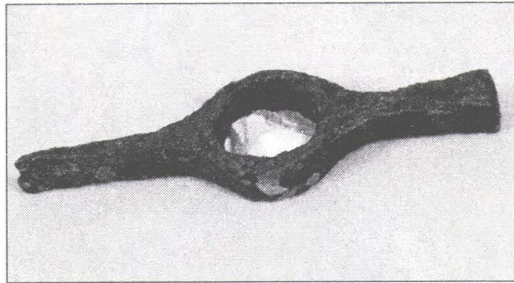
Planşa XXXII

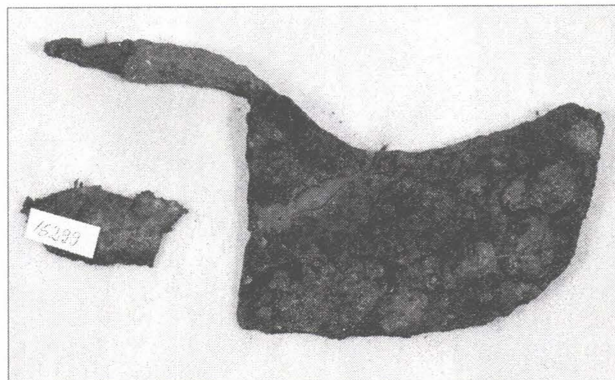
1

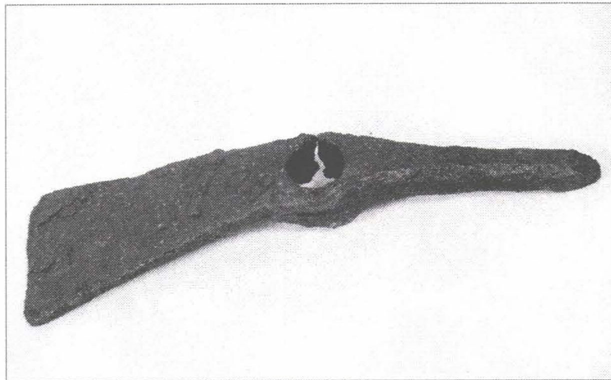
2

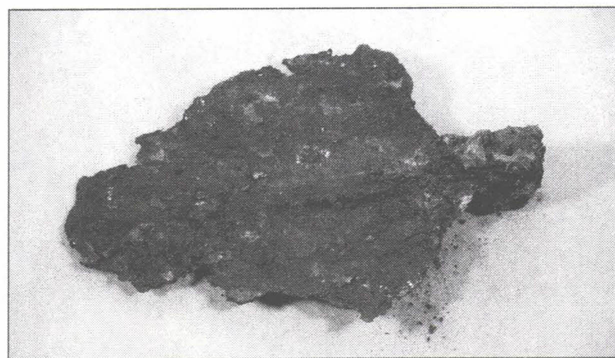
3

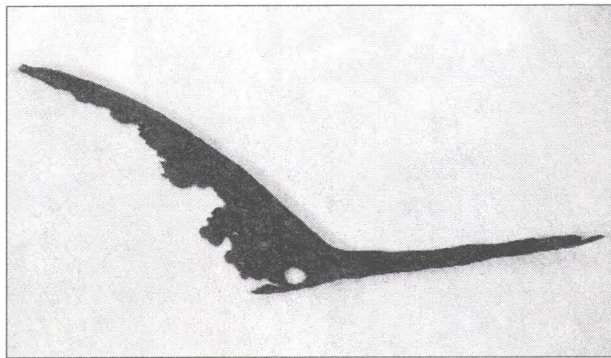
4

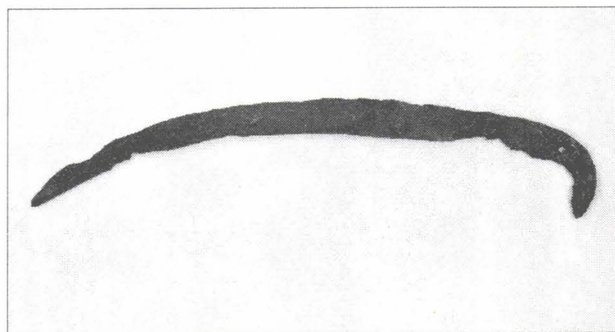
5

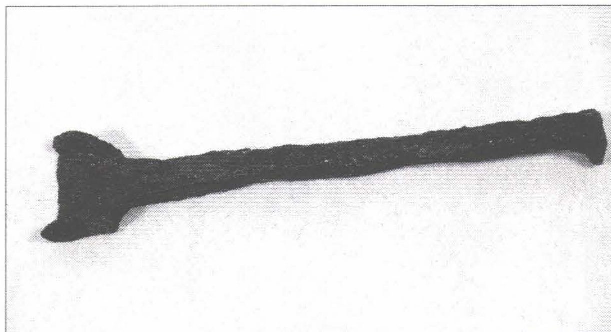
6

7

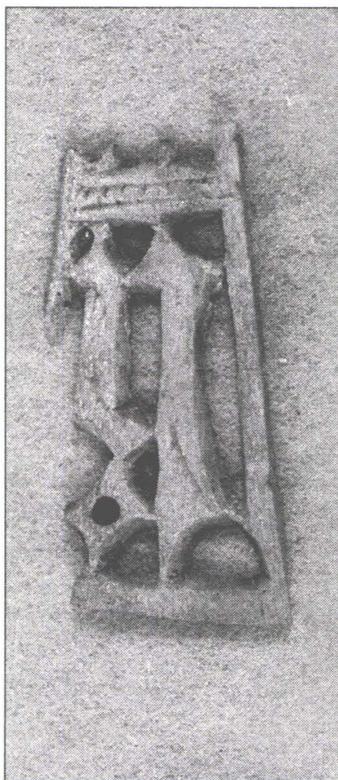
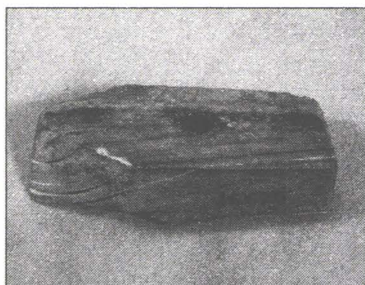
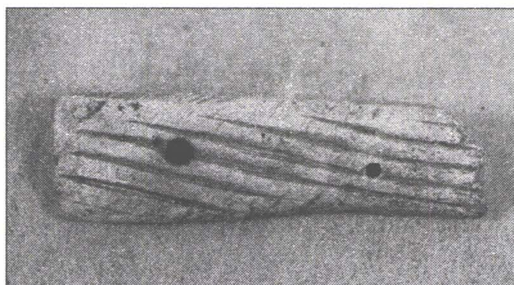
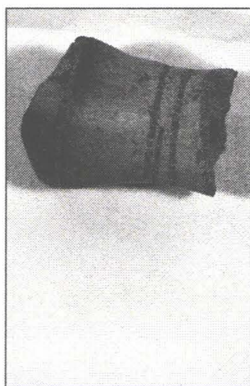
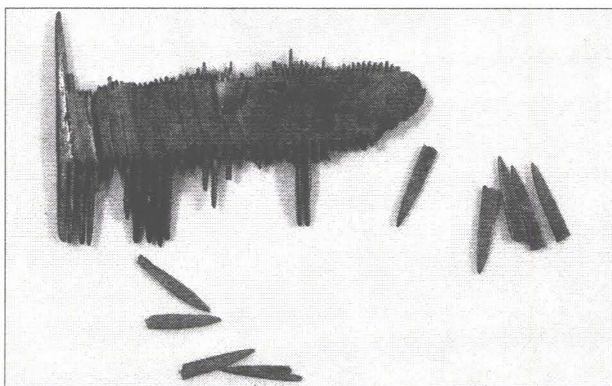
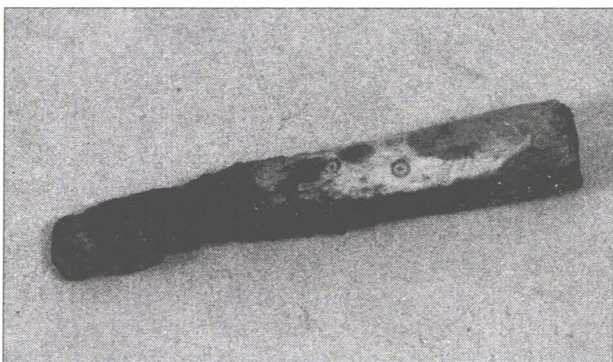
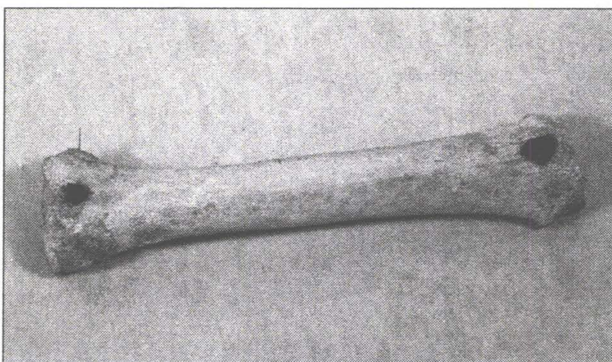

8

9

Planşa XXXIII

2

3
1

4

5

6

7

8

9

Planşa XXXIV

1

2

3

4

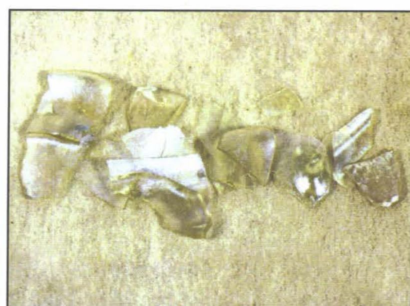

5

6

Planşa XXXV

1

2

3

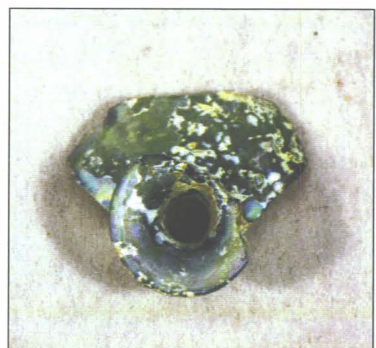

4

5

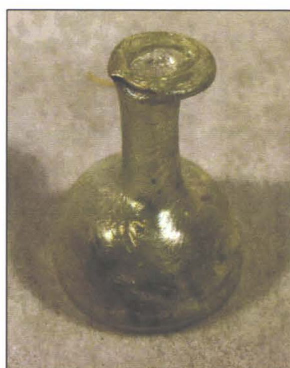

6

7

8

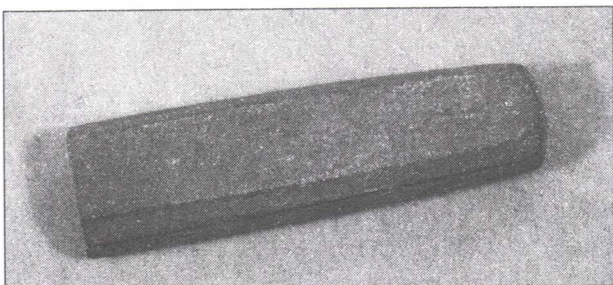

9

10

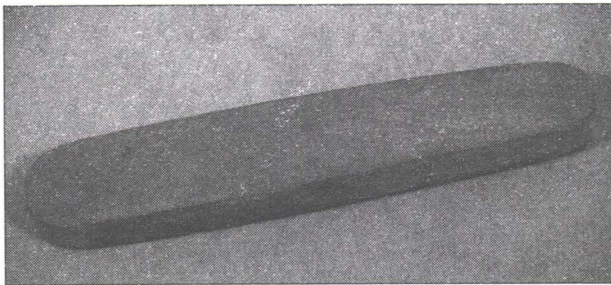

11

12

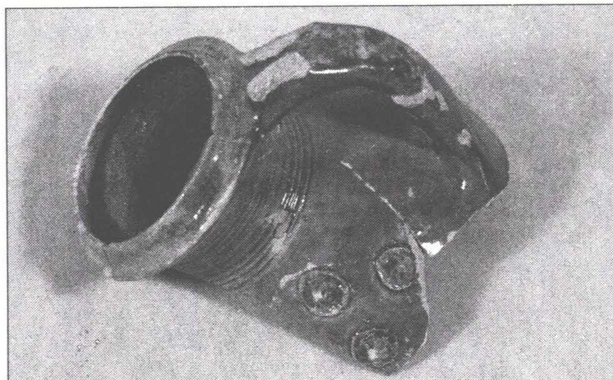
Planşa XXXVI

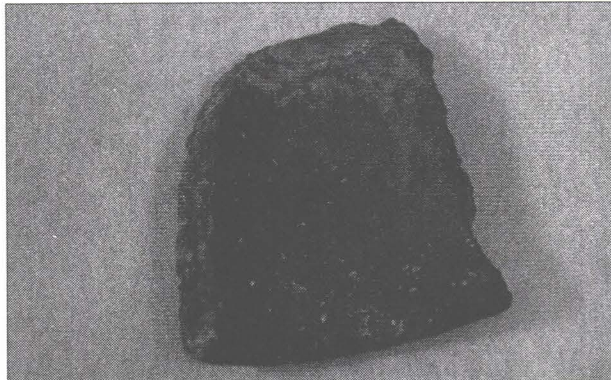
1

2

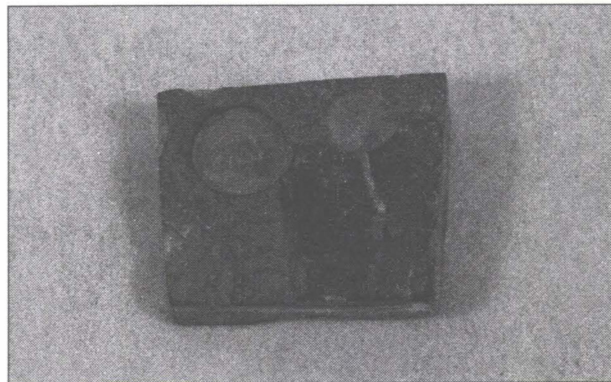
3

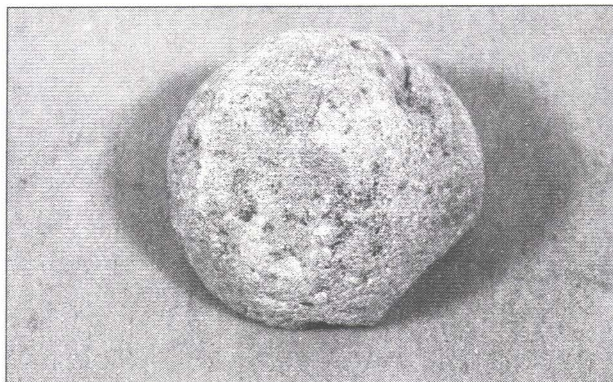
4

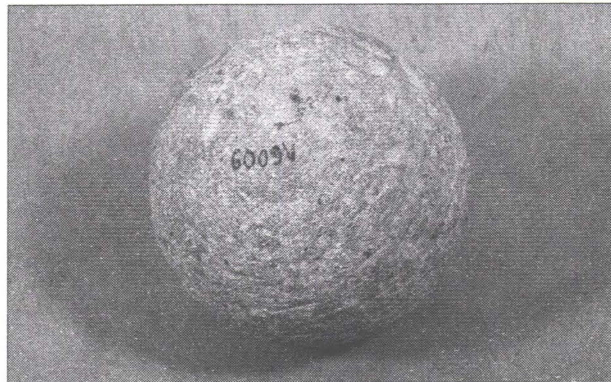
5

6

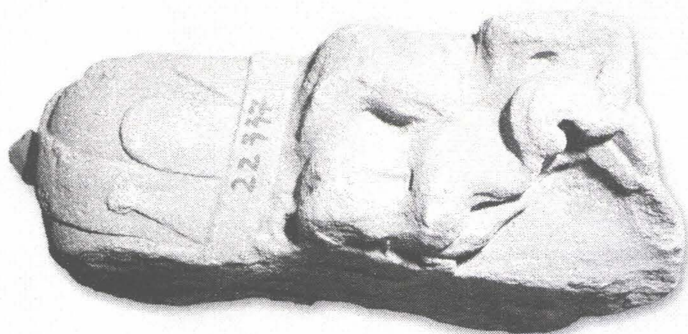

7

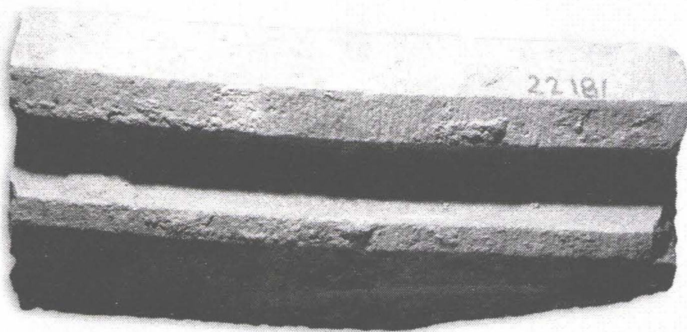

8

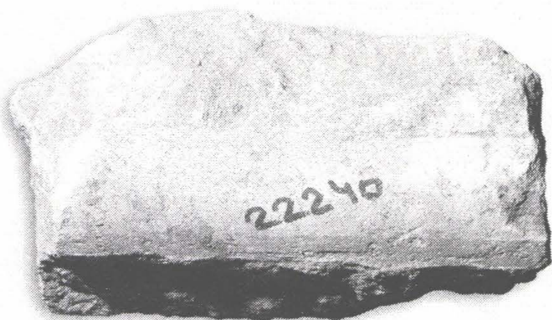
Planşa XXXVII

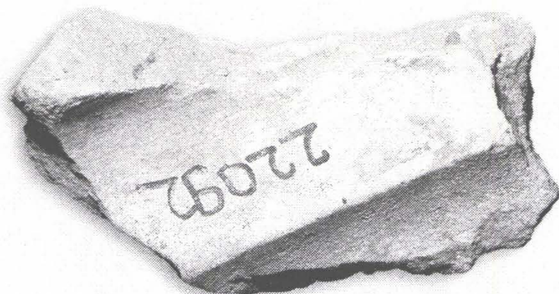
1

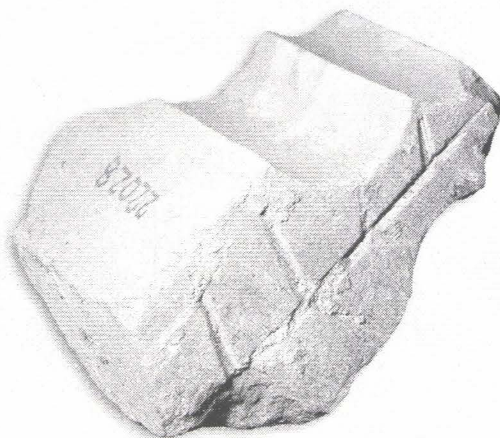
2

3

4

5

Planşa XXXVIII

1

2

3

4

Planşa XXXIX

Cetatea Oradiei în restaurare

Planşa XL

1

2

Planşa XLI

1

2

Planşa XLII

Indice

Doru Marta s-a născut în 4 ianuarie 1967 la Oradea. Este absolvent al Facultăţii de Istorie – Filosofie a Universităţii Babeş – Bolyai din Cluj – Napoca, specializarea Istorie. După terminarea facultăţii, în anul 1991, este angajat ca arheolog medievist la Muzeul Ţării Crişurilor din Oradea. Participă pe numeroase şantiere arheologice: cetăţile de la Oradea şi Sălard, bisericile de la Beiuş, Seghişte şi Vaida, tronsonul bihorean al Autostrăzii Transilvania, centura Oradiei, precum şi pe cele de la Săcuieni şi Ateaş. În anul 2002 şi-a susţinut teza de doctorat la universitatea clujeană, cu un subiect dedicat Cetăţii Oradea. Este autor a 40 de studii şi articole ştiinţifice, axate îndeosebi pe realităţile medievale din nord – vestul României

EDITURA MUZEULUI ŢĂRII CRIŞURILOR
ORADEA, 2013

ISBN 978-973-7621-51-1